

Emile Zola

Еміль Золя

L'Oeuvre

Твір

1885

Переклад – Тетяна Жарко (2021 рік)

Відповідно до статті 4 Всесвітньої конвенції про авторське право 1952 р., строк охорони оригінального твору скінчився. Авторські права на переклад захищені відповідно до статті 5 цієї ж Конвенції.

Перекладачка оприлюднює цей текст виключно для приватного читання. Для іншого використання цього перекладу прохання звертатись до перекладачки - zharkotanya@yahoo.com

«Твір» Еміля Золя, близького друга Сезанна та Мане, є, можливо, найсумнішим романом великого реаліста. Головний герой, молодий художник Клод Лантьє, прототипом якого став Сезанн, випередив свій час і загинув, розчавлений упередженнями та байдужістю. Він розпочав творчість як Мане, а завершив життя як Ван Гог.

«Твір» - це чотирнадцятий том родинної саги «Ругон-Маккари». Клод Лантьє – син пралі Жервези, яка померла хворою на алкоголізм жебрачкою («Шинок»/Assomoir), брат механіка Етьєна, активіста руху за права робітників («Жерміналь»), машиніста і сексуального маньяка Жака («Людина-звір»/La Bête humaine) та елітної повії Нана (одноіменний роман).

Твір

I

Клод проходив повз будинок паризької мерії, коли годинник відбивав другу годину після полуночі, і враз почалася гроза. Тієї спекотної липневої ночі він замріявся, тиняючись Центральним ринком, як зазвичай блукають митці, залюблені у нічний Париж. Аж тут несподівано почали падати такі великі й важкі краплини, що він кинувся навтьоки, мчав, розхристаний і розгублений, набережною Грев. Але на мосту Луї-Філіппа він зупинився, розлючений на себе і засапаний: чи ж не дурний він, що так злякався води?! В густій пітьмі, під батогами зливи, що затопила газові ліхтарі, він поволі перейшов через міст, розгойдуючи руками.

Зрештою, Клодові залишилося пройти якихось кілька кроків. Коли він звернув на набережну Бурбонів, на острові Святого Людовика, яскравий спалах блискавки осяяв пряму й рівну лінію старих особняків, що вишикувалися уздовж вузької вулиці вікнами до Сени. Відблиски заграли на високих шибках без віконниць, з разючою чіткістю постали величні й сумні старовинні фасади, камінні балкони, бильця на терасах, різьблені гірлянди на фронтонах. Саме тут знаходилася його майстерня – на піддашші колишнього особняка Мартуа, на розі вулиці, яку, за напівзруйнованою скульптурою на наріжному будинку, називали «вулицею Безголової жінки». Набережна виринула на мить і одразу ж пірнула у темряву, і приспаний квартал задрижав від потужного вибуху грому.

Дійшовши до дверей, колишніх низьких круглих воріт, обкутих залізом, засліплений зливою Клод почав навпомацки шукати шворку дзвінка. Він здригнувся від безмежного подиву, побачивши у закутку живе тіло – людина достоту прилипла до дерев'яної стулки. Сяйнув другий спалах

блискавки, і хлопець роздивився високу дівчину в чорному одязі, котра цілком змокла і тремтіла від страху. Вони обидвоє здригнулися від вибуху грому, і він прокричав:

- Оце так! Хто б подумав... Хто Ви? Чого Ви хочете?

Він її більше не бачив, а тільки чув, як вона ридає і белькоче:

- О, пане, не робіть мені зла... Цей той візник, я взяла його на вокзалі, а він кинув мене біля цих дверей, ще й образив мене... Так, мій поїзд зійшов з колії, неподалік від Невера. Ми спізналися на чотири години, і людина, яка мала на мене чекати, вже пішла... Господи! Пане, це вперше я приїхала до Парижа, я не знаю, де я...

Сліпуча блискавка увірвала її слова. Її розширені очі наполохано перебігали цим закутком незнайомого міста, що поставало перед нею фіолетово-прозористим фантастичним громадям. Злива вщухла. На іншому березі Сени, уздовж набережної Орм вишикувалися невеличкі сірі будинки, на долішніх поверхах поцятковані вікнами та дверима крамниць, а вгорі наїжачені дахами різної висоти. Безмежний обрій слабко висвічував ліворуч аж до синіх шиферних гонт на покрівлі мерії і праворуч до вкритої свинцем бані церкви Святого Павла. Але найдужче дівчині перехоплювало подих від річкового провалля, від глибокого рівчака, у якому в цій місцевості протікала чорна Сена – від важких підпор мосту Марі до легких аркад нового мосту Луї-Філіппа. Вода була сповнена чудернацькими скупченнями: там спала пришвартована до берега флотилія човнів та вітрильників, баржа-пральня та неоковирна драга. А далі, попід протилежним берегом, темніли баржі з горами вугілля, навантажені гравелітом шаланди, над якими розкинув велетенські руки металевий підіймальний кран. Враз усе зникло.

«Еге! Це якась насмішниця,» - міркував Клод. – «Або ж повійниця, котру викинули на вулицю, і тепер вона шукає собі чоловіка.»

Він відчував недовіру до жінок: оповідка з пригодою в дорозі, поїзд, що спізнився, хамуватий візник – усе це здавалося йому сміховинною вигадкою. Від удару грому нажахана дівчина увібгалася в куток брами.

- Але ж Ви не можете тут спати, - вголос продовжував хлопець.

Вона заплакала сильніше і пробелькотіла:

- Пане, благаю Вас, проведіть мене до Пассі... Я маю дістатися до Пассі.

Клод знизав плечима: вона має його за йолопа? Він машинально озирнувся до набережної Целестинців, де знаходилася зупинка фіакрів. Але там не було жодного промінчика від ліхтаря.

- До Пассі, моя дорогенька? Чому б не до Версаля?.. Де Ви, до дідька, хочете, щоб я Вам о цій порі і по такій грозі виловив екіпаж?

Але вона голосно скрикнула – її осліпила нова блискавка. Цього разу трагічне місто постало перед нею забризкане кров'ю. Їй привиділася велетенська діра, в яку, скільки сягало око, провалювалися обидва крайобрії над рікою посеред червоної заграви пожежі. Вималювалися найдрібніші деталі: було видно невеличкі зачинені віконниці на будинках уздовж набережної Орм, дві ущелини вулиць Хатини та Білого Павича, що перерізали шерегу фасадів, біля мосту Марі на столітніх платанах, скупчених дивовижним зеленим букетом, можна було б порахувати усі листочки, а на іншому березі, під мостом Луї-Філіппа, у кварталі Мейл, запалали вишикувані в чотири ряди самоходні баржі, що тріскалися від безлічі жовтих яблук. Навпроти висвітилися також заводи, високий димар баржі-пральні, нерухомий ланцюг драги, купи піску в порту – неймовірне нагромадження речей, цілий світ, що заповнював могутній потік,

затиснений у рів, прокопаний від одного небокраю до іншого. Небо згасло, і під гуркіт грому потоком котилася лишень пільма.

- О, Господи! Мені кінець!.. О, Господи! Що зі мною буде?

Знов уперіщила злива, і така дощульна, гнана таким вітром, що змивала дощенту набережну, немов на ріці прорвало шлюзи.

- Ну ж бо, дайте мені зайти, - мовив Клод. – Це вже нестерпно.

Вони обидвоє змокли до кісток. У підсліпуватому світлі газового рижка, вмурованого на розі вулиці «Безголової жінки», він роздивився, що з дівчини цебенить вода, від зливи, що лупила у браму, її сукня липла їй до тіла. В ньому прокинулася жалість: підібрав же він якось грозового вечора бездомного собаку! Але він розгнівався на себе за це розчулення: він ніколи не приводив до себе дівчат, адже ставився до них як хлопець, котрий їх зовсім не знає через хворобливу сором'язливість, приховану під грубим блазнюванням. А ця одна, справді, мусить мати його за повного дурня, бо намагається просто так підчепити його своїми оперетковими побрехеньками. Все ж він зрештою сказав їй:

- Ну, годі цього, ходімо... Залишайтеся спати у мене.

Вона перелякалася ще дужче і почала опиратися:

- У Вас?! О, Господи! Ні-ні, це неможливо!.. Пане, благаю Вас, відвезіть мене до Пассі, благаю Вас навколішки!

Клод обурился: навіщо усі ці манери, адже він її підбирає? Він двічі смикнув за шворку дзвінка, ворота відчинилися, і він заштовхав до них незнайомку.

- Ні-ні, пане, кажу ж Вам, ні...

Але її знову засліпила блискавка, а коли прогримів грім, вона, нажахана, сама заскочила досередини. Важкі двері зачинилися, і дівчина опинилася в суцільній пітьмі посеред просторого підворіття.

- Пані Жозеф, це я! – гукнув Клод консьєржці.

І додав стиха:

- Дайте мені руку, нам треба перейти через двір.

Ошелешена і напівпритомна, вона більше не опиралася і подала йому долоню. Вони знову вийшли під нещадну зливу і побігли поруч що було сили. Це був дуже просторий двір, немов у справжньому замку, з камінними аркадами, які бовваніли у затінку. Вони заскочили до вузького вестибюля без дверей. Клод відпустив руку дівчини, і вона почула, як він лається, намагаючись запалити сірник. Але усе було мокрим, і вони мушили здійматися вгору навпомацки.

- Тримайтеся за перила і стережіться – сходинки високі.

Дуже вузькі сходи – колишні чорні сходи – мали три велетенські прогони, на які дівчина незграбно видряпалася, увесь час перетинаючись, так їй тремтіли ноги. Він попередив її, що вони мають пройти довгим коридором. Вона йшла слідом за ним, намацуючи стіни обома руками. А коридор був безкінечним, він закручував на бік фасаду – до набережної. Потім були інші сходи, котрі цього разу вели на піддашшя: цілий прогін скрипучих дерев'яних сходинок без поручнів, крутих і хитких, немов грубо випиляні дошки на драбині у млині. Нагорі майданчик перед дверима був настільки тісним, що дівчина вдарилася об хлопця, котрий саме шукав ключ. Нарешті він відчинив.

- Не заходьте. Зачекайте. Бо Ви знову вдаритесь.

Вона вже не рухалась, лише відсапувалася. Серце її калатало, у вухах гуло, і вона була заледве жива від цієї подорожі у темряві. Їй здавалося, ніби вона дряпається вгору вже кілька годин всередині немислимого лабіринту, поміж такого складного нагромадження поверхів та поворотів, що вона ніколи не зможе вийти звідси. У майстерні гупали важкі кроки, сновигали руки, торохкотіли якісь речі під супровід стишених вигуків. У дверях засяяло світло.

- Та заходьте, усе готово.

Вона зайшла і дивилася, не бачачи. Самотня свічка мерехтіла на цьому горіщі заввишки у п'ять метрів, заваленому різноманітними предметами, які відкидали великі чудернацькі тіні на стіни, пофарбовані у сіре. Дівчина нічого не розуміла. Вона звела очі до заскленого еркера, в який дощ лупив з оглушливим барабанным гуркотом. Але саме в ту мить блискавка запалила небо, і удар грому пролунав так близько, що, здавалося, розколовся дах. Заніміла, геть бліда, дівчина мимоволі повалилася на стілець.

- До дідька! – пробурмотів Клод, також трохи блідий. – Ось цей вдарив неподалік... Ми вчасно зайшли, тут ліпше, ніж на вулиці, га?

Він повернувся до дверей, з виляском зачинив їх і замкнув на два оберти, а дівчина спантеличено слідувала за ним.

- Тепер ми вдома.

Гроза, до речі, закінчувалася, було чути лише віддалені удари, а злива невдовзі припинилася. Хлопець, знову засоромившись, скося роздивлявся дівчину. Вона не така й погана, вочевидь молоденька – не більш як двадцять років. Від цього він остаточно нашорошився, незважаючи на те, що на нього напосідався несвідомий сумнів – примарне відчуття, що вона,

можливо, не усе набрехала. У кожному випадку, якою б вона не була хитрункою, проте помиляється, якщо вважає, що злапала його. Він промовив низьким голосом і з перебільшено набурмосеним виглядом:

- Га? Лягаймо спати? Так ми й підсушимся.

Дівчина занепокоєно звелася. Вона також роздивлялася його, не дивлячись йому в очі, і страх її подвоївся, бо цей худорлявий хлопець з вузлуватими суглобами, з довгою бородою, у чорному фетровому капелюсі і старому коричневому пальті, що позеленіло від дощівки, достоту ніби зійшов зі сторінок казки про розбійників. Вона прошепотіла:

- Дякую, мені і так добре, я спатиму вдягнена.
- Як то, вдягнена?! Та з Вашого одягу струмки течуть!.. Не будьте дурненькою, негайно роздягайтесь.

Він порозсовував стільці і відтягнув наполовину подерту ширму, за нею дівчина помітила туалетний столик та вузьке залізне ліжко, з котрого хлопець стягав покривало.

- Ні-ні, не варто, пане, присягаюся, я залишуся тут.

Він враз розлютився, замахав руками і загрожував кулаками.

- Ви дасте мені, врешті-решт, спокій?! Я ж віддаю Вам своє ліжко, то на що Ви ще жалієтеся?.. А я ляжу на канапі.

І він загрозово наблизився до неї. Очманіла, гадаючи, що він хотів її вдарити, вона, тремтячи, зняла капелюшок. Її спідниці залишили на підлозі калюжки води. А він продовжував буркотіти. Все ж, схоже, у ньому пробудилося сумління і він, кінець кінцем, кинув, так ніби зробив поступку:

- Знаєте, якщо Ви мною гидуєте, то я можу змінити постіль.

І він почав негайно стягати простирадла і скидати їх на канапу, що стояла у протилежному кутку майстерні, а тоді витяг із шафи чисту постіль і сам перестелив ліжко з вправністю хлопця, котрий звик до подібної роботи. Він старанно підтикав ковдру з боку стіни, збив подушку і відгорнув підковдру.

- Готово! Тепер в люлю!

Вона нічого на це не сказала і стояла нерухомо, перебирала пальцями по сукні і не наважувалася її розщипнути, тож він затулив її ширмою. Господи! Ото ще недотика! Сам він квапливо вклався спати: розіслав постіль на канапі, розвісив одяг на старому мольберті і негайно простягся горілиць. Він вже хотів було задмухати свічку, але подумав, що дівчина нічого не бачитиме, і зачекав. Спершу він не чув, щоб вона ворушилася: безсумнівно, вона і далі стовбичить на тому самому місці – поруч із залізним ліжком. Але тепер він вловив тихий шурхіт тканини, повільні та приглушені рухи, буцімто вона вдесьте бралася роздягатись і собі прислухалася, стривожена тим, що світло ніяк не згасне. Зрештою, за кілька хвилин ліжко слабко скрипнуло і запала глибока тиша.

- Панно, Вам добре? – тихесенько спитав Клод.

Вона відповіла заледве чутним зітханням, досі тремтливим від хвилювання:

- Так, пане, дуже добре.
- Тож добраніч.
- Добраніч.

Він задмухав свічку, знову запала ще глибша тиша. Попри втому, його повіки невдовзі розплющилися, і безсоння змусило його видивлятися у засклену стелю. Небо ставало дуже чистим, і хлопець дивився, як посеред

гарячої липневої ночі запалюються зірки. Незважаючи на грозу, спека залишилася такою сильною, що він палав, хоча і вистромив з-під ковдри голі руки. Йому з думки не йшла та дівчина, і в ньому здійснювалася несвідома боротьба: зневага, яку він із задоволенням виявляв, побоювання ускладнити своє існування, якщо він поступиться, страх видатися смішним, якщо він не скористається нагодою. Але перемогла, зрештою, зневага, він бачив себе дуже сильним, він вигадував цілий роман, метою якого було похитнути його спокій, і подумки реготався від того, що зміг перехитрувати спокусу. Йому стало ще задушніше, тож він вистромив з-під ковдри ноги, а голова йому геть обважіла, і в галюцинаціях дрімоти він стежив, поміж блиском зорь, за наготою закоханих жінок – за тією живою жіночою плоттю, яку він обожнював.

Невдовзі його думки сплуталися ще більше. Що вона робить? Він уже давно вирішив, що вона заснула, бо не було чути навіть її подиху. Але ось він почув, що вона ворочається, достоту як і він, з численними пересторогами, від яких їй стискає груди. Він, так мало знайомий з жінками, намагався обміркувати історію, котру вона йому розповіла, і тепер його вразили й спантеличили дрібні подробиці. Але логіка зраджувала його, тож навіщо намарне сушити собі голову? Чи сказала вона правду, чи збрехала – з огляду на те, що він хоче з нею зробити, йому цілком байдужісінько! Завтра вона піде собі геть, і добридень-прощай – усе буде скінчено, вони вже ніколи не побачаться. Лише на світанку, коли блідли зорі, він зміг заснути. А вона, за ширмою, попри тяжку втому від подорожі, продовжувала кидатися – її мучило важке повітря, розпечене під гарячою цинковою покрівлею. Тепер вона вже не так соромилася і раптово здригалася у нервовій нетерплячості, з неї вихоплювалися роздратовані зітхання незайманиці, котра тяжиться цим чоловіком, що спить зовсім поруч з нею.

Вранці Клод розплющив очі і довго кліпав повіками. Було дуже пізно, і через еркер падала широка смуга сонячного світла. Він розробив теорію, що молоді художники, які працюють з пленером, мають винаймати майстерні, які сонце заливає живим полум'ям своїх променів, і яких через це не хочуть академічні митці. Але він розгубився і одразу ж сів, у самій сорочці. Якого біса він вклався спати на канапі? Він водив очима, ще каламутними зі сну, і враз помітив купу спідниць, наполовину приховану за ширмою. А, так! Він згадав – та дівчина! Він напружив вухо і почув довгий та рівний віддих – дихання здорової дитини. Гарзд! Вона досі спить, і так спокійненько, що жаль її будити. Він і далі сидів, спантеличений, чухав собі ноги, нудячись цією пригодою, до якої повертався, і яка зіпсує йому ранок роботи. Він злився на своє чуле серце: ліпше було б розбуркати її, щоб вона негайно вшилася. Однак він поволі вдягнув штани, взув капці і пройшовся навшпиньки.

Годинник-зозулька пробив дев'яту годину, і Клод занепокоєно махнув рукою. Але ніщо не поворушилося, і далі лунав тихий подих. Тож хлопець подумав, що найліпше буде повернутися до роботи над великою картиною, а сніданок він приготує собі згодом, коли зможе вільно рухатися. Проте, він ніяк не міг ухвалити рішення. Він, котрий жив тут посеред жахливого безладу, знічувався через купу спідниць, що валялися долі. З них натекло води, але вони залишалися мокрими. Приглушуючи буркотіння, він, кінець кінцем, позбирав їх по одній і розвісив на стільцях проти сонця. Хіба можна кидати усе ось так, жужмом! Воно ж ніколи не висохне, і вона ніколи не забереться звідси! Він незграбно крутив туди-сюди це жіноче ганчір'я, заплутався у чорному шерстяному корсажі, рачкував, шукаючи панчохи, що завалилися за старе полотно. Це були довгі й тонкі попелясто-сірі фільдекосові панчохи, і він роздивився їх, перш ніж повісити

сушитися. Поділ сукні намочив їх також, і хлопець вікручував їх, стискав у гарячих долонях, аби лиш пошвидше спровадити ту дівчину.

Клод, тільки-но звівся, відчув бажання відсунути ширму і побачити її. Ця цікавість, що здавалася йому безглуздою, посилила його поганий настрій. Нарешті, звично знизавши плечима, він схопився за пензлі, але враз посеред гучного шарудіння простирадел зачулося белькотіння. Тоді знову було чути спокійний подих, і цього разу хлопець не втримався, полишив пензі і зазирнув за ширму. Від побаченого він завмер, поважний та захоплений, і прошепотів:

- Матінко рідненька!..

Через спеку, що падала крізь шибки, мов у теплиці, дівчина відкинула із себе простирадла. Зморена виснаженням від безсонної ночі, вона спала, залита сонцем, і так глибоко, що її чисту наготу не тривожив жоден порух. Певно, доки вона гарячково кидалася від безсоння, бретельки її сорочки розщіпнулися, і лівий рукав повністю зісковзнув, оголивши груди. Це була золотава плоть, тендітна, мов шовк, справжня весняна плоть з парою тугих невеличких грудей, що набрякли від соків і розквітли вершечками двох блідих троянд. Дівчина підклала праву руку під голову, її приспана голова відкинулася назад, довірливі груди пропонували себе, вигинаючись чарівною лінією забуття, а розплетене чорне волосся вкривало її темним плащем.

- Матінко рідненька!.. Вона до біса гарна!

Це було воно, саме воно – фігура, яку він даремно шукав для своєї картини, і майже у потрібній позі. Трошки худорлява, трошки по-дитячому тендітна, але така гнучка, з такою свіжою молодістю! І, до того ж, цілком зрілі груди. Де вона, до дідька, ховала їх учора, ці груденята, так що він про них і не здогадувався? Справжня знахідка!

Клод обережно побіг по коробку з пастеллю і великий аркуш паперу. Скоцюрбившись на краєчку низького ослінчика, він поклав на коліна аркуш картону і взявся малювати з невимовно щасливим виглядом. Усе його хвилювання, плотська цікавість, переможене жадання вилилися у зачудування митця, у захоплення вишуканими тонами та гарно напруженими м'язами. Він вже й забув про дівчину і милувався білосніжними грудьми, що підсвічували делікатний бурштин плечей. Зі схвильованою скромністю він знічувався перед природою, притискав лікті до боків і почувався маленьким хлопчиком – дуже чемним, уважним і шанобливим. Так тривало приблизно чверть години. Іноді він зупинявся і кліпав очима, але лякався, що вона прокинеться, тож знову брався до праці і затамовував подих зі страху розбудити її.

В той же час, поміж затятою роботою, у ньому починали накопати нечіткі міркування. Хто ж вона така? Безсумнівно, це не хвойда, як він подумав спершу, адже вона занадто свіжа. Але навіщо вона розповіла йому таку малоймовірну побрехеньку? Тож він уявляв інші історії: це початківниця, котра втрапила до Парижа зі своїм коханцем, а той кинув її; або ж це буржуазна панночка, яку збаламутила котрась із подруг, і тепер вона не наважується повернутись до батьків; або ж трапилася складніша драма – витончені та надзвичайні збочення, жахливі речі, про які він ніколи не довідається. Такі припущення посилювали його непевність, він перейшов до замальовків обличчя і ретельно роздивлявся його. Зверху воно було дуже добрим, дуже ніжним: прозористе і цілісне чоло, немов ясне свічадо, а ніс маленький, з тонкими нервовими ніздрями. Під повіками відчувалася усмішка очей – ця усмішка має освітлювати усе обличчя. Проте, низ псував це ніжне сяйво: щелепа виступала наперед, занадто повні губи були криваво-червоними, а за ними прозирали міцні білі зуби. Це був ніби

порив пристрасті, підліткова недосвідченість, котра не знає саму себе, поміж цих розмитих по-дитячому делікатних рис.

Враз її шкірою пробігло легесеньке тремтіння, подібне до полиску на атласі. Можливо, вона відчула нарешті цей чоловічий погляд, що обмацував її всю. Дівчина широко розплющила очі і скрикнула:

- О, Господи!

Вона зацепеніла від переляку в цьому незнайомому місці, поруч з цим хлопцем у спідній сорочці, котрий сидів коло неї навпочіпки і жер її очима. Не тямлячись, вона миттю натягла на себе ковдру і притисла її обома руками до грудей. Її кров настільки закипіла від цнотливого страху, що яскрава червінь зі щік стікала рожевим потоком аж до вершечків грудей.

- Ото ще! Що таке? – невдоволено вигукнув Клод, відірвавши олівець від паперу. – Що Вас бере?

Вона більше нічого не казала, більше не рухалася, лише притискала ковдру до грудей, намагалася загорнутись у неї, припадала до ліжка так, що заледве здіймалася над ним.

- Та ж не з'їм я Вас... Ну ж бо, будьте чемною, ляжте знову так, як Ви були.

Від нового притоку крові вона почервоніла до самих вух і нарешті пробелькотіла:

- О, ні! О, ні! Ні, пане!

Він помалу починав злитися, його захоплював один зі звичайних вибухів люті. Така впертість здавалася йому дурною.

- Скажіть-но, що Вам буде від того? Ото ще велике лихо, якщо я побачу, як Ви зроблена!.. Я вже бачив стількох інших.

Але вона розридалася, і Клод остаточно розлютився, у відчаї за свій малюнок. Він не тямився на думку, що не завершить його, що сором'язливість цієї дівчини перешкодить йому зробити вдалий етюд для картини.

- Га? То Ви не хочете? Але ж це глупство! За кого Ви мене маєте?.. Чи ж я Вас торкнувся, скажіть? Якби я думав про дурниці, то мав би цієї ночі добрячу нагоду... Але ж, дорогенька моя, мені на те наплювати! Ви можете любесенько усе показати... До того ж, послухайте, це не дуже чемно відмовляти мені у цій послuzі, бо, що не кажіть, а я Вас підібрав, Ви спали у моєму ліжку.

Вона заплакала гучніше і сховала голову глибоко в подушку.

- Присягаюся Вам, що мені це треба, інакше я б Вас не потривожив.

Такі рясні сльози його здивували, і йому стало соромно за свою грубість. Він збентежено умовк, дав їй трохи заспокоїтись, а тоді продовжував дуже ніжним голосом:

- Ну ж бо, якщо Вам це так неприємно, то більш не говорімо про це... Ось тільки якби ж то Ви знали! Це фігура з моєї картини, котра ніяк не просувається, а Ви втрапили у саму точку! Я, коли йдеться про той клятий живопис, то міг би прирізати батька й матір. Ви мені пробачите, правда?.. Послухайте, якби Ви були настільки люб'язні, щоб подарувати мені ще кілька хвилин. Ні-ні, заспокойтесь! Не торс, я не прошу торс! Голова, тільки голова! Якби ж то я міг скінчити принаймні голову!.. Благаю Вас, будьте настільки люб'язні, покладіть Вашу руку так, як вона була, і я буду Вам настільки вдячний! Розумієте? Я буду вдячний Вам усе життя!

Тепер він благав, жалісно розмахував своїм олівцем, заповнений безмежним бажанням митця. Він, до речі, не зрушив з місця і досі чипів на

ослінчику, навіддалі від неї. Тож вона посміливішала і відкрила заспокоєне обличчя. Що вона могла зробити? Вона була в його волі, і у нього був такий нещасний вигляд! Все ж вона вагалася і востаннє знітилася. Помалу, не кажучи жодного слова, вона вистромила голу руку, знову підклала її під голову і водночас іншою рукою, що лишилася прихованою, ретельно притримувала зіжмакану ковдру довкола грудей.

- О, яка ж Ви добра!.. Я покваплюся, Ви зараз будете вільна.

Він зігнувся над малюнком і кидав на неї лишень ясні погляди художника, для котрого жінка зникла і котрий бачить виключно модель. Спершу вона знову стала рожевою: відчуття оголеної руки, цього шматочка тіла, який вона простодушно показала б під час танцю, сповнювало її сум'яттям. Потім цей хлопець видався їй таким поміркованим, що вона заспокоїлася, її щоки охололи, а рот розслабився в легенькій довірливій усмішці. З-під напівзаплющених повік вона також роздивлялася його. Як же він лякав її від учора своєї густою бородою, великою головою та незграбними рухами! Проте, він не був бридким, в глибині його карих очей вона убачила безмежну ніжність, але і його ніс її теж здивував – витончений жіночий ніс, що загубився поміж наїжаченим заростом довкола губ. Він дрібно здригався від нервового хвилювання, і ця постійна пристрасть буцімто оживляла олівець, затиснений між тонкими пальцями, котрі глибоко зворушили її, вона й сама не розуміла, чому. Він не може бути лихим, він за грубістю усього лиш приховує сором'язливість. Вона не могла усе це як слід обміркувати, проте вона це відчувала і поступово почувалася дедалі вільніше, наче в гостях у друга.

Тим не менш, їй було і досі трохи лячно у цій майстерні. Вона кидала довкола сторожкі погляди, вражена таким безладом і такою занедбаністю. Коло грубки досі купчився попіл від минулої зими. Окрім ліжка, невеличкого туалетного столика і канапи не було інших меблів, не

рахуючи старої перекособоченої дубової шафи та здоровенного ялинового столу, заваленого пензлями, фарбами, брудними тарілками і спиртовим примусом, на якому залишилася обліплена локшиною каструля. Поміж кульгавих мольбертів валялися стільці з продірявленими сидіннями. Біля канапи стояла долі вчорашня свічка – на паркеті, який замітали раз на місяць. Веселим і чистим здавався тільки годинник-зозулька – велетенський настінний годинник, осяяний червоними квітами, від якого лунало дзвінке вицокування. Але що відлякувало її найдужче, так це ескізи, розвішені на стінах без рамців – щільний потік ескізів спускався до самої підлоги, де нагромаджувався у мішанину картин, розкиданих казна-як. Ніколи ще вона не бачила такого загрозливого живопису – шерхкого, сліпучого, різких відтінків, котрий достоту ранив її, немов огидна лайка фурманів, яку вона почула на порозі заїзду при битій дорозі. Вона опускала очі, але однак її приваблювала обернена до стіни картина – велике полотно, над яким художник на той час працював і яке щовечора відкладав до стіни, щоб ліпше оцінити його наступного ранку – на свіже око. Що таке воно може приховувати, якщо його навіть не наважуються показати? А усю простору кімнату переповнювала пекуча ріка сонячного світла, що падало через шибки: не стримане хоча б шматком штори, проміння текло, немов розплавлене золото, на усі потрощені меблі і підкреслювало їхні недбалі злидні.

Клод, зрештою, вирішив, що мовчанка стає важкою. Він хотів сказати бодай слово, байдуже що, аби лиш виявити чемність, і, головне, щоб розважити дівчину, доки вона триматиме позу. Він довго підшукував, але вигадав тільки одне запитання:

- Як Ваше ім'я?

Вона відкрила очі, які заплющила було, ніби зморена сном.

- Крістін.

Він здивувався, адже також не назвав свого імені. Від учора вони знаходяться тут, пліч-о-пліч, але досі не знайомі.

- А мене звати Клод.

Дивлячись на неї в цю мить, він побачив, як вона вибухнула щирим сміхом. Це була весела спонтанність дорослої дівчини, яка досі ще дівча. Їй видався смішним такий пізній обмін іменами. А тоді її розважила інша думка:

- Послухайте! Клод, Крістін – це ж починається на одну букву!

Знову запала тиша. Він моргав повіками, відволікався, але відчував, що йому бракне уяви. Проте, йому здалося, що він помітив у ній болісну нетерплячість, і, злякавшись, що вона поворухнеться, продовжував говорити навмання, аби лиш відволікти її:

- Стає трохи спекотно.

Цього разу вона заглушила сміх – цю вроджену веселість, котра виринала та зникала поза її волею, як тільки вона почувалася впевнено. Спека ставала настільки важкою, що вона лежала у ліжку, немов у ванні, її спітніла шкіра зблідла молочною білістю камелії.

- Так, трошки спекотно, - поважно відповіла вона, а її очі знову весело зблиснули.

А Клод на це добродушно додав:

- Це через те, що світить сонце. Але – що ж! – це тільки на краще, якщо сонечко добряче нагріє шкіру... Послухайте, сьогодні вночі, під ворітьми, воно нам було б ой як потрібне!

Вони обидвоє вибухнули сміхом, і він, тішачися з того, що нарешті знайшов тему для розмови, почав розпитувати дівчину про її пригоду – без цікавості, насправді мало переймаючись тим, аби дізнатися правду, адже прагнув виключно подовжити сеанс позування.

Крістін безпосередньо, в кількох словах, розповіла про усе. Вчора зранку вона поїхала з Клермона до Парижа, де має працювати чтицею у вдови генерала, пані Ванзат – дуже багатій старої дами, котра мешкає у заможному кварталі Пассі. Потяг за розкладом мав прибути о дев'ятій десять, і до цього заздалегідь приготувалися: на неї мала чекати покоївка, в листі навіть було умовлено, за яким знаком вони упізнають одна одну – сіра пір'їна на чорному капелюшку. Але ж ось її потяг неподалік від Невера наскочив на товарний поїзд, його вагони зішли з рейок, потрошилися і пошкодили колію. Після цього почалася ціла низка перепон та запізнь: спершу нескінченне очікування у нерухомому вагоні, потім вимушена пересадка в інші вагони, полишений багаж, а пасажери мушили йти пішки три кілометри до станції, де було вирішено сформувати рятувальний потяг. Так було втрачено дві години, а ще дві було згаяно через перешкоди, спричинені аварією по усій лінії, і через це вони прибули на вокзал з чотиригодинним запізненням – лишень о першій ночі.

- Не щастить! – увірвав її Клод, хоча і досі недовірливий, проте переможений і здивований невимушеністю, з якою дівчина узгоджувала подробиці своєї оповідки. – І, звісно, ніхто вже на Вас не чекав?

Дійсно, Крістін не знайшла покоївки пані Ванзат, котра, звичайно ж, стомилася чекати. Вона переповідала своє хвилювання, котре відчувала на Ліонському вокзалі – цьому велетенському невідомому ангарі, чорному й порожньому, котрий, о тій пізній нічній порі, невдовзі став пустельним. Спершу вона ніяк не наважувалася узяти екіпаж, тинялася зі своєю

валізкою, сподіваючись, що хтось таки прийде. Потім вона вирішилася, але запізно, бо там залишився лишень єдиний брудний візник, що смердів вином і крутився довкола неї, забіякувато пропонуючи свої послуги.

- Так, то був пройдисвіт, - підхопив Клод, відтепер зацікавлений, буцімто брав участь у складанні чарівної казки. – І Ви сіли в його коляску?

Звівши очі до стелі, Крістін продовжувала, не полишаючи позу:

- Та він сам затягнув мене. Він називав мене своєю крихіткою, я боялася його... Коли ж він дізнався, що я їду до Пассі, то розлютився і так уперіщив свою коняку батогом, що я мусила триматися за дверцята. Тоді я трошки заспокоїлася, фіакр котився тихесенько освітленими вулицями, я бачила людей на тротуарах. Нарешті я упізнала Сену. Я ніколи не бувала у Парижі, але роздивилася карту... Я думала, що він попрямує уздовж набережних, аж тут злякалася, коли побачила, що ми заїхали на міст. Саме тоді почався дощ, фіакр завернув у дуже темну місцину і зупинився. Візник перший зліз зі свого місця і хотів залізти до мене, до екіпажа... Він казав, що йде занадто сильний дощ...

Клод розсміявся: він уже не мав сумніву – вона не могла вигадати цього візника. Вона знічено умовкла, тож він підхопив:

- Оце так-так! Той дотепник пожартував.
- А я одразу ж вистрибнула на бруківку – через інші дверцята. Тоді він почав брудно лаятися, казав, що ми приїхали, і що він зірве з мене капелюшка, якщо я йому не заплачу... Дощ вже лив, мов з відра, набережна була цілком безлюдна. Я не тямилася і витягла п'ятифранкову монету, а він вдарив коня батогом і повіз мою

валізку, де, на щастя, було лишень дві носові хустинки, пів булки і ключ від валізи, що загубилась у дорозі.

- Але ж треба було запам'ятати номер екіпажа ! – обурено вигукнув художник.

Тепер він пригадав, що коли під потоками зливи переходив міст Луї-Філіппа, його заледве не зачепив фіакр, який мчав так, аж колеса відпадали. І він зачудувався тим, якою невірогідною частенько буває правда. Те, що здавалося йому простим та логічним, виявилось безглуздим і дурним поруч з цим природним перетином незчисленних життєвих стежок.

- Ви уявляєте, якою я була щасливою під тією брамою?! – завершила Крістін. – Я чудово знала, що я не у Пассі, тож мусила б провести усю ніч тут, у цьому страшному Парижі. А ще ці блискавки, цей грім! О! Ці сині-сині блискавки, або червоні-червоні, і я в них бачила таке, від чого уся тіпалася!

Її повіки знову стулилися, обличчя здригнулося й зблідло: вона знову бачила перед собою трагічні декорації міста, це урвище набережних, що провалювалося до пекельної печі, цей глибокий рівчак ріки, що котила свинцеві хвилі, загромаджені велетенськими чорними появами – шаландами, подібними до мертвих китів, наїжаченими нерухомими підйомними кранами, які простягали руки, немов шибениці. То це так Париж привітав її?

Настала тиша. Клод знову взявся малювати. Але дівчина поворушилася – їй затерпла рука.

- Прошу Вас, будь ласка, лікоть трішечки нижче.

А тоді додав, зацікавлено і з вибаченням:

- Ото Ваші батьки мають бути у відчаї, коли дізнаються про цю катастрофу.
- У мене немає батьків.
- Як то?! Ні батька, ні матері?.. Ви самітня?
- Так, цілком самітня.

Крістін було двадцять два роки, вона народилася у Страсбурзі – випадково, коли її батько, капітан Альгрєн, переїздив з одного гарнізону до іншого. Коли їй був дванадцятий рік, то він, гасконець з Монтобана, помер у Клермоні, куди був змушений переселитися у відставку – після того, як йому паралізувало ноги. Майже протягом п'яти років її мати, парижанка, продовжувала жити там, у провінції, отримувала мізерну пенсію, працювала – розмальовувала віяла, аби завершити виховання своєї дочки як панянки. Півтора року тому вона також померла і залишила дівчину саму в світі, без жодного гроша, з єдиною дружньою підтримкою з боку монахині, настоятельки Ордену візитанток, яка утримувала її у своєму пансіоні. Тож вона приїхала прямісінько з монастиря, бо настоятелька зрештою знайшла їй місце чтиці у своєї давньої приятельки, пані Ванзат, яка майже цілком осліпла.

Клод зацікавився, слухаючи нові подробиці. Цей монастир, ця гарно освічена сирота, ця пригода, що перетворювалася на роман, повернули його до зніченості та незграбності в рухах та словах. Він уже не працював, хоча й не відводив очей від замальовків.

- А він гарний, той Клермон? – нарешті спитався він.
- Не дуже – це чорне місто... До того ж, я його не знаю – я так рідко виходила з дому.

Вона сперлася на лікоть і продовжувала дуже тихо, буцімто говорила сама до себе, і її голос досі тремтів від жалобних ридань:

- Матуся і так не мала здоров'я, а ще й добивала себе роботою... Вона мене балувала, ніщо не вважалось занадто гарним для мене, я мала учителів з усього. Але я так мало скористалася з цього: спершу я захворіла, а потім не слухала, увесь час сміялася, мені кров підіймалася до голови... Я нудилася від музики, судоми хапали мені руки, коли я сиділа за піаніно. А ось із малюванням було найкраще...

Він звів голову і перервав дівчину вигуком:

- То Ви умієте малювати?!
- О, ні, я нічого не умію, геть нічогісінько... Матуся – от у неї був великий талант – змушувала мене трохи малювати акварелі, іноді я допомагала їй з тлом на віялах... Як же гарно вона їх розмальовувала!

Вона мимоволі обвела поглядом майстерню, жаккі ескізи, що палали на стінах, і у її світлих очах з'явився неспокій, стривожений подив від цього брутального живопису. Вона бачила здалеку і догори ногами етюд, який художник накидав, дивлячись на неї, і була настільки приголомшена різкими тонами, крупними штрихами пастелі, котрі позначали тіні косими рисками, що не наважувалася попросити дозволу поглянути на них зблизька. Їй, до речі, було незручно у цьому палючому ліжку, і вона здригалася, її гризла єдина думка – піти геть, покінчити з усім цим, що від учора здавалося їй сном на яву.

Безсумнівно, Клод усвідомлював її знервованість. Він враз засоромився і сповнився жалю. Він залишив свій малюнок незавершеним і жваво промовив:

- Дуже вдячний Вам, панно, за Вашу люб'язність... Даруйте мені, я справді зловживав... Вставайте, вставайте, прошу Вас. Саме час йти, зайнятися Вашими справами.

Не розуміючи, чому вона ніяк не наважується звестись, натомість дедалі червоніє і міцніше притискає до грудей голу руку, доки він крутився довкола неї, він усе повторював їй, що треба вставати. Нарешті він замахав руками, наче божевільний, поставив ширму на місце і перейшов на інший кінець майстерні. На нього напала непереборна сором'язливість, через яку він почав з торохкотінням складати посуд, аби дівчина могла зіскочити з ліжка і вдягнутись без страху, що він почує її.

Посеред гуркоту, що сам здійснював, він не почув її несміливого голосу:

- Пане, пане...

Зрештою, він нашорошився.

- Пане, якби Ви були таким гречним... Я не можу знайти свої панчохи.

Він поквапився. Чи у нього дірка в голові? Що хіба вона могла б зробити у самій сорочці за цією ширмою – без панчохів та без спідниць, які він розвісив на сонці? Панчохи висохли, він легенько потер їх і пересвідчився у цьому. Він передав їх понад тонкою перегородкою і востаннє помітив голу руку – свіжу і округлу, по-дитячому чарівну. Після цього він кинув спідниці коло ліжка, підштовхнув черевички, і тільки капелюшок залишився висіти на мольберті. Вона подякувала і більше не говорила. Він заледве міг почути шарудіння білизни та стримані звуки бовтання у воді. Проте, він продовжував клопотатися довкола неї.

- Мило на блюдечку, на столі... Відчиніть шухляду і візьміть чистого рушника, гаразд?.. Хочете ще води? Я передам Вам глечик.

Він раптово впав у відчай на думку про те, що знову став незграбою.

- Та ну ж бо! Я знову докучаю Вам!.. Почувайтесь як вдома.

Він повернувся до господарювання. Вагання непокоїли його: чи має він запропонувати їй сніданок? Важко уявити, що можна було б відпустити її ось так. З іншого боку, тому кінця-краю не видно, він напевно втратить цілий робочий ранок. Ні до чого не доміркувавшись, він запалив спиртівку, помив каструльку і узявся варити какао, що вважав значно поважнішим, відчуваючи несвідомий сором перед своєю мішкою – локшиною, до якої затовкував хліб і, за південним звичаєм, заливав то усе олією. Він ще кришив шоколад до каструльки, але враз вигукнув:

- Як?! Уже?!

Крістін саме відсунула ширму і постала перед ним, чиста і охайна у чорному одязі, затягнена у корсет, заціпнена, повністю оснащена, мов за помахом руки. На її блідо-рожевому обличчі не залишилося і сліду від води, її волосся було закручене на потилиці у важкий вузол, з якого не випадало жодне пасемце. Клод стояв, роззявивши рота, перед цією дивовижною вправністю, цією натренованістю небагатої господині швидко і гарно вдягатися.

- Матінко рідна! Якщо Ви усе робите так!

Він вважав, що вона вродливіша і вища, ніж він гадав досі. Що його особливо вразило, так це її вигляд спокійної рішучості. Вочевидь, вона його вже не побоювалася. Здавалося, що вийшовши з цього розкубленого ліжка, де вона почувалася беззахисною, дівчина разом із сукнею та черевичками вдягла ще й військові обладунки. Вона усміхалася і дивилась йому прямисінько в очі. Він сказав те, що досі вагався сказати:

- Ви поснідаєте зі мною, чи не так?

Проте, вона відмовилася.

- Ні, дякую... Я побіжу на вокзал, бо туди, безсумнівно, вже мала прибути моя валіза, а тоді я найму екіпаж до Пассі.

Даремно він повторював їй, що вона має бути голодна, що це геть нерозумно йти в місто ось так, не поївши.

- То я піду пошукати для Вас фіакр.
- Ні, прошу Вас, не завдавайте собі клопоту.
- Ну ж бо! Ви не можете зробити таку мандрівку пішки. Дозвольте мені принаймні провести Вас до зупинки екіпажів, адже Ви зовсім не знаєте Париж.
- Ні-ні, я Вас не потребую... Якщо Ви бажаєте бути люб'язним, то дозвольте мені піти самій.

Це було вирішено остаточно. Безсумнівно, вона повставала на думку про те, що її перестрінуть, навіть незнайомі люди, поруч з чоловіком: вона мовчатиме про цю ніч, вона щось вигадас і збереже тільки для себе спогад про цю пригоду. А він розлюченим жестом удав, що відправляє її до дідька. Нарешті здихався! Тим краще, йому не потрібно буде виходити. В душі він був неприємно вражений і вважав її невдячною.

- Зрештою, як бажаєте. Я не вдаватимусь до сили.

З цією фразою слабка усмішка Крістіни стала чіткішою і злегка опустила донизу делікатні кутики її вуст. Вона нічого не відповіла, взяла свій капелюшок, шукала поглядом дзеркало, але не знайшла його і вирішила зав'язати шворки так, як підказували їй її пальці. Здійнявши лікті, вона неквапливо згортала і затягувала стрічки, а на її обличчі сяяв золотавий відблиск сонця. Здивований Клод вже не упізнавав тендітні дитячі риси, які тільки-но замальовував: верх – прозористий лоб, ніжні очі – немов потонули, і тепер наперед виступила нижня частина – пристрасна щелепа,

криваво-червоний рот з білими зубами. І увесь час загадкова усмішка дівчат, які можливо, кепкують.

- У кожному випадку, - роздратовано продовжував він, - я не думаю, що Ви можете мені бодай щось закинути.

На це вона не змогла стримати сміху – легкого нервового сміху.

- Ні-ні, пане, зовсім нічого.

Він і далі дивився на неї, заповнений боротьбою між сором'язливістю та недосвідченістю і побоювався виглядати смішним. То що вона знає, ця висока панна? Безсумнівно, те, що дівчата дізнаються у пансіоні: усе і нічого – це нікому не досяжне, потаємне і незбагненне проростання плоти та серця. Чи прокинулася цієї миті, посеред вільного мистецького середовища, ця чутлива незайманиця з її неусвідомленою цікавістю та острахом до чоловіків? Тепер, коли вона вже не тремтить, чи відчуває вона трохи зневажливий подив від того, що тремтіла даремно? Як то?! Не буде жодних чемностей, навіть поцілунку кінчиків пальців?! Похмура байдужість цього хлопця, яку вона відчувала, мусила роздражнити у ній жінку, котрою вона ще не стала. Тож вона піде геть ось так, змінена, знервована, з досади удаючи сміливицю, забравши із собою несвідомий жаль за чимось невідомим та загрозливим, яке не трапилося.

- Ви кажете, - знову поважно продовжувала вона, - що зупинка екіпажів неподалік від мосту, на іншій набережній?
- Так, у тому місці, де ростуть дерева.

Вона закінчила зав'язувати стрічки і була готова, вдягнена в рукавички, але стояла, опустивши руки і не йшла, а усе дивилася перед себе. Її очі натрапили на велике полотно, обернене до стіни, і їй закортіло попросити дозволу подивитися на нього, але вона так і не наважилася. Ніщо більше не

утримувало її, але, виглядало, що вона і надалі щось шукає, буцімто відчувала, ніби залишає тут дещо – щось, чого вона не змогла б назвати. Нарешті вона попрямувала до дверей.

Клод відчинив її, і невеличкий буханець, припертий до дверей, впав до майстерні.

- Бачите, - сказав він, - Вам слід було б поснідати зі мною. Це наша консьєржка – вона приносить мені його щоранку.

Вона знову заперечно погойдала головою. На сходовому майданчику вона озирнулася і мить постояла нерухомо. До неї повернулася весела усмішка, і вона першою простягла руку.

- Дякую, щиро дякую.

Він узяв її маленьку ручку, затягнену в рукавичку, в свою широку долоню, поплямовану пастеллю. Так вони простояли обидвоє кілька секунд, одне поруч з одним, з доброю приязню потискаючи руки. Дівчина і далі усміхалася до нього, а у нього на вустах бриніло запитання: «Коли я Вас знову побачу?» Але сором перешкоджав йому говорити. Тож, зачекавши, вона звільнила свою долоню.

- Прощавайте, пане.

- Прощавайте, панно.

Крістіна, не зводячи погляду, вже спускалася крутою драбиною, і сходишки скрипотіли під нею. А Клод рвучко зайшов до себе і навідмаш зачинив двері, приказуючи вголос:

- Ах, ці трикляті жінки!

Він злився, лютував на себе, лютував на жінок. Штурхаючи ногою меблі, що траплялися на його шляху, він продовжував вголос вибалакуватися.

Який же він був правий, що ніколи не впускав сюди жодну з них! Ці хвойди годяться лиш на те, щоб орати на чоловіках. І хто може запевнити його, що ця одна, з вигляду така незайманиця, насправді не насміялася з нього у огидний спосіб? А він ще був настільки дурний, що повірив у казки, від яких голова йде обертом! До нього повернулися колишні підозри: він нізащо не проковтне ані ту генеральську вдову, ані аварію на залізниці, ані, головне, того візника. Хіба ж трапляються подібні пригоди? До речі, її уста говорили замість неї, і вона так дивно виглядала в ту мить, коли вшивалася геть. Якби ж то він міг бодай зрозуміти, навіщо вона бреше! Але ж ні, то безкорисна і незбагненна брехня, мистецтво заради мистецтва! Еге! Як же вона має зараз реготатися!

Він рвучко склав ширму і пожбурих її в куток. Певно, вона ще й залишила йому там безлад! Проте, він відзначив, що усе було складено і ретельно прибрано – миска, рушник, мило – і одразу ж вибухнув, бо вона не заслала ліжко. Він узявся його перестилати, докладаючи надмірних зусиль, хапав у обійми ще теплий матрац, гатив обома кулаками у запашну подушку, і його душило це тепло, цей чистий запах молодості, що здіймався від простирадел. Потім він ретельно умився, аби охолодити собі голову. Занурившись у вологий рушник, він відчув, що знову задихається від цього подиху незайманиці, і його пригнічувала ця ніжність, що розсіювалася довкола і ширилася майстернею. Лаючись, він висьорбав какао з каструльки. Його лихоманило, на нього напав шал малювати, тож він квапливо ковтав великі кавалки хліба.

- Та тут померти можна! – враз вигукнув він. – Це через спеку я так нездужаю.

Сонце вже пішло, тепер було не так спекотно.

Клод відчинив віконце, під самим дахом, і з глибокою полегшею вдихав повіви гарячого вітру, що залітали досередини. Він узяв свій малюнок, голову Крістін, і довго й замріяно розглядав його.

II

Пробило полудень, Клод працював над картиною, аж тут звична рука із силою загнукала у двері. Інстинктивним рухом, поза власною волею, Клод заховав до течки малюнок голови Крістін, за яким відретушовував велику жіночу фігуру, а тоді вирішив відчинити.

- П'єре! – вигукнув він. – Це вже ти?

П'єр Сандоз, друг дитинства, був хлопцем двадцяти двох років: дуже чорнявий, з круглою вольовою головою, з квадративим носом, з м'якими очима на енергійному лиці, обрамованому комірцем коротенької борідки.

- Я пообідав раніше, - відповів він. – Я хотів подарувати тобі добрий сеанс... От чортяка! Воно просувається!

Він став перед картиною і одразу ж додав:

- Погляньте-но! Ти змінив жіночий типаж!

Запала тривала тиша, обидва хлопці дивилися, стоячи нерухомо. Це було полотно п'ять метрів на три, повністю заповнене, але із підмальовка ледь-ледь поставало кілька уривків. Цей підмальовок, накиданий за один раз, мав надзвичайну потужність, пристрасне життя кольорів. На лісову галявину, оточену щільним зеленим муром, падала сонячна хвиля, тільки ліворуч тікала вглиб темна стежина і десь далеко завершувалася плямою світла. І там, на траві, посеред червневої рослинності, лежала гола жінка, підклавши одну руку під голову і випнувши груди. Вона купалася в

золотому дощі й усміхалася, не дивлячись – очі її були заплющені. Вглибині дві інші маленькі жінки, блондинка і брюнетка, також голі, борюкалися, сміючись. На тлі зеленого листя вони виділялися двома чарівними тілесними нотками. На першому плані художник потребував чорного контрасту і тому, без ускладнень, задовольнився тим, що всадовив добродія, вдягненого в просту оксамитову куртку. Цей пан обернувся спиною, і було видно тільки його ліву руку, якою він спирався на траву.

- Як бездоганно ця жінка розкриває тему! – нарешті продовжив Сандоз. – Але ж – матір Божа! – ти матимеш купу роботи з усім цим!

Клод, у якого очі засвітилися від споглядання своєї праці, впевнено махнув рукою.

- Та що там! До Салону я ще маю вдосталь часу. За пів року я її доконаю, ту роботу! Може, цього разу я таки доведу собі, що я не тварюка.

Він почав голосно свистіти, мовчки радіючи підмальовку, який зробив з голови Крістін. Він був піднесений одним з великих поривів надії, з яких падав чим далі болючіше у неспокій митця, якого пожирає пристрасть до природи.

- Ну ж бо, не лінуймося! – винукнув він. – Якщо ти вже тут, то починаймо.

Сандоз, по-дружньому і щоб заощадити на натурнику, запропонував позувати для добродія на першому плані. За чотири чи п'ять неділь – єдиний день, коли він був вільний – фігура була намічена. Він уже накидав на плечі оксамитову куртку, як враз домислив:

- Послухай, ти ж не пообідав як слід, бо увесь час працював... Піди, з'їж якогось битка, а я зачекаю тут.

Але Клод обурився на думку, що втратить час.

- Та ні, я пообідав! Бачиш каструлю?.. До того ж, поглянь, ще лишилася шкорінка хліба. Я її схрумаю... Ну ж бо! Ну ж бо! Сідай, ледацюго, в позу!

Він жваво взявся за палітру, схопив пензлі і додав:

- Дюбюш зайде за нами ввечері, чи не так?

- Так, близько п'ятої.

- Це добре! Ми одразу ж підемо повечеряти... Йому нарешті вдалося? Руку лівіше, голову схили нижче.

Сандоз прибрав подушки з канапи і влаштувався на ній у позі. Він обернувся спиною, але їхня розмова і далі тривала якусь хвилю: цього самого ранку він отримав листа з Пласана – провансальського містечка, де познайомився з художником ще тоді, коли вони протирали на шкільній лаві перші штанці. Потім обидвоє замовкли, один працював і буцімто залишив цей світ, а інший обважив у сонній втомі від тривалої нерухомості.

У віці дев'яти років Клод отримав щасливу нагоду залишити Париж і повернутися до провансальського закутка, де народився. Його мати, роботяща жіночка, праля, яку його батько-лайдак викинув на вулицю, нещодавно одружилася з хорошим робітником, котрий божевільно закохався у її біляву вроду. Але, незважаючи на затяту працю, вони ніяк не могли звести кінці з кінцями, тому радо погодилися, коли з провінції приїхав старий пан і попросив їх віддати йому Клода, якого бажав віддати до колежа поруч з рідними краями. Це була великодушна забаганка оригінала, великого шанувальника живопису, котрий свого часу був вражений чоловічками, що наквещав малюк. Тож протягом семи років, до класу риторики, Клод мешкав на Півдні, спершу в школі на повному пансіоні, а потім разом зі своїм опікуном. Одного ранку доброго старця знайшли мертвим у ліжку – з ним трапився удар. У своєму заповіті він

залишив хлопцеві тисячу франків річної ренти і передбачив для нього можливість розпорядитися цим капіталом після досягнення двадцяти п'яти років. Хлопець вже тоді палав гарячою пристрасною до живопису, тож негайно кинув колеж, навіть не намагався отримати атестат, і примчав до Парижа, куди ще раніше втік його друг Сандоз.

В колежі Пласана, починаючи з першого класу, були троє приятелів, яких називали нерозлучниками: Клод Лантьє, П'єр Сандоз та Луї Дюбюш. Вони походили з трьох різних світів, мали протилежну вдачу, хіба що були народжені в один рік, з різницею у кілька місяців, проте зблизилися з першого погляду і назавжди, захоплені потаємною приязню, ще не усвідомленим томлінням спільною амбіцією, пробудженням непересічного розуму посеред бруталної тисняви жахливих суспільних виразок, з якими мусили боротися. Батько Сандоза, іспанець, через політичну колотнечу втік до Франції, заснував неподалік від Пласана паперову фабрику і встановив на ній нові прилади власного виробництва. Проте, він помер від гіркої гризоти: його надурили місцеві спритники, і він залишив свою вдову в настільки складному становищі, з таким переліком заплутаних судових процесів, що це лихо поглинуло усі їхні статки. Мати-бургундка зачала злобу на провансальців і, хвора на повільний параліч, у якому винуватила виключно їх, втекла до Парижа разом із сином, котрий тепер утримував її зі своєї мізерної платні, хоча його мозок був заповнений літературною славою. Що ж до Дюбюша, старшого сина пласанської пекарки, то він за наполяганням своєї матері, сам дуже наполегливий, дуже амбітний, поїхав згодом за своїми друзями і навчався у Школі мистецтв на архітектора, жив скупко на останні заощаджені для нього батьками монети в сто су, маючи упертість євреїв, які розраховують у майбутньому на прибуток у триста відсотків.

- Матір Божа! – пробурмотів Сандоз посеред глибокої тиші. – Ця твоя поза геть не зручна! У мене вже зап'ястя переламалося... Можна поворушитися, га?

Клод, не відповідаючи, дав йому потягнутися. Широкими мазками пензля він узявся до оксамитової куртки. Тоді позадкував, кліпнув очима і зайшовся нестримним сміхом, звеселілий від несподіваного спогаду.

- Послухай-но, пригадуєш, у шостому класі, того дня, коли Пуяр запалив лойову свічку в шафі того бовдура Лялюбі? Ото перепудився той Лялюбі, коли перед тим, як залізти на кафедру, відчинив шафу, щоб взяти книжки, і побачив ту пекельну каплицю! П'ятсот рядків латинських віршів усьому класу!

Сандоз, долучаючись до цього нападу веселощів, відкинувся на канапу. Він повернувся у позу, примовляючи:

- О! Ця тварюка Пуяр!.. Знаєш, сьогодні зранку я отримав від нього листа: він якраз повідомив мене про одруження Лялюбі. Той учитель, та стара шкапа, одружився з гарною дівчиною. Але ж ти знаєш ту дівчину – дочка галантерейника Галісара, білявочка, якій ми зовсім нещодавно співали серенади!

Почалися спогади, Клод і Сандоз вже не вмовкали – один, підбатожений, малював з дедалі більшою гарячковістю, інший сидів лицем до стіни і говорив, кидаючи слова за спину, аж йому плечі тремтіли від захоплення.

Спершу зайшла мова про школу – колишній запліснявілий монастир, що простягався до міських мурів: два обсажені велетенськими платанами подвір'я, зелений від моху каламутний ставок, у якому вони навчилися плавати, класи на долішньому поверсі, у яких зі стін цебеніла волога, їдальня, постійно смердюча від масних помиїв, відома своїми жахіттями

спальня для молодших дітей, а ще комора для білизни, лазарет, наповнений тендітними сестрами-жалібницями – такими добрими монахинями в чорних строях та білих намітках! А ще гучний випадок, коли сестра Анжель, чиє обличчя Богородиці викликало збурення у дворі, де бавилися старші хлопчачки, одного чудового ранку зникла разом з Ермеліном – здорованем з класу риторики, котрий через кохання різав собі руки складаним ножиком, аби лиш піти до лазарету, де вона йому накладала лікувальні пов'язки.

Потім перед ними пройшли усі викладачі та вихователі – гротескна, жалюгідна й грізна кавалькада злих та змучених лиць: директор, котрий зруйнувався через світські прийоми, які влаштовував для того, щоб одружити своїх дочок – двох високих вродливих елегантних дівчат, жахливі написи та малюнки про яких вкривали усі стіни; головний наглядач Піфар, чий знаменитий ніс стирчав з усіх дверей, достоту ніби гармата, і здалеку видавав його присутність; нескінченна вервечка викладачів, кожен заляпаний образливим прізвиськом – суворий Радамант, який ніколи не сміявся, Смердюх, після якого кафедри ставали чорними, бо він постійно чухав голову, викладач фізики, знаменитий роконосець Ти-Курва-Адель, у якого десять поколінь його учнів кидали ім'я його дружини, котру бозна-коли застукали в обіймах карабінера, та ще багато-багато інших – лютий наглядач Спонтіні з корсиканським ножем, на якому він показував плями від крові трьох своїх кузенів, непомірок Шантекай, такий добряга, що на перервах дозволяв курити, аж до кухарчука та посудомийки – двох постраховиськ, яких охрестили Парабуломеносом та Паралелюкою і яких звинувачували у тому, що вони любляться посеред лушпайок.

Після цього почалися жарти, раптові натяки на добрячі дотепи, від яких вони через багато років хапалися за живіт. Еге! Згадати хоча б той ранок,

коли вони спалили в грубці черевики Мімі-Дохляка, якого ще називали Зовнішнім Скелетом – худючого хлопчини, котрий приносив контрабандою нюхальний тютюн для усього класу! А як вони зимового вечора вкрали у каплиці сірники, що лежали біля лампадки, щоб курити сухе каштанове листя в очеретяних люльках! Це Сандоз вчинив той подвиг і тепер зізнавався, який переляк з холодним потом відчував тоді, коли в суцільній пільмі гепнувся з хору. А той день, коли Клодові трапилася чудова думка засмажити хрущів у шухляді парти, аби пересвідчитись, чи дійсно вони, як то кажуть, смачні! З парти повалив такий їдкий сморід та густий дим, аж наглядач схопився за глек, бо подумав, що почалася пожежа. А ще грабунки, спустошення грядок цибулі під час прогулянки, шпурляння каменюк у шибки, коли високим шиком вважалося вміння вибити друзки, подібні за обрисами до географічних карт, завдання з грецької мови, записані наперед великими літерами на дошці, аби їх міг вільно прочитати останній телепень, а учитель так нічого й не помітив. А ще виламані в шкільному дворі лави, які носили довкола ставка, немов трупи загиблих повстанців, і голосили над ними поховальні співи. О! То була знана придибенція! Коли Дюбюш, вдаючи із себе священника, гепнувся посеред ставка, бо хотів набрати води до картуза, щоб її освятити. Але найвеселішою, найвікопомнішою була та ніч, коли Пуяр в учнівській спальні зв'язав усі нічні горщики однією мотузкою і просунув її попід ліжками, а тоді зранку, у перший ранок літніх канікул, потягнув за неї, вибіг до коридора і помчав сходами через три поверхи, тягнучи за собою жахливого емальованого хвоста, що вистрибував і торохкотів позад нього!

Клод зупинився, прийняв пензля від полотна і, регочучи від вуха до вуха, вигукнув:

- Ото ще тварюка той Пуяр!.. Тож він тобі написав? Що він зараз микитить, той Пуяр?

- Та геть нічого, мій старенький! – відповів Сандоз, влаштовуючись на подушках. – Увесь його лист – саме глупство!.. Він закінчує вивчати право, а тоді перебере від батька адвокатську контору. Якби ти ще бачив, яким тоном воно написано, з якою холерною дурістю буржуа, що устаткувався!

Знову запанувала тиша, а тоді він додав:

- Еге! Ми з тобою, мій старенький, уникли того!

Перед ними постали інші спогади, від яких їхні серця загупали дужче – чудові дні на свіжому повітрі та під ясным сонцем, які вони прожили разом там, поза школою. Ще малюками, у другому класі, троє нерозлучників запалали пристрастю до тривалих прогулянок. Користуючись найменшою нагодою, вони заходили на багато миль – чим ставали дорослішими, тим далі, зрештою оббігли усі околиці, йшли у мандрівки, що частенько тривали кілька днів. Вони спали при дорозі, де випаде: у скельній западині, на ще теплому току, де солома від перемолоченого хліба слалася їм м'якою периною, в якомусь залишеному курені, де вони влаштовували на долівці постіль з кмину та лаванди. Це були втечі на край світу, інстинктивне єднання зі щедрою природою, несусвітнє замилювання хлопчаків деревами, водою, пагорбами, цієї безмежною радістю бути самими і бути вільними.

Дюбюш навчався на повному пансіоні і тому приєднувався до товаришів тільки під час канікул. До того ж, він мав важкі ноги та приспану плоть сумлінного учня-зубрія. Натомість Клод та Сандоз були невтомними і щонеділі прокидалися о четвертій ранку – будили один одного, кидаючи камінчики у віконниці. Особливо влітку вони мріяли про річку Вйорн – стрімкий потік, що тоненькою цівочкою зрошує низькі луки довкола Пласана. Їм було заледве по дванадцять років, коли вони навчилися плавати, і відтоді затято бабралися в глибоких ямках, де збиралася вода, і проводили там цілісінькі дні, сушилися цілком голі на пекучому піску, а

тоді знову пірнали, жили в ріці – плавали на спині та на животі, порпалися у траві при березі, залазили у неї по самі вуха і протягом кількох годин вистежували схованки в'юнів. Це дзюрчання чистої води, у якій вони мокли під палюючим сонцем, подовжувало їхнє дитинство, дарувало їм свіжий сміх дітлахів, що втекли зі школи, коли вони, вже молоді чоловіки, поверталися до міста у хвилюючій спеці липневих вечорів. Згодом їх поглинуло полювання, але то було полювання, притаманне тим краям без дичини: двадцять миль пішки, щоб забити пів тузина горобців, масштабні експедиції, з яких вони частенько поверталися з порожніми ягдташами, хіба що з необачним кажаном, якого забили на вході до передмістя, коли розряджали рушниці. Їхні очі зволожувалися на спогад про ці нестримні мандри: вони знову бачили себе на вкритих курявою, ніби товстим шаром снігу, білих дорогах, що тікали у безмеж, а вони усе йшли далі й далі, щасливі від того, що чують тупотіння своїх грубих черевиків, а тоді збочували у поле, до переповненої залізом червоної землі, якою мчали вперед і вперед. Свинцеве небо, жодної смужечки тіні, лише карликові оливкові деревця, лише мигдалеві куці з дрібним листом. А за кожним поверненням – солодке отупіння від втоми, переможні хвастоці від того, що пройшли більше, ніж минулого разу, втіха від того, що вони вже не відчують, як рухають ногами і пересуваються лише за інерцією, підганяючи себе якоюсь дикою пісенькою вівчарів, якою заколисували себе, немов у глибокому сні.

Вже тоді Клод носив поміж порохівницею та патронташем альбом, у якому замальовував виднокрай, а Сандоз у кишені завжди тримав томик віршів. Це був романтичний шал, крилаті строфи вперемішку із солоними солдатськими дотепами, оди, що вилітали у сонячне мерехтіння розпеченого повітря. Коли ж вони знаходили джерело, чотири вербички, що кидали прозористу тінь на вогняну землю, то забувалися там, доки не

сходили зорі – розігрували драми, які знали напам'ять, бубоніли низькими голосами замість героїв і щебетали тонесенькими голосочками, наче спів сопілки, за невинних дівчат і королев. У такі дні вони залишали горобців у спокої. Так вони жили, починаючи з чотирнадцяти років, у цій далекій провінції, посеред сонної містечкової глупоти – усамітнені, захоплені, запалені лихоманкою до літератури та мистецтва. Пишні декорації творів Гюго, надлюдська уява, що бродить поміж ними у постійній битві антитез, спершу зачарували їх, засмоктали у вир драми, і вони розмахували руками, мріяли побачити захід сонця поза руїнами, споглядати плин життя під штучним і дивовижним освітленням п'ятого акту. Але прийшов Мюссе і збурих їх своєю пристрастю та сльозами, вони чули, як у його грудях калатає їхнє власне серце, їм відкрився гуманніший світ, завойовував їх жалістю, одвічним криком недолі, який вони відтепер чули звідусіль. Зрештою, вони були невибагливими, виявляли прекрасну юнацьку ненажерливість, затятий апетит до читання, який поглинав і дивовижі, і покидьки. Вони настільки спрагли за обожненням, що нерідко огидні твори викликали у них не меншу екзальтацію, аніж витончені шедеври.

Як тепер казав Сандоз, саме любов до тривалих прогулянок і ласування літературою виштовхнули їх з непереможного заціпеніння їхнього середовища. Вони ніколи не заходили до кафе, вони сповідували ненависть до вулиць, навіть вдавали, що скніють там, немов орли у клітці, тоді як їхні приятелі вже ялозили шкільну форму об мармурові столики, граючи у карти на випивку. Це провінційне життя, котре затягує наймолодших юнаків у свої шестерні і змушує рухатись по колу, вчащання до усталеного товариства, перечитування газети до останнього оголошення, увесь час одні й ті самі партії у доміно, однакові прогулянки на тому самому бульварі в той самий час, фінальне отупіння під цими жорнами, що перемелюють мозок, обурювало їх, викликало у них протест, змушувало

видряпуватися на сусідні пагорби, щоб віднайти там незнану самотність, декламувати вірші під зливою, не шукаючи прихистку, ненавидячи людські поселення. Вони носилися з проектом отаборитися на березі річки, жити там, немов дикуни, у безкінечних radoщах купання, з п'ятьма чи шістьма книжками – не більше, які задовольнили б їхні потреби. Навіть жінці не було місця у їхньому світі, і зі своїх сором'язливості та незграбності вони вибудували суворість хлопчаків, які бачать себе вищими за решту. Клод протягом двох років мучився коханням до учениці із капелюшної майстерні, яку проводив навідалі щовечора і ніколи не набрався сміливості заговорити до неї. Сандоз виношував мрії: дами, які зустрінуться йому під час подорожі, дуже вродливі дівчата, які вигулькнуться з невідомого лісу і віддаватимуться йому цілий день, а у сутінках розтануть, немов тіні. А їхня єдина справжня любовна пригода досі веселила їх, настільки видавалася їм дурною: серенади, подаровані двом панночкам у той час, коли у школі влаштовувалися музичні вечори, ночі під вікнами, коли вони грали на кларнеті та корнеті – жахлива какофонія, що лякала буржуа того кварталу аж до пам'ятного вечора, коли обурені батьки вилили на них усі глечики з водою, що були в домі.

О! Щасливі часи! І який розчулений сміх проймав їх від найменшого спогаду! Стіни майстерні якраз були вкриті серією ескізів, які художник зробив у тих місцях протягом останньої подорожі. Це було так, ніби вони бачили довкола себе колишні обрії, палюче блакитне небо над рудим краєвидом. Там простягалася рівнина з купками низеньких сіруватих оливкових дерев, аж до рожевого мережива далеких пагорбів. Тут, поміж випаленими схилами іржавого кольору, обмілілі води річки танули під аркою присипаного курявою старого мосту, і довкола жодної зелені, окрім кущиків, що помирали від спраги. Далі гирло річечки Енферне відкривало своє стрімке провалля посеред уламків розтрощених скель – велетенський

хаос, дика пустеля, що котить у безмеж свої камінні хвилі. А ще різноманітні знайомі закутки: улоговина Покаяння, така затиснена, така тіниста, свіжа, наче букет, поміж випалених полів; ліс Божої Трійці, де темно-зелені, немов полаковані сосни плачуть живицею під безкраїм небом; біла, ніби мечеть, камінна Хатинка Буфана посеред просторої ріллі, подібної до калюж крові; та ще багато-багато інших – закрути сліпучої дороги, яруги, де спека, здається, варить юшку з каміння, спотворені піщані язики, що немовби допивають річку по краплині, кротові хатки, козячі стежки, вершечки гір у небесній блакиті.

- Послухай-но! – вигукнув Сандоз, озираючись до етюду. – А це де?

Клод обурено замахав палітрою.

- Як?! Ти не пригадуєш?.. Ми там заледве не перетрозили собі кістки. Ти ж добре знаєш, того дня, коли ми лазили разом з Дюбюшем, вглибині Жомгарда. Воно гладке, мов долоня, ми видряпувалися нігтями, тож посередині не могли вже ані лізти вгору, ані злізти додолу... А тоді, нагорі, коли треба було засмажити м'ясо, ми з тобою замало не побилися.

Тепер Сандоз пригадав.

- А! Так! А! Так! Кожен мав засмажити свій шматок на розмариновій паличці, а мої палички увесь час перегорали, і ти кпив з мене, казав, що моє м'ясо спалиться на вугілля.

Вони вкотре затремтіли від божевільного сміху. Художник повернувся до картини і поважно підсумував:

- До дідька то усе, мій старенький! Тут, тепер, немає часу байдикувати.

Це була правда: відколи троє нерозлучників втілили свою мрію – зійшлися разом у Парижі, щоб завоювати його, існування стало жахливо важким. Вони усе ж спробували відновити колишні тривалі прогулянки, іноді в

неділю виходили пішли через заставу Фонтенбло, відмахували перелісок Верьер, доходили до річки Б'євр, перетинали ліси Бельвю та Медона, а тоді поверталися через квартал Гренель. Але вони звинувачували Париж у тому, що він попсував їм ноги, бо вони вже не сходили з бруківки, цілковито поглинені своєю боротьбою.

З понеділка до суботи Сандоз горбатився у мерії п'ятого округу, в похмурому закутку бюро реєстрації народжень, прицвяхований там єдиною думкою про свою матір, яку ледь-ледь міг прогодувати за свої сто п'ятдесят франків на місяць. Дюбюш, зі свого боку, квапився сплатити батькам відсотки із суми, відкладеної на його ім'я, і, окрім навчання, шукав невдячні підробітки у архітекторів. А Клод мав свободу завдяки тисячі франків ренти, проте якими жахливими були для нього кінці місяця, особливо коли він ділився останніми грошами! На щастя, він почав продавати невеликі полотна, які спритний перекупник, татусь Мальгра, купував за десять-дванадцять франків. Зрештою, він волів подихати з голоду, аніж вдаватися до комерції, до створення буржуазних портретів, до мотлоху святих, ресторанних парасоль та вивісок для акушерок. Коли він повернувся з провінції, то винайняв у тупику Бурдоне дуже простору майстерню, а потім, задля ощадливості, перейшов на набережну Бурбонів. Він жив тут як дикун, у цілковитій зневазі до усього, що не є живописом, розсварився зі своєю родиною, до якої відчував огиду, порвав з тіткою, ковбасницею з Центрального ринку, тому що вона почувалася занадто добре, і лишень зберігав у серці потаємну виразку від занепаду своєї матері, яку чоловіки жерли і зіштовхували в баюру.

Враз він гукнув до Сандоза:

- Агов! Послухай-но! Чи можеш не горбитися?!

Але Сандоз заявив, що йому вже тіло задерев'яніло, і зістрибнув з канапи, щоб розім'яти ноги. Було влаштовано десятихвилинний відпочинок. Заговорили про інше. Клод виявив добродушність. Коли його праця просувалася, він помалу запалювався, ставав балакучим, хоча зазвичай малював, стиснувши зуби, і німо лютував, якщо відчував, що натура тікає від нього. Тож тільки-но приятель повернувся у позу, як він відновив нескінченний потік, і на мить не відриваючи пензля від полотна.

- Га? Воно, мій старенький, просувається! У тебе тут хвацький вигляд... Ото недоумки! Якщо, скажімо, вони відмовляться взяти і цю! Звісно, я суворіший до себе, аніж вони до інших. І коли я сам оцінюю картину, то це серйозніше, ніж вона мала б пройти перед усіма судьями світу... Ти знаєш, моя картина з Центрального ринку, двоє дітлахів на купі овочів? І що? Я її здряпав, остаточно: воно мені не йшло, я вляпався з тим у заскладну махінерію – ще заважку для моїх плечей. Так-так! Одного дня я її повторю, коли знатиму як, і створю ще й інші. О! Такі махінерії, що усі гепнуться долі від подиву!

Він широко махнув рукою, немовби хотів змести натовп, вичавив на палітру тюбик синьої фарби, а тоді реготався, запитуючи, яку піку зробить перед цією картиною його перший учитель, однорукий татусь Белок, відставний капітан, котрий протягом чверті століття у залі музею навчав пласанських хлопчаків робити гарне штрихування. До речі, у Парижі художник Берту, знаменитий автор «Нерона у цирку», до чиеї майстерні він ходив протягом пів року, повторював Клодові разів двадцять, що з нього ніколи не буде толку. О! Як він тепер жалкує за тими шістьма місяцями дурнуватою намацування, безглуздом вправління під різкою дядечка, у котрого макітра варить цілком інакше! Клод дійшов до того, що виступав проти роботи в Луврі і казав, що радше відрубає собі руку, аніж повернеться туди псувати собі око за однією з копій, що незворотно

заплямовують бачення світу, в якому ми живемо. Хіба ж у мистецтві існує щось інше, аніж віддавати те, що є в твоїй утробі? Хіба ж усе не зводиться до того, щоб поставити перед собою милу жіночку і відтворити її так, як відчуваєш? Хіба ж пучечок моркви – так, пучечок моркви! – вивчений безпосередньо, намальований наївно, з тією персональною ноткою, з якою ти його побачив, хіба ж він не вартий одвічної мазанини Школи мистецтв, цього малярства під шикарним соусом, ганебно приготованого за усталеними рецептами? Надходить день, коли єдина оригінальна морквина породить революцію. Ось чому тепер він задовольнявся тим, що ходив до майстерні Бутена – вільного ательє, яке колишній натурник влаштував на вулиці Юшет. Заплативши старості двадцять франків, він отримував там оголену натуру, чоловіків та жінок, і розбишакував собі тихо в куточку. Він затявся, забував про їжу й пиття, без відпочинку змагався з натурою, божеволів від праці поруч з чемними синочками, які звинувачували його в неуктві та неробстві, які зарозуміло говорили про свої етюди, тому що під наглядом учителя копіювали носи та роти.

- Послухай, мій старенький, коли один з тих жевжиків зможе вибудувати ось такий торс, то нехай прийде і покаже, і тоді ми поговоримо.

Клод тицьнув кінчиком пензля на підвішений на стіні, коло дверей, академічний малюнок. Він був чудовий, зроблений упевненим почерком майстра. А поруч були й інші дивовижні уривки: вишукані у делікатній правдоподібності ніжки дівчинки, а найбільше – жіночий живіт з тремкою атласною шкірою, з живою кров'ю, що текла під шкірою. У рідкісні години задоволення собою він пишався своїми нечисленними етюдами – єдиними, якими був задоволений. Вони відкривали у ньому великого художника з надзвичайним талантом, котрий стримувало раптове та незбагненне безсилля.

Клод продовжував із запалом, краяв навкіс широкими мазками оксамитову куртку, підбатожував себе у своїй непоступливості, яка нікого не шанувала:

- Усі вони – мазії за два су з краденою репутацією, йолопи та хитруни, що колінкують перед громадською глупотою! І жоден парубійко не відважить ляпаса тим буржуям!.. Послухай! Ось хоча б татусь Енґр – ти ж знаєш, як мене нудить від його слизької мазанини? І що? Це однак чортів дядечко, я вважаю, що він хвацький, і скидаю перед ним капелюха, бо йому було начхати на все, у нього був пекельний малюнок, який він силоміць запхав у пельку ідіотам, які зараз вважають, що зрозуміли його... Окрім нього – чуєш? – є лишень двоє: Делакруа і Курбе. Усі решта – покидьки... Га? Старий романтичний лев, яка горда постава! Ото декоратор, який запалював тони! А яка рука! Він би обмалював усі паризькі мури, якби йому їх дали: його палітра кипіла й вихлюпувалася. Я добре знаю, що то лишень фантасмагорії, але – тим гірше! – мені воно свербить, мені це потрібно, щоб підпалити Школу мистецтв... Тоді прийшов інший, добрячий роботяга, найсправжніший художник століття, а за фахом цілковитий класик, чого не відчув жоден з тих кретинів. Як вони до трясці верещали про реалізм та профанацію, коли той реалізм був тільки в сюжетах, а бачення лишилося таким само, як у старих майстрів, а фактура відтворювала й продовжувала найкращі зразки з наших музеїв... Вони обидвоє – Делакруа і Курбе – з'явилися у потрібний час. Кожен з них зробив свій крок уперед. А тепер... О! Тепер!..

Він умовк, відступив, щоб оцінити ефект, хвилину зосереджувався на відчутті свого твору, а тоді продовжував:

- Тепер потрібно інше... Як? Що? Я не знаю достеменно! Якби я знав і якби я міг, то подужав би усе. Так, ніхто б до мене не дорівнявся... Але я відчуваю, що великий романтичний декор Делакруа тріскотить

і валиться. А, до того ж, чорне малярство Курбе і без того отрує замкненість та затхлість майстерень, до яких ніколи не потрапляє сонце... Розумієш, мабуть, потрібне сонце, потрібне свіже повітря, світлий молодий живопис, речі й живі істоти мають поводитися так, як при справжньому світлі. Зрештою, я сам не зміг би того висловити! Це має бути наш власний живопис, живопис, який сьогодні наші очі повинні творити й бачити.

Його голос знову згас, він белькотів, ніяк не міг сформулювати примарне проростання майбутнього, що здійсалося у ньому. Запанувала повна тиша, доки він, тремтячи, завершував підмальовок оксамитової куртки.

Сандоз слухав його, не полишаючи пози. Не повертаючись до нього, буцімто говорив уві сні до стіни, він сказав у свою чергу:

- Ні-ні, того не знати, але дізнатись потрібно... А я щоразу, коли вчитель хотів нав'язати мені істину, в мені одразу ж повставала недовіра, і я міркував: «Або він помиляється, або вводить мене у оману.» Їхні ідеї доводять мене до відчаю. Мені здається, що істина значно ширша... О! Як було б чудово, якби усе своє існування можна було присвятити шедевру і намагатися вкласти у нього речі, тварин, людей – такий собі велетенський ковчег! Але не за правилами підручників з філософії, не за безглуздою ієрархією, яку виношує наше марнославство, а натомість в суцільному потоці всезагального життя, і в тому світі ми будемо не більш як випадком, перший стрічний пес та навіть камінь при битій дорозі доповнять нас і пояснять нас. Зрештою, велетенське усе, де не буде ні гори, ні низу, ні бруду, ні чистоти – так, як воно існує... Звісно, романісти й поети повинні звертатися саме до науки – зараз це єдине можливе джерело. Але ж – погляньте! – що від неї узяти, як з нею рухатися? Я одразу ж

відчуваю, що починаю ковзатися... О! Якби ж то я знав, якби ж то я знав, яку підбірку книжок я пожбурю в голову натовпу!

Він також умовк. Минулої зими він оприлюднив свою першу книгу – низку привезених із Пласана приємних замальовків, і поміж ними лишень кілька різких нот вказували на повстання, на пристрасть до істини й сили. Відтоді він рухався навпомацки, запитував себе поміж сум'яття поки що переплутаних ідей, що гупотіли в його мозку. Спершу, заповнений гігантською працею, він уклав проєкт генези всесвіту в трьох фазах: творення, встановлене відповідно до науки, історія людства, яке прийшло у належний час, щоб відіграти свою роль у ланцюгу істот, і майбуття – істоти слідує одне за одним, завершують світотворення завдяки праці, і життю не буде кінця. Проте, він охолонув перед занадто довільними гіпотезами третьої фази і тепер шукав вужчі й людяніші рамці, в які усе ж зуміє увібгати свою широку амбіцію.

- О! Все побачити і усе намалювати! – після тривалої перерви продовжував Клод. – Мати довжелезні милі стін, щоб вкрити їх малюнками, прикрасити вокзали, базари, мерії – усе, що буде збудовано, коли архітектори більше не будуть недоумками! Для того потрібні будуть тільки м'язи та міцна голова, тому що сюжетів не бракуватиме... Га? Життя таке, яке воно проминає на вулицях, життя бідних та багатих, на базарах, на перегонах, на бульварах, вглибині велелюдних вуличок. І усі професії двигтять, усі пристрасті скочили на ноги під полуденним сонцем. І селяни, худоба, лани!.. Побачимо, побачимо, чи ж я не тварюка! Мені від того руки сверблять. Так, усе сучасне життя! Фрески заввишки з Пантеон! І пекельна шереха полотен, від яких вибухне Лувр!

Як тільки художник та письменник сходилися разом, вони зазвичай доводили себе до цієї екзальтації, підхльоскували один одного, божеволіли від марення славою. Це був такий нестримний порив молодості, така

пристрасть до праці, що вони самі потім усміхалися своїм велетенським маренням гордині і почувалися відновленими, буцімто вправлялися у гнучкості й силі.

Клод відступив тепер до стіни, сперся на неї і замріявся. Тож вимучений позуванням Сандоз залишив канапу і став поруч з ним. І вони удвох дивилося, знову мовчазні. Підмальовок пана в оксамитовій куртці був повністю завершений. Рука, що висувалася далі за решиту тіла, утворювала на траві дуже цікаву нотку гарного свіжого тону. А темна пляма спини здійснювалася з такою потужністю, що дрібні силуети вглибині – дві жінки, які борюкалися на осонні – буцімто віддалялися у сонячному мерехтінні галявини. В той час як велика фігура – гола жінка, що лежала долі, поки заледве намічена – і далі пливла у повітрі, достоту мов казкова плоть, жадана Єва, котра народжується із землі, з усміхненим обличчям і без погляду, заплющивши повіки.

- Справді, як ти це назвеш? – запитав Сандоз.

- «Пленер», - уривчастим голосом відповів Клод.

Але письменникові така назва видалася занадто технічною, адже він іноді мимоволі впадав у спокусу запровадити літературу до живопису.

- «Пленер» - це нічого не каже.

- Воно і не має нічого казати... Жінки та чоловік відпочивають у лісі, на осонні. Хіба цього не досить? Та ну ж бо! Цього досить, щоб зробити шедевр.

Він відкинув голову і процідив крізь зуби:

- До дідька лисого! Воно ще чорне! Мені той клятий Делакура сидить в оці. А це, поглянь! Ця рука – це від Курбе... А! Ми усі в тому бабраємося –

у тому романтичному соусі. Наша юність задовго товклася у ньому, ми у нім по самі вуха. Нас потрібно добряче від того відмивати.

Сандоз у відчаї знизав плечима: він також голосив через те, що народився у притоці до Гюго і Бальзака. Тим не менш, Клод лишився задоволений і перебував у щасливому піднесенні від вдалого сеансу. Якщо приятель зможе подарувати йому ще дві чи три подібні неділі, то дядечко буде готовий, і як належить. Але на цей раз досить. Обидвоє жартували, бо зазвичай він добивав натурників і відпускав їх лише тоді, коли вони були непритомні, напівживі від втоми. Він сам замало не падав, бо ноги йому підгиналися, а у животі було порожньо. Годинник-зозулька пробив п'яту, тож хлопець накинувся на недогризок хліба і проковтнув його. Виснажений, він ламав його тремтливими пальцями, заледве прожував і повернувся до картини, настільки заповнений своєю ідеєю, що вже й не усвідомлював, що їсть.

- П'ята година, - промовив Сандоз, потягаючись і здіймаючи руки. – Ходімо вечеряти... Ось якраз і Дюбюш.

У двері постукали, і зайшов Дюбюш. Це був повнотілий чорнявий хлопець з коректним одутлим обличчям, з коротким волоссям і вже густими вусами. Він потис приятелям руки і зупинився перед картиною з приголомшеним виглядом. По правді, цей живопис проти усіх правил збурював його врівноважену вдачу і повагу зразкового учня до встановлених приписів, і зазвичай тільки стара дружба стримувала його критику. Але цього разу вочевидь повстало усе його єство.

- Ну як? Що таке? Тебе це не влаштовує? – запитував Сандоз, стежачи за ним.

- Ні-ні! О! Дуже гарно намальовано... Ось тільки...

- Ну ж бо! Вироди це! Що тобі муляє?

- Ось тільки цей пан, повністю вдягнений, тут, посеред цих голих жінок... Такого ніколи не бачено.

Двоє інших на це одразу ж вибухнули. Хіба ж у Луврі немає сотні полотен, скомпонованих у такий самий спосіб? До того ж, якщо такого ніколи ще не бачено, то побачать! Та начхати їм на ту публіку!

Нітрохи не схвилюваний під навалою цих відповідей, Дюбюш спокійно повторював:

- Публіка не зрозуміє... Публіка вважатиме це свинством... Так, це свинство.

- Мерзенний буржую! – у відчаї вигукнув Клод. – А! Як вони тебе незворотно кретинізували у тій Школі, бо ж ти не був таким дурнем!

Це був звичний жарт двох приятелів, відколи він почав навчатися у Школі мистецтв. Тож він пішов у відступ, трохи стривожений грубістю, якої набирала їхня розмова. Він втік, нападаючи на художників. Тут, що не кажіть, вони мають рацію: художники у Школі – ще ті недоумки. Але щодо архітекторів питання постає цілком інакше. Де хіба, на їхню думку, він має учитися? Він змушений пройти через це. Згодом воно не стане йому на заваді мати власні переконання. І він вдавав дуже революційні настрої.

- Гарзд! – сказав Сандоз. – Якщо ти вже вибачився, то ходітьте вечеряти.

Але Клод машинально знову взявся за пензля і повернувся до праці. Тепер, поруч з паном у куртці жіноча фігура вже не трималася. Знервований, нетерплячий, він намічав її потужними мазками, щоб повернути її на план, який вона мала займати.

- Ти йдеш? – перепитав товариш.

- До дідька, трохи згодом! Не спішно... Дай мені позначити ось це, і тоді я до ваших послуг.

Сандоз погойдав головою, а тоді мовив стиха, побоюючись знервувати його ще дужче:

- Ти помиляєшся, мій старенький, що так напосівся... Так-так, ти виснажений, подихаєш з голоду і знову зіпсуєш усю справу, як то вже колись бувало.

Художник роздратованим порухом увірвав його. Це була його одвічна історія: він не міг вчасно залишити працю, він п'янів від роботи, потребував негайної впевненості і мусив довести собі, що нарешті упіймав свій шедевр. Поміж радощів вдалого сеансу поставали сумніви і доводили його до відчаю: чи мав він рацію, коли надав такої потужності оксамитовій куртці? чи віднайде він сліпучу ноту, якої бажав для оголеної фігури? Ліпше померти тут на місці, аніж не отримати негайні відповіді на ці запитання. Він гарячково витяг голову Крістін із течки, до якої сховав було її, і порівнював, допомагаючи собі цим документом, який узяв з натури.

- Погляньте! – винукнув Дюбюш. – Де ти це намалював?.. Хто це?

Клод, заскочений зненацька його запитанням, нічого не відповів, а тоді, не розмірковуючи, хоча завжди казав приятелям усе, цього разу збрехав, поступившись незвичній сором'язливості та делікатному бажанню зберегти виключно для себе свою пригоду.

- Га? Хто це? – повторив архітектор.

- О! Ніхто, натурниця.

- Справді, натурниця! Зовсім молоденька, чи не так? Вона дуже гарна... Ти повинен дати мені адресу – не для мене, а для скульптора, який шукає Психею. Ти маєш її адресу?

І Дюбюш обернувся до шматка сіруватої стіни, де уздовж і впоперек були написані крейдою адреси натурників і натурниць. Найбільше таких візитних карток, нашкрябаних крупним дитячим почерком, залишили жінки. Зое П'єдефер, вулиця Кампань-Прем'єр 7 – висока брюнетка, у якої почав псуватися живіт. Її перетяли навпіл дрібненька Флора Бошам, вулиця Лаваль 32, та Жюдїт Вакез, вулиця Роше 69, єврейка, обидві досить свіженькі, але занадто худі.

- Скажи, ти маєш адресу?

Клод на це розлютився.

- Та дай мені чистий спокій!.. Хіба я знаю?.. Як ти мене дістав тим, що увесь час лізеш, коли я працюю!

Сандоз нічого не сказав, спершу здивувався, а тоді усміхнувся. Він був здогадливішим за Дюбюша, тож з натяком підморгнув йому, і вони почали піджартовувати. Пардон! Перепрошуємо! Якщо пан воліє тримати її для власного інтимного користування, то у нього не проситимуть позичити її. Ото ще зух! Він може заплатити за гарних дівчат! Де він її підібрав? У генделику на Монмартрі чи на тротуарі площі Мобер?

Художник смикався, дедалі знічуючись.

- Господи! Які ж ви дурні! Якби ж то ви знали, які ви дурні!.. Досить вже того, ви мені робите боляче.

Голос його настільки змінився, що обидва приятелі негайно замовкли. А він знову пошкрябав голову оголеної фігури і перемалював її спочатку олівцем, потім фарбами за зразком голови Крістін. Його руки рухалися

нервово, невпевнено і збивалися. Тоді він узявся за груди, заледве намічені на етюді. Його збудження посилилося: це була пристрасть цнотливця до жіночої плоті, божевільне кохання до жаданої наготи, якою він ніколи не володів, неспроможність задовольнити себе, творити з цієї плоті так само, як мріяв нестямно обхопити її обома руками. Тих самих дівчат, яких виганяв зі своєї майстерні, він обожнював у своїх картинах, пестив і гвалтував їх, плакав у відчаї, що не може створити їх достатньо вродливими, достатньо живими.

- Га? Десять хвилин, чи не так? – повторив він. – Я намічу плечі на завтра, і ми підемо.

Сандоз та Дюбюш, знаючи, що неможливо перешкодити йому добивати себе у такий спосіб, змирилися з цим. Дюбюш запалив люльку і простягся на канапі: він один курив, а двоє інших ніколи не могли як слід звикнути до тютюну і від занадто сильної сигари їх досі могло знудити. Вклавшись горілиць, впіривши погляд у струмені диму, які видихав, архітектор заговорив про себе – довго і монотонними фразами. О! Цей клятий Париж! Як тут треба рвати пупа, щоб досягти бодай чогось! Він пригадував свої півтора року стажування у приватному кабінеті – у знаменитого Декерсоньєра, колишнього лауреата гран-прі, а тепер архітектора громадських споруд, офіцера Ордену почесного легіона, члена Академії, чий шедевр – церква Святого Матвія – стала мірилом та лекалом стилю ампір: в душі це добрий дядечко, з якого він кпив, хоча й поділяв його повагу до старих класичних формул. До речі, без приятелів він не зміг би бодай чогось навчитися у майстерні на вулиці дю Фур, куди хазяїн забігав на мить тричі на тиждень. Ті приятелі, запеклі збитошники, спершу зробили його життя неабияким важким, але принаймні навчили його наклеювати підрамник та креслити і заливати проект. А скільки разів він обідав чашкою какао і маленькою хлібінкою, щоб сплатити свій внесок у

двадцять п'ять франків, а скільки аркушів, понад силу заквечених кресленнями, скільки годин витрачено над книжками, перш ніж наважитися подати заяву до Школи мистецтв! Разом з тим, незважаючи на зусилля знятого трудівника, його ледве-ледве зарахували: йому бракувало уяви, і письмовий іспит – дуже посередні каріатида та літня їдальня – відкинули його в самий хвіст списку. Проте, він піднявся на усних іспитах завдяки обчисленню логарифмів, геометричним кресленням та іспиту з історії, тому що був добре підкутий у теоретичній частині. Тепер він опинився у Школі, в другому класі, і мусив ламати хребет, щоб у випускному класі схопити диплом. Ото ще суче життя! І кінця-краю йому не видно!

Він розчепірів ноги, високо вклався на подушках і, не відриваючись, закурив ще сильніше.

- Курс перспективи, курс описової геометрії, курс стереометрії, курс будівництва, історія мистецтва – О! Треба перегидити чималий стос паперу, аби усе те законспектувати... І щомісяця конкурс з архітектури – то простий ескіз, то проєкт. Немає часу на розваги, якщо хочеш скласти іспити і вхопити потрібні оцінки, особливо якщо мусиш, окрім цієї роботи, знаходити час, щоб заробити собі на хліб... Я від того вже подихаю...

Одна з подушок зсунулася на підлогу, і він підчепив її обома ногами.

- Проте, що не кажіть, мені пощастило. Стільки приятелів шукають собі місце, але нічого не надібують! Позавчора я відкопав архітектора, який працює на великого підприємця. О! Хто б подумав, що може бути такий неосвічений архітектор: справжній бурмило, неспроможний скопіювати через кальку. Він дає мені двадцять п'ять су за годину, а я зводжу йому будинок від фундаменту... Але це

добра нагода, бо матуся повідомила мене, що у неї вже нічогосінько немає. Бідна матуся! Скільки ж то грошей я мушу їй повернути!

Дюбюш вочевидь говорив сам до себе, щодня переживуючи ті самі думки про свій безперервний клопіт швидко здобути гроші, тож Сандоз не заморочувався з тим, щоб вислуховувати його. Він відчинив віконце під самим дахом і всівся на підвіконні, остаточно вимучений спекою, що панувала в майстерні. Але він зрештою увірвав архітектора:

- Скажи-но, ти прийдеш у четвер на вечерю?... Там будуть усі – Фажероль, Маудо, Жорі, Ганьєр.

Щочетверга вони збиралися у Сандоза – зграйка молоді, хтось із Пласана, з іншими він познайомився у Парижі, але усі революціонери, які жили пристрасстю до мистецтва.

- Наступного четверга – не певен, - відповів Дюбюш. – Я маю йти до однієї родини, де влаштовують танці.

- Ти сподіваєшся упіймати там посаг?

- А що? Це не таке й дурне!

Він постукав люлькою по лівій долоні, щоб витрусити її, і додав, раптово підвищивши голос:

- Я й забув! Я отримав листа від Пуяра.

- Ти також?!.. Га? То він має бути справді на міліні, той Пуяр! От хто зійшов на пси!

- Чому ж бо? Він перейме місце свого батька і спокійненько проїдатиме там свої гроші. Його лист дуже поміркований, я завжди казав, що він нам усім дасть урок, хоча він і виглядав дотепником... О! Ця тварюка Пуяр!

Розлючений Сандоз вже хотів було дати відсіч, але їх увірвала відчайдушна лайка Клода. Він не розтуляв рота, відколи вперся над працею, здавалося, він їх навіть не чує.

- К такій бісовій мамі! Знову невдача... Безперечно, я нездара і ніколи нічого не зроблю!

У нападі скаженого божевілля він хотів раптово кинутися на свою картину і розбити її кулаками. Друзі стримали його. Ну ж бо! Що за дитяча лють?! І чого він досягне, якщо згодом жалкуватиме до самої смерті про те, що пошкодив свій твір? А він, досі тіпаючись, знову занурився у мовчання і, не відповідаючи, дивився на картину палким зосередженим поглядом, в якому палав пекельний неспокій від власного безсилля. Його пальці вже не могли створити нічого світлого та живого: жіночі груди обвисли від важких тонів, він загидив цю обожнювану плоть, яку мріяв запалити сьайвом, він навіть не був здатен висунути її на потрібний план. Що там у нього в черепі? Бо ж він чує, як йому голова тріскотить від марних зусиль. Чи це хиба в очах, через яку він не може як слід бачити? Чи його руки вже йому не належать, бо ж вони відмовляються коритись йому? Він божеволів дедалі дужче, дратувався від цієї спадкової таємниці, яка іноді робила його творчість такою вдалою, а іншим разом успліджувала його нездарістю настільки, що він забував головні складові малюнка. Він відчував у своєму єстві нудоту від запаморочення, але все ж залишався тут із шалом до творчості, навіть якщо довкола нього усе тікало, усе рушилося – гордість від праці, омріяна слава, усе його існування!

- Знаєш, мій старенький, - продовжував Сандоз, - це не для того, щоб тобі докоряти, але вже пів на сьому, і ми через тебе пухнемо з голоду... Будь чемним, ходи з нами.

Клод відмив спиртом ріжок палітри, знову вичавив туди фарбу з тюбиків і відповів громовим голосом єдиним словом:

- Ні!

Протягом десяти хвилин ніхто більше не говорив: художник, не тямлячись, боровся з полотном, а двоє інших непокоїлися, сумували через цю кризу і не знали, у який спосіб можуть її погамувати. У двері постукали, і архітектор пішов відчинити.

- Погляньте! Це татусь Мальгра!

Продавець картин виявився товстим чолов'ягою, загорненим у дуже брудний старий зелений сурдут, через що виглядав ніби візник задрипаного фіакра. Його сиве волосся було підстрижене їжачком, а обличчя було червоним, з фіолетовими плямами. Він мовив пропитим голосом:

- Я тут випадково йшов набережною, навпроти... Я побачив добродія у вікні, тож піднявся...

Він зупинився, а художник усе мовчав і у відчаї обернувся до своєї картини. Зрештою, перекупника це аж ніяк не спантеличило, він почувався мов удома, міцно стовбичив на товстих ногах і перебігав очима у кривавих цяточках незавершене полотно. Він, не соромлячись, оцінив його фразою, в яку вклав іронію та ніжність:

- Ото ще махінерія!

Ніхто і далі не зронив жодного слова, тож він спокійненько обійшов повільним кроком майстерню, роззираючись уздовж стін.

Татусь Мальгра, під товстим шаром корости, був дуже витонченим зухом і мав смак та чуття до гарного малярства. Він ніколи не схиблював до

посередніх мазіїв, а йшов прямо за інстинктом до самотніх ще не визнаних митців, у яких його полум'яний ніс пияка відчував велике майбуття. Окрім того, він запекло торгувався, не гребував дикунськими вивертами, щоб забрати за безцінь картину, яка його зацікавила. Після цього він задовольнявся прибутком чесного чоловіка – двадцять, щонайбільш тридцять відсотків, адже базував свою комерцію на швидкому оновленні дрібного капіталу і ніколи не купував зранку, не дізнавшись попередньо, кому з поціновувачів продасть увечері. До речі, він ще й неперевершено брехав.

Він зупинився біля дверей, перед академічними малюнками, зробленими у майстерні Бутена, кілька хвилин мовчки споглядав їх, очі його палали насолодою знавця, і він гасив ці спалахи під важкими повіками. Який талант, яке відчуття життя у цього довготелесого шаленця, котрий марнує свій час за здоровенними одороблами, яких ніхто не схоче! Особливо він замилювався гарненькими дитячими ніжками та чудовим жіночим животом. Але це не продаси, він вже зробив вибір – невеличкий ескіз, куточок села коло Пласана, бузковий та делікатний, який він буцімто не помічав. Зрештою, він підійшов і сказав недбало:

- А це що таке? А так, одна з Ваших південних штучок... Воно занадто сире, у мене досі лежить пара, яку я у Вас купив.

І вів далі кволими безкінечними фразами:

- Може, Ви відмовляєтесь мені вірити, пане Лантьє, але воно ніяк не продається, аж ніяк не продається. У мене у квартирі того повно, я увесь час боюся щось розтратить, коли обертаюся. Я так далі не можу, слово честі! Треба закривати лавочку і йти до богодільні!.. Правда? Ви ж мене знаєте, у мене серце більше за гаманець, я не хочу геть нічого, тільки догодити талановитій молоді, як Ви. О! На це у Вас є талант, я їм про те

кричу без перестанку. Але що Ви хочете? Вони не клюють! Ні! Вони не клюють!

Він розігрував хвилювання, а тоді захопився, немов чоловік, що коїть божевілля:

- Врешті-решт, не слід приходити даремно... Скільки Ви просите за цю базгранину?

Роздратований Клод малював з нервовим тремтінням і відповів сухим голосом, не повертаючи голови:

- Двадцять франків.

- Як то?! Двадцять франків! Та Ви збожеволіли! Інші Ви продавали мені по десять франків за штуку... А сьогодні я дам лише вісім франків і жодного су зверху!

Зазвичай художник одразу ж поступався, соромлячись цих дріб'язкових суперечок і гидуючи ними, в душі щиро тішачись тим, що знайшов трохи грошенят. Але цього разу він уперся, почав кричати образи в обличчя продавцеві картин, а той перейшов з ним на «ти», не визнавав за ним жодного таланту, засипав його дошкульними дотепами, назвав невдячним сином і, кінець кінцем, витяг з кишені, по одній, три монети в сто су, кинув їх здалека на стіл, немов у казино, аж срібло забряжчало поміж тарілками.

- Одна, дві, три... І на жодну більше! Бо одна і так зайва, і ти мені її повернеш, я її вирахую на чомусь іншому, слово честі!.. П'ятнадцять франків! Ось! Ах, мій хлопчику! Ти помиляєшся. Ти ще розкаєшся у такій чорній невдячності!

Виснажений Клод дозволив йому зняти картину, і вона зникла, немов за помахом чарівної палички, всередині здоровенного зеленого сурдута.

Може, він запхав її до спеціальної кишені? Може, вона спатиме за підкладкою? Жодний горбик не виявляв її присутності.

Зробивши свою справу, татусь Мальгра миттю заспокоївся і попрямував до дверей, але передумав і повернувся, щоб сказати з добродушним виглядом:

- Послухайте, Лантьє, мені потрібен омар... Га? Ви мені це винні після того, як випотрошили... Я принесу Вам омара, Ви мені з нього зробите натюрморт і заберете на відшкодування, а потім з'їсте його разом з друзями... Домовилися, чи не так?

На цю пропозицію Сандоз та Дюбюш, котрі доти слухали з цікавістю, вибухнули таким гучним сміхом, що купець і собі розвеселився. Ці художники-вісліюки, вони ніколи нічого путнього не виторгують і подихатимуть з голоду. Що б з ними сталося, з тими дідьковими лайдаками, якби татусь Мальгра не приносив їм час від часу гарну печеню, свіжої рибки чи омара з букетиком петрушки?

- Я матиму свого омара, чи не так, Лантьє?... Щиро дякую.

Він знову постояв перед підмальовком великої картини з усміхом глузливого захоплення. Нарешті він пішов, повторюючи:

- Ото ще махінерія!

Клод знову хотів було взятися за палітру й пензлі, але ноги йому підгиналися, руки падали, обважілі і немов прив'язані до тіла потойбічною силою. Після вибуху суперечки запала непорушна маркітна тиша. Осліплений і спантеличений художник хилитався перед своїм велетенським твором, а потім пробелькотів:

- Ах! Я більше не можу! Я більше не можу... Цей кабан мене добив!

Зозулька прокувала сьому годину – він безперервно пропрацював вісім годин, стояв, тремтячи у лихоманці, з'їв лишень скоринку хліба, не відпочивав і хвилини. Сонце вже сідало, тінь почала падати до майстерні, і це смеркання надавало їй нестерпної меланхолії. Коли світло зникало ось так, під час кризи відчаю від невдалої праці, то здавалося, що сонце ніколи вже не повернеться після того, як забрало із собою життя та співочу веселість кольорів.

- Ходімо, - з розчуленням братерської жалості благав Сандоз. – Ходімо, мій старенький.

Навіть Дюбюш додав:

- Завтра буде краще видно. Ходімо вечеряти.

Клод ще якусь мить відмовлявся здаватись. Ніби прицвяхований до паркету, він стояв глухий до їхніх дружніх голосів, набурмосений у своїй впертості. Що він зараз може зробити, якщо закоцюрблі пальці вже не тримають пензля? Він не знав. Хоча він вже не був здатен, проте його гризло шалене бажання знову бути спроможним, творити попри усе. Якщо він нічого не робитиме, то принаймні стоятиме тут і не залишить своє місце. Потім він вирішився, його пройняло здригання, немовби він ридав. Він схопив у долоню дуже широкий мастихін і за один підхід, повільно й глибоко, здряпав голову та груди жінки. Це було справжнє вбивство, знищення: усе зникло у каламутній мішанині. Тепер поруч з добродієм у примітній куртці, посеред сліпучої зелені, де бавилися дві такі світлі малесенькі пустунки, від цієї голої жінки без грудей та голови залишився тільки спаплюжений клопоть, примарна пляма небіжчиці, випарувана і мертва омріяна плоть.

Сандоз та Дюбюш вже з гуркотом спускалися дерев'яними сходами. Клод пішов за ними, тікав від свого твору, невимовно страждаючи від того, що полишає його ось так, перекраюного відкритою раною.

III

Для Клода початок тижня був жахливим. Над ним запанував один з тих сумнівів, через які він відчував огиду до живопису з ненавистю зрадженого коханця – щедро сипав образами і катувався потребою знову обожнювати. У четвер, після трьох нестерпних днів марної і самотньої боротьби, він вийшов зі свого помешкання о восьмій ранку і хряснув дверима з такою нудотою від себе самого, що заприсягся ніколи більше не торкатися пензля. Коли його розбивала одна з подібних криз, то порятунком був єдиний засіб: забутися, піти до приятелів і встрягнути у суперечки з ними, а головне – крокувати через увесь Париж, аж доки від спеки та запаху битви, що здіймався від бруківки, його серце не починало стукотіти з новою силою.

Того дня, як і щочетверга, він вечеряв у Сандоза, де збирався гурток їхніх друзів. Але що робити до вечора? Він впадав у відчай на думку, що залишиться самий зі своїми гризотами. Він побіг би негайно до свого товариша, однак нагадав собі, що той має бути на роботі. Тоді він подумав про Дюбюша і завагався, бо віднедавна їхня давня дружба охолола. Він не відчував поміж ними братерства нервових годин, він здогадувався, що приятель його не розуміє, ставиться до нього з прихованою ворожістю, оскільки ним заволоділи інакші амбіції. Тож до яких дверей постукати? Він вирішився і пішов на вулицю Жакоб, де архітектор винаймав тісну кімнатку на сьомому поверсі велетенського холодного будинку.

Клод зійшов на третій поверх, аж тут його покликкала консьєржка і прокричала квасним голосом, що пана Дюбюша немає вдома і що він навіть не ночував тут. Хлопець повільно повернувся на вулицю, вражений такою надзвичайною річчю – Дюбюш загуляв. Це була неймовірна невдача. Якусь мить він тинявся без цілі, але зупинився на вулиці Сени і, не знаючи, у який бік звернути, враз пригадав, про що йому розповідав приятель: іноді він залишається на ніч у майстерні Декерсоньєра – в останню ніч нелюдської праці, напередодні ранку, коли студенти Школи мистецтв мають здавати свої проекти. Клод негайно попрямував до вулиці дю Фур, де знаходилася майстерня. Досі він навмисне ніколи не приходив туди за Дюбюшем через те, що неуків там завжди затюкували. Проте, він рішучо простував туди, його сором'язливість умовкла перед тривогою самотності, тож він був готовий навіть стерпіти образи, аби знайти товариша, який розділить з ним недолю.

Майстерня знаходилася у найтіснішому закутку вулиці дю Фур, вглибині старої облупленої споруди. Потрібно було перейти два смердючі подвір'я, аби нарешті потрапити до третього, де стояла уперек подобизна критого ангару – простора зала з дощок і тиньку, колишня пакувальна контора. Знадвору крізь чотири високі вікна, із заляпанними білилом нижніми шибками, було видно тільки побілену вапном голу стелю.

Клод штовхнув двері і завмер на порозі. Перед ним простягалася простора зала з чотирма довгими столами, обабіч них розташувалися шереги студентів. Дуже широкі подвійні столи, встановлені перпендикулярно до вікон, були завалені мокрими губками, склянками, графінами з водою, залізними свічниками, дерев'яними коробками, куди студенти складали блузи з білого полотна, циркулі та фарби. В кутку іржавіла грубка, забута від останньої зими, а поруч з нею – рештки коксу, який навіть не замели. Навпроти неї, поміж двома рушниками, висів великий цинковий

умивальник. Посеред пустки цього занедбаного складу найбільше приваблювали око стіни, згори вкриті полицями, на яких вишикувалося румовище муляжів, а знизу суцільно сховані за лісом рейсшин та косинців, звалищем креслярських дощок, зв'язаних докупи віжками. Помалу всі шматки, що залишалися вільними, заквецювалися накипом малюнків та написів, достоту мов береги завжди розгорненої книжки. Там були образи на адресу однокашників, обриси непристойних речей, слова, від яких зблідли б жандарми, поруч з ними сентенції, рівняння, адреси, і над усім цим переможно панував лаконічний рядок з протоколу, написаний великими літерами на почесному місці: «Сьоме червня. Горжу сказав, що йому наплювати на Римський приз. Підпис: Годмар.»

Художника зустріло гарчання диких котів, потривожених у самому лігві. Але найдужче його знерухомлював вигляд зали на ранок після «ночі каторжної тачки», як називали майбутні архітектори цю вирішальну ніч тяжкої праці. Від учора уся майстерня – шістдесят студентів – була замкнена тут, а ті, хто не мусив здавати проект – «негри» - допомагали іншим припізнілим конкурсантам, змушеним доконати за пів доби роботу, для якої було відведено тиждень. Ополуночі вони затопталися ковбасою та дешевим вином. О першій ночі, на десерт, привели трьох дам із сусіднього будинку. І, не припиняючи роботи, свято перетворилося на римську оргію посеред люлькового диму. Від неї на підлозі лишилися стоси масного паперу, горлечка розбитих пляшок, підозрілі калюжки, що просочувалися у паркет. А в повітрі і досі плавала гіркота від свічок, що опливли на залізних підсвічниках, та стійкий запах мускусу після дам, змішаний з духом ковбаси та кислого вина.

Загорлали несамовиті голоси:

- Геть звідси!.. Ото ще мордяка!.. Чого воно хоче, це опудало?!.. Геть звідси! Геть звідси!

Клод, спантеличений цим ураганом, мить стояв нерішучо. Зачулися огидні слова, адже навіть найвишуканіші натури не відмовляють собі в елегантному задоволенні позмагатися з покидьками. Хлопець опанував себе і почав відповідати, аж тут Дюбюш упізнав його. Він густо почервонів, бо не любив подібних пригод. Соромлячися свого друга, він прибіг під зливою галайкань, які тепер обернулися супроти нього, і пробелькотів:

- Як?! Це ти?! Я ж казав тобі ніколи сюди не приходити... Зачекай мене хвильку надворі.

Клод позадкував, і в ту ж мить його заледве не розчавила невелика тачка, яку галопом прикотили двоє дуже бородатих парубчаків. Саме на честь цієї тачки було названо ніч каторжної праці. Протягом тижня студенти, котрі відставали через те, що виконували невдячну працю на стороні, без перестанку вигукували: «О! Я у тачці по самі вуха!» Як тільки вона з'явилася, вибухнув пекельний галас. Була за чверть дев'ятого – часу рівно стільки, щоб дістатися до Школи мистецтв. Несусвітня штовханина спорожнила залу: кожен, пхаючи сусідів ліктями, витягав свої креслення. Тих, котрі уперто намагалися завершити якусь деталь, штурхали і підхльоскували. Менш як за п'ять хвилин усі креслення були звалені на купу до тачки, і двоє бородатих парубчаків, останні новачки цієї майстерні, впряглися, мов худоба, і потягли, ніби верхові коні, а решта з вереском і штовханиною посунули потоком за ними. Здавалося, що прорвало шлюзи, через обидва двори промчала розбурхана гірська річка, вулиця була затоплена і загарбана цим галасливим натовпом.

Клод, поміж тим, кинувся бігти поруч з Дюбюшем, котрий був у самому хвості, вкрай знервований, бо волів мати ще бодай чверть години, аби довершити заливку тушшю.

- Що ти робиш після цього?
- О! У мене купа справ цілісінький день.

Художник був у відчаї, адже приятель тікав від нього.

- Гаразд, я піду собі... А ти будеш там цього вечора, у Сандоза?
- Так, гадаю, якщо мене не залишать на вечерю деінде.

Вони обидвоє захекалися. Зграя, не сповільнюючись, мчала дорогою, щоб їхня юрба стала ще галасливішою. Збігши вулицею дю Фур, вони поперли через площу Гозлен і кинулися до вулиці Ешоде. На чолі мчала тачка, яку тягли і штовхали ще дужче. Вона вистрибувала на щербатій бруківці, заповнена по самі вінця кресленнями, що жалісно витанцьовували. Далі галопував хвіст, змушував перехожих притискатися до будинків, замало не топчучи їх. Крамарі витріщалися, стоячи на порозі, і гадали, чи не розпочалась, бува, революція. Увесь квартал був перевернений сторчголов. На вулиці Жакоб посеред жахливого вереску вибухнуло справжнісіньке побоїсько, аж віконниці почали зачинятися. Коли вони потрапили нарешті на вулицю Бонапарта, то довготелесий блондин утнув жарт: схопив на тротуарі ошелешену кухарочку і потяг за собою, немов соломинку засмоктало у вир.

- Гаразд, бувай, - мовив Клод. – До вечора.
- Так, до вечора!

Художник, насилу переводячи подих, зупинився на розі вулиці Мистецтва. Перед ним широко розчахнулося подвір'я Школи. Усі ринули туди.

Клод хвильку відсапувався, а тоді повернувся на вулицю Сени. Його нещастя посилилося, схоже було на те, що цього ранку він не знайде собі в компанію жодного приятеля. Він попростував вулицею і без жодних думок повільно дійшов до площі Пантеона. Він подумав було, що однак може

зайти до мерії – потиснути руку Сандозу. На це піде добрих десять хвилин. Але йому перехопило подих, коли швейцар повідомив, що пан Сандоз узяв на сьогодні вихідний – з нагоди похорону. Проте, він добре знав цю байку: його друг вигадував таку відмовку щоразу, коли хотів цілий день гарно попрацювати вдома. Клод наважився було піти до нього, але мистецьке братерство і докори совісті чесного трудівника зупинили його: це справжній злочин, відволікати працюючого хлопця, лізти до нього зі зневірою через свій бунтівливий твір у той час, коли він, безсумнівно, хвацько узявся за власну роботу.

Тож Клод мусив змиритися. Він виношував набережними свою чорну меланхолію аж до полудня. Голова йому була настільки важкою, так гула від постійних думок про власну безсилість, що він бачив немов у тумані улюблені обрії Сени. Потім він опинився на вулиці «Безголової жінки», пообідав у винаря Гомара тільки тому, що його зацікавила вивіска «Пес із Монтаржі». Там вже сиділи за столом мулярі в заляпаних тиньком робочих блузах. Разом з ними і як вони, він з'їв «звичайний» обід за вісім су: бульйон у горнятку і присмачений квасолею шматок відвареного м'яса на тарілці, ще вологій після миття. Та це ще було занадто добре для бовдура, який не знає свого ремесла: якщо йому не вдавався етюд, він ковтав це і оцінював себе нижче за робітників, бо принаймні їхні дужі руки виконують свою працю. Протягом години він отупіло сидів там, поміж балачок за сусідніми столами, а надворі знову пішов навмання повільним кроком.

Але на площі перед мерією він запалився думкою і прискорив ходу. Чому він геть забув про Фажероля? Той Фажероль дуже добрий, хоч і навчається у Школі мистецтв, до того ж веселий і не дурний. З ним можна погомоніти, навіть коли він захищає погане малярство. Якщо він обідав у свого батька, на вулиці В'ей-дю-Тампль, то, безсумнівно, і досі там.

Тільки-но Клод ступив на цю вулицю, як його одразу пройняло відчуття прохолоди. День ставав дуже спекотним, але тут було вогко від бруківки, яка, незважаючи на чисте небо, залишалася мокрою і масною від постійного тупотіння перехожих. Коли через штовханину він мусив сходити з тротуару, то щохвилини ризикував опинитися під колесами вантажного воза або фургона. Проте, вулиця розважала його безпорядним скупченням будинків з пласкими фасадами, перетягими вивісками аж до ринв, подзьобаними дрібними віконцями, з яких долинали зумкотіння усіх надомних професій Парижа. В одному з найтісніших пасажів його затримала крамничка з газетами: поміж перукарем і смаженими потрохами примостилися полиці з безглуздими гравюрами – нудотна солодкавість романсу вперемішку з гренадерською похабністю. Перед малюнками стовбичили високий блідий замріяний хлопець і двоє дівчиськ, які штовхалися і реготали. Він замало не надавав усім трьом ляпасів, тож поквапився перетнути вулицю. Будинок Фажероля знаходився якраз навпроти – заляпане багном з рівчаків старе похмуре житло, що напирало на інші споруди. Підкотився омнібус, і Клод ледве встиг застрибнути на тротуар, що насправді був не більше ніж бордюром. Колеса майнули йому коло грудей, а грязюка залила до самих колін.

Пан Фажероль-батько був власником розташованої на першому поверсі майстерні декоративних виробів з цинку. На другому поверсі він відвів під склад зі зразками дві просторі кімнати вікнами на вулицю, а сам займав невеличке темне помешкання вікнами у двір, де було задушно, наче у погребі. Тут зростав його син Анрі – достоту мов рослинка на паризькій бруківці, на краю цього погризеного колесами і забризваного багном тротуару, навпроти крамнички з малюнками, смажених потрохів та перукарні. Спершу батько зробив з нього, задля власних потреб, малювальника орнаментів. А коли хлопчак виявив ширші амбіції, узявся

до живопису, заговорив про Школу мистецтв, то почалися сварки, ляпаси, череда образ та примирень. Анрі здобув перший успіх, і батечко-фабрикант зрештою полишив сина у спокої, проте ще й сьогодні ставився до нього суворо як до хлопця, котрий марнує життя.

Клод обтрисився і зайшов до підворіття будинку – глибокого склепіння, що роззявилось на подвір'я, де панували зеленкувате світло і тьмяний запах цвілі, немов у глибині колодязя. Заслонені маркізою широкі сходи зі старими поїденими іржею перилами були розташовані назовні. Коли художник проходив повз склади на другому поверсі, то помітив крізь засклені двері пана Фажероля, котрий розглядав зразки. Бажаючи виявити чемність, він зайшов, хоча й відчував огиду митця до усього цього цинку, помальованого під бронзу, до усієї цієї бридкої та брехливої підробленої краси.

- Доброго дня, пане... Анрі ще тут?

Фабрикант, блідий товстий чоловік, звів голову поміж своїх букетниць, глеків і статуєток. Він тримав у руці новий зразок термометра – жонглювальницю, що сиділа навпочіпки і тримала на носі легеньку скляну трубочку.

- Анрі не приходив на обід, - була суха відповідь.

Такий прийом спантеличив молодого чоловіка.

- А! То він не приходив... Перепрошую. До побачення, пане.

- До побачення.

Надворі Клод вилаявся крізь зуби. І тут повна невдача, Фажероль також утік від нього. Тепер він досадував на себе через те, що прийшов сюди і зацікавився цією старою мальовничою вуличкою, лютував на романтичну гангрену, яка, попри все, прокльовувалася у ньому: можливо, це його

гандж, хибне уявлення, котре іноді, він це достоту відчував, перегороджувало його мозок. Клод знову вийшов на набережні, і йому спало на думку повернутися додому, аби побачити, чи його картина дійсно дуже погана. Але від однієї цієї думки він здригнувся. Його майстерня здавалася йому жахливим закутком, де він вже не зможе жити, так ніби там залишився труп мертвої любові. Ні-ні! Здійнятися на чотири поверхи, штовхнути двері і замкнутися віч-на-віч із цим – на таке була потрібна сила, що перевищувала його сміливість! Він перетнув Сену і пройшов вулицею Святого Якова від початку до кінця. Тим гірше! Він занадто нещасний, тож піде на вулицю Пекла і відірве Сандоза від роботи.

Невеличке помешкання на п'ятому поверсі, яке займав сам письменник, складалося з їдальні, спальні та тісенької кухні, а його знерухомлена паралічем матір мала кімнату по іншій бік сходового майданчика, де жила у гіркій та добровільній самотності. Вулиця була пустельною, вікна виходили на просторий парк Глухонімих, понад яким височіли кругла шапка велетенського дерева та квадратові дзвіниці церкви Святого Якова.

Клод застав Сандоза у кімнаті, згорбленого над столом і зосередженого над рукописом.

- Я тобі заважаю?
- Ні, я працюю від самого ранку, і з мене досить... Уяви, ось вже годину я мучуся над тим, щоб переробити невдале речення, через яке сумнів гриз мене протягом цілого обіду.

Художник у відчаї махнув рукою. Побачивши його похмурість, товариш усе зрозумів.

- Га? То у тебе нічого не вийшло... Ходімо. Треба добряче прогулятися, щоб трохи провітрити собі голову, хочеш?

Але коли він проходив повз кухню, його зупинила старенька жіночка. Це була його хатня робітниця, котра зазвичай приходила на дві години зранку і на дві години ввечері, але у четвер залишалася і після полудня, щоб приготувати вечерю.

- То як, пане? – спитала вона. – Вирішили? Скат і печеня з картоплею?
- Так, якщо Вас це влаштовує.
- А скільки тарілок я маю розставити?
- Ой! Цього ніколи не знати... Приготуйте поки що п'ять, а потім побачимо. На сьому годину, чи не так? Ми спробуємо прийти вчасно.

На сходовому майданчику Клод хвильку зачекав, а Сандоз заглянув до своєї матері. Коли ж він вийшов таким само обережним і турботливим рухом, обидвоє мовчки спустилися. Надворі, роззирнувшись праворуч та ліворуч, буцімто щоб визначити напрямок вітру, вони зрештою попрямували вгору вулицею, дійшли до площі Обсерваторії і пропростували бульваром Монпарнас. Це була їхня звичайна прогулянка, однак вони обирали цей маршрут, адже любили широкий сувій зовнішніх бульварів, де могли тинятися донесхочу. Вони і досі не розмовляли, їхні голови залишалися важкими, але вони помалу заспокоювалися завдяки тому, що були разом. Лише навпроти Західного вокзалу Сандозу сяйнула думка:

- Скажи-но, а чи не піти нам до Маудо – подивитися, що робиться з його здоровенною махінерією? Я чув, що він уже полишив своїх божків.
- Так, - погодився Клод. – Ходімо до Маудо.

Вони негайно звернули на вулицю Шерш-Міді. Скульптор Маудо винаймав за кілька кроків від бульвару крамничку збанкрутілої зеленярки і

влаштувався там, задовольнившись лишень тим, що заквецяв шибки крейдою. У цьому місці широка і пустельна вулиця мала провінційну добродушність, додатково пом'якшену дрібкою церковного духу: ворота для возів залишилися відчиненими, і крізь них виднілася анфілада просторих дворів – звідти від корівника долітав теплий запах стійла, а вглибині височів безкінечний монастирський мур. Тут, підперта монастирем та аптекою лікарських трав, знаходилася крамниця, котра стала майстернею, хоча на вивісці досі виднілися написані великими жовтими літерами слова: «Овочі і фрукти».

Дівчатка, стрибаючи через мотузку, заледве не повибивали очі Клодові та Сандозу. На тротуарі влаштувалися цілі родини і забарикадували стільцями хідник, тож доводилося йти проїжджою частиною. Все ж вони дійшли, але перед аптекою мусили затриматися на мить. Поміж двома вітринами, прикрашеними іригаторами, бандажами й різноманітними інтимними та делікатними предметами, під сухими травами, що висіли над дверима, через які увесь час вилітав запашний струмінь, стояла худа чорнява жіночка і відверто роздивилася хлопців. А позад неї в сутінках вигулькнув розмитий профіль бліденького чоловічка, який кашляв так, аж легені вивалювалися. Хлопці підштовхнули один одного ліктями, очі їм запалали насмішкою, а тоді вони натисли клямку крамниці Маудо.

Досить простора крамниця була достоту завалена купою глини – колосальною вакханкою, яка сперлася на скелю і відкинула голову назад. Стовпці, що підпирали її, вгиналися під вагою цієї ще безформної маси, з якої можна було розрізнити лишень груди велетки і стегна, подібні до башт. Довкола була розлита вода, валялися вкриті багном відра, цілий куток був завалений битим тиньком, а на полицях, що залишилися від крамниці, лежали кілька муляжів античних фігур, які пил вкривав поволі, здавалося, дрібним попелом. З підлоги здіймалися вологість пральні і

тьмянний запах мокрої глини. Під млявим світлом, що сочилося крізь забілені вітрини, убогість майстерні скульптора підкреслювала притаманну цій професії брудність.

- Погляньте! Це ви! – гукнув Маудо, котрий сидів перед своєю жіночкою і кутив люльку.

Він був невеличкий, худенький, з кістлявим обличчям, у двадцять сім років уже перекраямим зморшками. Волосся чорною гривною спускалося на його дуже низький лоб, і на цьому дикому та бридкому жовтому лиці сяяли світлі й порожні дитячі очі, що усміхалися з чарівною простодушністю. Він був сином каменяра із Пласана і приїхав звідти, здобувши блискучі перемоги на конкурсах, влаштованих місцевим музеєм. Згодом він перебрався до Парижа як лауреат від рідного міста зі стипендією у вісімсот франків, яку отримував протягом чотирьох років. Але у Парижі він жив цілковито спантеличений, беззахисний, провалився у Школі мистецтв, проїдав свою стипендію, нічогосінько не роблячи, тож через чотири роки, щоб вижити, був змушений найнятися до торговця побожними статуетками і протягом десяти годин на день вишкрябував святих Йосипів, святих Рохів та Магдалин – увесь довідник паризьких парафій. Амбітність повернулася до нього лиш пів року тому, коли він віднайшов своїх провансальських приятелів, молодших від себе парубчаків, з якими свого часу познайомився у тітоньки Жіро – у пансіоні для малят, які зараз перетворилися на запеклих революціонерів. Його амбітність стала безмежною від вчашання до цих пристрасних митців, які запаморочили йому голову розмахом своїх теорій.

- До дідька! – зронив Клод. – Який шмат!

Щасливий скульптор посмоктав люльку і випустив хмаринку диму.

- Га? Дійсно?.. Я їм вмажу як слід тої плоті, і справжньої, а не такий смалець, який вони роблять!
- Це купальниця? – запитав Сандоз.
- Ні, я додам їй виноградної лози... Це вакханка, розумієш?

Але Клод раптово вибухнув:

- Вакханка?! Ти з нас знущаєшся?! Хіба ж вони існують, ці вакханки?!.. Збирачка винограду, га? І – до дідька лисого! – сучасна збирачка! Я добре знаю, це оголена натура. Тож ця селянка роздяглася. Треба, щоб це відчувалося, треба, щоб воно жило!

Отетерілий Маудо слухав, тремтячи. Він цього побоювався і хилився перед своїм ідеалом сили та правди, тож пішов ще далі:

- Так-так, саме це я хотів сказати... Збирачка винограду. Ось побачите, як воно смердітиме жінкою!

В ту ж мить Сандоз, котрий обходив по колу велетенську брилу глини, стиха вигукнув:

- А от і хитрун Шен!

Поза цією купою Шен, високий хлопець, тихенько малював – копіював на невеличке полотно згаслу і заіржавілу грубку. В його повільних рухах, у його бичачій шиї, засмаглій і загрублій, наче волова шкіра, одразу ж упізнавався селянин. Помітним був тільки опуклий упертий лоб: ніс був таким коротким, що зникав поміж червоними щоками, а жорстка борода приховувала масивні щелепи. Він був родом із села Сен-Фірмен, за вісім кілометрів від Пласана, і пас худобу, доки його не викликали тягнути жереб для служби у війську. Його нещастя було породжене захватом одного з тамтешніх буржуа перед наверхами для палиць, які пастух вирізав з коріння ножем. Відтоді, ставши вівчарем-генієм, самородком,

відкопанним буржуа-знавцем, котрий, до того ж, виявився членом музейної комісії і від якого лунали заохочення та лестощі, втративши розум через мрії, він по черзі провалив усе – навчання, конкурси, стипендію від міста. Проте, він усе ж поїхав до Парижа, попередньо витребувавши наперед у свого батька, злиденного селянина, частку в майбутній спадщині – тисячу франків, за які розраховував прожити рік, очікуючи на обіцяний тріумф. Тисячі франків вистачило на півтора року. Коли у нього залишилося тільки двадцять франків, він зійшовся зі своїм другом Маудо, і тепер вони спали в одному ліжку вглибині темної комірчини та відрізали по черзі шматки від однієї хлібини – той хліб вони закупували про запас на два тижні наперед, щоб він був твердим і його не можна було багато з'їсти.

- Скажіть-но, Шене, - продовжував Сандоз, - Ваша грубка на диво точна.

Шен, нічого не кажучи, мовчазно усміхнувся в бороду з усвідомленням слави, і його обличчя немов осяяв промінь сонця. Аби довести безглуздість до крайнього ступеню і довершити цю авантюру, поради опікуна занесли його до живопису, незважаючи на справжній смак, який він виявляв до різьблення по дереву. Він малював як той муляр, старанно розмішував фарби, і йому вдавалося перетворити на баговиння найясніші та найчутливіші відтінки. Але його тріумфом була точність поміж незграбності, він мав наївну прискіпливість первісної людини, переймався дрібними деталями, які тішили дитинність його натури, що заледве продзьобнулася із землі. Тож грубка з кособокою перспективою була сухою і точною, з похмурими тонами мулу.

Клод наблизився і відчув жалість до цього малярства. Він, такий суворий до поганих художників, знайшов похвали:

- О! Про Вас не можна сказати, що Ви ремісник! Принаймні Ви робите так, як відчуваєте. У Вас це вийшло дуже добре!

Двері до крамниці прочинилися, і зайшов гарний білявий хлопець з великим рожевим носом і великими короткозорими блакитними очима.

- Ви ж знаєте, аптекарка, що поруч! – вигукнув він. – Вона там на усіх моргає... Ото ще одоробло!

Усі засміялися, окрім Маудо, котрий виглядав зніченим.

- Жорі, король гаволовів, - проголосив Сандоз, потискаючи руку новенькому.
- Га? Як? Маудо з нею спить? – продовжував Жорі, коли нарешті зрозумів. – Гарзд! І що з того? Від жінки ніколи не слід відмовлятися.
- А ти знову потрапив у пазурі твоєї – вона тобі шмат щоки віддерла, - задовольнився цим зауваженням скульптор.

Усі знову вибухнули сміхом, і тепер почервонів Жорі. Дійсно, його обличчя було подряпане двома глибокими смугами. Син пласанського судді, котрий був у відчаї від його пригод вродливого самця, він остаточно переповнив чашу батьківського терпіння, коли втік зі співачкою з кафе-концерту під тим приводом, що їде до Парижа зайнятися літературою. Вже протягом пів року вони тулилися у зачуханому готельчику Латинського кварталу, і ця дівка обдирала його до м'яса щоразу, коли він зраджував її з першою стрічною зачучвереною хльоркою, до якої чіплявся на тротуарі. Тож у нього завжди була свіжа рана: скривавлений ніс, розбите вухо, розпухле й синє підбите око.

Товариші розбалакалися, і тільки Шен продовжував малювати з упертим виглядом вола на ріллі. Жорі негайно замилувався муляжем

«Виноградарки» - він також обожнював товстих жінок. Він дебютував у рідному місті, написавши романтичні сонети, що уславлювали кулясті груди й стегна красуні-ковбасниці, яка тривожила його ночі. У Парижі він перестрівся зі зграєю приятелів, став критиком мистецтва і, щоб вижити, писав за двадцять франків статті до невеличкого галасливого часопису «Барабан». Одна з цих статей, дослідження Клодової картини, виставленої у татуся Мальгра, нещодавно навіть збурила велетенський скандал, бо він пожертвував перед своїм другом усіма художниками, «улюбленцями публіки», і висунув його на очільника нової школи – школи пленеру. В душі дуже практичний, він відверто чхав на усе, що не стосувалося його задоволення, і лишень повторював теорії, які почув у своєму гуртку.

- Знаєш, Маудо?! – вигукнув він. – Ти отримаєш свою статтю, я розкручу твою кобітку... О! Які сідниці! Якби ж то я мав чим заплатити за такі сідниці!

А тоді враз заговорив про інше:

- До речі, мій татусь-скупердай вибачився переді мною. Так, він боїться, що я його знеслаблю, і надсилає мені сто франків на місяць... Тепер я сплачую свої борги.
- Борги?! Ти занадто поміркований! – пробурмотів, усміхаючись, Сандоз.

Справді, Жорі виявляв спадкову жадібність, над якою усі потішалися. Він не платив жінкам і примудрявся вести безладне життя і без грошей, і без боргів. Цей природжений талант розважатися задарма поєднувався у ньому з постійною дводушністю, звичкою до обману, якої він набрався у богомільному середовищі своєї родини, де постійне занепокоєння тим, щоб приховати свої гріхи, змушувало його брехати про все і щогодини,

навіть без потреби. Тож він дав бездоганну відповідь – вигук мудреця, котрий прожив довге життя:

- О! Ви – ви не знаєте ціни грошей!

Цього разу його засвистали. Ото ще буржуй! Звинувачення ставали дошкульнішими, аж тут легесенький стукіт у шибку припинив цей галас.

- Ах! Як вона, врешті-решт, мене дістала! – промовив Маудо і роздратовано махнув рукою.

- Га? Хто це? Аптекарка? – питався Жорі. – Нехай зайде, буде весело.

Двері, до речі, одразу ж відчинилися, і на порозі з'явилася сусідка, пані Жабуй, або ж Матильда, як її фамільярно називали. Їй було тридцять років, вона мала пласке погрижене худорбою лице з пристрасними очима та синюватими опухлими повіками. Подейкували, що завдяки побожним клієнткам з кварталу священники одружили її з дрібносилим удівцем Жабуєм, чия аптека тоді процвітала. Правда ж полягала у тому, що помічали, як загадковою крамницею, запашною від ароматів ладану, іноді сновигали примарні тіні сутан. Там під час продажу крапельниць панували таємничість монастиря та елейність ризниці, і богомолки, які заходили туди, шепотіли, немов у сповідальні, запихували шприци до торбинки і йшли собі, опустивши очі. На біду, пробіг поголос про аборт: наклеп, зведений винарем, що навпроти, як казали помірковані особи. Відколи вдовець одружився, його аптека почала занепадати. Слоїки немов зблякли, трави, що сохли під стелею, припадали пилом, він сам кашляв так, що замало не віддавав Богові душу, зійшов ні на що, плоть його всохлася. Хоча Матильда і не цуралася релігії, проте побожні клієнтки помалу залишали її, вважаючи, що вона зачасто показується поміж молодих чоловіків відтоді, як зрежла свого Жабую.

Мить вона стояла нерухомо, нишпорячи по кутках швидким поглядом. Одразу ж поширився сильний запах – запах лікарських трав, якими була просочена її сукня і який вона приносила у своєму масному завжди розкудланому волоссі: тьмяний цукор мальви, терпкість бузини, гіркота ревеня, але найдужче – вогонь перцевої м'яти, котрий став немовби її власним подихом – гарячим подихом, який вона видихала в обличчя чоловікам.

Жінка зробила буцімто здивований порух.

- Ах! Господи! У Вас гості!.. Я не знала, я прийду згодом.
- Так-так, - промовив глибоко засмучений Маудо. – Я також виходжу. Ви позуватимете мені у неділю.

Здивований Клод поглянув на Матильду, а тоді на «Виноградарку».

- Як?! – вигукнув він. – Ця дама позує тобі для цих м'язів? До дідька! Вона у тебе погладшала!

Знову залунав сміх, а скульптор белькотів пояснення: о ні, звісно, не торс і не ноги – тільки голова і руки, та ще кілька деталей, і не більш того.

Проте Матильда реготалася разом з іншими дзвінким безсоромним сміхом. Вона рішучо зайшла і зачинила за собою двері. Потім, наче вдома, щаслива поміж цих чоловіків, вона терлася коло них і рознюхувала їх. Сміх відкрив чорні дірки у її роті, де бракувало багатьох зубів. Вона була хвилююче негарною, вже виснаженою, з вицвілою шкірою, що липла до кісток. Жорі, котрого вона бачила уперше, мусив спокусити її свіжістю товстенького курчати і довгим рожевим носом, в якому було багато обіцянок. Вона підштовхувала його ліктями, але враз, безсумнівно, щоб розпалити його, всілася на колінах Маудо, немов безжурна дівчина.

- Ні, облиш, - промовив той, зводячись. – У мене є справа... Скажіть-но, ви, адже на нас вже чекають там.

Він підморгнув, натякаючи, що бажає як слід прогулятися. Усі відповіли, що на них чекають, і допомогли йому вкрити муляж старими ганчірками, які намочили у відрі.

Однак Матильда, хоч і дивилася з відчаєм та покорою, проте не йшла. Вона залишалася навстоячки і лишень переходила на інше місце, якщо її штовхали, тоді як Шен полишив роботу і, звівши погляд над своїм полотном, пас її великими очима, сповнений ненажерливої хіті боязкого парубка. Він досі не розтуляв вуст, але коли Маудо з трьома приятеля нарешті рушали, він наважився і промовив глухим голосом, нерозбірливим після довгої мовчанки:

- Ти повернешся?
- Дуже пізно. Їж і лягай спати... Прощавай.

І Шен залишився на самоті з Матильдою у вологій крамниці, посеред куп глини та калюж, на які крізь заляпані крейдою шибки лилося білясте світло і безжально вимальовувало цей закуток занедбаних злиднів.

На вулиці Клод і Маудо крокували першими, а двоє інших тупотіли слідом. Жорі обурено вигукнув, коли Сандоз покепкував з нього, стверджуючи, що той завоював аптекарку.

- О ні! Вона бридезна! Вона могла б нам усім бути матір'ю. Ото ще морда старої суки, у якої вже немає зубів!.. До того ж, від неї холерно смердить ліками.

Сандоз від цього перебільшення засміявся і знизав плечима.

- Та облиш! Ти не настільки вибагливий – ти підбираєш і таких, які варті не більше за неї.

- Я?! І де ж то?.. Ти ж знаєш, що поза нашою спиною вона застрибнула на Шена. Ото свинюки! Вони потішать одне одного!

Маудо, котрий, здавалося, був заглиблений у затяту суперечку з Клодом, жваво озирнувся посеред фрази і промовив:

- Мені на те наплювати!

І завершив фразу, адресовану співрозмовнику. За десять кроків він знову кинув через плече:

- І, головне, Шен занадто дурний!

Про це більше не говорили. Вони вчотирьох, тиняючись, немовби займали усю ширину бульвару Інвалідів. Їхній гурток зазвичай розростався, до них долучалися приятелі, які приставали дорогою – це була вільна хода зграї, що рушила на війну. Парубки завойовували бруківку привабливим нахабством двадцятиліття. Тільки-но вони збиралися до купи, як поперед них починали лунати фанфари, вони хапали Париж у жменю і спокійненько клали собі до кишені. Перемога відтепер була безсумнівною, вони вигулювали свої стоптані черевики та зношені пальта, зневажаючи ці злидні і, зрештою, їм варто було лишень забажати, щоб перетворитися на панів. І усе це неодмінно супроводжувалося безмежною зневагою до усього, що не було їхнім мистецтвом: зневагою до світу і найбільше – зневагою до політики. Для чого потрібна ця бридота? До неї лізуть самі покидьки! Їх збурювала кричуща несправедливість, вони навмисно ігнорували необхідність суспільного життя, вони мріяли до божевілля бути на цій землі виключно митцями.

Клод пожвавився. Він знову почав вірити поміж цього запалу сподівань, що з'єдналися. Від вранішніх катувань у ньому залишилося тільки примарне обважіння, і він узявся обговорювати своє полотно з Маудо та

Сандозом, хоча, щоправда, присягався назавтра подерти його. Дуже короткозорий Жорі витріщався на обличчя старих дам і розсипався у теоріях щодо мистецької творчості: треба віддавати себе таким, яким ти є, у першому нападі натхнення – він сам ніколи не робив правок. І далі дискутуючи, четвірка продовжувала спускатися бульваром, котрий, напівпорожній, з нескінченними шерегами чудових дерев, здавалося, був влаштований для їхніх диспутів. Проте, коли хлопці вийшли на Еспланаду, суперечка стала настільки затятою, що вони зупинилися посеред широкої площі. Клод, не тямлячись, обізвав Жорі кретином: хіба ж не ліпше знищити твір, аніж оприлюднити його посереднім? Так, ниці комерційні інтереси є огидними! Сандоз та Маудо, зі свого боку, говорили водночас і дуже голосно. Стривожені буржуа озиралися і, кінець кінцем, почали купчитися довкола молодих людей, таких розлючених, буцімто хотіли покусати один одного. Потім спантеличені перехожі розійшлися, гадаючи, що це був жарт, коли неочікувано побачили, як добрі друзяки разом замилювалися годувальницею у світлому одязі з вишнево-червоними стрічками. О! До біса гарно підібрано! Які тони! Як наляпано головну ноту! Щасливі, вони кліпали очима і ошелешено тюпали за годувальницею, так ніби їх гвалтовно розбудили і вони здивувалися тому, що опинилися аж тут. Ця Еспланада, така велика і така спокійна, з усіх боків відкрита небу, відгороджена тільки на півдні далекою перспективою Інвалідів, тішила їх, адже вони мали доволі місця для гарячкових жестів. Тут вони могли дихати вільніше – вони, котрі проголошували Париж затісним, бо в ньому було не достатньо повітря для амбіцій, що жили у їхніх грудях.

- Ви йдете кудись? – запитав Сандоз Маудо і Жорі.
- Та ми, - відповів останній, - ми йдемо разом з вами... А ви куди йдете?

Клод відповів, блукаючи поглядом:

- Не знаю... Туди.

Вони звернули на набережну Орсе і попростували нею до мосту Конкорд. Перед Законодавчими Зборами обурений художник продовжував:

- Який гидотний цей монумент!
- Днями Жюль Фавр зробив гучну промову, - сказав Жорі. – Він таки насолив Руе!

Але троє приятелів не дали йому договорити, і суперечка відновилася. Хто він такий, той Жюль Фавр? Хто він такий, той Руе? Хіба ж таке існує?! Телепні, про яких ніхто вже не говоритиме через десять років по їхній смерті! Хлопці ступили на міст і жалісно знизали плечима. Коли ж вони опинилися посеред площі Конкорд, то замовкли.

- А ось це, - врешті-решт мовив Клод, - це вже геть не дурниця.

Була четверта година, дивовижний день танув у переможному сонячному пилу. Праворуч та ліворуч, до церкви Магдалини та до Законодавчих Зборів, тікали у далеку перспективу шерехи споруд і враз уривалися на рівні крайнеба, а неподалік парк Тюїльрі нагромаджував круглі шапки високих каштанів. Поміж двома зеленими стінами бічних алей, Єлисейські Поля, скільки бачить око, здіймалися вгору і завершувалися колосальними ворітьми Тріумфальної Арки, що розверзлись у безмеж. Подвійна течія натовпу котилася, немов подвійна ріка, де здіймалися живі вири упряжок та прудкі хвилі екіпажів, які від блискоту афіш та спалахів скла на ліхтарях достоту вкривалися білим шумовинням. Знизу площа з безмежними тротуарами, з проїжджою частиною завширшки з озеро, заповнювалася цим нескінченним потоком, який повсюдно перетинали промені коліс і

вкривали чорні цяточки – то були люди. А посеред цього палючого життя два фонтани жебоніли і дихали свіжістю.

Клод вигукнув, тремтячи:

- Ах! Цей Париж... Він наш, залишається тільки його підібрати.

Четверо товаришів запалювалися пристрасно і широко розплющували очі, в яких сяяло жадання. Хіба ж не сама слава дихає на ціле місто з високості цього проспекту? Париж зібрався тут, і вони його тримали.

- Гарзд! Ми його візьмемо, - ствердив Сандоз з упертим виглядом.
- К бісовій мамі! – попросту мовили Маудо та Жорі.

Вони знову рушили волочитися містом, зайшли поза церкву Магдалини, промайнули вулицю Тронше, дійшли до площі Гавра, аж тут Сандоз вигукнув:

- Та ми ж ідемо до «Бодекена»?

Інші здивувалися: диви, вони йдуть до «Бодекена».

- Який сьогодні день? – перепитав Клод. – Га? Четвер?.. Фажероль та Ганьєр вже мають бути там... Ходімо до «Бодекена».

Хлопці рушили вгору вулицею Амстердама. Вони тільки-но перетнули увесь Париж – це була одна з їхніх улюблених мандрівок. У них були й інші маршрути, іноді від одного кінця набережних до іншого, або ж шмат міських укріплень – від воріт Святого Якова в напрямку до Муліно, або ж курс на цвинтар Пер-Ла-Шез, а за ним гак на зовнішні бульвари. Вони пробігали вулиці, площі, перехрестя, волочилися цілісінький день, доки ноги несли їх, буцімто хотіли завоювати квартали один за одним, кидаючи свої дзвінки теорії у фасади будинків. Бруківка достоту належала їм – уся

бруківка, яку вони відміряли своїми підошвами, це старовинне поле бою, звідки на них здіймалося сп'яніння, що морило їх утомою.

Кафе «Бодекен» знаходилося на бульварі Батіньоль, на розі вулиці Дарсе. Не знати чому, гурток обрав його місцем своїх зборів, хоча у цьому кварталі мешкав тільки Ганьєр. Вони зазвичай збиралися тут у неділю ввечері та ще у четвер на п'яту – ті, котрі були вільні, взяли за звичку зазирати туди на мить. Того дня, з нагоди ясного сонця, зовні, під навісом, усі столики були вже зайняті подвійним рядом клієнтів, що перегороджував тротуар. Проте, вони жахалися цієї тисняви, цього публічного виставляння, тож розштовхали усіх і зайшли до порожньої прохолодної зали.

- Погляньте! Фажероль геть самий! – вигукнув Клод.

Вони підійшли до свого звичайного столика, вглибині ліворуч, і потисли руку худому блідому хлопцеві, на дівочому лиці котрого сяяли насмішкувато пестливі сірі очі, в яких час від часу загорялися сталеві блискавки.

Усі влаштувалися і замовили по кухлю пива, а художник продовжував:

- Знаєш, я ходив за тобою до твого батька... Він мене чемненько прийняв!

Фажероль, удаючи із себе паливоду і злодюгу, ляснув себе по стегнах:

- Як він мене дістав, той стариган!.. Я втік сьогодні вранці після прочуханки. Подумати лишень, він хоче змусити мене малювати штучки для свого цинкового свинства! З мене досить вже того цинку в Школі мистецтв!

Цей невимушений жарт про викладачів потішив товариство. Фажероль їх веселив, він змушував любити себе завдяки цьому постійному боягузтву

злорадного і улесливого хлопчака. Його стривожений усміх перебігав від одного до іншого, а його довгі гнучкі пальці з уродженою вправністю вимальовували на столі з розлитих краплин пива складні сцени. Для нього мистецтво було простим – він мав хист досягати успіху в усьому.

- А Ганьєр? – перепитав Маудо. – Ти його не бачив?
- Ні, я тут вже годину.

Але Жорі мовчки підштовхнув Сандоза ліктем і кивнув головою на дівчину, яка разом зі своїм паном займала столик вглибині зали. Зрештою, окрім них були тільки двоє відвідувачів – поліцейські, котрі грали у карти. Це була майже дитина, одне з паризьких дівчиськ, які у вісімнадцять років зберігають худорбу незрілого яблука. Вона була подібна до підстриженого собачки: злива білявих кучериків падала на тонкий носик, а на рожевенькій мордочці сміявся великий рот. Дівчина гортала ілюстрований часопис, а пан поважно цмулив мадеру. Щохвилини вона кидала веселі погляди на зграю парубків.

- Га? Непогана! – прошепотів Жорі, розпалюючись. – На кого вона, до біса, позирає?.. Та вона дивиться на мене.
- Е, ні! – жваво втрутився Фажероль. – Помилки бути не може – вона моя!.. Ти що, думаєш, я сиджу тут годину, аби чекати на вас?!

Інші зареготали. Стишивши голос, він розповів їм про Ірму Беко. О! Це весела дівчинка! Він знає її історію – вона дочка бакалійника з вулиці Монторгьой. До речі, добре освічена – історія святих, рахунок, орфографія, адже до шістнадцяти років навчалася у місцевій школі. Вона робила уроки поміж двома мішками сочевиці і завершила своє виховання безпосередньо на вулиці, живучи на тротуарах, у штовханині, вивчаючи життя у постійних пересудах простоволосих кухарок, які роздягали усю бридоту кварталу, доки їм відважували сиру на п'ять су. Після того, як померла її

матір, татусь Беко дуже мудро вирішив спати зі служницями, аби не бігати за дівками. Але він набрався смаку до жінок, йому стали потрібні й інші, тож невдовзі він так загуляв, що на бенкетування помалу пішла уся крамниця: сушені овочі, слоїки, шухляди з солодощами. Ірма ще ходила до школи, як одного вечора прислужник, зачиняючи крамницю, повалив її на коша з фігами. За пів року заклад було проїдено, батько помер від удару, а вона знайшла прихисток у бідної тітоньки, котра била її. Дівчина тікала з сусідськими парубками, тричі поверталася, доки одного дня не відлетіла назавжди і не осіла на танцюльках Монтмартра і кварталу Батіньоль.

- Хвойда! – пробурмотів Клод зі зневажливим виглядом.

Враз пан щось тихенько сказав Ірмі, звівся і пішов собі, а вона прудко, немов школярка, що втекла з пансіона, підбігла до Фажероля і всілася у нього на колінах.

- Га? Ото причепився, мов реп'ях!.. Швидко поцілуй мене, бо він скоро повернеться.

Вона поцілувала хлопця в губи і випила з його склянки, але водночас пропонувала себе й іншим, із заохоченням усміхалася до них, бо мала пристрасть до митців і шкодувала, що вони не достатньо багаті, аби платити за жінок, які належали б тільки їм.

Схоже, найдужче її зацікавив дуже збуджений Жорі, який впірив у неї полум'яні очі. Він кутив, тож вона забрала цигарку з його рота і взяла її собі до вуст, не уриваючи балаканини грайливої сороки.

- То ви усі художники! О! Як це цікаво!.. А ці троє, чому вони так набурмосилися? Смійтесь, бо я вас полоскочу! Ось побачите!

Дійсно, пригнічені Сандоз, Клод та Маудо поважно розглядали її. Проте, вона залишалася насторожі, тож почула, що повертається її пан, і швидко кинула в обличчя Фажероллю:

- Знаєш, завтра ввечері, якщо хочеш. Приходь за мною до пивниці Бреда.

Вона повернула геть вологу цигарку до рота Жорі і погарцювала, здійнявши руки і скрививши химерну й кумедну гримаску. І коли з'явився пан з трохи блідою поважною пикою, то застав її нерухомою, з поглядом на тій самій гравюрі з ілюстрованого часопису. Ця сценка відбулася так швидко, таким веселим галопом, що поліцейські, ще ті чортяки, узялися виляскувати картами, рвучи боки від сміху.

Загалом, Ірма підкорила їх усіх. Сандоз повідомив, що її прізвище, Беко, дуже пасує до роману, Клод питався, чи вона не схотіла б позувати йому для етюду, а Маудо побачив її хлопчиськом – статуеткою, яка напевне гарно продаватиметься. Незабаром вона пішла, посилаючи кінчиками пальців, поза спиною свого пана, поцілунки усьому столу – зливу поцілунків, які остаточно розпалили Жорі. Але Фажероль ще не хотів її позичати, несвідомо тішачись тим, що віднайшов у ній таке саме дитя тротуарів, як і він сам. Його лоскотала ця вулична розбещеність, достоту така ж, як і у нього.

Була п'ята година, товариство вдруге замовило пива. Місцеві завсідники заповнили сусідні столи, і ці буржуа кидали на зібрання митців косі погляди, в яких зневага поєднувалася зі стривоженою шаною. Їх добре знали, про них почали складати легенди. А вони теревенили вже про дурниці: про спеку, про те, як важко знайти місце у омнібусі, що їде на Одеон, про те, як вони відкопали винарню, де можна поласувати доброю шинкою. Один з них розпочав було дискусію щодо партії огидних картин,

які нещодавно виставили у Люксембурзькому музеї, але усі зійшлися на думці, що ті полотна не варті рами. Тож вони більше не говорили, тільки курили, обмінюючись поодинокими словами та з натяком пересміюючись.

- Послухайте-но, - зрештою перепитав Клод, - то ми чекаємо на Ганьєра?

Усі запротестували: Ганьєр їх забембав і, до речі, він неодмінно з'явиться на запах супу.

- Тоді вшиваймося, - сказав Сандоз. – Сьогодні ввечері буде печеня, тож спробуймо прийти вчасно.

Кожен заплатив за своє пиво, і усі вийшли на вулицю. Це спричинило збурення у кафе: молоді люди, безсумнівно, художники, перешіптувалися і показували один одному Клода, так ніби бачили перед собою грізного вождя дикого племені. Це був наслідок славнозвісної статті Жорі – публіка пристала до змови і почала власноруч створювати школу пленеру, з якої сам гурток і досі кепкував. Тож, як жартома казали приятелі, кафе «Бодекен» не підозрювало, яку честь вони йому зробили того дня, коли обрали на колиску революції.

На бульварі їх зібралося п'ятеро – до гурту долучився Фажероль. Зі спокійним переможним виглядом вони поволі перетнули Париж у зворотному напрямку. Чим більше їх ставало, тим ширше вони перегороджували вулиці і тим більше забирали своїми черевиками гарячого життя із тротуарів. Вони спустилися вулицею Кліші, пройшли вулицею Шосе-д'Антен, ступили на вулицю Рішельє, перетнули Сену через міст Мистецтв, щоб образити Інститут, нарешті дійшли до Люксембурзького парку через вулицю Сени, де афіша, виконана у трьох кольорах – нахабно яскрава реклама ярмаркового цирку – змусила їх вигукнути від захвату. Надходив вечір, потік перехожих сповільнювався:

стомлена душа міста чекала на прохолоду і була готова віддатися першому ліпшому самцеві, який виявиться достатньо мужнім, щоб її взяти.

На вулиці Пекла Сандоз привів чотирьох товаришів до свого помешкання і зник у кімнаті матері. Він залишався там кілька хвилин, тоді повернувся, нічого не кажучи, але зі стриманим і ніжним усміхом, як зазвичай, коли виходив від неї. Незабаром у його тісному помешканні здійнявся жахливий галас – сміх, дискусії, вереск. Господар сам давав приклад, допомагав хатній робітниці прислуговувати за столом, хоч вона й відпускала ущипливі слова, бо вже минуло пів на восьму і печеня перестояла на вогні. П'ятеро хлопців сіли до столу і їли суп – дуже добрий цибуляний суп – аж тут з'явився новий гість.

- А! Ганьєр! – заревіли усі хором.

Невеличкий та непримітний Ганьєр зі здивованим ляльковим личком, довкола якого біліла розкудлана борода, хвильку постояв на порозі, кліпаючи зеленими очима. Він був сином заможного буржуа з Мелена і нещодавно успадкував там два будинки. Він самотужки навчився малювати у лісі Фонтенбло, де сумлінно вимальовував пейзажі, до яких мав дивовижні задатки. Проте, його справжньою прихистом була музика: він божеволів від музики, вона була для нього наче запалення мозку, через яке він наближався до найбільших відчайдухів цього товариства.

- Я тут зайвий? – лагідно спитався він.

- Ні-ні, заходь-бо! – вигукнув Сандоз.

Служниця вже принесла ложку.

- Може, додамо одразу тарілку і для Дюбюша? – запропонував Клод. – Він мені сказав, що неодмінно прийде.

Але решта заволали проти Дюбюша, який вчащає до світських паній. Жорі розповів, що побачив його в екіпажі зі старою дамою та її панянкою, і він тримав на колінах їхні парасольки.

- Звідкіля ти придибав, якщо прийшов так пізно? – продовжував Фажероль, звертаючись до Ганьєра.

Той уже проковтнув першу ложку супу і поклав її на тарілку.

- Я був на вулиці Ланкрі – знаєш? – де грають камерну музику...О! Мій любий! Ті махінерії Шумана! Ти й не уявляєш! Воно хапає ось тут, ззаду голови – це так, ніби жінка дихає тобі у шию. Так-так, щось ще менш матеріальне за поцілунок – це доторк подиху... Слово честі, я відчував, що помираю...

Його очі зволожилися, він зблід, немов від занадто сильної насолоди.

- Їж собі суп, - сказав Маудо. – Ти розповіси нам про це згодом.

Подали рибу, і до неї замовили оцту, щоб присмачити масляний соус, який видався ніяким. Усі затято жували, кавалки хліба танули. До речі, жодних витребеньок, тільки розливне вино, яке гості потайки розбавляли водою, щоб не збільшувати витрати. Печеню зустріли на «Ура!» , і господар дому почав було її нарізати, аж тут двері знову відчинилися. Але цього разу здійнялося гучне обурення.

- Ні-ні, більше нікого!.. Геть, зраднику!

Дюбюш, засапаний від бігу, ошелешений через те, що втрапив посеред цього вереску, крутив повним блідим обличчям і бурмотів пояснення.

- Справді, запевняю вас, це через омнібус... Я на Єлисейських Полях зміг сісти тільки до п'ятого.

- Ні! Ні! Він бреше!.. Нехай забирається геть, не давайте йому печені!.. Геть! Геть!..

Він усе ж таки зайшов, і тоді помітили, що він був дуже ретельно вдягнений – весь у чорному: чорні штани, чорний сурдут, а до того ще краватка, шпилька у краватці, гарні черевики – церемонна серйозність буржуа, який вечеряє в гостях.

- Погляньте! Він прогавив запрошення! – жартома вигукнув Фажероль. – Хіба ви не бачите, що ті світські панії відпустили його, і він причвалав, щоб зжертви нашу печеню, бо вже не знає, куди йти!

Дюбюш почервонів і пробелькотів:

- О! Що за думки! Які ви лихі!.. Дайте мені нарешті чистий спокій!

Сандоз і Клод, котрі сиділи поруч, усміхнулися, перший покликав Дюбюша порухом голови і сказав йому:

- Бери сам собі посуд, візьми он там склянку й тарілку і сідай поміж нами... Вони полишать тебе у спокої.

Але жарти тривали увесь час, доки їли печеню. Дюбюш сам, коли служниця віднайшла для нього тарілку супу і порцію риби, почав добродушно кепкувати. Він удавав, що помирає з голоду, пожадливо витер хлібом свою тарілку і розповів цілу історію – про матір, яка відмовилася віддати йому свою дочку через те, що він архітектор. Завершення вечері було також дуже галасливим, усі говорили водночас. Шматок сиру брі, єдиний десерт, мав величезний успіх – від нього нічого не залишилося. Хліба ледь-ледь вистачило. І оскільки вина забракло по-справжньому, кожен проковтнув повну склянку чистої водиці, приклацуючи язиком посеред гучного сміху. З рум'яними обличчями, з круглими животами, з

блаженством людей, які тільки-но щедро наїлися, вони перейшли до спальні.

Це були славні вечори у Сандоза. Навіть у годину злигоднів він завжди мав юшку і ділив її зі своїми товаришами. Його тішило, що вони в гурті – усі були друзями, усі жили однією ідеєю. Хоча він і був їхнього віку, але розквітав у батьківських почуттях та щасливій добросердечності, коли бачив їх у своєму помешканні, довкола себе, рука в руці, сп'янілих від надії. Він мав єдину кімнату, тож віддавав їм свою спальню, і оскільки місця бракувало, двоє чи троє мусили сідати на ліжко. У ці спекотні літні вечори вікно залишалося відчиненим, аби знадвору залітало свіже повітря, і у світлій ночі виднілися два силуети, що височіли понад будинками – башти церкви Святого Якова і дерево у парку Глухонімих. У дні достатку бувало й пиво. Кожен приносив із собою тютюн, і кімната швидко наповнювалася димом, тож хлопці, не бачачи один одного, балакали до пізньої ночі посеред глибокої меланхолійної тиші цього загубленого кварталу.

Того дня служниця прийшла о дев'ятій і сказала:

- Пане, я скінчила, можна мені йти?
- Гаразд, йдіть собі... Ви ж залишили води на вогні, чи не так? Я сам приготую чаю.

Сандоз піднявся. Він зник слідом за служницею і повернувся лише за пів години. Безперечно, він ходив поцілувати свою матусю, якій щовечора підтикував постіль, перш ніж вона засинала.

Проте, галас посилювався – Фажероль розповідав історію:

- Так, мій старенький, у Школі виправляють натурниць... Днями Мазель підходить до мене і каже: «Ці стегна слабкуваті.» Тож я йому кажу:

«Погляньте, пане, вони у неї саме такі.» Це була крихітка Флора Бошам, ви ж її знаєте. А він мені каже, розлючений: «Якщо вони у неї такі, то вона помиляється.»

Усі покотилися зі сміху, найбільше Клод, задля котрого Фажероль і розповів цю історію, аби догодити йому. Останнім часом він перебував під його впливом, і хоча й продовжував малювати із вправністю штукаря, проте говорив тільки про яскраве та надійне малярство, тільки про шматочки природи, які треба кидати на полотно живими й гомінкими – такими, якими вони є. Проте, це не перешкоджало йому кпити деінде з «плернерників», котрих звинувачував у тому, що вони квецяють свої етуди ополоником.

Дюбюш не сміявся, діткнений у своїй порядності, і наважився відповісти:

- Чому ж ти залишаєшся у Школі, якщо вважаєш, що вас там отуплюють? Це ж так просто – йдеш собі геть... О! Я знаю, ви усі проти мене, тому що я захищаю Школу. Бачите, я переконаний: якщо бажаєш мати ремесло, то спершу потрібно його опанувати.

Здійнялися розлючені вигуки, Клод мусив ужити увесь свій авторитет, щоб перекричати інші голоси.

- Він має рацію – своє ремесло потрібно опанувати. Ось тільки немає нічого доброго у тому, щоб навчатися під різкою професорів, які силоміць втовкмачують тобі в макітру своє власне бачення... Який ідіот цей Мазель – сказав, що стегна Флори Бошам слабкуваті! Це ж такі дивовижні стегна! Га? Ви ж їх знаєте – стегна, які розповідають усю правду суццю про цю скажену мандрьоху!

Він повалився на ліжку, на якому сидів, і, звівши очі догори, продовжував пристрасним голосом:

- Ах! Життя! Життя! Відчувати його і відтворити у його реальності, любити його задля нього самого, бачити у ньому єдину справжню красу, одвічну й пливку, не носитися з дурною думкою вихолостити його, аби ошляхетнити, а зрозуміти, що те, котре здається бридким, має усього лиш акцентований характер, і оживити, творити людину – єдиний спосіб стати Богом!

Віра поверталася до нього, біганина через увесь Париж підхльоскувала його, ним знову опанувала пристрасть до живої плоті. Його слухали мовчки. Він божевільно замахав руками і заспокоївся.

- Господи! Кожен має власні переконання. Але бісить те, що там, в Інституті, вони ще нетерпиміші, аніж ми... Їм належить журі Салону мистецтв, і я певен, що той ідіот Мазель відмовить моїй картині.

Щодо цього усі розверзлися прокляттями, бо питання журі було одвічним предметом люті. Вони вимагали реформ, кожен мав готове рішення, починаючи від загального голосування під час дуже ліберальних виборів членів журі до повної свободи – Салон, відкритий для усіх митців.

Доки інші дискутували, Ганьєр притяг до відчиненого вікна Маудо і стиха шепотів, блукаючи поглядом вглибині ночі:

- О! Бачиш, то пусте: чотири виміри, відтворити враження. Але ж що в тому криється?!.. Для мене, перш за все, це пейзаж, що тікає: куточок меланхолійної дороги з тінню дерева, якого не видно, а тоді ще промайнула жінка – заледве видно профіль, а тоді вона пішла, і її вже ніколи не зустрінеш, ніколи більше...

В цю мить Фажероль вигукнув:

- Скажи-но, Ганьєре, що ти цього року надішлеш до Салону?

Той не почув і продовжував у екстазі:

- У Шумана є усе, це безкінечність... А Вагнер... В неділю його знову освистали!

Аж тут він стрепенувся від нового оклику Фажероля.

- Га? Що? Що я надішлю до Салону?.. Можливо, невеличкий пейзаж, шматочок Сени. Це так важко, перш за все потрібно, щоб я був задоволений.

Він знову враз став сором'язливим та полохким. Докори мистецького сумління тримали його протягом кількох місяців над полотном завбільшки з долоню. Наслідуючи французьких пейзажистів, цих майстрів, які першими підкорили природу, він переймався відповідністю тонів, точним спостереженням за цінностями, достоту мов теоретик, у якого від порядності врешті-решт обважіла рука. Частенько він уже не наважувався на дзвінку ноту і впадав у сірий смуток, що дивував посеред його революційної пристрасності.

- А я, - сказав Маудо, - я ласую думкою про те, як їм очі стануть рогом від моєї жіночки.

Клод знизав плечима.

- О, ти! Тебе приймуть: скульптори мають ширші переконання, аніж художники. Загалом, ти дуже добре знаєш свою справу, в твоїх пальцях є щось таке, що усім подобається... У твоєї «Виноградарки» буде купа принад.

Від цього компліменту Маудо споважнів, бо наполягав на силі, не знав граційності і зневажав її, хоча та нескорена граційність все ж проростала з-під його грубих пальців неосвіченого робітника ніби квітка, що вперто пробиває твердий ґрунт, до якого її заніс порив вітру.

Хитренький Фажероль нічого не виставляв на огляд зі страху викликати невдоволення своїх учителів. Він нападався на Салон – огидне торговище, де хороші художники квасяться в купі з поганими. Потайки він мріяв про Римський приз, з якого, до речі, кпив, як і з іншого.

Але Жорі став посеред кімнати, з кухлем пива в руці. Поволі попиваючи, він проголосив:

- Як-не-як, а те журі мене дістало!.. Скажіть, хочете, аби я його знищив? Я розпочну з наступного номеру і влаштую таке бомбардування! Дайте мені замітки, гаразд? І ми його зрівняємо з землею... Ото буде реготу!

Клод перебував у найвищому піднесенні, це був загальний ентузіазм. Так-так, необхідно влаштувати кампанію! Усі зійшлися на тому, усі збилися до гурту, щоб відчувати дружній лікоть і разом йти на багаття. В ту хвилину не було жодного, який відкраяв би собі свою частку слави, бо поки ніщо не роз'єднувало їх – ані їхні глибокі відмінності, яких вони не усвідомлювали, ані суперництво, яке одного дня мало зіштовхнути їх. Хіба ж успіх одного не був успіхом решти? Їхня молодість бродила, з них вихлюпувалася відданість, вони вкотре поверталися до одвічної мрії зібратися в когорту, щоб завоювати увесь світ, і кожен докладав зусиль, один підштовхував іншого, товариство крокувало фалангою, єдиним шерегом. Клод, як визнаний вожак, сурмив перемогу і роздавав корони. Навіть Фажероль, незважаючи на паризьке кепкування, вірив у необхідність утворити армію, тоді як Жорі, котрий мав зажерливіші апетити і заледве відмився від провінційності, присвятив себе корисній дружбі, хапав на льоту фрази і готував свої статті. Маудо перебільшував свою навмисну брутальність, його руки судомило, немов у пекаря, чії кулаки перемісять усенький світ. Напівпритомний Ганьєр виборсався зі сп'яніння свого живопису і вдосконалював почуття аж до того, що його розум остаточно зомлів. А Дюбюш, над яким тяжіли його переконання, кидав лишень поодинокі

слова, але слова, подібні до удару молота, який трощить перепони. А дуже щасливий Сандоз усміхався вволю, бачачи їх такими близькими – усі, як він казав, у одній сорочці – і відкорковував нову пляшку пива. Він спорожнив би увесь дім і гукав:

- Га? Ми вже до цього дійшли, тож не поступаймося... Що може бути кращого, аніж порозумітися, якщо маєш смалець у довбешці, а телепні нехай забираються під три чорти!

Але в цю мить їх здивував дзвінок у двері. Усі замовкли, а він продовжував:

- Одинадцята! Хто це, до біса, може бути?

Він побіг відчинити, і було чути, як він радісно вигукнув. Він одразу ж повернувся, широко відчинив двері і промовив:

- Ах! Який мило з Вашого боку трошки нас любити і влаштувати нам сюрприз! Панове! Бонгран!

Великий художник, якого господар дому представив з такою шанобливою фамільярністю, наблизився, простягаючи руки. Усі жваво скочили, схвильовані та щасливі від цього потиску руки, такого щедрого і такого сердечного. Це був товстий чоловік сорока п'яти років зі змученим обличчям, оточеним довгим сивим волоссям. Його нещодавно прийняли до Інституту, і в бутоньєрці його простої куртки з альпаги червоніла розетка офіцера ордену Почесного Легіону. Проте, він любив молодь, і для нього найкращою витівкою було зрідка втрапити сюди та викурити люльку посеред цих початківців, які зігрівали його своїм полум'ям.

- Я приготую чай! – гукнув Сандоз.

Коли він повернувся з кухні з чайником та чашками, то побачив, що Бонгран улаштувався верхи на стільці і куриє куценьку глиняну люльку

посеред галасу, що здійснювався з новою силою. Бонгран сам говорив громовим голосом. Він був онуком фермера з центральної Франції, сином батька-буржуа, і його селянська кров була ошляхетнена матір'ю, справжньою мисткинею. Він був багатим, тож не мусив продавати і зберіг смаки та переконання богеми.

- Їхнє журі! Еге! Ліпше я подохну, аніж увійду до нього! – казав він, широко жестикулюючи. – Хіба ж я кат, щоб виганяти надвір бідних чортяк, яким частенько треба заробляти собі на хліб?

- Проте, - зауважив Клод, - Ви могли б зробити нам неабияку послугу, захищаючи наші картини.

- Я?! Та облиште! Я вас тільки скомпрометую... Зі мною не рахуються, я ніхто.

Здійнявся обурений гармидер, і Фажероль кинув дзвінким голосом:

- То якщо вже з автором «Сільського весілля» не рахуються!

Бонгран звівся, не тямлячись, кров приплинула йому до щік.

- Та дайте мені спокій з тим «Весіллям»! Га?! Воно вже мене дратує, те «Весілля», попереджаю вас про це... Справді, воно перетворилося для мене на кошмар, відколи його забрали до Люксембурзького музею.

Те «Сільське весілля» досі залишалося його шедевром: весільна хода, що суне крізь ниву, селяни, опрацьовані до дрібних деталей і дуже правдоподібно, з епічними поставами героїв Гомера. З цієї картини розпочався новий етап, адже вона принесла нову формулу. Слідом за Делакруа і паралельно до Курбе, це був романтизм, стриманий логікою, з більшою точністю у спостереженнях, з більшою досконалістю фактури, хоча природа ще не була досліджена впритул, під різким сонцем пленеру. Тим не менш, уся молода школа узяла собі це мистецтво на карб.

- Немає нічого гарнішого, - говорив Клод, - за дві перші групи – скрипаль, а за ним наречена зі старим селянином.

- А висока селянка! – вигукнув Маудо. – Та, котра озирається і киває до когось рукою!.. Я хотів було взяти її на статую.

- А повів вітру в житі, - додав Гарньєр, - а дві такі гарні плями навідалі – дівчина й хлопець, які штовхають одне одного!

Бонгран знічено слухав і стражденно усміхався. Коли Фажероль спитав у нього, над чим він зараз працює, він відповів, знизавши плечима:

- Господи! Так собі, дрібнички... Я не виставлятимусь, тому що хотів би знайти щось потужне... Ах! Які ж ви щасливі, ви, котрі ще тільки коло підніжжя гори! Якщо треба на неї здійнятись, то ноги стають такими сильними, ти сам є таким сміливим! А коли дійдеш – забирайся до дідька! Починаються неприємності. Справжні тортури: треба гатити кулаками, увесь час триматися, адже боїшся, що занадто швидко загуркотиш додолу!.. Слово честі! Ліпше бути на самому низу, щоб перед тобою було усе... Смійтесь, ви ще побачите, одного дня ви побачите!

Дійсно, товариство реготалося, вважаючи це парадоксом і позуванням знаменитого митця, котрому, до речі, вони знаходили виправдання. Хіба ж найвища радість полягає не у тому, аби тебе вітали, як його, титулом майстра? Спершись обома руками на спинку стільця, він змирився з тим, що його не зрозуміють, тож мовчки слухав їх і поволі смоктав дим з люльки.

Тим часом Дюбюш, який мав нахил до господарювання, допомагав Сандозові подавати чай. Галас не вмовкав. Фажероль розповів сміховинну історію про татуся Мальгра: про кузину його дружини, яку він позичав, коли хтось погоджувався зробити для нього академічний малюнок. Після

цього розмова завершила до натурниць, і Маудо лютував, тому що гарні животи зникають: неможливо знайти дівчину з пристойним животом. Але враз гамір посилювався: Ганьєра вітали з приводу шанувальника, якого він зустрів під час концерту в Пале-Руаяль – дрібного рантьє-маньяка, для котрого єдиною розпустою була купівля картин. Інші зі сміхом питали його адресу. Проти перекупників було висловлено гучний протест, адже справді дратує, що поціновувачі настільки не довіряють художникам і неодмінно бажають пройти через посередника, сподіваючись отримати знижку. Це питання про хліб насущний збурило їх ще дужче. Клод виявляв цілковиту зневагу: їх обкрадають, і що? Яка, к бісовій мамі, буде користь, коли створиш шедевр, а питимеш лишень чисту водицю? Жорі знову висловив ниці думки про наживу і викликав обурення. Забирайся геть, журнального! Йому ставили суворі запитання: хіба ж він продає своє перо? Хіба ж він радше не відріже собі руку, аніж напише те, що суперечить його переконанням? Зрештою, його відповіді не слухали, товариство дедалі дужче лихоманило, тепер панувало прекрасне божевілля двадцятирічних, зневага до цілого світу, єдина пристрасть до творчості, звільнена від людських мізерій і виведена на світ Божий, немов сонце. Яке жадання! Занапастити себе, спалити себе на цій ватрі, яку вони роздмухували!

Доти нерухомий Бонгран злегка махнув рукою з виразом страждання перед цією сліпучою довірливістю, перед цієї галасливою радістю штурму. Він забув про сотні картин, які принесли йому славу, і думав про муки народження твору, підмальовок якого тільки-но залишив на мольберті. Його очі звожилися від розчулення, він витяг люлечку з рота і пробурмотів:

- Ах! Молодість! Молодість!

Сандоз увесь час клопотався і до другої години ночі підливав воду до чайника. Від кварталу, що провалився у сон, долітало лишень скажене

нявчання кицьки, на яку напав шал. Усі блукали думками, сп'янілі від слів, у горлі їм пересохло, а очі пекло. Коли ж товариство нарешті вирішило піти, господар узяв лампу і, перехилиючись через перила, присвічував їм сходи, тихесенько приказуючи:

- Не шуміть, моя мама спить.

Стишене гупотіння черевиків сходишками віддалялося і слабло, будинок поринув у суцільну тишу.

Пробило четверту годину. Клод проводжав Бонграну пустельними вулицями і без упину балакав. Він не хотів йти спати і чекав на сонце з нетерплячим запалом, аби знову взятися за свою картину. Він був піднесений від цілого дня поміж добрих приятелів, голова йому гула і обважіла від товариства, і цього разу він був певен, що створить шедевр. Нарешті він знайшов свій живопис. Він бачив, як заходить до майстерні, достоту мов заходять до обожнюваної жінки, і серце його билось потужними ударами, тепер на нього напав відчай від того, що він не бачив її цілий день, котрий здавався йому безкінечною розлукою. Він піде простісінько до полотна і за один сеанс втілить свою мрію. Водночас, Бонгран щодвадцять кроків зупиняв його у хиткому світлі газових ріжків, тягнув за гудзик пальта і повторював йому, що той триклятий живопис є пекельним ремеслом. Ось він, Бонгран, хоч який спритник, а досі в ньому нічогосінько не тямить. З кожним новим твором він починає усе спочатку, і від цього хочеться битись головою об стіну. Небо світлішало, до Центрального ринку простували зеленярі. А обидва художники продовжували тинятися, кожен говорив на повен голос сам до себе під зорями, що дедалі блідли.

IV

Минуло шість тижнів. Якось вранці Клод малював, залитий сонцем, що падало крізь еркер майстерні. Через безперервні дощі середина серпня була смутною, і з блакитним небом до нього повернулася завзятість до праці. Його велика картина ніяк не просувалася, хоч він і бився над нею протягом довгих мовчазних ранків як переможений, але затятий митець.

У двері постукали. Він подумав, що це пані Жозеф, консьєржка, принесла йому обід. Ключ завжди залишався у дверях, тож він попросту гукнув:

- Заходьте!

Двері відчинилися, зачувся легкий рух, а тоді усе стихло. Клод продовжував малювати, навіть не повертаючи голови. Але зрештою його стривожила ця тремка тиша і бриніння подиху. Він озирнувся і завмер: перед ним стояла жінка, вдягнена у світлу сукню і з обличчям, наполовину прихованим білою вуалькою. Він її зовсім не знав, а вона тримала оберемок троянд, які його остаточно спантеличили.

Враз він упізнав її.

- Ви, панно?!.. Господи! Та я про Вас вже й не думав!

Це була Крістін. Він не зміг вчасно стримати не дуже люб'язний вигук, що був самим вигуком правди. Спершу він переймався спогадами про неї, а потім, зі сплином днів, відколи вона майже два місяці не давала про себе знати, перетворилася для нього на летке та омріяне видіння, на прекрасний силует, який зник і ніколи вже не повернеться.

- Так, пане, це я... Я подумала, що буде недобре не подякувати Вам.

Вона червоніла, белькотіла, не могла знайти слова. Безсумнівно, вона засапалася, доки здіймалася сходами, бо її серце гучно стукотіло. І що ж?

Цей візит, який вона обмірковувала так довго, що він почав здаватися їй цілком природним, в дійсності виявився недоречним? Найгіршим було те, що проминаючи набережну, вона купила цей жмуток троянд з делікатним наміром засвідчити вдячність цьому хлопцеві. Вона жахливо знічувалася через ці квіти. Як йому їх віддати? Що він про неї подумає? Незграбність усіх цих речей постала перед нею лишень коли вона відчинила двері.

Але Клод, схвилюваний ще дужче, кинувся до перебільшеної ввічливості.

- Панно, прошу Вас, сідайте... Справді, це такий сюрприз... Ви занадто люб'язні...

Сівши, Крістін заспокоїлася. Він був таким кумедним з широкими розгубленими жестами, і дівчина відчувала, що він сам настільки сором'язливий, аж вона усміхнулася. Тож вона відважно простягла йому троянди.

- Тримайте! Це щоб Ви знали, що я не є невдячною.

Спершу він нічого не сказав і ошелешено споглядав на неї. Коли ж він побачив, що вона не глузує з нього, то потис їй обидві долоні, замало не зламав їх, а тоді негайно поставив букет до глечика з питною водою, повторюючи:

- Ах! Скажіть-но, Ви добрий хлопець!.. Це я вперше роблю такий комплімент жінці, слово честі!

Він повернувся і спитав її, не відводячи очі від її очей:

- Справді, то Ви не забули мене?

- Як бачите, - зі сміхом відповіла вона.

- Тоді чому Ви чекали два місяці?

Вона знову почервоніла і на мить знітилася від обману, який вимовляла:

- Але ж Ви знаєте, що я не є вільною... О! Пані Ванзат дуже добра до мене. Ось тільки вона геть немічна. Вона ніколи не виходить із дому. Це вона сама, піклуючись про моє здоров'я, примусила мене прогулятися.

Вона не розповідала про сором, яку в перші дні відчувала через пригоду на набережній Бурбонів. Вона віднайшла прихисток в будинку старої пані, і спогад про ніч, яку вона провела в помешканні чоловіка, мучив її докорами, ніби гріх. Вона гадала, що їй вдалося вигнати того чоловіка зі своєї пам'яті, що відтепер це не більше, ніж поганий сон, обриси якого розмиваються. А тоді, вона й сама не знала як, посеред глибокого спокою її нового існування цей образ вигулькнув із тіні, чіткішав, яскравішав і врешті-решт не відпускав її бодай на годину. Чому ж то вона мала б його забути? Вона не могла анічогісінько йому закинути, навпаки, чи не повинна вона відчувати до нього вдячність? Спочатку вона відштовхувала думку про те, щоб знову побачитися з ним, потім довго боролася з нею, доки не перетворила її на ідефікс. Щовечора у самотності її кімнати на неї нападали спокуса, кволість, що дратувала її, бажання, яке вона сама ігнорувала. Вона відчула невеличку полегшу тільки у тому, що нібито упізнала у цьому хвилюванні потребу вдячності. Вона була така самітня, так задихалася у цьому сонному помешканні, а потік її молодості шумів з такою силою, а серце її так потребувало приязні!

- Тож я скористалася першою можливістю вийти у місто, - продовжувала Крістін. – До того ж, сьогодні зранку така гарна погода після усіх цих похмурих дощів!

Щасливий Клод стояв перед нею і теж сповідувався, проте нічого не приховував.

- А я не наважувався думати про Вас... Ви немов та фея з казок, яка виходить з підлоги і ховається у стіні, і завжди в ту мить, коли на це не очікуєш. Правда ж? Я казав собі: «Цьому кінець. А, може, вона взагалі ніколи не з'являлася у цій майстені...» Але ось і Ви, і мені від того так приємно! О! Як же мені від того приємно!

Усміхнена й знічена Крістін крутила головою, вдаючи, що роззирається довкола. Її усмішка зникла, коли вона побачила хижий живопис і, достоту як уперше, скрижаніла від пекучих ескізів Півдня та жахливо точної анатомії етюдів. Її заповонив справжній неспокій, і вона сказала поважно, іншим голосом:

- Я Вам заважаю. Я піду собі.

- Та ні! Та ні! – вигукнув Клод, не даючи їй звестися зі стільця. – Я замучив себе роботою, мені буде тільки на користь поговорити з Вами... Ах! Ця триклята картина! Вона мене вже геть закатувала!

Крістін, звівши очі, дивилася на велику картину – це полотно, яке минулого разу було обернене до стіни і яке вона марно сподівалася побачити.

Тло та перетята сонячною доріжкою темна галявина і досі були тільки намічені широкими мазками. Але дві дівчини, що борюкалися – блондинка і брюнетка – були майже завершені і виділялися на осонні двома дивовижно свіжими нотками. Добродій на першому плані, якого художник тричі розпочинав спочатку, залишався у жалюгідному стані. Але ще гірше було з центральною фігурою – голою жінкою, над якою художник саме працював: він уже не брався за її голову, а затявся над тілом, щотижня змінював натурницю і був у глибокому відчаї від того, що ніяк не може знайти потрібної, тож мусив малювати без ескіза та без натурниці, хоча доти пишався тим, що не уміє вигадувати.

Крістін одразу ж упізнала себе. Це була вона – та дівчина, котра розкинулася на траві, підклала руку під потилицю і усміхається, не дивлячись з-під стулених повік. У цієї голої дівчини було її обличчя, і в ній здіймався супротив, буцімто це було справді її тіло, буцімто брутально оголили її незайману наготу. Найдужче вона була обурена запалом цього живопису, настільки грубого, що вона достоту відчувала себе ніби згвалтованою, ніби її плоть спаплюжили. Вона зовсім не розуміла цього живопису, вважала його огидним і мимоволі відчувала ненависть – інстинктивну ненависть до ворога.

Дівчина звелася і повторила уривчасто:

- Я йду.

Клод слідкував за нею очима, здивований та засмучений цією раптовою зміною.

- Як? Так швидко?

- Так, на мене чекають. Прощайте!

Вона вже була у дверях, але він нарешті взяв її за руку і насмівся запитати у неї:

- Коли я Вас знову побачу?

Її маленька долонька слабла в його руці. Якусь мить вона, здавалось, вагалася.

- Та я не знаю. Я зайнята!

Вона звільнилася і пішла, квапливо промовляючи:

- Коли я зможу, невдовзі... Прощайте!

Клод завмер на порозі. Що таке? Що з нею сталося? Звідкіля така недовірливість, таке глухе роздратування? Він зачинив двері, крокував, розмахуючи руками, нічого не розумів, намарно відшукував слово чи жест, яким міг би ранити її. Ним також заволодівала лють, він вилаявся у порожнечу, грізно знизав плечима, ніби хотів спекатися цього безглузлого клопоту. Хіба з тими жінками можна щось достеменно знати?! Але побачивши букет квітів, що вивалювався з глечика, він пом'якшав, настільки гарно вони пахли – уся кімната була сповнена їхнім запахом. І він мовчки узявся до праці посеред цього аромату.

Сплинуло ще два місяці. У перші ранки Клод від найменшого шуму, коли пані Жозеф приносила йому обід чи листи, жваво озирався і мимоволі розчаровано махав рукою. Він уже не виходив раніше четвертої години, а коли повернувся одного вечора, консьєржка повідомила, що близько п'ятої приходила якась дівчина і питалася про нього. Він заспокоївся лише тоді, коли розпізнав у відвідувачці натурницю Зое П'єдефер. А далі дні збігали за днями, на нього напав лютий запал до праці, і з ним стало неможливо спілкуватися: він висловлював такі шалені теорії, що навіть друзі не наважувалися суперечити йому. Помахом долоні він змітав геть усенький світ, залишався тільки живопис, задля якого потрібно було зарізати батьків, товаришів і, головне, жінок! З цієї гарячкової лихоманки він полетів сторчголов у безмежний відчай – тиждень безсилля та сумнівів, цілий тиждень катування тим, що вважав себе останнім дурнем. Він оговтався, повернувся до звичайного плину життя, до самозреченої та самотньої боротьби зі своєю картиною, аж враз туманного жовтневого ранку він здригнувся і швидко поклав палітру. У двері не стукали, але він упізнав кроки, що здіймалися драбиною. Він відчинив, і вона зайшла. Нарешті це була вона.

Того дня Крістін була вдягнена у широке сіре шерстяне пальто, яке повністю вкривало її. На ній був темний оксамитовий капелюшок, і вуличний туман усіяв краплинками її чорну вуальку. Але він бачив, що вона дуже весела від цього першого зимового приморозку. Вона вибачилася, що так довго не приходила, і, щиро усміхаючись, зізналася у своїх ваганнях і у тому, що заледве не відмовилася приходити: так, її обсіли думки, і він повинен її зрозуміти. Він не зрозумів та й не хотів зрозуміти, адже вона була тут. Достатньо було вже того, що вона не сердилася і погодилася час від часу заглядати до нього як добра товаришка. Поміж ними не було пояснень, вони залишили при собі хвилювання та боротьбу минулих днів. Майже протягом години вони балакали, погоджувалися з усім, відтепер нічого не приховували і не відчували ворожості, так ніби поміж ними сама собою запанувала злагода, коли вони були ще далеко одне від одного. Здавалося, вона зовсім не бачить ескізів та етюдів на стінах. Якусь мить вона пильно розглядала велику картину – фігуру голої жінки, яка лежала на траві під пекучим золотим сонцем. Ні, це не вона, у цієї дівчини ані обличчя, ані тіло не такі, як у неї. Як вона могла упізнати себе у цій жахливій мішанині фарб? І до її приятні домішалася дрібка жалості до цього милого хлопця, який навіть не уміє відтворити подібність. Йдучи геть, уже на порозі, саме вона сердечно простягнула йому долоню.

- Знаєте, я повернусь.
- Так, за два місяці.
- Ні, наступного тижня... Ось побачите. До четверга.

Вона прийшла у четвер, як і обіцяла. Відтоді вона приходила постійно – раз на тиждень, спершу без встановленого дня, залежно від того, коли звільнялася. Потім вона обрала понеділок, бо пані Ванзат відвела їй цей день, щоб вона погуляла і подихала повітрям в Булонському лісі. Їй

потрібно було повернутися на одинадцятку, тож вона прудко простувала пішки, заходила уся рожева від бігу, адже шлях від Пассі до набережної Бурбонів був не близький. Протягом чотирьох зимових місяців, від жовтня до лютого, вона з'являлася і під зливою, і в тумані, що здіймався від Сени, і під блідим сонцем, від якого набережні смутніли. Починаючи з другого місяця вона почала навіть приходити непередбачувано, в інші дні тижня, користуючись нагодою вийти в місто у справах. Вона могла залишатися не довше двох хвилин, вони мали час лише на привітання, і вже вона бігла сходами, гукаючи «до побачення».

Тепер Клод почав пізнавати Крістін. Через постійну недовіру до жінок він зберігав підозрілість і здогадувався, що вона мала у провінції любовну пригоду. Але її лагідні очі, її чистий дівочий сміх перемогли, і він відчував у ній невинність великої дитини. І коли вона приходила, не соромлячись, почувуючись вільно, як з другом, то починався нескінченний потік балачок. Вона в двадцятьє розповіла йому про своє дитинство у Клермоні і увесь час поверталася до цього. Того вечора, коли її батько, капітан Альгрєн, був уражений останнім ударом і упав з крісла, немов мішок, вона з матір'ю була у церкві. Вона чудово пам'ятала, як вони повернулися додому, і ту жахку ніч, коли дуже товстий велетенський капітан простягся на матраці, а його нижня щелепа відвисла. Тож у дитячих спогадах він поставав перед нею тільки таким. У неї його щелепа, і мати кричала їй, коли не знала, як ще її укоськати: «Ото ще борода, мов пантофля! Ти попсуєш собі кров так само, як і твій батечко!» Бідна матуся! Як вона добивала її своїми галасливими іграми і божевільними бешкетами! Скільки могла пригадати, вона завжди бачила матір перед тим самим вікном: маленька, тендітна, з лагідними очима, вона безшумно розмальовувала віяла. Це усе, що вона зараз пам'ятає про матір. Іноді їй казали, тій добрій жіночці, коли хотіли зробити їй приємне: «У дочки Ваші очі.» І вона

усміхалася, вона була щасливою, що передала обличчю своєї дочки принаймні цей шматочок ніжності. Після смерті чоловіка вона працювала настільки тяжко, що почала втрачати зір. Як жити? Пенсії удови, шестиста франків, заледве вистачало на потреби дитини. Протягом п'яти років Крістін спостерігала, як її мати худне й блідне, помалу тоне щодня, доки від неї залишилася лише тінь. Вона докоряла собі, що не була дуже чемною, доводила матір до відчаю тим, що не мала сумлінності до праці, кожного понеділка укладала гарні проекти, присягалася, що незабаром почне допомагати їй заробляти гроші. Але, незважаючи на зусилля, її руки й ноги смикалися, вона почувалася хворою, відколи змушувала себе триматися спокійно. Одного ранку її матуся не змогла звестись, і вона померла, її голос згас, а її очі були повні сліз. І увесь час дівчина бачила її перед собою вже мертвою, з широко розплющеними очима, що продовжували плакати, дивлячись на дочку.

Іншим разом, коли Клод запитав про Клермон, Крістін геть забула про жалобу і поринула у веселі спогади. Світячи чудовими зубами, вона сміялася над тим, як вони отаборилися на вулиці Еклаш: вона народжена у Страсбурзі, батько-гасконець, мати-парижанка – і вони втрюх опинилися у тій Оверні, яку ненавиділи. Вузька й волога вулиця Еклаш спускалася до Ботанічного саду і була меланхолійною, мов погріб: жодної крамниці, ніколи жодного перехожого, тільки маркітні фасади із вічно зачиненими віконницями. Але близько полудня до вікон їхнього помешкання, що вивищувалося над внутрішніми дворами, зазірало веселе яскраве сонечко. А їдальня виходила на широкий балкон, справжню дерев'яну галерею, аркади якої обплітала і ховала під зеленню велетенська гліцинія. Крістін виростала там, спершу поруч з кволим батьком, потім замкнена разом з матір'ю, котру виснажувала найменша прогулянка. Дівчина так мало знала про місто і околиці, що вона сама і Клод, зрештою, почали веселитися,

коли на його запитання вона відповідала неодмінно «Не знаю.» Гори? Так, з одного боку були гори, вони виднілися у кінці вулиці. А по інший бік, якщо простувати іншими вулицями, до безкінечності простягалися пласкі поля. Але туди не ходили – то задалеко. Вона упізнавала тільки вершину Пі-де-Дом – зовсім круглу, подібну до горба. У місті вона могла б із заплющеними очима дійти до собору: вони робили коло через площу Жод, звертали на вулицю Гра, але більше у неї ні про що не питайте, решта плуталося у її голові – вулички і похилі бульвари, стрімке старе місто з чорної лави, звідки грозові дощі котилися, немов річки, під оглушливі удари грому. О! Які там грози! Вона і досі від того тремтить! Навпроти її кімнати, понад дахами, громовідвід на музеї увесь час палав. У їдальні, яка їм правила також за вітальню, вона мала власне вікно – глибоку амбразуру завбільшки з кімнату, де стояв її робочий стіл та лежали її дрібнички. Саме там матуся навчила її читати, саме там вона згодом засинала, слухаючи учителів, настільки її присипляла втома від уроків. Тому зараз вона кпила зі своєї неосвіченості: ото ще гарно вихована панночка, котра не зможе назвати бодай імена усіх французьких королів з датами! Ото ще майстерна піаністка, котра залишилася на «Корабликах»! Вправна малярка, яка не впорається з деревом, бо ж листя так важко відтворити! Тоді враз вона перестрибувала до свого побуту, після смерті матері, у монастирі візитанток – у великому монастирі поза містом, з чудовими парками. І вже не припинялися історії про добрих сестер: заздрощі, глупство, невинність така, що в дрозж кидає. Вона мала присвятити себе релігії, але задихалася у церкві. Вона думала, що їй кінець, аж тут настоятелька, котра її дуже любила, сама відвернула її від монастиря і знайшла для неї місце у пані Ванзат. Вона й досі з того дивується: як матінка-настоятелька могла настільки зрозуміти її серце? Адже відколи вона оселилася у Парижі, то дійсно впала у цілковиту байдужість до релігії.

Коли спогади про Клермон було вичерпано, Клод захотів дізнатися про її життя у пані Ванзат, і щотижня вона повідомляла йому нові подробиці. У тихому й замкненому особнячку в Пассі існування спливало рівномірно, зі слабким цоканням старого годинника. Двоє старосвітських прислужників, кухарка і лакей, котрі за сорок років стали членами сім'ї, самотньо тинялися порожніми кімнатами, безшумно ступаючи пантофлями, немов привиди. Зрідка приходили відвідувачі – один з вісімдесятирічних генералів, такий висхлий, що ледве залишав слід на килимі. Це був дім тіней, де сонце, просочившись крізь штахетини віконниць, помирало з блиманням лампадки. Пані, відколи заслабувала на коліна і осліпла, вже не виходила зі спальні, і її єдиною втіхою було слухати безкінечне читання побожних книжок. О! Це нескінченне читання! Як воно гнітило дівчину! Якби вона мала фах, то з якою радістю розкроювала б сукні, майструвала капелюшки або крутила штучні квіти! Подумати лишень, вона ні на що не здатна! Вона вивчала усе, але була вдягнена у скромну сукенку найманої дівчини, майже служниці! До того ж, вона страждала від замкненості цього суворого помешкання, де пахло смертю. До неї, як і в дитинстві, повернулася млість, коли вона старалася змусити себе до праці, аби зробити матусі приємність. Її кров збурювалася, вона прагла кричати і стрибати, сп'яніла від потреби жити. Але пані так лагідно ставилася до неї, відсилала її зі своєї кімнати, наказувала їй довго гуляти, тож дівчину сповнювали докори, коли, повертаючись з набережної Бурбонів, вона обманювала і розповідала про Булонський ліс, вигадувала церковні служби, на які ніколи не ступала ногою. Схоже, пані щодня переймалася до неї усе більшою ніжністю, увесь час робила їй подарунки: шовкову сукню, старовинний кишеньковий годинник, навіть білизну. Крістін сама дуже полюбила пані і одного вечора розплакалася, коли та назвала її донечкою. Тепер вона заприсяглася, що ніколи не залишить пані, серце їй

сповнювалося жалістю, коли вона бачила її такою старенькою та немічною.

- Що ж, - одного ранку сказав Клод, - Вас винагородять – вона зробить Вас своєю спадкоємицею.

Крістін завмерла.

- О! Ви так гадаєте?.. Кажуть, у неї три мільйони... Ні-ні, я про це ніколи не думала, я не хочу... Що зі мною буде?

Клод відвернувся і раптово додав:

- Як то, що? Ви станете багатою!.. Але спершу, безсумнівно, вона Вас одружить.

Проте, з цими словами вона увірвала його вибухом сміху.

- З одним зі своїх старих приятелів – з генералом, у якого срібне підборіддя... Еге! Ото буде вибрик!

Вони обидвоє зберігали приязнь старих знайомих. Він був майже таким само новачком в усьому, як і вона: не знав випадкових дівчат, жив понад реальністю з ідеальним коханням. Як йому, так і їй здавалося природним і зрозумілим те, що вони зустрічаються ось так, потайки, із приязні і без жодних ніжностей, окрім потиску руки під час прощання. Він уже навіть не запитував себе про те, що вона може знати про чоловіків та життя у своєму невіданні чесної панночки. А вона відчувала його сором'язливість, іноді уважно розглядала його з бринінням у очах, зі здивованим хвилюванням пристрасті, яка не усвідомлює себе. Але поки ніщо пекуче ані нервово не псувало насолоду, яку вони відчували від того, що бувають разом. Їхні долоні залишалися прохолодними, вони весело гомоніли про будь-що, іноді сперечалися немов друзі, котрі певні, що ніколи не

розсваряться. Ось тільки ця дружба ставала настільки глибокою, що вони вже не могли жити одне без одного.

Коли приходила Крістін, Клод витягав ключа з дверей. Вона сама наполягла на тому: так ніхто не зайде і не потрубує їх. З'явившись кілька разів, вона заволоділа майстернею і почувалася у ній як вдома. Її непокоїла думка трохи навести лад, бо вона відчувала нервові страждання від такої занедбаності. Але ця робота була непростою, адже художник забороняв пані Жозеф замітати, щоб пил не осів на сирих полотнах. Спершу, коли подруга спробувала трошки прибрати, він стежив за нею занепокоєним благальним поглядом. Навіщо переставляти речі? Хіба не досить того, що вони напихваті? Але вона виявляла таку веселу впертість, виглядала такою щасливою, бавлячись у господиню, що він зрештою дав їй свободу. Відтепер, тільки-но вона приходила, як одразу стягала рукавички, підтикувала спідницю, щоб не забруднити її, і ворочала усе, тож за три дні упорядкувала простору кімнату. Коло грубки вже не копичився попіл, ширма затуляла ліжку і туалетний столик, канапа була вичищена, відтерта шафа блищала, з ялинового столу зник посуд, а плями фарби було відмито. Понад стільцями, що стояли з гарною симетрією, понад припертими до стін кульгавими мольбертами, великий годинник-зозулька майорів пурпуровими квітами і, здавалося, вицокував дзвінкіше. Це було дивовижно, кімнату неможливо було впізнати. Ошелешений Клод дивився, як дівчина ходить туди-сюди і крутиться, наспівуючи. Невже це та сама ледарка, у якої починається нестерпна мігрень від найменшої роботи? А вона сміялася: від роботи головою – так, а від роботи руками та ногами – навпаки, їй стає добре, вона випростовується, немов молоденьке деревце. Вона зізналася, ніби у розбещеності, у своїй пристрасті до грубої хатньої роботи – цієї пристрасті, що доводила до відчаю її матір, для якої ідеалом виховання було мистецтво задля розваги, учителька з пещеними ручками,

які ні до чого не торкаються. Як же її сварили зовсім малою, коли заставляли за підмітанням, миттям, грою в кухарку, яка готує смаколики! Та й сьогодні, якби вона могла боротися з пилом в будинку пані Ванзат, то їй не було б так нудно. Ось тільки що на це скажуть? Вона враз припинила би бути дамою. І вона відводила душу на набережній Бурбонів, засапувалася від важкої роботи, а її очі були немов у грішниці, яка скуштувала заборонений плід.

Клод на той час відчував довкола себе жіночу турботу. Аби змусити її сісти і спокійно побалакати, він іноді просив її пришити відірваний манжет чи поділ куртки. Але від цього полум'я господині вгасало. По-перше, вона цього не вміла, вона тримала голку як дівчина, котру виховали у зневазі до шиття. До того ж, ця нерухомість, ця зосередженість, ці дрібненькі стібки, які треба ретельно робити одні за одним, доводили її до відчаю. Майстерня сяяла чистотою, наче великосвітський салон, але Клод ходив обідраний, і вони обидвоє кепкували з цього і вважали це кумедним.

Якими щасливими були для них ті місяці – чотири місяці морозу та дощів у майстерні, де розпечена грубка вигравала, немов орган! Зима ніби відгородила їх від цілого світу. Коли сніг вкривав сусідні дахи, а горобчики стукотіли крилами у засклений дах, вони усміхалися тому, що їм так тепло і вони такі загублені посеред велетенського німого міста. Вони не завжди залишалися у цьому тісному закутку – зрештою, вона дозволила йому проводити її. Вона довго воліла йти сама, сповнена сорому від того, що її побачать на вулиці попід руку з чоловіком. Але одного дня, коли раптово розпочалася злива, вона мусила дозволити йому спуститися із парасолькою. Злива швидко припинилася – коли вони були по той бік мосту Луї-Філіппа, тож вона відіслала його, вони лишень кілька хвилин залишалися разом біля парапета і дивилися на Мейл, щасливі, що опинилися разом під ясным небом. Знизу, попід бруківкою порту,

наповнені яблуками великі самохідні баржі вишикувалися в чотири ряди так щільно, що перекинені між ними дошки утворювали стежини, якими бігали жінки та діти. Їх веселило це звалище фруктів, ці здоровенні купи, що переповнювали баржі, круглі коші, що миготіли навсебіч, а водночас з вологим диханням ріки здіймався сильний запах, майже сморід – запах бродіння сидру.

Наступного тижня повернулося сонце, і він вихваляв їй самотність набережних довкола острову Святого Людовика, тож вона погодилася на прогулянку. Вони пройшли набережною Бурбонів та набережною Анжу, щокроку зупинялися, зацікавлені життям Сени: скрипотіли колеса драги, баржа-пражня двигтіла від сварок, а підймальний кран розвантажував шаланду. Найбільше дивувалася Крістін: хіба можливо, щоб така пожвавлена набережна Орм навпроти, щоб набережна Генріха IV з велетенським берегом і пляжем, де зграйки дітлахів та собак борюкалися в купах піску, щоб увесь цей крайобрій густо заселеного і працювितого міста був пекельним крайобрієм, який вона побачила заляпанним кров'ю в ту ніч, коли приїхала сюди? Вони обійшли мис острова ще повільнішою ходою, аби насолодитися пустельністю і тишею, котрі, здавалося, ширяться від старовинних особняків. Вони дивилися, як вирує вода поміж лісом підпор Естакади, повернулися уздовж Бетюнської набережної та набережної Орлеана, почуваючись ближчими в міру того, як розширювалася ріка, притискаючись одне до одного перед цим безмежним потоком, блукаючи поглядом удалині вздовж Винного порту і Ботанічного саду. В блідому небі синіли бані монументів. Коли вони дійшли до мосту Святого Людовика, він мусив назвати їй собор Паризької Богоматері, який вона не упізнавала з боку апсиди: подібний до колоса, що присів навпочіпки поміж арками і відпочиває, а понад ним височіють дві башти – двоголовий монстр з довжелезним хребтом. Але того дня їхньою

знахідкою був західний мис острова – ніс корабля, що застиг навіки і поміж вируванням двох потоків споглядає Париж, якого ніколи не зможе досягнути. Вони спустилися крутими сходами і відкрили самотній берег, засаджений високими деревами. Це був чарівний прихисток, усамітнення поміж розбурханої юрми: Париж гуркотів довкола – на набережних, на мостах – а вони край води тішилися тим, що цілком самі і ніхто про них не відає. Відтоді цей берег став їхнім сільським закутком, ковтком свіжого повітря, куди вони тікали погрітися проти сонечка, коли задихалися у важкій задусі майстерні, а їхні руки через хрипотіння розпеченої грубки починали палати лихоманкою, від якої обом ставало лячно.

Попри це, Крістін досі відмовлялася, щоб Клод проводжав її далі Мейлу. На набережній Орм вона неодмінно відправляла його, так ніби Париж з його натовпом та можливими здибанками розпочинався з цією довгою шерегою набережних, які вона мала проминути. Але квартал Пассі був так далеко, і їй було так нудно стільки часу крокувати самій, тож вона помалу поступилася і спершу дозволила йому дійти до мерії, тоді до Нового мосту, тоді до Тюільрі. Вона забула про небезпеку, тепер вони йшли попід руку, як молоде подружжя. І ця безкінечно повторювана прогулянка, ця повільна хода тими самими тротуарами коло води, стала для них невимовно чарівною, сповнювала їх таким безмежним щастям, якого вони ще ніколи не відчували. Здавалося, з ріки здіймається душа велетенського міста і огортає їх усією ніжністю, що протягом століть накопичувалася у старовинних каменях.

Відколи вдарили грудневі морози, Крістін почала приходити лише після обіду, і близько четвертої, коли сонце поволі хилилося до обрію, Клод проводжав її попід руку. В погожі дні, як тільки вони сходили з мосту Луї-Філіппа, перед ними розгорталося до безкінечності провалля набережних. Від краю і до краю косі сонячні промені зігрівали золотим пилом будинки

правого берега, а лівий берег – острови й споруди – вирізьблювався чорною лінією на тлі переможного призахідного багаття. Поміж цією сліпучою межею і тією темною межею блискотіла зайчиками Сена, перетята тендітними поперечинами мостів – п'ятьма арками мосту Богоматері під єдиною аркою мосту Арколь, тоді мостом Міняйл, тоді Новим мостом, що дедалі тоншали, і кожен поза власною тінню виставляв яскраву смугу світла, блакитний оксамит води, яка відблискувала білим, ніби свічадо. Присмеркові обриси ліворуч завершувалися силуетом шпильястих башт Палацу Правосуддя, котрі вперто тліли над порожнечою, а праворуч проти світла округлювалася плавка лінія, така видовжена і загублена, що із самого низу відріг Лувру – павільйон Флори, який виступав наперед, на самій крайній точці, ніби цитадель, здавався синюватим казковим замком, легким і тремким посеред рожевого серпанку на обрії. А вони, скупані сонцем під безлистими платанами, відвертали очі від цієї сліпучості і тішились дрібними закутками, завжди одними й тими ж, найчастіше скупченням дуже старих будинків понад Мейлом: знизу двоповерхові дрібні крамнички металевих та рибальських знарядь, увінчані терасами, де буяли лаврові кущі та дикий виноград, а позаду них трухляві вищі будинки розгортали шерехи вікон – ціле скупчення химерних будівель, плутанина дощок і каміння, напів обвалені стіни і висячі садки, у яких скляні кулі сяяли зірками. Вони крокували, невдовзі проминали наступні великі споруди – казарму, мерію, а тоді по інший бік їхню увагу привертало старе місто без узбережжя, затиснене між прямими гладкими мурами. Посеред стемнілих будинків розкішні башти собору Паризької Богоматері, здавалося, були вкриті свіжою позолотою. Парапети починали заповнюватися ятками букіністів. Навантажена вугіллям самохідна баржа змагалася з грізною течією під арками мосту Богородиці. Тут у дні квіткових базарів, незважаючи на холодну пору, вони зупинялися подихати першими фіалками та ранніми гвоздиками. А ліворуч берег

розкривався та розгортався: за сільничками Палацу Правосуддя з'являлися тьмяні будиночки набережної Годинника, аж до купини дерев на майданчику. Вони простували далі, і з легкого туману в далечині вигулькували вже інші набережні: набережна Вольтера, набережна Малаке, баня Інституту, квадратові будівля Монетного двору, довгий сірий стрижень фасадів, на яких неможливо було навіть розгледіти вікна, шпичаки дахів, які через глиняні комини уподібнювалися до стрімких скель, що заглиблюються у блискуче море. Навпроти ж, навпаки, павільйон Флори виринав з марення і кам'янів у останньому спалаху зорі. Тепер праворуч та ліворуч, по обидва боки води, прорізалися глибокі перспективи бульвару Севастополя та Палацового бульвару. Поставали нові споруди набережної Чинбарів, навпроти – нова префектура поліції, старий Новий Міст з чорнильною плямою статуї. Там були Лувр, Тюільрі, а далі, вглибині, понад кварталом Гренель, безкінечно далечіли пагорби містечка Севр і поля, залиті струменями сонячного проміння. Клод ніколи не заходив далі, Крістін завжди зупиняла його, не доходячи до Королівського мосту, біля високих дерев річкових купалень Віжьє. І коли вони оберталися, щоб вкотре обмінятися потиском рук під золотим сонячним потоком, що червонішав, то озиралися і віднаходили на протилежному обрії острову Святого Людовика, звідки вони прийшли, примарний кінець столиці, вже заповнений ніччю під свинцево-чорним східним крайнебом.

О! Які прекрасні заходи сонця вони бачили протягом цих щотижневих прогулянок! Сонце супроводжувало їх у цьому радісному бринінні набережних, а ще життя Сени, витанцьовування відблисків на стрімкій течії, веселість крамниць, затишних, немов теплиці, а ще ятки з квітами у горщиках, а ще оглушливі клітки на рундуку пташника – увесь цей гамір звуків та кольорів, який перетворює набережні на одвічну молодість міста.

Вони рухалися вперед, і ліворуч від них, понад темною вервечкою будинків, пекуче сонячне багаття ставало пурпуровим. Світило, здавалося, чекало на них, поволі схилялося, неквапливо котилося до віддалених дахів, як тільки вони переходили міст Богородиці навпроти місцини, де ріка розливалася. У жодних віковичних пралісах, на жодній гірській стежині, на луках жодної рівнини – ніде й ніколи не бувало таких переможних заходів сонця, як поза банею Інституту. Сам Париж засинав у своїй славі. З кожною їхньою прогулянкою заграва змінювалася, нові ватри додавали своє полум'я до цієї вогняної корони. Одного вечора їх заскочила злива, і сонце виринуло поза дощем, осяяло усю хмару, і на їхні голови сипався цей осяйний водяний пил, що вигравав блакиттю і рожевістю. У погожі дні, навпаки, сонце, мов вогняне покотьоло, велично спускалось у спокійне сапфірове озеро. На якусь мить чорна баня Інституту відрізала від нього ріжок, уподібнивши його до місяця-старика. Потім покотьоло набирало бузкової барви і тонуло вглибині озера, що сповнилося кров'ю. Починаючи з лютого, сонце подовжувало свій шлях і вже падало прямісінько до Сени, котра, здавалося, закипає на обрії із наближенням цієї червоної вогняної кулі. Але цей величний декор, ця просторова феєрія палали тільки у хмарні вечори. Тож, відповідно до капризу вітрів, були сірчані моря, що билися об коралові скелі, були палаці і башти, архітектурні нагромадження, що палали і обвалювалися, вихлюпуючи з провалин потоки лави. Або ж сонце, котре вже зникло, сховалося поза фіранкою пару, враз пробивало ці мури таким ударом світла, аж кресало блискавки, що прорізали небо з краю в край і виглядали немов зграї золотих стріл. А тоді спадали сутінки, і вони прощалися із засліпленими очима, вони відчували, що цей переможний Париж дарує їм радість, яку вони не спроможні вичерпати, і що вони довічно повторюватимуть ту ж саму прогулянку вздовж старовинних камінних парапетів.

Нарешті одного дня сталося те, чого Клод побоювався, не кажучи того. Здавалося, Крістін вже полишила думку, що їх можуть зустріти. Хто, загалом, їх знає? Вона проминатиме так, довічно невідома. Він, міркуючи про своїх приятелів, іноді злегка здригався, гадаючи, що розрізнув здалеку спину котрогось зі знайомих. Його мучила сором'язливість, думка про те, що дівчину можуть побачити, підійти до неї, можливо, покепкувати з неї, і від цього йому було нестерпно лячно. Якраз того дня, коли вони наближалися до мосту Мистецтв і вона притискалася до його руки, він наскочив на Сандоза та Дюбюша, котрі спускалися сходами мосту. Неможливо було їх уникнути, вони були майже впритул. Друзі, до речі, безсумнівно помітили його, бо ж усміхнулися. Дуже блідий, він крокував уперед і, побачивши, як Дюбюш зробив порух у його бік, подумав, що усе втрачено. Але Сандоз одразу ж стримав його і повів геть. Вони проминули, удаючи байдужість, і зникли на подвір'ї Лувру, навіть не озирнувшись. Обидва хлопці напевне упізнали оригінал намальованої пастеллю голови, яку художник ховав з ревністю коханця. Дуже пожвавлена Крістін нічого не помітила. Серце Клода гупало лункими ударами, він відповідав дівчині уривчастими словами, зворушений до сліз і переповнений вдячністю за цю тактовність двох старих побратимів.

За кілька днів на нього чекало нове потрясіння. Він не сподівався на Крістін, тож призначив зустріч із Сандозом. І коли вона забігла до нього на годинку, щоб зробити йому сюрприз, який потішив обох, то вони за звичкою витягли ключ зі шпарини, аж тут у двері постукала знайома рука. Клод одразу ж упізнав цей спосіб представлятись і був настільки спантеличений цією пригодою, що перекинув стільця. Тепер уже було неможливо не відповісти. Але вона геть зблідла і у відчаї благально простягала до нього руки, тож і він не рухався, стримуючи подих. Удари в двері продовжувалися, зачувся вигук: «Клоде! Клоде!» Він і далі не

рухався, хоча і був переможений. Губи йому зблідли, і він дивися долі. Запала глибока тиша, тоді заскрипотіли дерев'яні сходинки – кроки спускалися. Йому стисло груди від невимовного смутку, він відчував, як його крає каяття з кожним кроком, що віддалявся, буцімто він зрікся дружби, яка тривала цілу молодість.

Якось після обіду постукали знову, і Клод мав час лише на те, щоб у відчаї пробурмотіти:

- Ключ залишився у дверях!

Дійсно, Крістін забула його витягнути. Вона запанікувала і кинулася за ширму, впала, сидячи, на край ліжка і притисла хустинку до губ, щоб заглушити звук свого дихання.

Постукали сильніше, вибухнув сміх, і художник мусив гукнути:

- Заходьте!

Йому стало зовсім лячно, коли він побачив Жорі, який галантно завів Ірму Беко. Два тижні тому Фажероль передав її йому, чи радше поступився її капризу, побоюючись остаточно втратити її. Вона розкидалася своєю молодістю по усіх майстернях, і її тіло так шаліло, що вона кожного тижня переїздила зі своїми трьома сорочками, хоча могла і повернутися на одну ніч, якщо її серце вимагало того.

- Це вона сама захотіла відвідати твою майстерню, і ось я її тобі привів, - пояснював журналіст.

А вона, не чекаючи, прогулювалася і кидала вигуки, відчуваючись цілком вільно:

- О! Як тут цікавенько!.. О, яка цікавезна картина!.. Га? Будьте такі добренькі, покажіть мені усе, я хочу усе побачити... А де Ви спите?

Клод, не тямлячись від неспокою, злякався, що вона відсуне ширму. Він уявив, як там сидить Крістін, і йому вже було прикро через те, що вона мусить вислухати.

- Ти розумієш, про що вона тільки-но тебе запитала? – весело вів Жорі. – Як?! Ти не пригадуєш? Ти пообіцяв, що зробиш дещо з неї... Вона позуватиме тобі для чого забажаєш, чи не так, моя дорогенька?

- Та до дідька! Хоч одразу ж!

- Ось лишень моя картина займатиме мене до самого Салону, - знічено промовив художник. – Тут є одна фігура, з якою у мене купа мороки! Я з того ніяк не виборсаюся, з тими клятими натурницями!

Ірма стала перед картиною і звела свій носик з виглядом розуміння.

- Ця гола жінка, на траві... Гаразд! Кажіть, якщо я можу бути Вам в нагоді.

Жорі враз запалав:

- Послухай! А це ідея! Ти ж шукаєш гарну дівчину і ніяк не знайдеш!.. Зараз вона роздягнеться. Роздягайся, дорогенька, роздягнись трошки, нехай він погляне.

Ірма однією рукою спритно розв'язала капелюшок, а іншою шукала гаплички на корсажі, не зважаючи на енергійні протести Клода, котрий відбивався, буцімто його хотіли згвалтувати.

- Ні-ні, це зайве... Пані занадто дрібненька... Це не те, це зовсім не те!

- Та до біса! – відповіла вона. – Погляньте хоча б.

Жорі вперся.

- Та облиш! Це їй ти зробиш приємне... Зазвичай вона не позує, їй це не потрібно. Але для неї це ласощі – показати себе. Вона жила б без сорочки... Роздягайся, дорогенька. Тільки груди, бо ж він злякався, що ти його з'їси!

Врешті-решт, Клод перешкодив їй роздягнутися. Він белькотів вибачення: згодом він буде дуже щасливий, а зараз він побоюється, що новий етюд остаточно заплутає його. Вона обмежилася тим, що знизала плечима, пильно вдивляючись у нього своїми гарними грішними очима і зневажливо усміхаючись.

Жорі заговорив про їхній гурток. Чому Клод минулого четверга не прийшов до Сандоза? Його вже зовсім не видно, а Дюбюш звинувачує його у тому, що він пішов на утримання до акторки. О! Як зчепилися Фажероль та Маудо з приводу фраків у скульптурі! Ганьєр позаминулої неділі вийшов з концерту Вагнера увесь зарюмсаний. А він, Жорі, заледве не нарвався на дуель у кафе «Бодекен» через одну з останніх статей у «Барабані». Він їх добряче відчехвостив, тих художників на побігеньках з краденою репутацією! Кампанія проти журі Салону здійняла пекельний галас, не залишилося і кавалка від тих нафталінових ідеалів, які перешкоджають природі зайти до мистецтва.

Клод слухав його з роздратованою нетерплячістю. Він знову взявся за палітру і тупцяв перед картиною. Приятель нарешті зрозумів.

- Ти хочеш працювати, ми залишимо тебе.

Ірма з незрозумілим усміхом усе розглядала художника, дивуючись з глупства того покидька, який не схотів її, і тепер її катувала забаганка отримати його попри його власне бажання. Його майстерня така бридка, та й у ньому самому нічогосінько гарного. Але чому він удає цнотливця? Якусь хвилику вона кепкувала з нього як витончена й розумна дівчина, котра вже схопила свою фортуна посеред розкуйовдженої молодості. У

дверях вона востаннє запропонувала себе, гріючи йому долоню довгим і глибоким потиском.

- Коли забажаєте.

Вони пішли, і Клод мусив відсунути ширму, бо Крістін і далі сиділа на краєчку ліжка, буцімто не мали сили звестись. Вона не говорила про ту дівчину і попросту сказала, що дуже злякалася. Вона хотіла негайно піти, тремтячи на думку, що в двері знову постукають, і зібрала в глибині своїх стривожених зіниць неспокій від того, про що нічого не сказала.

До речі, це середовище бруталного мистецтва, ця майстерня, переповнена грубими картинами, залишалися для неї лячними. Вона не могла звикнути до правдивої наготи академічних малюнків, до сліпучої реальності етюдів, зроблених у Провансі – вони ранили її і викликали у неї огиду. Головне, вона їх зовсім не розуміла, зріши у замилюванні та захопленні іншим мистецтвом – витонченими акварелями матері, віялами, тендітними, ніби мрія, на яких бузкові закохані пурхали посеред блакитних садків. Вона і досі частенько розважалася шкільними пейзажиками – двома чи трьома постійно повторюваними мотивами: озеро з руїнами, млин, що хлюпоче колесом по річечці, білі від снігу шале та ялини. І вона дивувалася: хіба можливо, щоб розумний хлопець малював так нерозважливо, бридко і фальшиво? Бо його реалізм вона не тільки вважала страховищно гидким, але й була переконана, що він виходить поза будь-які дозволені межі правди. Зрештою, треба бути божевільним.

Одного дня Клод захотів неодмінно побачити той альбомчик – її давнішній альбомчик з Клермона, про який вона йому розповідала. Вона довго відбивалася, але кінець кінцем принесла його, бо в душі це їй лестило, і її проймала жвава цікавість дізнатися, що він скаже. Він з усміхом гортав сторінки, і оскільки він мовчав, вона прошепотіла першою:

- Ви вважаєте, що це погано, чи не так?

- Та ні, - відповів він. – Це невинно.

Її поскородило це слово, незважаючи на добродушний тон, від якого воно звучало привітно.

- Мати Божа! Я отримала від своєї матусі так мало уроків!.. Я люблю, щоб воно було гарно зроблене і подобалося.

Клод вибухнув відвертим сміхом.

- Зізнайтесь, що вам голова болить від мого живопису. Я це помітив: ви стискаєте губи і від страху округлюєте очі... О! Звісно, це живопис не для дам, тим паче, не для дівчат... Але ви до нього звикнете, потрібно лишень привчити око. Ось побачите, воно дуже здорове і дуже порядне – те, що я тут роблю.

Дійсно, Крістін помалу при звичаювалася. Спочатку мистецьке переконання було ні до чого, тим паче Клод, зі зневаги до думки жінок, не повчав її, навпаки, уникав говорити з нею про мистецтво, так ніби хотів зберегти виключно для себе цю пристрасть свого життя поза новою пристрастю, що завойовувала його. Крістін попросту набирала звички, навіть почала відчувати цікавість до цих жахливих полотен, бачачи, яке чільне місце вони займають в існуванні художника. Це було першим етапом – вона розчулювалася перед його шалом до праці, перед цією цілковитою віддачею свого єства. Хіба ж це не зворушливо? Хіба ж у цьому немає чогось дуже доброго? Згодом, коли вона помітила радощі й муки, які перевертали його після вдалого чи невдалого сеансу, то врешті-решт почала поділяти його зусилля. Вона засмучувалася, якщо бачила його смутним, і звеселялася, якщо він радісно зустрічав її. Відтоді її почало непокоїти: чи він багато працював, чи задоволений з того, що зробив,

відколи вони бачилися востаннє? Наприкінці другого місяця Крістін була переможена: вона ставала перед його полотнами і вже не боялася їх, і хоча й досі не особливо схвалювала цей спосіб малювати, проте почала повторювати слова митця, проголошувала це «сильним, міцно збудованим, гарно освітленим». Він здавався їй таким хорошим, вона його так любила, що після того, як виправдала його у тому, що він квецяє подібні жахіття, почала віднаходити у них переваги, аби і собі їх трошечки полюбити.

Утім, залишалася одна картина – велика, яка мала піти на наступний Салон, і яку дівчина найдовше не могла сприйняти. Вона вже без невдоволення дивилася на академічні малюнки з майстерні Бутена та на етюди Пласана, але й досі дратувалася супроти голої жінки, котра лежить на траві. Це була особиста образа, сором за те, що якусь мить вона нібито упізнавала себе в ній, а ще це була несвідома зніченість перед цим великим тілом, що продовжувало ранити її, хоча вона дедалі менше вбачала у ньому свої риси. Спершу вона протестувала, відвертала очі. Тепер вона стовбичила довгі хвилини, не відводячи погляду, і мовчки споглядала. Як же могла зникнути подібність до неї? В міру того, як художник затягувався, ніколи не вдоволений собою, всоте повертався до одного шматка, ця подібність щоразу поволі танула. Крістін не могла цього проаналізувати, не наважувалася навіть собі в цьому зізнатися, але вона, чия цнотливість повстала у перший день, тепер відчувала дедалі сильнішу прикрість через те, що від неї вже нічого не вціліло. З кожною рисочкою, що стиралася, їй здавалося, ніби їхня дружба від цього блякне, і вона відчувала, ніби він вже не поруч з нею. Невже він її не любить, якщо дозволяє так піти зі свого твору? І ким є ця нова жінка, це невідоме й примарне обличчя, що прозирає з-під її обличчя?

Клод, у відчаї через те, що зіпсував голову, якраз не знав, у який спосіб попросити Крістін позувати для нього протягом кількох годин. Вона

просто сяде, і він лишень накидає загальні риси. Але він колись побачив її настільки ображеною, що боявся роздратувати її знову. Пообіцявши собі, що благатиме її з веселощами, він не міг дібрати слів, раптово засоромився, так ніби зробив непристойність.

Якось після обіду він ошелешив її одним зі своїх нападів люті, котрі не міг опанувати навіть у її присутності. Того тижня йому нічого не вдавалося. Він казав, що зішкребе своє полотно, розлючено крокував і штурхав меблі. Враз він схопив її за плечі і всадив на канапу.

- Прошу вас, зробіть мені послугу, або я подохну, слово честі!

Спантеличена, вона його не розуміла.

- Що таке? Чого ви хочете?

А тоді, побачивши, що він узявся за пензлі, розгублено додала:

- Ах, так!.. Чому ви мене раніше про це не попросили?

Вона сама відкинулася на подушку і підклала руку під потилицю. Але вона споважніла від подиву та змішання, спричинених тим, що так швидко погодилася, адже не знала, що може прийняти таке і могла б заприсягтися, що ніколи більше не слугуватиме йому за модель.

Він радісно вигукнув:

- Справді?! Ви згодні?!.. К такій сучій матері! З вами я утну до біса гарну жіночку!

Знову, не розмірковуючи, вона сказала:

- О! Тільки голова!

А він, белькочучи, кваплячись, немов чоловік, який боїться, що зайшов занадто далеко, відповів:

- Звісно, звісно, тільки голова!

Знічені, вони замовкли, він узявся малювати, а вона, нерухома, звівши очі догори, була схвильована тим, що випустила подібну фразу. Вона вже відчувала докори через свою запопадливість, так ніби скоїла щось гріховне, дозволяючи надати подібність до себе цій жіночій наготі, що сяяла під сонцем.

Клод за два сеанси завершив голову. Він не тямився від радості, волав, що це найкращий зразок його малярства. І він мав рацію: ніколи ще він не купав у справжньому світлі більш живе обличчя. Щаслива бачити його настільки щасливим, Крістін також звеселилася і навіть вважала свою голову дуже гарною, і хоча не дуже подібною, але дивовижно виразною. Вони довго стояли перед картиною, кліпали очима і відступали аж до стіни.

- Тепер, - нарешті сказав він, - я доварганю його з натурницею... Ах, ця хвойда! Я таки упіймав її!

У нападі хлоп'ячості, він схопив дівчину і вони затанцювали разом, як він висловився, «тріумфальний полонез». Вона сміялася дуже голосно, адже обожнювала забави і не відчувала жодного колишнього хвилювання, ані докорів, ані лячності.

Але наступного тижня Клод спохмурнів. Він обрав Зое П'єдефер позувати для тіла, але вона не дала йому того, чого він прагнув: така витончена голівка, за його словами, не пасувала до плечей мандрьохи. Однак він уперся, зішкрябував і починав спочатку. В середині січня він впав у відчай, полишив картину і розвернув її до стіни. За два тижні він знову взявся до неї з іншою натурницею – довготелесою Жюдіт, і це змусило його змінити тональність. Від цього стало ще гірше, і він покликав Зое, вже не знав, що робить, занедужав від непевності та неспокою. Найгіршим було те, що

тільки центральна фігура доводила його до такого шалу, бо решта твору – дерева, дві дрібні жіночки, пан в куртці – були завершені, міцні і цілком задовольняли його. Добігав кінця лютий, Клодові залишилося якихось кілька днів, щоб відправити картину до Салону, і в тому було лихо.

Якось увечері він вилаявся в присутності Крістін і розлючено вигукнув:

- Та до дідька лисого! Хіба ж настромлюють голову однієї жінки на тіло іншої?!.. Мені слід руки повідрізати!

Тепер в його душі виринала єдина думка: умовити її позувати повністю для фігури. Воно поволі проростало, спершу як звичайне побажання, котре він швидко відігнав як безглузде, потім як безмовна суперечка, що безперервно повторювалася, але зрештою стала чітким бажанням, що загострювалося, підбатожене потребою. Ці груди, які він бачив протягом кількох хвилин, переслідували його нав'язливим спогадом. Він бачив її свіжу осяйну юність, яка йому була так необхідна. Якщо він її не отримає, то ліпше зректись цієї картини, бо жодна інша його не задовольнить. І коли, впавши на стільця, він протягом годин мучився безсиллям, через яке не знав, де торкнутися пензлем, то ухвалював героїчні рішення: тільки-но вона зайде, як він одразу ж розповість їй про свою гризоту такими зворушливими словами, що вона, можливо, поступиться. Але вона заходила з товариським усміхом, її цнотлива сукня приховувала усе тіло, і він остаточно втрачав сміливість, відводив очі, боячись, що вона побачить, як він шукає під корсажем плавкі обриси її торса. Від подруги не можна вимагати подібної послуги, у нього на це ніколи не вистачить мужності.

Все ж одного вечора, коли він готувався проводити її і вона вже здійняла руки, щоб вдягнути капелюшок, вони завмерли на пару секунд, вдивляючись одне одному у вічі – він тремтів перед двома пиптиками грудей, які звелись, напинаючи тканину, вона враз так споважніла, так

зблідла, аж він відчув, що вона здогадалася. Простуючи уздовж набережних, вони заледве говорили: воно залишалось поміж ними, доки сонце хилилося до обрію у небі кольору старої міді. Ще двічі він прочитав углибині її погляду, що вона знає про його невпинну думку. Дійсно, відколи він обмірковував це, Крістін також несамохіть узялася обмірковувати, її увага загострилася від мимовільних натяків. Спершу її це злегка зачепило, але згодом вона мусила на тому зосередитися. Але вона не вважала, що має від того боронитися, бо їй це здавалося позамежним, одним з тих сонних марень, яких соромляться. В ній навіть не виникало остраху, що він наважиться її про це попросити: тепер вона його добре знає, вона, незважаючи на раптові вибухи його люті, змусить його замовкнути одним лише подихом, перш ніж він пробелькоче бодай слово. Це попросту божевілля. Ніколи, ніколи!

Спливали дні, а поміж ними наростала нав'язлива думка. Як тільки вони опинялися разом, то вже не могли не думати про це. Вони навіть не розтуляли рота, але їхнє мовчання було сповнене цим. Достатньо було їм наважитися на жест чи обмінятися усмішкою, як одразу ж виринала ця річ, котру неможливо вимовити вголос, але яка вихлюпувалася з них. Незабаром у їхньому товариському спілкуванні не залишилося більше нічого. Якщо він дивився на неї, то їй здавалося, що вона достоту відчуває, як він її роздягає поглядом. Невинні слова набували незручного звучання. Кожен потиск руки торкався не лише долоні і викликав дроз, що пробігав їхніми тілами. Те, чого вони доти уникали, те, що збурювало їхні стосунки – пробудження чоловіка й жінки у їхній добрій дружбі – нарешті вибухнуло під постійними думками про цю незайману наготу. Помалу вони усвідомлювали свою потаємну лихоманку, про яку самі не відали. Їм пекло жаром щоки, вони червоніли, якщо їхні пальці торкалися. Відтепер це було немов щохвилини збудження, від якого закипала їхня кров. У

цьому запамороченні усього їхнього єства те, про що вони мовчали і чого не могли приховати, перебільшувалося настільки, що вони достоту задихалися, а їхні груди здіймалися від глибоких зітхань.

Всередині березня Крістін під час одних відвідин побачила, що Клод сидить перед картиною, розчавлений смутком. Він навіть не почув, як вона зайшла, і не поворухнувся, а його порожні й змучені очі блукали незавершеним твором. За три дні спливав строк подання до Салону.

- Ну як? – тихесенько спитала вона, у відчаї від його відчаю.

Здригнувшись, він озирнувся.

- Ось так! Усе до дідька, я цього року не виставлятимусь... Ах! Як я розраховував на цей Салон!

Вони обидвоє повернулися до своєї пригніченості, у якій бриніло щось непевне. Тоді вона продовжила, міркуючи вголос:

- Ще є час.

- Час? Та ні! Потрібне чудо. Де ви хочете, щоб я о такій порі знайшов натурницю?.. Послухайте! Я б'юся сам із собою від раннього ранку, і якусь мить мені здавалося, що я знайшов ідею: так, піти по ту дівчину, Ірму, яка приходила, коли ви тут були. Я добре знаю, що вона маленька і кругленька, що, можливо, потрібно буде усе змінити, але вона молода, і вона може підійти... Безсумнівно, я це спробую...

Він замовк, а палкі очі, якими він дивився на неї, непомільно казали: «Ах! Є ж ви! Ах! Це було б диво, на яке я чекаю, певний тріумф, якби ви зробили для мене цю найвищу жертву! Молю вас, благаю вас, як обожнювану подругу, найвродливішу, найцнотливішу!»

Вона стояла пряма й бліда і чула кожне слово. Ці палки від молитви очі перемогли її своєю силою. Не кваплячись, вона зняла капелюшок і ментик,

а тоді безпосередньо, такими ж спокійними рухами, розшпилила корсаж, зняла корсет, розв'язала спідниці, розщипнула гудзики на плечах, і сорочка ковзнула уздовж її стегон. Вона не вимовила жодного слова, здавалося, вона перебуває деінде, достоту як вечорами, зачинившись у своїй кімнаті, вона блукала мріями і машинально роздягалася, не звертаючи на те уваги. Навіщо дозволяти суперниці дарувати своє тіло, якщо вона вже подарувала обличчя? Вона хотіла бути цілковито тут, немов у себе вдома, посеред ніжності, і нарешті зрозуміла, яку лячну ревність віддавна викликало у неї це страховинне байстря. І далі мовчазна, гола та незаймана, вона лягла на диван і набрала позу – рука під головою, очі заплющені.

Завмерши, зацепенівши від радості, він дивився, як вона роздягається. Він віднайшов її. Видиво, що колись промайнуло і яке він стільки разів кликав, повернулося до нього живим. Це було воно – дитинство, ще тендітне, але таке гнучке, з такою свіжою молодістю. Він вкотре дивувався: де вона ховала ці розквітлі перса, про які під сукнею аж ніяк не можна було здогадатися? Він також нічого не сказав і узявся малювати в усамітненій тиші, що запанувала довкола. Протягом трьох нескінченних годин він бився над роботою з таким запеклим зусиллям, що за один підхід завершив чудовий підмальовок усього тіла. Ніколи ще жіноча плоть так не п'янила його, його серце калатало, немов перед святою наготою. Він і на крок не наблизився до неї і без упину дивувався перевтіленню обличчя, на якому трохи масивні й чутливі щелепи потонули під ніжністю, що спливала з чола і щік. Протягом трьох годин вона не рухалася, навіть не дихала, без тремтіння та зніченості приносячи в дар свою цноту. Обидвоє відчували, що тільки-но скажуть бодай слово, як одразу ж запалають глибоким соромом. Вона лишень час від часу розплющувала ясні очі, впірювала їх у якусь невизначену точку і мить лишалася так, але він не міг прочитати в

них жодної думки, і вона опускала повіки, поринала у небуття прекрасного мармуру, а на її вустах грала загадкова нерухома усмішка пози.

Клод порухом долоні дав зрозуміти, що скінчив. Він знову став незграбним, наштотував на стільці, щоб пошвидше обернутися до неї спиною, а геть червона Крістін зводилася з канапи. Вона квапливо вдяглася, її враз пройняла дрож, вона так розхвилювалася, що казна-як заціпала гаплички, смикала рукави, підіймала комірець, щоб не залишити і шматочка голої шкіри. Вона ретельно закуталася у ментик, а він, і досі відвертаючись до стіни, не наважувався ризикнути бодай на погляд. Все ж він підійшов до неї, вони вдивлялися одне в одного, вагалися, їх душили почуття, через які вони й досі не могли говорити. Невже це був смуток, безмежний смуток, несвідомий та безіменний? Адже їхні повіки набрякли сльозами, так ніби вони тільки-но зіпсували своє життя і торкнулися самого дна людської мізерії. Розчулений і засмучений, не знаходячи нічого, навіть подяки, він поцілував її чоло.

V

15 травня Клод повернувся від Сандоза о третій годині ночі, тож о дев'ятій ще спав, аж тут пані Жозеф принесла йому великий букет білого бузку, який отримала від посильного. Він зрозумів: Крістін вітала його наперед з успіхом його картини, тому що для нього це був великий день – відкриття створеного того року Салону відмовників, де він виставить свій твір, відхилений журі офіційного Салону.

Ця зворушлива турбота, цей свіжий запашний бузок, що розбудив його, глибоко розчулили хлопця, немов були запорукою вдалого дня. У самій сорочці, босоніж, він поставив квіти на столі, у глечик. Розгублений, з опухлими від сну очима, він вдягався і стиха лаявся через те, що так довго

спав. Напередодні він пообіцяв Дюбюшу і Сандозу зайти за ними о восьмій, щоб піти разом до Палацу промисловості, де вони перестрінуться з рештою товариства. А він спізнився уже на годину!

Проте, він не знав, до чого взятися у власній майстерні, збитий з пантелику, відколи зникло велике полотно. Протягом п'яти хвилин він шукав черевики, колінкуючи поміж старими рамцями. У повітря злітали золоті порошинки, бо не знаючи, де взяти грошей на раму, він попросив сусіда-столяра припасувати чотири дошки і сам їх позолотив за допомогою подруги, яка виявилася дуже незграбною золотильницею. Нарешті він одягнувся, узувся, начепив фетрового капелюха, подзьобаного золотими цяточками, і пішов було, але забобонна думка змусила його повернутися до квітів, які залишилися на самоті посеред столу. Якщо він не поцілує ці квіти, то на нього чекає ганьба. Він поцілував їх, купаючись у їхньому потужному весняному ароматі.

У підворітті він, як зазвичай, віддав ключа консьєржці.

- Пані Жозеф, мене тут цілий день не буде.

Менш як за двадцять хвилин Клод дістався Сандозового помешкання на вулиці Пекла, хоча побоювався, що вже не застане його. Але той також припізнився через те, що його мати нездужала: нічого страшного, попросту погана ніч, через яку він глибоко стривожився. Тепер він заспокоївся і розповів товаришеві, що Дюбюш написав не чекати на нього і призначив їм зустріч на місці. Вони пішли удвох, і оскільки наближалася одинадцята година, то вирішили пообідати у невеличкій безлюдній молочарні на вулиці Сент-Оноре. Там вони затрималися надовго: лінощі перемогли палке бажання побачити, і вони смакували своєрідний розчулений смуток, залишаючись поміж старих дитячих спогадів.

Вони перетинали Єлисейські Поля, коли пробило першу. Стояла чудова днина, широке небо було прозористим, і легесенький ще прохолодний вітерець немовби пожвавлював його блакить. Під сонцем кольору достиглої пшениці шерехи каштанів убралися в нове ніжно-зелене листя, ніби вкрите свіжим лаком. Камінні вази, з яких звішувалися квіти, рівнесенькі газони, глибокі алеї та широкі вулиці надавали неозорому оборію вишуканих розкошів. Прокотилося кілька нечисленних о цій порі екіпажів, а потік юрби, безладної і рухливої, наче мурашник, струменів до велетенських аркад Палацу промисловості.

Вони зайшли, і Клод злегка здригнувся у неохопному вестибюлі, прохолодному, як погріб, з вологою камінною підлогою, що видзвонювала, наче у церкві. Він озирнувся праворуч та ліворуч на монументальні сходи і спитався зі зневагою:

- Скажи-но, хіба нам треба йти через їхній капосний Салон?

- О ні, до біса! – відповів Сандоз. – Вшиваймось через садок. Там є Західні сходи, які ведуть до «відмовників».

Вони зневажливо проминули столики продавців каталогів. Поміж велетенськими червоними оксамитовими завісами, за тінистим ганком, проглядав заклений сад.

У цю пору дня сад був майже порожній, людно було тільки в буфеті, під годинником, де штовхалися ті, хто вирішив пообідати. Увесь натовп зосередився на другому поверсі – у залах, і самотні білі статуї стовбичили уздовж всипаних жовтим піском алеї, які стрімко перетинали зелений малюнок газонів. Нерухомий мармуровий натовп купався у розсіяному світлі, що спадало, ніби пил, з високої скляної стелі. Ополудні полотняні штори перегороджували половину нави, що біліла під сонцем, поплямована на обох кінцях червоними та синіми відблисками вітражів.

Кілька вже виснажених відвідувачів займали новісінькі стільці й лави, що вилискували фарбою. А зграйки горобців, які оселилися високо вгорі, посеред чавунних балок, ширяли з нахабним цвірінчанням і впевнено греблися в піску.

Клод і Сандоз удавали, що крокують швидко, не озираючись довкола. На самому порозі непорушна і благородна бронза – Мінерва одного з членів Інституту – довела їх до відчаю. Квапливо простуючи уздовж нескінченної шерехи бюстів, вони перестріли самотнього Бонграна, котрий поволеньки обходив колосальну і неохопну фігуру, що лежала.

- Погляньте-но! Це ви! – гукнув він, коли вони простягли йому руки. – Я саме розглядаю твір нашого друга Маудо, який вони хоча б мали розум прийняти і гарно розмістити...

Але зупинився і заговорив про інше:

- Ви йдете згори?

- Ні, ми тільки-но прийшли, - відповів Клод.

Бонгран дуже неквапливо заговорив з хлопцями про Салон відмовників. Він сам належав до Інституту, але тримався осторонь колег і розважався їхніми придибенціями: одвічне невдоволення художниками, кампанії, влаштовані дрібними часописами на кшталт «Барабана», протести, постійні скарги, які врешті-решт занепокоїли імператора – і маєте державний переворот від мовчазного мрійника, бо ж цей захід походить виключно від нього, а тоді спантеличеність, всезагальне скрекотіння внаслідок цієї каменюки, що булькнула до болота з жабами.

- Ні, - продовжував він, - ви й не уявляєте, яке обурення здійнялося поміж членами журі!.. Так це ще вони стримуються при мені, вони умовкають, коли я там!.. Усі осатаніли супроти жахливих реалістів. Це ж саме перед

ними ретельно зачиняли двері до храму, це через них імператор хотів дозволити громадськості слідкувати за відбором, і, нарешті, це вони тріумфують... О! Чого тільки я не наслухався! Я, молоді люди, не дорого дав би за вашу шкуру!

Він реготав розкотистим сміхом і розкидав руки, буцімто хотів обійняти усю молодість, яка, він це достоту відчував, здіймається з підлоги.

- Ваші учні підростають, - навпростець сказав Клод.

Порухом руки знічений Бонгран змусив його умовкнути. Він нічого не виставляв, і усі ці вироби, крізь які він крокував – ці картини, ці статуї, ці зусилля людської творчості – сповнювали його жалем. Це не була заздрість, адже не було вищої і чистішої душі, натомість він обурювався на себе самого, відчував глухий страх перед повільним занепадом – цей невимовний страх, що переслідував його.

- А як справи у «відмовників»? – запитав його Сандоз.

- Чудово! Ось побачите.

Він обернувся до Клода і взяв обидві його руки у свої долоні:

- Ви, мій любий, ви чудовий... Послухайте! Я, котрого називають спритником, я віддав би десять років свого життя, щоб намалювати вашу здоровенну жіночку-пустунку.

Ця похвала, що злетіла з таких вуст, зворушила молодого художника до сліз. Нарешті він спіймав успіх! Він не знаходив слів вдячності, квапливо заговорив про інше, бажаючи приховати своє хвилювання.

- Цей добрий Маудо! Але ж вона дуже гарна, його фігура!.. Диявольський темперамент, чи не так?

Він і Сандоз узялися кружляти довкола гіпсу. Бонгран відповів з усмішкою:

- Так-так, забагато сідниць, забагато грудей. Але погляньте, як з'єднані руки й ноги – не справді гарно... Що ж, прощайте, я вас залишаю. Я трошки посиджу, бо у мене ноги підгинаються.

Клод звів голову і нашорошився. У повітрі бринів гучний шум, постійне гуркотіння, якого він спершу не помітив: це було виття бурі, що б'ється об скелі, гудіння невтомної навали, що без упину йде на штурм.

- Послухайте! Що це таке?

- Це натовп там, нагорі, у залах, - сказав, віддаляючись, Бонгран.

Молоді люди проминули сад і піднялися до Салону відмовників.

Він був дуже гарно влаштований, навіть прийнятні картини не були розміщені з більшими розкошами: високі завіси зі старовинних гобеленів на дверях, поручні, оббиті зеленим драпом, ослінчики з червоним оксамитом, екрани з білого полотна під заскленою стелею. На перший погляд анфілада зал виглядала так само, з тою ж позолотою рам, з такими ж яскравими плямами картин. Але тут панувала особлива веселість, вибух молодості, який спочатку сприймався неусвідомлено. І без того тісний натовп щільнішав щохвилини – сюди тікали з офіційного Салону, прибігали, гнані цікавістю, підбатожені бажанням судити суддів, зрештою, втішені від самого порогу певністю у тому, що побачать надзвичайно привабливі речі. Було дуже спекотно, з підлоги здіймався дрібний пил, а о четвертій люди почали буквально задихатися.

- К такій мамі! – мовив Сандоз, штовхаючись ліктями. – Буде зовсім не легко тут маневрувати, щоб знайти його картину.

Він квапився у братерській лихоманці. Того дня він жив виключно задля твору і слави свого давнього побратима.

- Та облиш! – вигукнув Клод. – Колись ми дістанемося. Вона не полетить, моя картина!

Він, навпаки, вдавав, що не поспішає, незважаючи на нестримне бажання побігти. Він звів голову і дивився. Невдовзі в гучному галасі юрми, який оглушив його, він почав розрізняти легенький і поки що стримуваний сміх, що перекривав тупотіння ніг та шум розмови. Перед деякими полотнами відвідувачі жартували, і його це непокоїло, адже він, поза грубістю революціонера, мав довірливість та чутливість жінки і постійно чекав на мучеництво, увесь час спливав кров'ю, завжди був пригнічений, якщо його відштовхували та глузували з нього. Він пробурмотів:

- Як же вони тут веселяться!
- Мати Божа! Бо ж є чому, - зауважив Сандоз. – Поглянь на цих надзвичайних кобил.

Якраз в ту мить, коли вони затрималися у першій залі, на них наскочив Фажероль, котрий спершу їх не побачив. Він підстрибнув, безсумнівно, неприємно діткнений здибанкою. Зрештою, він одразу ж опанував себе і став дуже люб'язним.

- Погляньте-но! А я саме думав про вас... Я тут вже годину.
- Куди ж вони запроторили картину Клода? – запитав Сандоз.

Фажероль тільки-но простояв перед цією картиною двадцять хвилин, вивчав її і вивчав настрої публіки, тож відповів без вагання:

- Не знаю... Хочете, підемо шукати разом?

Він приєднався до товаришів. Він був колись нестримним бешкетником, але тепер уже ретельно вдягався, більше не вдавав із себе забіяку, і хоча й

досі був готовий вкусити будь-кого дотепами, проте почав стискати губи з поважним виглядом хлопця, який прагне чогось досягти. Він додав з переконаністю:

- А я так жалкую, що цього року нічого не відправив! Я був би тут з вами усіма, отримав би свою частку успіху... Хлоп'ятка мої, тут є дивовижні махінерії! Наприклад, ці коняки...

Він вказав на розлогу картину навпроти, перед якою зі сміхом збирався натовп. Казали, це твір колишнього ветеринара – коні в натуральну величину, випущені на луки, але коні фантастичні – сині, блакитні, рожеві, їхні вражаючі анатомічні подробиці проступали крізь шкіру.

- Скажи-но, ти з нас кепкуєш?! – підозріло спитався Клод.

Фажероль розіграв ентузіазм.

- Як?! Але ж тут стільки сильних якостей! Він добряче знає свою коняку, той дядечко! Безсумнівно, він малює як наволоч. Але яка різниця, адже він оригінальний і усе точно задокументував.

Його витончене дівоче личко залишалось серйозним, а вглибині його світлих очей ледь помітно сяйнула жовта насмішкувати блискавка. Він додав недобрый натяк, який лише сам зміг оцінити:

- Гаразд! Якщо ти піддаєшся на вплив дурнів, які регочуть, то незабаром побачиш ще й інших!

Троє приятелів рушили далі і насилу знаходили собі дорогу серед повені плечей. Вони зайшли до другої зали і обвели поглядом стіни, але картини, яку вони шукали, там не було. Але кого вони побачили, так це Ірму Беко попід ручку з Ганьєром, обидвоє притиснені до колони: він розглядав невеличке полотно, а вона, радіючи тисняві, здіймала рожевенький писочок і сміялася до натовпу.

- Як! – мовив здивований Сандоз. – Тепер вона з Ганьєром?
- О! Мимохідь! – спокійно пояснив Фажероль. – Ця історія така кумедна... Знаєте, їй нещодавно умеблювали дуже шикарну квартиру: так, той молодий телепень-маркіз, про якого пишуть у газетах, пригадуєте? Ця хльорка далеко піде, я це завжди казав!.. Але скільки б її не клали у ліжка з гербами, однак вона казиться за розкладачками, тож іноді ввечері їй потрібне мистецьке горище. І саме так, полишивши усе, вона впала у неділю до кафе «Бодекен», близько першої ночі. Ми тільки-но пішли звідти, залишився єдиний Ганьєр, який заснув за кухлем... Тож вона узяла Ганьєра.

Ірма помітила їх і здалека робила до них ніжні жести. Вони мусили підійти. Коли Ганьєр повернув до них своє безбородє личко з блідим волоссям, ще зблякліше, ніж зазвичай, то не виявив жодного подиву від того, що вони опинилися за його спиною.

- Це невимовно, - прошепотів він.
- Що таке? – перепитав Фажероль.
- Та цей маленький шедевр... Який чесний, який наївний, який переконаний!

Він вказав на крихітне полотно, на котрому зосередився – цілком дитяче полотно, яке могла би намалювати чотирирічна дитина: край вузького шляху будиночок, поруч з ним деревце, і все перекособочене, усіяне чорними рисками, а на додачу ще й штопор диму, що виходив з даху.

Клод нервово махнув рукою, а Фажероль флегматично повторював:

- Дуже витончено, дуже витончено... А твоя картина, Ганьєре, де вона?
- Моя картина? Та ось вона.

Дійсно, полотно, яке він надіслав, знаходилося якраз поруч з маленьким шедевром. Це був перлинно сірий пейзаж – старанно вималюваний берег Сени, з гарними тонами, але трохи важкуватий, хоча й бездоганно зрівноважений, без жодної революційної брутальності.

- Хіба ж вони не дурні, що відхилили таке?! – мовив Клод, який зацікавлено наблизився. – Але ж чому, чому, питаю вас?

Справді, жодна причина не могла пояснити відмову журі.

- Бо це реалістично, - сказав Фажероль таким різким голосом, що неможливо було зрозуміти, з чого він кепкує – з журі чи з картини.

Тим часом Ірма, якою ніхто не займався, прицільно дивилася на Клода з несвідомою усмішкою, що грала на її вустах від незграбного дикунства цього високого парубка. Подумати лишень, він і гадки не мав зустрітися з нею! Вона вважала його настільки інакшим, настільки цікавим, того дня далеко не красенем – найжаченим, із запаленою шкірою, немов після тяжкої лихоманки! Нудячись тим, що на неї не звертають уваги, вона торкнулася його руки фамільярним жестом.

- Погляньте, там, навпроти, один з Ваших друзів Вас шукає, чи не так?

Це був Дюбюш, якого вона знала, бо ж якось перестрілася з ним у кафе «Бодекен». Він заледве продирався крізь натовп, і його запаморочені очі ковзали потоком голів. Але враз, коли Клод жестами намагався повернути його погляд, він обернувся спиною і низенько вклонився гуртку з трьох осіб – товстий куций татусь з червоним обличчям від надмірного припливу крові, поїдена анемією дуже худа матуся кольору воску і настільки хирлява дівчина років вісімнадцяти, що досі виглядала кволенькою, немов слабосила мала дитина.

- Гаразд, - пробурмотів художник. – Ось він і упіймався... Ну й бридкі ж знайомі у тієї тварюки! Де він виловив цих постраховиськ?

Ганьєр незворушно повідомив, що знає їхні імена. Татусь Маргаян був багатим підприємцем-будівельником вже з п'ятьма чи шістьма мільйонами, який зробив свій статок на великій розбудові Парижа – він самий забудовував цілі бульвари. Безсумнівно, Дюбюш налагодив з ним стосунки за допомогою одного з архітекторів, для яких готував плани.

Але Сандоз, розчулений хударбою дівчини, дав їй оцінку єдиним словом:

- Ах! Бідолашна обдерта кицька! Як це сумно!
- Та облиш! – встекло гукнув Клод. – У них на пиці усі злочини буржуазії, від них тхне золотухою і глупством. Так їм і треба... Погляньте, наш перебіжчик вшивається разом з ними. Хіба ж це не банально – архітектор? В добру путь, нехай він нас шукає!

Дюбюш не побачив своїх друзів, запропонував матусі Маргаян узяти його попід руку і пішов, пояснюючи картини жестами, з яких вихлюпувалася перебільшена люб'язність.

- А ми продовжимо, - сказав Фажероль.

І звернувся до Ганьєра:

- Ти не знаєш, куди вони запроторили полотно Клода?
- Я – ні, я його шукав... Я йду з вами.

Він пішов слідом за ними і забув Ірму Беко під колоною. Це був її каприз – відвідати Салон з ним попід ручку, а він мав так мало звички супроводжувати жінку, що дорогою постійно губив її, дивувався з того, що увесь час віднаходив її поруч із собою, і не вже не знав, чому і як вони опинилися разом. Вона підбігла і взяла його попід руку, щоб йти за Клодом, який з Фажеролем та Сандозом уже перейшов до іншої зали.

Тепер вони волочилися вп'ятох, звівши носа догори. Їх розділяли і штовхали, Ірма збирала їх докупи, і знову їх несла течія. Їх зупинило страхіття Шена – «Христос пробачає блудливій жоні»: вирізані з дерева сухі фігури, такі сухоребрі, що кістки синіли під шкірою, і все це було намальовано багном. Але поруч вони замилювалися дуже гарним етюдом жінки, зображеної зі спини, з вигненими крижами і оберненою головою. Уздовж стін було розвішано найдосконаліше і найгірше, усі жанри перемішалися, партачі історичної школи штовхали збожеволілу від реалізму молодь, простачків згребли з фанфаронами оригінальності, мертва Єзавель, яка буцімто згнила у глибині підвалів Школи мистецтва, поруч з «Дамою в білому» - дуже цікавим баченням великого митця, облудний велетенський «Вівчар дивиться на море» навпроти маленького полотна «Іспанці грають в м'яч» - розкішно яскравого сонячного промінчика. Поміж огидного не бракувало нічого: ні військових картин з олов'яними солдатиками, ні вилинялої античності, ні видряпаного на асфальті середньовіччя. Але від цього неузгодженого поєднання, особливо від пейзажів, які майже усі мали щире і правдиве звучання, та ще від портретів, більшість з яких мали цікаву фактуру, здіймався свіжий аромат молодості, сміливості та пристрасті. Хоча у офіційному Салоні було менше поганих картин, але на загал, безперечно, він був банальнішим і посереднішим. Тут ти відчував себе посеред битви – веселої битви, на яку йдуть натхненно, коли рожевіє світанок, коли співають сурми, коли маршируєш на ворога з упевненістю перемогти його до заходу сонця.

Клод, збадьорений від цього подиху боротьби, пожвавився і почав сердитися, тепер прислухаючись з викличним виглядом до сміху публіки, буцімто зачув свист куль. Стримані на вході смішки ставали голоснішими в міру того, як товариство просувалося вглиб. У третій залі жінки вже не глушили сміх під хустинками, а чоловіки випирали животи, щоб зручніше

реготатися. Це були заразні веселощі натовпу, який прийшов розважитись, помалу розпалювався, вибухав реготом на пустому місці, насміхаючись як з прекрасного, так і з бридкого. Перед «Христом» Шена сміялися менше, ніж перед етюдом жінки, випуклі крижі якої буцімто випирали з полотна і видавалися надзвичайно комічними. І «Дама в білому» також давала натовпу відраду: глядачі підштовхували одне одного, рвали боки від сміху, перед нею постійно збирався гурт із роззявленими ротами. Кожне полотно мало власний успіх, люди кликали одне одного здалеку, аби показати дещо вдале, з вуст в уста безперервно перелітали дотепні слова, тож Клод, зайшовши до четвертої зали, ледве не відважив ляпаса старій дамі, чие кудажкання довело його до відчаю.

- Ото ще ідіоти! – мовив він, обертаючись до решти. – Га? Так і хочеться ті шедеври їм на голову настромити!

Сандоз також запалився, а Фажероль продовжував прославляти вголос найгірші малюнки, що тільки посилювало веселість. А Ганьєр, розгублений посеред штовханини, тягав за собою щасливу Ірму, чії спідниці обкручувалися довкола ніг усіх чоловіків.

Але враз перед ними вигулькнув Жорі. Його великий рожевий ніс та біляве вродливе обличчя квітли. Він наполегливо краяв натовп, жестикулював, торжествував, ніби з власного тріумфу. Тільки-но він помітив Клода, як одразу ж вигукнув:

- А! Нарешті ти! Я вже годину тебе шукаю... Це успіх, мій старенький! Так, успіх!..
- Який успіх?
- Та ж успіх твоєї картини!.. Ходи, я маю тобі це показати. Ні, ось побачиш, це вражає!

Клод зблід, його душила невимовна радість, проте він вдавав, що зустрів цю новину байдуже. Йому пригадалися слова Бонграна, і він почав вірити у те, що наділений геніальністю.

- Ось і ви! Вітаю! – продовжував Жорі, потискаючи руки іншим.

Він, Фажероль та Ганьєр спокійненько обступили Ірму, котра усміхалася, добродушно розподіляючи себе, по-сімейному, як казала сама.

- То де ж воно врешті-решт? – нетерпляче перепитав Сандоз. – Відведи нас.

Жорі став на чолі, товариство пішло за ним. На порозі останньої зали потрібно було попрацювати кулаками, щоб зайти. Клод залишився позаду, але чув, як посилюється сміх, як гучнішають вигуки, немов гуркотить прибій під час припливу. Коли він нарешті потрапив до зали, то побачив велетенське скупчення, що перемішувалося, роїлося, зумкотіло і топтало саме себе перед його картиною. Тут надимався, розростався і вибухав увесь сміх. Це з його картини сміялися.

- Га? – триумфально повторив Жорі. – Ось він – успіх!

Знічений Ганьєр, присоромлений, немовби йому особисто дали ляпаса, пробурмотів:

- Забагато успіху... Я волів би дещо інше.

- Ну й дурний же ти! – вів Жорі у нападі екзальтованої переконаності. – Це і є успіх, ось він... Та до біса, що вони сміються! Нас тепер розкрутили, завтра усі газети напишуть про нас.

- Кретини! – тільки і вимовив Сандоз, якому голос перехопило від болю.

Фажероль умовк і поведився неупереджено та поважно, немов друг родини, який іде у поховальній процесії. Одна лиш Ірма і далі усміхалася,

бо вважала це кумедним, а тоді пестливим жестом притулилася до плеча освистаного художника і заговорила до нього на «ти», ніжно дмухаючи йому до вуха:

- Не псуй собі кров, мій хлопчику. Це все пусте, головне, що нам весело.

Клод стояв нерухомо. Він цілком скрижанів. Серце його на мить зупинилося, настільки жорстоким було розчарування. З розширеними очима, привабленими і заповненими непереможною силою, він дивився на свою картину й дивувався, заледве упізнавав її посеред цієї зали. Безперечно, це був не той самий твір, що у його майстерні: він зжовк під бляклим світлом, що падало крізь полотняний екран, він немовби зменшився, став водночас брутальнішим і вимученішим. Або через ефект сусідства, або через нове оточення художник з першого ж погляду побачив усі його недоліки після того, як прожив довгі місяці, засліплений ним. Кількома мазками він перероблював його, відсував план, розпрямляв тіла, змінював тональність. Жодного сумніву, пан в оксамитовій куртці нічого не вартий – від оплив, погано сів, тільки рука була гарною. Дві маленькі дівчини-пустунки вглибині, блондинка і брюнетка, занадто сильно залишилися у підмальовку, їм бракувало міцності, і вони могли потішити виключно око митця. Проте, він був задоволений деревами, галявиною на осонні і голою жінкою: жінка, яка лежала на траві, здавалася йому вищою за його талант, так ніби її намалював хтось інший, а він сам її досі не знав посеред цього буяння життя.

Він обернувся до Сандоза і сказав попросту:

- Вони мають рацію, що сміються, воно недовершене... Менш з тим, жінка хороша! Бонгран не кепкував з мене.

Друг спробував вивести його, але він уперся і, навпаки, підійшов ближче. Тепер, оцінивши свій твір, він слухав і розглядав натовп. Вибух тривав, посилювався у низхідній гамі божевільного реготу. Він бачив, як від самого порогу відвідувачам зводять щелепи, як звужуються їхні очі і розпливаються обличчя. Тут були грозові подихи товстих чоловіків, скреготіння коліщат худих чоловіків, над якими домінували високі жіночі сопілки. Навпроти, під колоною, якихось парубків судомило, буцімто їм лоскотали ребра. Одна з дам не стрималася і впала на ослінчик, стисла коліна, задихалася і, затулившись носовичком, намагалася заспокоїти дихання. Поголос про цю кумедну картину мав поширитись, сюди ломилися з усіх кутків Салону, прибігали зграї, штовхалися, хотіли опинитися тут. «Де це? – Там! – Ото вибрик!» Дотепи сипалися дошкульніше, ніж деінде, і найдужче підхльоскував веселість сюжет: ніхто його не розумів, його вважали безглуздом, настільки сміховинним, що кольки хапають. «Погляньте, як спекотно цій дамочці, а пан – пан вдяг оксамитову куртку, боїться нежитю. – Та ні, вона вже геть синя, пан витяг її з калюжі і відпочиває собі віддалік, затуливши носа. – Він нечемний, той дядечко! Міг би показати нам своє інше обличчя. – А я вам кажу: це пансіон благородних дівичь на прогулянці – погляньте на тих двох, які граються у довгої лози. – Погляньте! Це намалювала праля: тіла сині, дерева сині – так і є, цю картину помили у синьці!» А ті, котрі не сміялися, починали лютувати: ця синява, ця нова подача світла здавалися образою. Хіба можна так збиткуватися з мистецтва? Старі панове розмахували костурами. Поважний добродій забрався геть роздратований, проголосивши своїй дружині, що не любить поганих жартів. А інший прискіпливий чоловічок пошукав у каталозі пояснення картини, задля освіти своєї панянки, і вголос прочитав назву: «Пленер». Довкола нього з небаченою силою загукали, загалайкали. Слово побігло далі, його повторювали, його коментували: пленер – о, так, пленер! Голий зад, голий

сад! Ото зад, тобто, сад! Накльовувався скандал, натовп дедалі збільшувався, обличчя розпухали від посилення спеки, у кожного був роззявлений і дурний рот невігласа, який судить живопис, кожен висловлював дурощі, абсурдні міркування, дурні й злі кпини, які лишень вигляд оригінального твору здатен витягнути з буржуазної глупоти.

І в цю мить, як останній удар, Клод побачив, що з'явився Дюбюш і приволік за собою Маргаянів. Дійшовши до картини, спантеличений архітектор, охоплений боягузливим соромом, хотів прискорити крок, відвести своє товариство, вдаючи, що не помітив ані твору, ані своїх друзів. Але підприємець уже стовбичів на своїх куценьких ніжках, вибалушував очі і питав на повні груди низьким та хрипким голосом:

- Скажіть-но, що за пантофель наклеяв ось це?

Ця добродушна грубість, цей крик мільйонера-вискочня, який підсумував загальну середню думку, подвоїли регіт. А він, втішений своїм успіхом, відчуваючи лоскіт у боках від дивності цього живопису, також розійшовся, але таким сміхом, з такою гучністю і з таким гаркотінням у жирних грудях, що перекричав решту. Це була «Алилуя», фінальний вибух великого органу.

- Заберіть мою дочку, - сказала бліда пані Маргаян на вухо Дюбюшу.

Той поквапився і провів Режін, котра приплющила очі. А він завзято працював м'язами, буцімто рятував це бідолашне створіння від смертельної небезпеки. Залишивши Маргаянів на порозі, потиснувши руки і попрощавшись як світський чоловік, він повернувся до друзів і навпростець сказав Сандозу, Фажероллю та Ганьєру:

- Що ви хочете? В тому немає моєї вини... Я попереджав його, що публіка не зрозуміє. Це свинство! Що не кажіть, а це свинство!

- Вони засвистали Делаакруа, - перервав його Сандоз, збліднувши і стискаючи кулаки від люті. – Вони засвистали Курбе. О! Вороже плем'я, дурні кати!

Ганьєр, котрий тепер поділяв цю образу митця, обурился на спогад про щонедільні битви заради справжньої музики на концертах оркестру Паделу.

- Вони засвистали Вагнера, це ті ж самі, я їх упізнаю... Погляньте, он той товстун...

Жорі мусив стримати його. Хоча, він волів би збуджувати натовп. Він повторював, що це надзвичайно, що тут самої реклами на сто тисяч франків. А Ірма, котру знову полишили, віднайшла у юрмі двох приятелів – молодих біржових агентів, які були поміж найзатятішими насмішниками, і повчала їх, примушувала їх визнати це дуже гарним і ляскала їх по пальцях.

А Фажероль не розтуляв рота. Він і далі роздивлявся полотно і кидав погляди на публіку. Завдяки чуттю парижанина і гнучкій совісті спритного парубійка, він усвідомив непорозуміння. Він уже нечітко відчував, що необхідно, аби цей живопис підкорив усіх, можливо, невеличке шахрайство, применшення, підлаштування сюжету, пом'якшення фактури. Вплив, який Клод справляв на нього, залишався: він був усеціло захоплений і навічно позначений ним. Ось тільки він вважав найвищим безумством виставляти таке. Хіба ж не дурість, вірити у розум публіки? Навіщо ця гола жінка з вдягненим добродієм? Що він хотів сказати двома крихітними пустунками вглибині? Але, попри це, яка вправність майстра, який зразок малярства! Рівного йому не знайти на увесь Салон! Він починав відчувати глибоку зневагу до цього напрочуд талановитого художника, який розсмішив Париж, немов останній мазій.

Ця зневага стала такою сильною, що він вже не міг її приховувати, тож сказав у нападі непереможної відвертості:

- Ах! Послухай, мій любий! Ти цього прагнув, це ти занадто дурний.

Клод мовчки відвів очі від публіки і поглянув на Фажероля. Він і на дрібку не ослаб, лишень зблід від насмішок, а його вуста злегка нервово посмикувалися: його ніхто не знає, тільки його твір обплювали. Потім він на мить повернувся поглядом до картини, а від неї повільно перебіг очима інші полотна у залі. Посеред розгрому своїх ілюзій, посеред пекучого болу власного честолюбства він відчув, як подих відваги, повів здоров'я та дитинства злітають на нього з усього цього живопису, такого веселого й сміливого, котрий з поки що безладною пристрастю бере штурмом античну рутину. Від цього він утішився і набрався сили. У ньому не було ані каяття, ані розчарування, навпаки, він квапився ще затятіше зіткнутися з публікою. Звісно, там було чимало незграбності, чимало юнацьких зусиль, але ж який гарний загальний настрій, який промінь світла враз засяяв – сріблясто-сірого світла, витонченого, розсіяного, що раділо усіма танцівливими відблисками вільного повітря! Так ніби у старій зацементованій кухні, де безкінечно переварювалася традиція, раптово відчинили вікно, і зайшло сонце, і стіни засміялися від цього весняного ранку! Світла нотка його картини, ця блакить, з якої насміхалися, вигравала поміж рештою. Хіба ж це не довгоочікуваний світанок, новий день, що постає для мистецтва? Він помітив критика, який зупинився без сміху, здивованих знаменитих художників з поважними пиками, дуже брудного татуса Мальгра, який переходив від картини до картини з виразом витонченого дегустатора і раптово завмер перед його твором, непорушний і зосереджений. Тож він обернувся до Фажероля і здивував його припізнілою відповіддю:

- Ми настільки дурні, наскільки можемо, мій любий. Слід вважати, що я залишуся дурнем... Тим ліпше для тебе, якщо ти вдався спритником!

Фажероль одразу ж поплескав його по плечу як приятель, котрий пожартував, і Клод дозволив Сандозу взяти себе попід руку. Нарешті його відвели, і усе товариство залишило Салон відмовників, вирішивши, що пройде крізь залу архітектури, бо вже якусь хвилю Дюбюш, від якого прийняли проєкт музею, тупцяв і балагав їх таким смиренным поглядом, що здавалося неможливим не зробити йому таку приємність.

- Ого! Оце льодівня! Тут можна дихати, - з насолодою сказав Жорі, зайшовши до зали.

Усі з полегшею розтібнули сурдути і витерли собі лоби, буцімто зайшли у прохолодний затінок крислатих дерев після того, як тривалий час мандрували під сонцем. Зала була порожня. Зі стелі, затягнутої екраном з білого полотна, падало рівне світло, лагідне та нудне, і відбивалося у ретельно начищеному дзеркальному паркеті, немов у непорушній джерельній воді. Усі блідо-червоні стіни були вкриті розмитими акварельними плямами проєктів – великих та малих креслень, обрамованих блакитним. І тільки один, цілком один посеред цієї пустелі, перед проєктом богодільні стояв бородатий добродій, глибоко занурений у споглядання. З'явилися три дами, спантеличилися і бігцем, квапливими дрібними кроками, проминули залу.

А Дюбюш уже показував і пояснював товаришам свій твір. Це було єдине креслення – невеличка злиденна зала музею, яку він надіслав з амбітною квапливістю, поза власними звичками і супроти волі свого роботодавця, котрий, тим не менш, влаштував усе, щоб креслення прийняли, бо вважав, що того вимагає його честь.

- Твій музей, він для того, щоб прихистити картини школи пленеру? – запитав без сміху Фажероль.

Ганьєр захоплювався і смикав головою, а сам міркував про інше, тоді як Клод і Сандоз, з дружніх почуттів, розглядали і щиро цікавилися.

- Так, це непогано, мій старенький, - сказав перший. – Оздоблення ще з триклятої традиції... Байдуже, непогано!

Нетерплячий Жорі, зрештою, увірвав його.

- Агов! Тікаймо! Згода? Бо я застужусь.

Товариство рушило. Найгіршим було те, що аби пройти навпрошки, вони мушили перетнути увесь офіційний Салон, але вони змирилися з цим, незважаючи на клятву не ступати туди ногою на знак протесту. Розтинаючи натовп, вперто просуваючись, вони проминула анфіладу зал, кидаючи праворуч та ліворуч обурені погляди. Це вже не був веселий скандал Салону, що належав їм – зі світлими тонами та перебільшеним сонячним світлом. Золоті рами, заповнені тіннями, слідували одна за одною – якісь бундючні чорні речі, нагота з майстерень, що зжовкла у підвальному світлі, всі уламки класики, історії, жанрові картини та пейзажі, вимащені разом одним конвенційним шмаровидлом. Твори сочилися однотипною посередністю, їм була притаманні брудні тони багнуки під машкарою благопристойності малокровного виродженого мистецтва. Друзі прискорювали крок і мчали, щоб втекти від цього ще міцного царства бітуму, проклинали усе до купи зі щирою несправедливістю сектантів, волали, що тут немає нічого, нічогісінько, нічогісінько!

Нарешті вони втекли і вже спускалися до саду, аж тут перестріли Маудо та Шена. Перший кинувся в обійми Клода.

- Ах! Мій любий! Твоя картина! Який темперамент!

Художник одразу ж уславив «Виноградарку».

- А ти, скажіть-но, ти таки увіпхнув їм гарну штукенцію!

Але його розжалобив вигляд Шена, з яким ніхто не говорив про його «Блудливу жону» і який тинявся мовчки. Він вбачав глибоку меланхолію у жахливому живописі і в усьому занапащеному житті цього селянина, жертви буржуазного захоплення, тому завжди дарував йому радість вихваляння. Він дружньо поторсав його і вигукнув:

- Вона теж дуже гарна, Ваша махінерія... Ах, мій парубче, Ви не боїтесь малюнка!
- Ні, звісно! – проголосив Шен, чиє обличчя розчервонілося від марнославства під чорними кушиками бороди.

Він і Маудо приєдналися до товариства. Перший запитав у решти, чи вони бачили «Сіяча» Шамбувара. Це було невимовно – єдиний кавалок скульптури у Салоні. Усі пішли слідом за ним до садка, який уже був заповнений натовпом.

- Погляньте! – продовжував Маудо, зупинившись посеред центральної алеї. – Він якраз перед своїм «Сіячем», той Шамбувар.

Дійсно, там уже стовбичив товстий чоловік, міцно розставивши здоровенні ноги, і захоплювався собою. Увібгавши голову в плечі, він мав широке гарне обличчя індійського божка. Казали, що він син ветеринара з околиць Ам'єна. У сорок п'ять років він був автором двадцяти шедеврів – простих і живих статуй з гарно врівноваженою плоттю, вимішаною геніальним трударем без витонченостей. Він творив волею випадку, дарував свої твори, як поле дарує траву – одного дня гарну, іншого погану, у цілковитому невіданні того, що створить. Він доводив свою відсутність

критичного відчуття до того, що не робив відмінності між найславетнішими дітьми своїх рук і огидними горщиками, які час від часу йому траплялося наварганити. Без нервової лихоманки, без сумнівів, завжди міцний та переконаний, він мав гординю бога.

- Який дивовижний «Сіяч»! – пробурмотів Клод. – Як він збудований!
Який жест!

Фажероль не дивився на статую, а захоплено розважався з великого чоловіка та почту молодих послідовників з роззявленими ротами, яких він зазвичай волочив за собою.

- Погляньте-но, вони причащаються, слово честі!.. А він, га? Яка гарна пика у того вайла, який преобразився, споглядаючи власного пупа!

Самотній і самодостатній посеред загальної цікавості, Шамбувар дивувався сам на себе з приголомшеним виразом чоловіка, який дивується тому, що зміг породити подібний твір. Здавалося, він бачить його вперше і не може відірватися. Потім замилювання розпливлося його широким обличчям, він закивав головою і вибухнув тихим непереможним сміхом, повторюючи вдесяте:

- Це кумедно... це кумедно...

Увесь почет поза ним зомлів, а він не зміг вигадати нічого іншого, аби висловити обожнення, яке відчував до себе самого.

Аж тут почалося легке пожвавлення: на Шамбувара наскочив Бонгран, який прогулювався, заклавши руки за спину і закотивши очі. Публіка розступилася, перешіптувалася, зацікавлена потиском рук, яким обмінялися знамениті митці, один коротенький і повнокровний, інший високий і тремтливий. Зачулися приязні товариські слова: «Завжди чудеса! – До біса! А Ви, цього року нічого? – Ні, нічого. Я відпочиваю, я шукаю. –

Та ну ж бо! Потішнику! Воно приходить саме! – Прощавайте! – Прощавайте!» І Шамбувар, оточений своїми придворними, поволі рушив крізь натовп з поглядом монарха, щасливого від того, що живе. А Бонгран упізнав Клода та його приятелів, підійшов до них, з дрижанням у руках, вказав їм на скульптора нервовим порухом підборіддя і сказав:

- Ось цьому хлопцеві я заздрю! Завжди певен, що робить шедеври!

Він привітав Маудо з його «Виноградаркою», по-батьківськи заговорив до решти з безмежною добродушністю, із забуттям старого романтика, який отримав орден і устаткувався. А тоді звернувся до Клода:

- Ну як?! Що я Вам казав? Ви бачили, там?.. Вас відтепер вважають очільником школи.
- Ах, так! – відповів Клод. – Вони мене прилаштували... Це Ви майстер над нами усіма.

Бонгран непевно і зі стражданням махнув рукою і втік, приказуючи:

- Та замовкніть! Я навіть над собою не майстер!

Ще якусь хвильку товариство тинялося садом. Вони повернулися подивитись на «Виноградарку», аж тут Жорі помітив, що Ганьєр уже не тримає Ірму попід руку. Той був ошелешений: де, до дідька, він міг її загубити? Але Фажероль повідомив йому, що вона пішла у натовпі з двома панамі, тож він заспокоївся. Він з полегшенням пішов за іншими, звільнений від скарбу, який спантеличував його.

Тепер уже насилу можна було пройти. Усі лавки були взяті штурмом, гуртки перегороджували алеї, де відвідувачі, поволі прогулюючись, зупинялися і безперервно скупчувалися довкола бронзи чи мармуру, що мали успіх. Гучне зумкотіння, дзенькіт блюдець та ложечок долітали із переповненого буфету і додавалися до живого бриніння велетенської нави.

Горобці здійнялися до лісу чавунних балок, звідки лунав їхній дзвінкий галас та цвірінчання, котрим вони під гарячим склом вітали сонце, що хилилося до обрію. Було задушно, волого і спекотно, мов у теплиці, повітря було нерухомим і прісно пахло землею, яку нещодавно перекопали. Перекрикуючи плюскотіння садка, із залів другого поверху досі вилітали галас і тупотіння ніг залізною підлогою, наче виття бурі, що б'ється об скелі.

Клод чітко улювлював це грозове гуркотіння і зрештою вже чув тільки як воно дико реве в його вухах. Це були веселощі натовпу, чиї галайкання й реготи віяли ураганом коло його картини. Він нервово махнув рукою і вигукнув:

- А! Під три чорти! Що ми тут забули? Я нічого не питиму в буфеті – там смердить Інститутом... Ходімо, вип'ємо пива деінде, згода ?

Усі вийшли, з вимученими ногами і зі зневагою на перекривлених обличчях. На вулиці вони гучно вдихали запашне повітря і поверталися до чудової весняної природи. Заледве пробило четверту годину, косі сонячні промені ковзали Єлисейськими Полями. Усе палало: тісні вервечки екіпажів, молоде листя на деревах, рослини, що звішувалися через край камінних ваз і тріпотіли у золотій куряві. Хлопці попростували ледачим кроком, вагалися і нарешті завалилися до невеличкого кафе неподалік від площі Конкорд. Зала була така тісна, що вони сіли до столика на тротуарі, незважаючи на прохолоду, що спускалася зі склепіння дерев, вже густого і тінистого. За чотирма шеретами каштанів, поза цією смугою зеленкуватого затінку, перед ними слалося залите сонцем шосе – увесь Париж проминав перед ними у своїй славі: екіпажі, колеса яких сяяли, мов зорі, великі жовті омнібуси, золотіші за тріумфальні колісниці, верхові коні зі зброєю, що достоту відкидала блискавки, пішоходи, які перевтілювалися і розквітали у яскравому світлі.

Протягом майже трьох годин, перед кухлем, що лишався повним, Клод говорив, дискутував у дедалі сильнішій лихоманці, з розбитим тілом, з головою, обважілою від усього живопису, який він тільки-но побачив. Він зі своїми товаришами зазвичай саме так виходив із Салону, який того року, завдяки ліберальному заходу імператора, спричинив ще більше пристрастей: нестримним потоком вихлюпувалися теорії, вони остаточно п'яніли від думок, язики запліталися – то була уся пристрасть до мистецтва, якою палала їхня молодість.

- Га? Що? – волав Клод. – Публіка сміється? Потрібна просвіта для публіки... По суті, це перемога. Приберіть двісті гротескних полотен, і наш Салон переможе їхній. У нас є хоробрість та відвага, за нами майбуття... Так-так, згодом побачимо: ми його доб'ємо, їхній Салон. Ми зайдемо туди переможцями, ми стрілятимемо шедеврами... Смійся, смійся, дурний Париже, доки не упав перед нами на коліна!

Він зупинився і пророчим жестом вказав на переможний проспект, де під сонцем котилися розкоші й радощі міста. Його жест ширшав, спускався до площі Конкорд, кавалок якої виднівся під деревами: один з фонтанів, що струменів фіранками, шматок довкружної балюстради, на якій стояли дві статуї міст – діва-Руан з велетенськими грудьми, а діва-Ліль виставила вперед неозору голу ногу.

- Він їх смішить, наш пленер! – продовжував Клод. – Нехай! Якщо вони так бажають – то пленер, школа пленеру!.. Га? Поміж нами, вчора його ще не існувало, окрім кількох художників. Але ось вони закинули слівце – це вони заснували школу... О! Я того дуже хочу. Нехай буде школа пленеру!

Жорі ляскав себе по стегнах.

- А я ж тобі казав! Я був певен, що своїми статтями упіймаю їх на гачок, тих кретинів! Як же ми тепер їм допечемо!

Маудо також оспівував перемогу, постійно витягав свою «Виноградарку» і пояснював її зухвалість мовчазному Шену, котрий єдиний слухав. А Ганьєр, з непохитність лагідних, які кидаються на чисту теорію, казав, що потрібно гільйотинувати Інститут. І Сандоз, із запальною симпатією завзятого працівника, і Дюбюш, поступаючись заразності своїх друзів-революціонерів, доходили до відчаю, гупали по столу і з кожним ковтком пива заковтували Париж. Дуже спокійний Фажероль зберігав усмішку. Він пішов за ними задля розваги, задля особливої насолоди, яку віднаходив у тому, що штовхав товаришів до жартів, які погано скінчаться. Доки він підбатожував їхній дух спротиву, сам, навпаки, ухвалив непохитне рішення працювати, аби отримати Римський приз: цей день для нього став вирішальним, він вважав безглуздим ще більше компрометувати свій талант.

Сонце спускалося до небокраю, тепер проспектом лився потік екіпажів, які в блідому призахідному золоті поверталися з Булонського лісу. Із Салону мали вийти останні відвідувачі, бо хідником простувала вервечка панів з критичними лицами, і кожен ніс під пахвою каталог.

Ганьєр враз запалився ентузіазмом.

- Ах! Куражо! Ось хто винайшов пейзаж! Ви бачили «Ставок у Ганьї», в Люксембурзькому музеї?
- Просто диво! – вигукнув Клод. – Його написано тридцять років тому, але досі ніхто ще не змакітрив нічого міцнішого... Але чому його тримають у Люксембурзі? Воно мало би бути у Луврі.
- Але Куражо не помер, - сказав Фажероль.

- Як то?! Куражо не помер?! Але його вже не видно, про нього вже не говорять.

Усі зацепеніли, коли Фажероль підтвердив, що сімдесятирічний майстер-пейзажист живе собі десь неподалік від Монмартра – заховався в будиночку з курками, качками й собаками. Так можна пережити себе самого. Це меланхолія старих митців, які зникають до власної смерті. Хлопці замовкли, їх пройняв дроз, коли вони помітили Бонграна, котрий простував попід руку з другом. Його обличчя було змучене, він привітався до них нервовим помахом долоні. Майже позад нього з'явився оточений послідовниками Шамбувар: він дуже голосно сміявся і вистукував підборами, як абсолютний майстер, впевнений у своєму безсмерті.

- Диви! Ти нас залишаєш? – запитав Маудо Шена, котрий зводився.

Той прохарамаркав у бороду незрозумілі слова і пішов, роздавши потиски долоні.

- Ти ж знаєш, що він знову піде ласувати твоєю повитухою, - сказав Жорі до Маудо. – Так, аптекаркою, жіночкою зі смердючими травами... Слово честі! Я побачив, як враз спалахнули його очі. Воно його хапає, того хлопця, немов зубний біль. Поглянь, як він побіг он туди.

Скульптор, посеред сміху, знизав плечима.

Але Клод нічого не чув. Тепер він дискутував з Дюбюшем про архітектуру. Без сумніву, вона непогана, та музейна зала, яку він виставив, але ж вона нічого не привнесла, у ній видно терпляче меблярство за формулами Школи. Хіба ж усі види мистецтва не повинні виступити єдиним фронтом? Хіба ж еволюція, котра перетворює літературу, малярство, навіть музику, не має оновити також і архітектуру? Якщо архітектура століття мусила б

мати власний стиль, то, безсумнівно, це був би стиль століття, до якого ми незабаром вступимо – нового століття, очищеної ділянки, готової для повної перебудови – свіжо засіяне поле, на якому пропросте новий народ. Зруйнуймо грецькі храми, яким вже немає місця під нашим небом посеред нашого століття! Зруйнуймо готичні собори, адже віра в легенди померла! Зруйнуймо вишукані колонади, тендітне мереживо Ренесансу, цю оновлену античність, що харчувалася середньовіччям, ці мистецькі прикраси, в яких наша демократія не зможе оселитися! Потужними жестами він прагнув і вимагав архітектурної формули цієї демократії, камінного твору, який висловив би її, будівлі, де вона буде у себе вдома, чогось велетенського й сильного, простого й великого, чогось, що вже позначається у наших вокзалах, наших базарах з міцною елегантністю залізних балок, але ще чистіше, возвишене до краси, щоб висловити велич наших перемог.

- О, так! О, так! – повторював Дюбюш, підкорений його піднесенням.
- Одного дня ти побачиш, що я хочу зробити... Дай мені час дійти до того, і коли я буду вільний... О, коли я буду вільний!

Находила ніч, Клод дедалі пожвавлювався у знервованій пристрасі, товариші ніколи ще не бачили його таким нестримним та велемовним. Усі збуджувалися, слухаючи його, переходили до гучних веселощів від надзвичайних слів, якими він кидався. Він сам повернувся до своєї картини, говорив про неї з невимовною веселістю, нападався на буржуа, які дивилися на неї, імітував дурнувату гаму реготу. На проспекті, що набрав попелястих кольорів, проминали лише тіні поодиноких екіпажів. Хідник був цілком темним, з дерев спадав крижаний холод. Зі скупчення зелені, поза кафе, долинав самотній загублений спів – напевно, репетиція у кафе-концерті «Годинник» - сентиментальний голосок дівчини, яка заводила романс.

- Як же вони мене насмішили, ті ідіоти! – з останнім сплеском вигукнув Клод. – Чуєте? Я цей день не продав би за сто тисяч франків!

Він умовк, виснажений. Усім пересохло в роті. Запанувала тиша, усі дрижали від крижаного подуву, що охопив їх. Вони розлучалися змореними потисками долонь, немов отупілі. Дюбюш вечеряв у гостях. У Фажероля була призначена зустріч. Жорі, Маудо і Ганьєр марно намагалися затягнути Клода до ресторації Фукара, за двадцять п'ять су, бо Сандоз підхопив його попід руку, стривожений його веселістю.

- Ну ж бо, ходімо! Я пообіцяв матусі, що повернуся. Ти перекусиш з нами, це буде так мило, ми завершимо день разом.

Вони спустилися на набережну, уздовж Тюїльрі, по-братерськи притискаючись один до одного. Але коло мосту Святих Отців художник раптово зупинився.

- Як, ти залишаєш мене?! – вигукнув Сандоз. – Але ж ти повечеряєш у мене?!

- Ні, дякую, у мене занадто болить голова... Я піду спати.

Клод затявся на цьому виправданні.

- Гаразд, гаразд! – зрештою, усміхаючись, сказав Сандоз. – Тебе вже не видно, ти стаєш загадкою... Ходи, мій старенький, не хочу тобі заважати.

Клод стримав нетерплячий жест, зачекав, доки його друг зайде на міст, і попростував на самоті уздовж набережних. Він йшов, розмахуючи руками, очі додолу, нічого не бачачи, робив широкі кроки сновиди, якого веде інстинкт. На набережній Бурбонів, перед дверима свого будинку, він звів погляд, здивований тим, що край тротуару чекав фіакар і перегороджував йому шлях. Таким само механічним кроком він зайшов до консьєржки, щоб узяти ключ.

- Я дала його тій пані, - вигукнула пані Жозеф з глибини двірницької. – Та пані вже нагорі.

- Яка пані? – ошелешено перепитав він.

- Та молода особа... Та ну ж бо, Ви добре знаєте – та, котра приходиться завжди.

Він не знав, що подумати, і вирішив піднятися, остаточно плутаючись у здогадах. Ключ був у дверях. Він відчинив і неквапливо зачинив двері.

Якусь мить Клод стояв нерухомо. Майстерню заповнили тіні – бузкові тіні, що затікали крізь зашклену стелю меланхолійними сутінками і затоплювали усе довкола. Він чітко бачив тільки підлогу, на якій меблі, полотна, решта примарних речей достоту танули, немов у приспаній воді ставка. Виризнявся тільки темний силует, що сидів на краю канапи, застигши в очікуванні, стривожений і у відчаї поміж цього вмирущого дня. Це була Крістін, він упізнав її.

Вона простягла руки і прошепотіла стиха, затинаючись:

- Я тут вже три годин, так, три години, геть сама, і усе прислухалася... Я вийшла звідти, узяла екіпаж, я хотіла тільки прийти, а тоді швидко повернутися... Але я залишалась би цілу ніч, я не могла піти, не потиснувши вам руку.

Вона вела далі, розповіла про нестримне бажання побачити картину, про втечу до Салону, і про те, як втрапила посеред бурі та реготу, під галайкання тієї юрми. Адже це її вони освистали, це на її наготу люди плювалися, і вона задихнулася ще на порозі від бруталного виставлення цієї нагоди на посміховище Парижа. Заполонена божевільним страхом, не тямлячись від страждання та ганьби, вона втекла, буцімто відчуваючи, як цей регіт шмагає її голу шкіру, роздирає її до крові ударами батога. Але

тепер вона забулася і думала виключно про нього, збурена думкою про горе, яке він мусить переживати, перебільшуючи гіркоту цієї поразки з усією жіночою чутливістю, переповнена потребою у безмежному милосерді.

- О, мій друже, не мучтесь так!.. Я хотіла вас побачити і сказати вам, що це заздрісники, що я вважаю її дуже гарною, вашу картину. Я дуже горда і дуже щаслива від того, що допомогла вам, що трошечки долучилася до того...

Він слухав, як вона, і досі нерухома, пристрасно белькоче ці ніжні слова. Враз він повалився перед нею на підлогу, опустив голову на її коліна і зайшовся плачем. Усе його післяобіднє збудження, його відвага освистаного митця, його веселість і натиск вибухнули у кризі ридань, від яких він задихався. Від тієї зали, де регіт відшмагав його, він відчував, нібито за ним женеться скажена зграя, спочатку до Єлисейських Полів, тоді уздовж Сени, а тепер ще й заскочила до його помешкання і гавкоче за його спиною. Останні сили залишили його, він почувався безпомічнішим за дитя і повторював стисненими голосом, крутячи головою і непевно змахуючи руками:

- Господи! Як я страждаю!

Вона взяла його голову між свої долоні і у пристрасному запамороченні підійняла до своїх вуст. Вона поцілувала його і прошепотіла, дихаючи йому гарячим подихом до самого серця:

- Мовчи, мовчи, я тебе кохаю!

Вони обожнювали одне одного, їхня приязнь мусила завершитися весіллям на цій канапі, посеред авантюри з тією картиною, що поєднала їх. Їх огортала темрява, вони безтямно обіймали одне одного, плачучи від цих

перших радощів кохання. Поруч з ними, посеред столу, бузок, який вона надіслала зранку, сповнював ніч пахощами. І тільки розпорошені зернятка золота, що обтрусилися з рамців, блищали в останньому світлі, ніби скупчення зірок.

VI

Ввечері, ще тримаючи її у своїх обіймах, він сказав їй:

- Залишайся!

Але вона з силою звільнилася.

- Я не можу, я мушу повернутися.
- Тож завтра... Благаю, повертайся завтра.
- Завтра ні, це неможливо... Прощавай, до зустрічі!

Але вона з'явилася наступного дня о сьомій ранку, червона від обману, який підготувала для пані Ванзат: буцімто вона має зустріти на вокзалі подругу з Клермона і проведе з нею цілий день.

Клод, щасливий від того, що володітиме нею увесь день і потребує мати її виключно для себе, захотів відвезти її на село, дуже далеко, до яскравого сонця. Вона зраділа цьому, і вони побігли, мов божевільні, примчали на вокзал Сен-Лазар якраз вчасно, щоб застрибнути до поїзда на Гавр. Він знав за містечком Мант невеличке село Бенкур, де знаходився заїзд для митців, до якого він іноді завалювався з приятелями. Не переймаючись двома годинами подорожі залізницею, він відвіз її туди на обід, буцімто зазирнув з нею до паризького передмістя Аньєр. Вона дуже розвеселилася від цієї безкінечної подорожі. Тим краще, що це на краю світу! Їм здавалося, що вечір ніколи не настане.

О десятій вони зійшли у містечку Боньер і сіли на паром – старий паром, що тріскотів, ковзаючи ланцюгом. Бенкур знаходився по той бік Сени. Травневий день був дивовижним, струмки виблискували золотом проти сонця, молоде листя ніжно зеленіло на тлі блакиті без жодної плямки. Поза островами, що вкривають річку у цій місцевості, сховався той сільський заїзд. Яким же він був радісним! З невеличкою бакалійною яткою та великою залогою, що пахла помиями, і просторим двором, повним перегною, в якому бабралися качки.

- Агов! Татусю Фошере! Ми прийшли пообідати... Омлету, ковбаси і сиру!
- Ви ночуватимете, пане Клоде?
- Ні-ні, іншим разом... І ще білого вина, га? Таку трояндочку, щоб дряпала у горлі.

А Крістін пішла на господарський двір слідом за матусею Фошер, і коли та повернулася з яйцями, то запитала художника з хитренькою усмішечкою селянки:

- То от Ви вже й оженилися?
- Мати Божа! – жваво відповів він. – Та ж напевно, адже я з дружиною.

Обід був вишуканим: омлет пересмажений, ковбаса за жирна, а хліб такий твердий, що Клод мусив нарізати Крістін м'якуш, аби вона не поранила собі руку. Вони випили дві пляшки і почали третю, такі веселі й галасливі, що самі від себе оглохли у великій залі, де їли одні. У Крістін палали щоки, і вона стверджувала, що сп'яніла. З нею такого ніколи не траплялося, і їй це здавалося настільки кумедним – о! настільки кумедним, що вона вже не могла стриматися.

- Ходімо на свіже повітря, - нарешті запропонувала вона.

- Так-так, ходімо трошки погуляти... Ми рушаємо о четвертій, тож у нас є три години.

Вони повернулися до Бенкура, жовті будиночки якого вишикувалися уздовж річки майже на два кілометри. Усі селяни були у полі, вони побачили тільки трьох корів, яких вела дівчинка. Клод, жестикулюючи, розповідав про цю місцину і, здавалося, знав, куди вони прямують. І коли вони дійшли до останнього будинку, старезної споруди, що стриміла на березі Сени, навпроти пагорбів села Жефос, то він повів її ще й туди, і вони зайшли до дуже густої діброви. Це був край світу, якого шукали і він, і вона: ніжні, мов оксамит, галявинки, затінок від листя, куди потрапляло тільки сонце тонкими вогняними стрілами. Їхні уста одразу ж з'єдналися у спраглому поцілунку, і вона віддалася, а він узяв її посеред свіжого запаху прим'ятої трави. Вони довго залишалися на тому місці, тепер розчулені, зрідка й стиха перемовляючись, зайняті виключно пестощами своїх подихів, немов у екстазі перед золотими цяточками, сяйво яких бачили вглибині карих очей одне одного.

За дві години, коли вони вийшли з діброви, то здригнулися: коло широко відчинених дверей крайнього будинку стояв селянин і, здавалося, стежив за ними звуженими очима старого вовка. Вона стала геть рожева, а він вигукнув, аби приховати зніченість:

- Послухайте-но, татусю Пуарет!.. То це Ваша хатина?

І старий зі сльозами на очах розповів, що люди, яким він винайняв цей будинок, поїхали, не заплативши, хоча й залишили йому свої меблі. Він запросив їх зайти.

- Зайдіть, погляньте, може, ви знаєте когось... О! Звісно, є парижани, яким це сподобалося б!.. Триста франків на рік з меблями – це ж задарма, чи не так?

Вони з цікавістю зайшли за ним. Будинок, нібито перероблений з клуні, нагадував здоровенний ліхтар: знизу велетенська кухня і зала, в якій можна було б влаштувати танці, нагорі дві кімнати, також настільки просторі, що в них неважко було загубитись. Що ж до меблів, то вони склалися з горіхового ліжка в одній з кімнат і зі столу та хатнього начиння, які оздоблювали кухню. Перед будинком був занедбаний садок, засаджений чудовими абрикосами і зарослий гігантськими трояндовими кущами, вкритими квітами. Позаду, аж до самої діброви, простягалося обгороджене живоплотом поле картоплі.

- Я віддам і картоплю, - сказав татусь Пуарет.

Клод та Крістін роззиралися, сповнені раптового бажання самотності й забуття, від якого розімлівають коханці. Ах! Як же добре було б кохатися тут, вглибині цього закутка, так далеко від усіх! Але вони усміхнулися: хіба ж для них це можливо? Вони заледве мали час встигнути на потяг, аби повернутись до Парижа. А старий селянин, котрий був батьком пані Фошер, провів їх уздовж берега. Коли вони сідали на паром, він гукнув їм після довгої внутрішньої боротьби:

- Знаєте, нехай буде двісті п'ятдесят франків... Пришліть мені когось.

У Парижі Клод провів Крістін до особняка пані Ванзат. Вони дуже посмутніли, обмінювалися довгими потисками долонь і, у відчаї та німі, не наважувалися поцілуватись.

Розпочалося життя, сповнене страждань. За два тижні вона змогла прийти лише тричі. Вона прибігала, засапана, вільна лише на кілька хвилин, бо стара пані якраз виявилася вимогливою. Він розпитував її, непокоївся через те, що вона зблідла, знервована, а її очі палають лихоманкою. Вона ніколи ще так не страждала у цьому богомільному домі, у цьому погребі без повітря й світла, де помирала з нудьги. До неї повернулися

запаморочення, від недостатньої рухливості у скронях їй гупотіла кров. Вона зізналася йому, що якось увечері знепритомніла у своїй кімнаті, ніби її раптово здушила свинцева рука. Вона не казала нічого злого про свою хазяйку, навпаки, розчулювалася: бідолашне створіння, таке старе, таке кволе, таке добре, ще й називає її своєю донечкою! Щоразу, коли вона полишала її і прибігала до коханця, то відчувала, що коїть зло.

Сплинуло ще два тижні. Обман, яким вона мусила платити за кожную годину свободи, став їй нестерпним. Тепер вона поверталася, дрижачи від ганьби, до цього суворого дому, де її кохання здавалося їй брудом. Вона віддалася, вона воліла б гукати про це на повен голос, і її чесність обурювалася через те, що вона мусить приховувати це, немов гріх, нищо брехати, наче служниця, котра боїться звільнення.

Нарешті одного вечора у майстерні, в ту мить, коли Крістін вкотре йшла геть, вона безтямно кинулася в обійми Клода і ридала від страждання й пристрасті.

- Ах! Я вже не можу, я вже не можу... Та залиш мене, не дай мені повернутися туди...

Він схопив її в обійми і цілував, мало не душив:

- Справді? Ти мене кохаєш! О! Найдорожча моя кохана!.. Але ж я нічогосінько не маю, а ти втратиш усе. Хіба ж я можу допустити, щоб ти так себе обікрала?

Вона заридала сильніше, слова, які вона белькотіла, тонули в її сльозах.

- Її гроші, так? Те, що вона мені залишить... Ти думаєш, я їх рахую? Та я про них ніколи не думала, клянусь тобі. Ах! Нехай вона залишає собі усе, аби лиш я була вільною!.. У мене немає нікого і нічого, у мене жодної

рідні, тож хіба я не можу робити те, що хочу? Я не прошу, щоб ти одружився зі мною, я хочу тільки жити разом з тобою...

І додала з останнім риданням муки:

- О! Ти правий. Це погано – залишити її, цю бідолашну жінку! О! Я себе зневажаю, я хотіла би мати сили... Але я занадто тебе кохаю, я занадто страждаю, але ж я не можу від цього померти.

- Залишайся! Залишайся! – вигукнув він. – Нехай інші помирають, залишимося тільки ми з тобою!

Він всадовив її собі на коліна, вони плакали і сміялися разом, присягаючи поміж поцілунками, що ніколи не розлучаться, ніколи більше.

Це було божевілля. Крістін раптово залишила пані Ванзат – наступного ж дня забрала свою валізу. Вона і Клод одразу пригадали про старий самотній будинок у Бенкурі, про велетенські трояндові кущі, про неохопні кімнати. Так, поїхати, поїхати, не барячись і години, жити на краю землі, у ніжності молодого подружжя! Вона звеселіла, плескала в долоні. Він, ще скривавлений від поразки у Салоні, бажав зібратися з думками і прагнув цілковитого відпочинку на лоні природи. Там він матиме справжній пленер, він працюватиме у траві, що сягає до шиї, він привезе звідти шедевр. За два дні усе було готове: він попередив, що звільняє майстерню, і відправив свої убогі меблі залізницею. Йому трапилася щаслива нагода, справжня фортуна – п'ятсот франків, які татусь Мальгра заплатив за підбірку з двадцяти картин, виловлених поміж кораблетрощів переїзду. Вони житимуть, мов князі: Клод має тисячу франків ренти, Крістін принесла якісь збереження, білизну та сукні. І вони втекли, це було справжнє зникнення, вони уникали друзів, навіть не попередили їх листовно. Вони полишили зневажений Париж зі сміхом полегшення.

Завершувався червень, протягом тижня, коли вони облаштувалися, періщили зливи. Виявилось, що татусь Пуарет, перш ніж підписати з ними договір оренди, забрав половину кухонного начиння. Але їх не торкнулося це розчарування, вони з насолодою мокли під зливами, робили прогулянки на десять миль, аж до Вернона, щоб купити тарілки й каструлі, які з тріумфом принесли додому. Нарешті вони мали власний дім: зайняли на горішньому поверсі одну з кімнат, а іншу віддали мишам, перетворили на долішньому поверсі їдальню на простору майстерню, найдужче щасливі, тішачись, ніби діти, що їстимуть на кухні, за ялиновим столом, біля багаття, на якому співає юшка. Вони найняли собі за прислугу дівчину із села, Мелі, племінницю Фошерів, яка приходила вранці, йшла увечері і потішала їх своєю тупістю. О ні, на увесь департамент не знайти дурнішої!

Повернулося сонце, з ним прийшли дивовижні дні, місяці спливали в однаковісінньому щасті. Вони ніколи не знали дати і плутали дні тижня. Зранку вони допізна забувалися у ліжку, незважаючи на промені, що крізь шпарини у віконницях запалювали побілені стіни кімнати. Після обіду вони безкінечно прогулювалися, робили довгі мандри зарослими травою сільськими дорогами на рівнині, засадженій яблунями, а ще прогулянки уздовж Сени, посеред лук, аж до селища Рош-Гвійон, хоча бували далекі експедиції, справжні мандри по той бік ріки – нивами довкола містечок Боньер та Жефос. Якийсь буржуа, змушений залишити ту місцину, продав їм за тридцять франків старого човна, тож вони мали у своєму розпорядженні річку і запалали до неї дикунською пристрастю, жили на ній цілими днями, рушали у плавання, відкривали нові землі, ховалися у прибережних вербах, у темних від тіні вузьких притоках. Поміж острівцями, розсіяними уздовж течії, ховалося рухоме й загадкове місто, плутанина вуличок, якими вони поволі ковзали під пестливими доторками низьких гілок, єдині на увесь світ разом з лісовими голубами і пташками-

рибалочками. Іноді він мусив босоніж зістрибувати на берег, щоб підштовхнути човен. А вона відважно гребла веслами, хотіла здійнятися проти найшвидшої течії і пишалася своєю силою. Увечері вони їли на кухні капустяний суп і сміялися з глупоти Мелі, з якої сміялися напередодні. О восьмій вони вже були у ліжку, у старому горіховому ліжку, такому широкому, що у ньому могла б уміститися ціла родина, і в ньому вони залишалися протягом дванадцяти годин, на світанку починали битися подушками, а тоді знову засинали, обійнявши одне одного.

Щоночі Крістін казала:

- Тепер, мій любий, пообіцяй мені одну річ: завтра ти працюватимеш.

- Так, завтра, клянусь тобі.

- І, знаєш, цього разу я розсерджуся... Хіба ж я тобі заважаю?

- Ти?! Що за думка!.. Але ж, до дідька, я приїхав сюди працювати! Завтра, ось побачиш.

Назавтра вони рушали у мандри човном. Вона сама дивилася на нього зі зніченим усміхом, бачачи, що він не бере із собою ані полотна, ані фарб. А тоді вона зі сміхом цілувала його, горда від своєї сили, зворушена цією постійною жертвою, яку він їй складав. І починалися нові розчулені застереження: завтра, так, завтра, вона особисто прив'яже його до мольберта.

Поміж тим, Клод кілька разів спробував узятися до праці. Він розпочав етюд пагорбів коло Жефоса, із Сеною на першому плані. Але Крістін приїхала разом з ним на острів, де він влаштувався, простяглася поруч з ним на траві з напів розтуленими губами і з очима, задивленими у блакить. Вона була такою жаданою посеред цієї зелені, у цій пустелі, де звучало тільки шепітливе жебоніння води, тож він щохвилини полишав палітру і

лягав поруч із нею, обидвоє запаморочені та заколисані землею. Іншим разом його спокусила стара ферма на околиці Бенкура, захищеної поза старовинними яблунями, які розрослись, немов дуби. Він приходив туди два дні підряд, а на третій вона повела його на базар до Боньєра, щоб купити курей. Наступний день також було втрачено, полотно висохло, він квапився до нього взятися, але врешті-решт остаточно полишив. Протягом усієї теплої пори він мав тільки гарні наміри, заледве початі підмальовки картин, які він кидав під найменшим приводом, без жодних зусиль до наполегливості. Його пристрасність до роботи, ця колишня лихоманка, що зводила його на ноги від самого світанку, аби боротися проти бунтівного живопису, тепер, здавалося, зникла безслідно і поступилася байдужості та лінощам. Він тішився пасивним життям, немов після тяжкої хвороби, і смакував єдину радість жити усіма частинами свого тіла.

Сьогодні існувала тільки Крістін. Це вона огортала його вогняним подихом, від якого танула його воля митця. Після пристрасного необміркованого поцілунку, який вона перша поклала йому на уста, із дівчини народилася жінка, коханка, яка випручалася із незайманиці, випинала губи і наближала їх з настирливим рухом підборіддя. Вона виявилася тим, ким мала бути, незважаючи на тривалу цнотливість: пристрасною плоттю, однією з тих чуттєвих плотей, які стають такими хвилюючими, коли звільняються від сором'язливості, що приспала їх. Раптово і без жодного навчання вона опанувала кохання, додала до нього запальність своєї невинності. Вона доти зовсім нічого не знала, він був ще майже новачком, і разом вони досліджували жадання і завмирили в екстазі, зачудовані цією спільною посвятою. Вони тепер не розуміли своєї колишньої зневаги: якими ж вони мали бути дурними, аби по-дитячому нехтувати радощами, яких ще не бачено! Відтепер уся його ніжність до жіночої плоті, ця ніжність, жадання якої він колись виснажував у своїх

творах, палала у ньому виключно щодо цього живого тіла, гнучкого й теплого, яке було його власністю. Раніше він думав, що любить бриніння світла на шовкових персах, прекрасні блідо-бурштинові тони, що золотять округлість стегон, затишні зразки чистих животів. Яка ілюзія мрійника! Лише тепер він ухопив на повні обійми цей тріумф від володіння своєю мрією, яка доти увесь час тікала під безсилями руками художника. Вона віддалася цілком, він узяв її, від потилиці до ніг, він стискав її так, щоб зробити своєю, занурити її вглиб власної плоті. А вона, вбивши живопис, щаслива від того, що не має суперництва, продовжувала весілля. Зранку в ліжку його затримували допізна округлі руки й витончені ноги, немов сковували ланцюгами у знеможі їхнього щастя. Коли вона керувала човном, він безсило піддавався забуттю, п'яніючи лиш від того, що бачить погойдування її грудей. На островах, на траві, вдивляючись у її зіниці, він днями поринав у екстаз, заповнений нею, втративши власне серце і власну кров. Увесь час і повсюди вони віддавалися одне одному з непогамовною потребою знову й знову віддаватися.

Однією з несподіванок для Клода було побачити, як вона червоніє від найменшого грубого слова, що вихоплювалося у нього. Підтикавши спідниці, вона зніченого усміхалася, відвертала обличчя від грайливих натяків. Вона цього не любила. Через це вони якось заледве не посварилися.

Це сталося за їхнім будинком, у невеличкій діброві, куди вони інколи заходили на спомин про поцілунок, яким обмінялися там під час перших відвідин Бенкура. Він, під'юджений цікавістю, розпитував її про життя у монастирі. Він тримав її за стан, подихом лоскотав їй за вушком і намагався вивести її на сповідь. Що вона там знала про чоловіків? Про що вони розмовляли з подружками? Що вона про це гадала?

- Ну ж бо, моя кицюнечко, розкажи мені про це... Ти здогадувалася?

Але вона невдоволено засміялася і спробувала випрочатися.

- Який ти дурненький! Та облиш мене!.. Нащо воно тобі?

- Мені просто цікаво... Ну ж бо, ти знала?

Вона у замішанні махнула рукою, а щоки її почервоніли.

- Господи! Як й інші. Дещо...

А тоді сховала обличчя на його плечі:

- Однак це дуже дивує.

Він вибухнув сміхом, божевільно стис її, вкрив зливою поцілунків. Але коли вирішив, що завоював її і хотів отримати довірче зізнання, ніби від товариша, який нічого не приховує, вона сховалася за непевними фразами і зрештою надулася, німа й непроникна. І ніколи вона не зізнавалася ні в чому більше, навіть йому, котрого обожнювала. То було пробудження статі – таїна, яку оберігають найвідвертіші особи, і спогад цей залишається похованим, достоту священним. Вона була занадто жінкою, тож, віддаючи себе усю, охороняла себе.

Того дня Клод уперше відчув, що вони залишаються чужими. Його охопило відчуття крижаного холоду іншого тіла. Невже від одного ніщо не може перейти до іншого, коли вони задихаються у нестямних обіймах, пожадливо прагнуть стиснути одне одного ще міцніше, навіть сильніше, ніж потрібно, щоб заволодіти?

А тим часом дні минали, і вони ані трохи не страждали від самотності. Жодна потреба у розвагах або ж відвідувати чи приймати когось ще не відволікала їх від себе самих. Ті години, коли вона не жила поруч з ним, на його грудях, Крістін витрачала на галасливе господарювання, перевертала будинок у великих прибираннях, які Мелі мусила виконувати під її

наглядом. Вона ласувала цієї діяльністю, яка примушували її особисто воювати на кухні з трьома каструлями. Але найбільше її займав садок: озброєна різакон, з руками, обдертими шпичаками, вона стинала відцвілі троянди на велетенських кущах. Вона підірвала собі поперека, збираючи абрикоси, і цей урожай продала за двісті франків англійцям, які щороку тинялися цим краєм. Вона страшенно запишалася і мріяла, що вони житимуть з плодів свого саду. Натомість Клод був менш прихильним до сільського господарства. Він поставив свою канапу в просторій залі, яку перетворив на майстерню, і, лежачи там, дивився крізь широко відчинене вікно, як Крістін сіяла і саджала. Це був повний спокій, певність у тому, що ніхто не прийде, що в жодну пору дня їх не потривожить дзеленькання дзвіночка на хвіртці. Клод настільки занурився у страх перед зовнішнім світом, що уникав проходити перед заїздом Фошерів, увесь час побоювався перестріти зграю приятелів, які прибудуть з Парижа. За ціле літо не з'явилося жодної душі. Він повторював щовечора, вкладаючись спати, що однак це була небачена удача.

Посеред цих радощів кривавіла єдина потаємна рана. Після їхньої втечі з Парижа Сандоз дізнався адресу і написав листа, запитуючи дозволу їх відвідати, але Клод йому не відповів. Це спричинило суперечку, і стара дружба, здавалося, померла. Крістін було прикро від того, адже вона відчувала, що він порвав з другом задля неї. Вона постійно говорила з ним про це, не хотіла сварити його з товаришами, вимагала, щоб він кликав їх. Він обіцяв усе влаштувати, проте нічого не робив. Усе скінчилося, навіщо повертатися до минулого?

В останні дні липня гроші почали танути, він мусив поїхати до Парижа, щоб продати татусеві Мальгра півтузина давнішніх етюдів. Проводжаючи Клода на вокзал, вона змусила його присягтися, що він зайде до Сандоза

потиснути руку. Ввечері вона знову була там, на станції у Боньєрі, і чекала на нього.

- Ну що? Ви побачилися? Ви поцілувалися?

Він крокував поруч з нею, зацікавлений від збентеженості, а тоді сказав глухим голосом:

- Ні, я не мав часу.

Дві великі сльози затьмарили їй очі, і вона промовила з прикрістю:

- Ти мені зробив дуже боляче.

Вони вже зайшли під дерева, і він поцілував її обличчя, також плачучи і благаючи її не посилювати його смутку. Хіба ж він може змінити життя? Хіба ж не досить бути щасливими удвох?

Протягом перших місяців їх спіткала єдина здибанка. Це трапилось неподалік від Бенкура, з боку Рош-Гвійона. Вони йшли крізь ліс безлюдною дорогою – одним з чарівних утоптаних шляхів, аж тут на повороті наскочили на трьох буржуа, котрі прогулювалися – батька, матір та дочку. Якраз Клод і Крістін, гадаючи, що цілком на самоті, обійнялися за стан мов закохані, що забуваються за живоплотом: вона, вигнувшись, віддала йому свої вуста, він, сміючись, наближався до них губами. Несподіванка була настільки раптовою, що вони ні на краплину не потурбувалися і так і залишилися в обіймах, простуючи тим самим повільним кроком. Ошелешена родина зупинилася і притислася до узбіччя: товстий апоплексичний батечко, худюща, ніби тріска, матуся і донечка, яка зійшла на ніщо, подібна до обскубаної хворої пташини – усі втрьох бридкі й мізерні від зіпсутої крові свого племені. Поміж сповненої життя землі, під ясным сонцем вони були ганьбою. І враз те сумне дитя, що дивилося спантеличеними очима, як проминає кохання, підштовхнув татусь і повела

геть матуся, котрі, не тямлячися, у відчаї від цього вільного поцілунку запитували, чи вже немає поліції на селі. А двоє закоханих так само неквапливо пішли собі, тріумфуючи у своїй славі.

А Клод ворушив пам'ять і вагався. Де, до біса, він бачив ці пики, це буржуазне виродження, ці пригнічені опухлі обличчя, що смердять мільйонами, заробленими на убогому люді? Безсумнівно, це сталося за важливих обставин його життя. Він згадав: він упізнав Маргаянів – того підприємця, котрого Дюбюш прогулював Салоном відмовників і котрий реготався перед його картиною громовим дурнуватим сміхом. За двісті кроків вони з Крістін залишили утоптаний шлях і опинилися перед просторим маєтком – великою білою спорудою, оточеною чудовими деревами. Вони дізналися від старої селянки, що Рішодьєр, так називали маєток, вже три роки належить Маргаянам: вони заплатили півтора мільйони франків і нещодавно зробили поліпшень більш як на мільйон.

- Ось це місцинка, де нас вже ніколи не здибають, - сказав Клод дорогою до Бенкура. – Ці страховиська зіпсували пейзаж!

Але всередині серпня їхнє життя змінила велетенська подія: Крістін завагітніла і, в безтурботності закоханої, помітила це лише на третьому місяці. Спершу як вона, так і він зацепеніли – вони ніколи не гадали, що це може статися. Потім вони усе обміркували, але без радості: він був стурбований цим крихітним створінням, яке невдовзі ускладнить їхнє існування, вона – заповонена неспокоєм, який не могла собі пояснити, нібито побоювалася, що цей нещасливий випадок може стати кінцем їхнього великого кохання. Вона довго плакала на його плечі, він марно намагався її втішити, задихаючись від того ж безіменного смутку. Згодом вони пообвикли і розчулювалися над бідолашним створіннячком, якого зробили, не бажаючи, у той трагічний день, коли вона віддалася йому в сльозах у скорботних сутінках, що затопили майстерню: дні збігалися – це

буде дитя страждання і жалості, яке у момент зачаття відшмагав дурний регіт натовпу. Проте, вони не були лихими, тож почали чекати на нього, навіть бажали його, вже займалися ним і готували усе для його появи.

Зима видалася жахливо холодною, і Крістін через тяжкий нежить мусила залишатися у погано утепленому будинку, який вони не могли натопити. Через вагітність вона часто відчувала нудоту і сиділа навпочіпки коло багаття. Вона мусила сварити Клода, щоб він виходив надвір без неї, довго ходив замерзлим і дзвінками дорогами. Протягом цих тривалих прогулянок він опинявся на самоті після кількох місяців безперервного існування удвох і дивувався із того, як обернулося їхнє життя поза їхньою волею. Він ніколи не хотів подружнього життя, навіть з нею. Якби його поспитали задалегідь, то він відчув би жах. І все ж це зробилося, і переробити його вже неможливо, адже, не кажучи про дитину, він був з-поміж тих, які не мають відваги розірвати. Безсумнівно, ця доля чекала на нього, він мусив розділити її з першою, котра не посоромиться його. Тверда земля дзвеніла під його черевиками, крижаний вітер морозив його мрійливість, яка переходила у нечіткі думки про те, що йому принаймні пощастило натрапити на чесну дівчину, і про те, чого йому довелося б натерпітися від злої нечупари, якби він, стомлений від кочування майстернями, зійшовся з котроюсь натурницею. Його заповнювала ніжність, він квапився повернутися, щоб стиснути Крістін тремкими руками, буцімто заледве не втратив її, і спантеличувався, коли вона, звільняючись, болісно вигукувала:

- Ой! Не так сильно! Ти мені зробив боляче!

Вона клала руки на живіт, і він дивився на це лоно з таким само занепокоєним здивуванням.

Пологи припали на середину лютого. Акушерка приїхала з Вернона, все перебігало дуже добре: мати звелася за три тижні, а дитина, дуже сильний хлопчик, смоктав так пожадливо, що вона мусила вставити іноді п'ять разів за ніч, аби не дати йому верещати і будити батька. Тож крихітне створіннячко перевернуло дім сторчголов, бо Крістін, така дієва господиня, виявилася дуже незграбною нянькою. Материнство не проросло у ній, незважаючи на добре серце та відчай від найменшої ваги. Вона знуджувалася, одразу ж опускала руки, кликала Мелі, котра тільки посилювала замішання своєю глупотою і тупістю. Тож батько мусив прибігати їй на допомогу, спантеличений ще дужче за обох жінок. Її давнішня незграбність до шиття, її непристосованість до роботи своєї статі поверталися у догляді, якого вимагало дитя. Його доволі погано утримували, воно, певною мірою, виростало волею випадку посеред саду та кімнат, які з відчаєм полишили у безладі – завалені пелюшками, зламаними іграшками, сміттям і збитками, яких завдавав маленький добродій, у котрого прорізувалися зубки. Коли все йшло аж занадто зле, вона знала єдиний вихід – кинутися у обійми найдорожчого коханого: це був її прихисток – груди чоловіка, якого вона кохала, єдине джерело забуття і щастя. Вона була лише коханкою і, не вагаючись, проміняла б сина на чоловіка. Звільнена від вагітності, вона запалала багаттям, у ній знову проросла закохана, яка віднайшла себе, свій вільний стан і розквітлу вроду. Ніколи ще її пристрасна плоть не пропонувала себе з таким тремтінням жадання.

Саме в той час Клод трохи узявся до живопису. Зима добігала кінця, і він не знав, куди витратити веселі сонячні ранки, відколи Крістін не могла виходити надвір раніше полудня через Жака – так вони назвали свого хлопчика, на честь дідуся з боку матері, але цілком забули про те, щоб охрестити його. Клод працював у садку, спершу від нудьги накидав алею

абрикосів, зробив підмальовок велетенських трояндових кущів, komponував натюрморти – чотири яблука, пляшка і грубе глиняне горня на серветці. Це було задля розваги. Потім він розпалився, його почала переслідувати ідея намалювати вдягнену фігуру під яскравим сонцем. Відтоді дружина стала його жертвою, до речі, послужливою і щасливою зробити йому таку приємність, ще не розуміючи, яку жахливу суперницю створює для себе. Він вдвадцять замальовував її вдягнену в біле, вдягнену в червоне посеред зелені, навстоячки чи у ході, напівлежачи на траві, у великому селянському брилі, простоволосою під парасолькою, вишневий шовк якої заливав її обличчя рожевим світлом. Він ніколи не був цілковито задоволений, здряпував полотна через два чи три сеанси, негайно починав спочатку, уперто працюючи над одним сюжетом. Кілька етюдів, незавершених, але безсумнівно чудових за потужністю фактури, порятувалися від його ножа і висіли на стінах їдальні.

Після Крістін мусив позувати Жак. У спекотні дні його вкладали на ковдрі голеньким як маленького Івана Хрестителя, і він вже не мав рухатися. Але це було чортеня. Веселенький, під лоскотом сонця, він сміявся і чеберяв малесенькими рожевенькими ніжками, перевертався, борюкався, задирав задок вище голівки. Батько спершу сміявся, а потім почав сердитися, лаявся на того клятого пуцвірінька, який не може залишатися серйозним бодай хвилинку. Хіба можна жартувати з живопису? Тоді вже й мати робила страшні очі і тримала малого, щоб художник схопив на льоту малюнок ручки або ніжки. Він уперся протягом кількох тижнів, настільки його спокушали ці прекрасні тони дитячої плоті. Він огортов його вже виключно поглядом митця, як мотив для шедевру, кліпав очима і мріяв про картину. Він повторював досліди, вислідковував дитя протягом цілих днів, у відчаї від того, що цей пустунець навіть не хоче поспати на траві, де його можна було б замалювати.

Одного дня, коли Жак розридався, не бажаючи тримати позу, Крістін мовила стиха:

- Мій друже, ти його стомлюєш, цю бідолашну крихітку.

Клод загарячкував, сповнений докорів.

- Так! Це правда! Я дурний зі своїм малярством!.. Діти створені не для того.

У глибокому спокою минули ще одні весна і літо. Вони менше гуляли, майже забули про човен, який догнивав під берегом, адже вивезти малого на острови – то була така морока. Але вони частенько спускалися повільним кроком уздовж Сени, ніколи не відходячи далі, ніж на кілометр. Він, стомлений одвічними мотивами садка, тепер узявся до етюдів край води. У такі дні вона йшла за ним разом з дитиною, сідала, щоб подивитися, як він малює, чекала, коли вони мляво повертатимуться утрюх у дрібній куряві присмерку. Якось після обіду він з подивом побачив, що вона принесла свій давнішній дівочий альбом. Вона жартома пояснила, що в ній прокидається щось таке, коли вона тут, позад нього. Її голос трошки бринів: насправді ж вона потребувала розділити з ним його працю, відколи праця забирала його у неї з кожним днем усе більше. Вона малювала, наважилася виконати дві чи три акварелі старанною рукою школярки. Але, втративши охоту через його усмішки і відчуваючи, що їхнє співпричестя не відбудеться на цьому ґрунті, вона знову закинула альбом і змусила його пообіцяти, що він даватиме їй уроки малювання, згодом, коли матиме час.

Вона, до речі, вважала, що його останні полотна дуже гарні. Після року відпочинку в сільській глушині, на ясному сонці, він малював з новим баченням – яснішим, з радісними співочими тонами. Ніколи ще він так майстерно не відтворював відблиски, не мав такого точного відчуття

живих істот і предметів, що плавали у розмитому світлі. Тепер вона, підкорена цим бенкетом кольорів, сказала б, що це справді гарно, якби він ретельніше пропрацьовував картини і якби вона іноді не стояла, спантеличена, перед фіолетовою грядкою чи перед синім деревом, які зводили на манівці усі її усталені уявлення про кольори. Одного дня, коли вона наважилася дозволити собі критику, якраз щодо тополі, скупаної у лазуровій блакиті, він змусив її переконатися, на самій природі, у тендітній блакитності листочків. Але ж це було так – дерево було блакитним. Проте, в душі вона не здалася і засуджувала реальність: у природі не існує блакитних дерев.

Вона вже говорила тільки поважно про етюди, які він розвішував на стінах зали. Мистецтво увійшло в їхнє життя, і вона зосереджено розмірковувала про нього. Коли вона бачила, що він йде з дому зі своєю торбиною, мольбертом і парасолею, то час від часу кидалася йому на шию.

- Скажи, ти мене кохаєш?

- Ну й дурненька ж ти! Чому б то я тебе не кохав?

- Тож поцілуй мене так, як ти мене кохаєш, дуже міцно, дуже міцно!

Вона проводила його до самого шляху.

- Йди працювати. Ти ж знаєш, я ніколи не перешкоджала тобі працювати...
Йди, йди, я радію, коли ти працюєш.

Коли осінь вдруге позолотила листя і принесла перші холоди, Клода, здавалося, охопив неспокій. Якраз випала жахлива пора: два тижні злив протримали його в домі у бездіяльності. Потім тумани щомить шкодили його праці. Він похмуро сидів перед вогнищем, ніколи не говорив про Париж, але місто поставало там, на горизонті – зимове місто, де газові ліхтарі засвічуються вже о п'ятій годині, де гуртки друзів горять

змаганням, де палає творче життя, котре не можуть спинити грудневі морози. Протягом місяця він тричі їздив туди під приводом зустрічі з Мальгра, якому знову продав кілька невеликих полотен. Тепер він вже не уникав проходити перед заїздом Фошерів, навіть дозволяв татусеві Пуарет зупинити себе і погоджувався перехилити склянку білого вина. Поглядом він обмацував залу, буцімто забував про пору року, шукав колишніх товаришів, які від самого рання з'являлися тут. Він затримувався, чекав, а тоді, у відчаї від самотності, повертався, притлумлюючи усе, що накопало у ньому, і достоту хворий, бо не мав нікого, кому міг би викричати усе, що тріскотіло в його голові.

Так сплинула зима, і Клод втішився тим, що замалював кілька чудових виявів снігу. Розпочався третій рік, аж тут наприкінці травня його схвилювала несподівана зустріч. Того ранку він вийшов на плато, щоб пошукати мотив, тому що вже знудився від берегів Сени. Він завмер, коли на повороті дороги наскочив на Дюбюша, який простував поміж двома рядами бузини, вдягнений у чорного капелюха і коректно затягнений у сурдут.

- Як?! Це ти?!

Архітектор забелькотів від неприємної здибанки.

- Так, я роблю візит... Га? Ну й дурне ж це село! Але що ти хочеш? Треба пристосовуватись... А ти, ти тут живеш? Я це знав... Тобто, ні! Мені справді розповідали щось таке, але я думав, що це по той бік, далі.

Глибоко зворушений Клод визволив його з приголомшеності.

- Гаразд, гаразд, мій старенький, нема чого вибачатися, бо тільки я у тому винен... О! Як же довго ми не бачилися! Якби ж то ти знав, як мене вразило у саме серце, коли я побачив, що твій ніс виткнувся з кущів!

Він узяв його за руку і провів, жартуючи від радощів. А інший, постійно заклопотаний своїм успіхом, через який безперервно говорив сам про себе, одразу ж забалакав про своє майбутнє. Він перейшов на останній курс Школи мистецтв після того, як насилу отримав необхідні оцінки. Але цей успіх його спантеличив. Батьки більше не надсилали йому і гроша, плакалися на злигодні, аби відтепер він їх підтримував. Він відмовився від Римської премії, впевнений у тому, що програє, і квапився заробляти собі на життя. Він уже втомився, нудився тим, що мусить завойовувати місце під сонцем, заробляти один франк з чвертю за годину у архітекторів-невігласів, котрі ставилися до нього як до дешевого робітника. Який шлях обрати? Як знайти найкоротшу дорогу? Він залишить Школу і матиме протекцію від свого хазяїна, всемогутнього Декерсоньєра, котрий його полюбив за покірливість учня-зубрія. Але які ще прикрощі чекають на нього, яка невідомість перед ним?! Він з гіркотою плакався на ті державні Школи, де горопашин стільки років, але які навіть не гарантують становища для тих, котрих викидають на вулицю.

Враз він зупинився посеред стежини. Живопліт бузини закінчувався і починалося рівне поле, вигулькнув маєток Рішодьєр, оточений величними деревами.

- Послухай-но! Справді! – вигукнув Клод. – Я не зрозумів... Ти йдеш то тієї халабуди. О, ті жмикрути! Ну й огидні ж у них пики!

Дюбюш, роздратований цим вигуком митця, запротестував з бундючним виглядом:

- Байдуже! Хоча татусь Маргаян і виглядає недоумком, але ж він у своїй справі багато чого досяг. Треба побачити його на будівництві, посеред риштувань: він спритний, наче диявол, він має дивовижних хист до керування, надзвичайне чуття вулиць, що споруджуються, і матеріалів, які

треба купити. Зрештою, заробити мільйони можна тільки якщо ти справжній чоловік... А до того ж, він мені неабияк придасться! Я був би останнім дурнем, якби не виявляв ввічливості до чоловіка, котрий може бути мені корисним.

Балакаючи, він перегордив вузьку стежину і не давав приятелеві пройти – безсумнівно, боявся бути скомпрометованим, якби їх побачили разом, і хотів дати йому зрозуміти, що тут вони повинні розлучитися.

Клод збирався розпитати його про паризьких приятелів, але замовк. Вони не вимовили жодного слова про Крістін. Він змирився з тим, що мусить його полишити і простяг руку, але з його тремтливих вуст саме злетіло питання:

- Із Сандозом усе гаразд?

- Так, непогано. Я рідко з ним бачуся... Минулого місяця він знову говорив зі мною про тебе. Йому й досі прикро через те, що ти виставив нас за двері.

- Але ж я вас не виставляв за двері! – не тямлячись, вигукнув Клод. – Але ж прошу вас, приходьте до мене! Я буду такий щасливий!

- Тоді добре, ми прийдемо. Я скажу йому, щоб він прийшов, слово честі!.. Прощай, мій старенький. Я поспішаю.

І Дюбюш попрямував до Рішодієр, а Клод дивився, як він зменшується між полів, дивився на його блискучий шовковий капелюх та на чорну пляму сурдута. Він повертався поволі, а серце його розривалося від безпричинного смутку. Він нічого не розповів дружині про цю зустріч.

За тиждень Крістін пішла до Фошерів купити фунт локшини і на зворотному шляху затрималася – розбалакалася з сусідкою, тримаючи дитину на руках, аж тут до неї наблизився добродій, який зійшов з парому, і запитав:

- Пан Клод Лантьє, це ж тут, чи не так?

Вражена, вона відповіла лише:

- Так, пане. Ходіть за мною...

Десь сотню метрів вони йшли пліч-о-пліч. Незнайомець буцімто знав її і дивився на неї з доброю усмішкою. Вона прискорила крок, приховувала схвильованість під поважним виразом, тож він мовчав. Вона відчинила двері і завела його до зали, кажучи:

- Клоде, до тебе прийшли.

Пролунав голосний вигук, чоловіки негайно схопили один одного у обійми.

- Ах! Мій старенький П'єре! Ах! Як же добре, що ти прийшов!.. А Дюбюш?

- Його в останню мить затримали справи, він надіслав мені телеграму, щоб я рушав без нього.

- Гарзд! Я на це очікував... Але ось і ти! Ах! До дідька! Який я щасливий!

Він озирнувся до Крістін, котра усміхалася, поділяючи їхню радість.

- Справді, я тобі не розповів. Днями я перестрів Дюбюша, коли він йшов туди, до маєтку тих страховиськ...

Але він знову зупинився і вигукнув, божевільно розмахуючи руками:

- Я остаточно втратив розум! Ви ще ніколи не зустрічалися, а я вас тут залишив... Кохана, бачиш цього добродія? Це мій старий товариш П'єр Сандоз, котрого я люблю як брата... А ти, мій друже... Ось моя жінка. Та поцілуйтесь!

Крістін щиро засміялася і радо підставила щоку. Сандоз їй одразу ж сподобався своєю добродушністю, вірною дружбою і виглядом батьківської приязні, з якою дивився на них. Від зворушення їй на очі набігли сльози, коли він затримав її руки у своїх долонях і сказав:

- Яка ж ви добра, що покохали Клода. Треба, щоб ви завжди любилися, бо це найкраще, що є у світі.

Він схилився поцілувати малюка, якого вона тримала на руках.

- То у вас уже є одне?

Художник непевно і з вибаченням махнув рукою.

- Що ти хочеш? Воно з'являється, коли й не гадаєш про нього!

Клод затримав Сандоза у залі, а Крістін перекидала будинок сторчголов, готуючи обід. Він у двох словах переповів їхню історію: як вони познайомилися, за яких обставин зійшлися у подружжя. Клод виглядав здивованим, коли товариш захотів дізнатися, чому вони не одружилися. Господи! Навіщо? Та вони про це ніколи не говорили, а вона, схоже, тим не переймається, і вони обидвоє від того не стануть щасливішими чи нещаснішими. Зрештою, це нічого не важить.

- Гаразд! – відповів Сандоз. – Мені це аж ніяк не заважає... Ти узяв її чесною, тож мусив би одружитися.

- Але, мій старенький, як тільки вона забажає! Звісно ж, я і гадки не маю кинути її тут, з дитиною.

Після цього Сандоз зачудувався розвішаними на стінах етюдами. Еге! Той хлопець гарно використав час! Які точні тони, який промінь справжнього сонця! Щасливий Клод слухав його і усміхався з гордощів, а тоді почав

розпитувати його про товаришів, про те, що вони усі робили, аж тут зайшла Крістін і гукнула:

- Ходіть швидше! Яєчня на столі.

Вони поїли на кухні, це був надзвичайний обід: смажені пічкурики після яєчні, за ними вчорашня юшка, присмачена салатом, і картопля з маринуваним оселедцем. Це було неймовірно смачно, нахабно і апетитно пахли оселедці, яких Мелі перекинула на жарівку, в куточку плити співала кава, по краплинці витікаючи через фільтр. Коли з'явився десерт – свіжо зібрані полуниці та сир із сусідньої молочарні – вони вже балакали без упину, зручно спершись ліктями на стіл. У Парижі? Господи! У Парижі товариство не зробило нічого новенького. Проте – Матір Божа! – вони добряче попрацювали, вони змагалися, хто прилаштується першим. Звісно, відсутні помилилися, бо ж непогано залишатися там, якщо не хочеш, аби про тебе геть забули. Але ж хіба талант – це не талант? Хіба ж однак не досягнеш успіху, якщо маєш волю і силу? О, так! Це мрія – жити на селі, накопичити шедеврів і одного прекрасного дня розчавити Париж, відкривши валізу!

Увечері Клод проводив Сандоза на вокзал, і той сказав:

- До речі, я хотів звіритися тобі у дечому... Я гадаю, що незабаром одружуся.

Художник враз вибухнув сміхом.

- Ото потішник! Тепер я розумію, чому зранку ти читав мені проповідь!

Вони ще побалакали, чекаючи на поїзд. Сандоз пояснював свої переконання щодо шлюбу, котрий бачив з буржуазної точки зору як необхідну передумову для успішної праці, відрегульоване і надійне завдання для великих сучасних виробників. Жінка-руйнівниця, жінка,

котра вбиває митця, крає йому серце і виїдає мозок – це романтична ідея, проти якої заперечують факти. Він, до речі, потребував приязні, яка оберігатиме його спокій, ніжне помешкання, де він зможе замуруватися, аби присвятити ціле життя велетенському твору, мрію про який виношував. Він додав, що усе залежить від вибору, і гадав, що знайшов ту, котру шукав: сироту без гроша, просту дівчину з родини дрібних торговців, але вродливу й розумну. Шість місяців тому він звільнився зі служби і кинувся до журналістики, завдяки якій ліпше заробляв на життя. Він нещодавно оселив свою матір у невеличкому будиночку в кварталі Батінйоль і хотів мешкати там утрюх, з двома жінками, котрі його любитимуть, а він матиме достатньо сильні плечі, щоб прогодувати їх усіх.

- Одружуйся, мій старенький, - сказав Клод. – Треба робити те, що відчуваєш... Ось і твій поїзд. Прощай! Не забувай, що обіцяв повернутися до нас.

Сандоз приїздив частенько. Він з'являвся раптово, коли йому дозволяла робота в газеті, адже поки що був вільним і мав заснувати подружжя тільки восени. Це були щасливі дні, ціла післяобідня пора у довірчих розмовах, і до них обох повернулася колишня воля до слави.

Одного дня, на самоті з Клодом посеред острівця, лежачи бік-о-бік на траві, з очима, загубленими у небі, він розповів йому про свою головну амбіцію, він сповідувався вголос:

- Бачиш, газета – це лишень поле бою. Треба жити і треба боротися, щоб жити... До того ж, ця курва-преса, незважаючи на огидність фаху, однак це чортова сила, непереможна зброя в руках цілеспрямованого хлопця... Хоч я і змушений нею скористатися, але я там не зістаріюся. О, ні! І я знайшов свою справу – так, я знайшов те, що шукав, махінерію, від праці над якою

можна подохнути, щось, що поглине мене і, можливо, звідки я не виборсаюся.

З листя, непрухомого від важкої спеки, спадала тиша. Він продовжував повільніше, незавершеними фразами:

- Га? Досліджувати людину такою, якою вона є: не її метафізичну маріонетку, а фізіологічну людину, яку визначає середовище, яка діє під впливом усіх органів... Хіба ж не є поганим жартом те, що постійно і виключно досліджують мозок під тим приводом, що це благородний орган?.. Думка – та до біса! Думка – це продукт усього тіла. Спробуйте-но змусити мозок думати самий, і побачите, що станеться з благородством мозку, якщо живіт хворий!.. Ні, це безглуздя, філософії більше немає, науки більше немає, ми – позитивісти, еволюціоністи, але зберігаємо літературне опудало класичних часів і продовжуємо розчісувати скуповане волосся чистого розуму! Хто каже психолог – той каже зрадник істини. До речі, психологія, фізіологія – це нічого не означає: одна входить в іншу, сьогодні обидві є одним цілим, людський механізм призводить до загального підсумку його функцій... Так! У цьому формула, наша сучасна революція не має інших основ, це фатальна смерть стародавнього суспільства, це народження нового суспільства, і це неодмінно проростання нового мистецтва на цій новій ділянці... Так, ми побачимо, ми побачимо літературу, яка проросте для наступного століття – століття науки та демократії!

Його волення гучнішало і губилося вглибині безмежного неба. Не пролітало жодного повію, уздовж верб чулося лише тихесеньке жибоніння річки. Сандоз раптово обернувся до товариша і сказав йому в очі:

- Отже, я знайшов те, що мені потрібно! О! Це не бозна-що, тільки маленький кавалочок, але цього вистачить для людського життя, навіть

якщо маєш занадто великі амбіції... Я візьму родину і досліджуватиму її членів, одного за одним – звідки вони прийшли, куди йдуть, як вони впливають одне на одного – загалом, зменшене людство, спосіб, у який людство просувається і поводить... Водночас, я розміщу своїх чоловічків у певний історичний період, що дасть мені середовище і обставини, шматочок історії... Га? Ти зрозумів? Серія книжечок, п'ятнадцять-двадцять книжечок, окремішні епізоди. У кожній будуть власні рамці. Серія романів, за які я збудую дім на старість, якщо вони мене не розчавлять!

Він упав горілиць і розкинув руки на траві, буцімто хотів увійти в землю, сміючись і жартуючи.

- О! Добра земле! Візьми мене, бо ти наша спільна мати, єдине джерело життя! Ти одвічна, безсмертна, в тобі витає душа світу, твої соки проникають навіть у камені, а дерева вони перетворюють на наших великих нерухомих братів!.. Так, я хочу загубитися в тобі, це тебе я відчуваю тут, під моїм тілом, ти мене обіймаєш і запалюєш, тільки ти будеш у моєму творі перворушійною силою, засобом і метою, велетенським ковчегом, у якому всі речі оживають від подиху живих створінь!

Він розпочав жартома вибух ліричної емпізи, але цей виклик завершився волянням палкої переконаності, яка змусила затремити глибокі почуття поета. Його очі зволожилися, і щоб приховати це розчулення, він додав грубим голосом, обводячи широким жестом небокрай.

- Хіба ж це не дурниця – душа кожного з нас, якщо є ця велетенська душа!

Клод не поворухнувся, зник у гущавині трави. Помовчавши, він підсумував:

- Так, мій старенький! Придуши їх усіх!.. Але тебе за це доб'ють.

- О! – сказав Сандоз, підводячись і потягуючись. – У мене занадто міцні кістки. Вони поламають собі кулаки... Повертаймося, я не хочу спізнитись на поїзд.

Крістін перейнялася до нього жвавою приязню, бачачи, який він цілеспрямований і міцний у житті. Нарешті вона наважилася попросити його про одну послугу – стати хрещеним батьком Жака. Дійсно, вона більше не ступала ногою до церкви, проте навіщо залишати хлопчика поза усталеними звичаями? Але що найдужче вплинуло на її рішення, так це надати йому підтримку хрещеного, якого вона відчувала таким зваженим, таким розумним поміж спалахами сили. Клод здивувався і погодився, знизавши плечима. Хрестини відбулися, знайшли і хрещену матір – дочку сусідки. Це було свято, вони з'їли привезеного із Парижа омара.

Саме того дня, коли вони розлучалися, Крістін відвела Сандоза набік і сказала йому благальним голосом:

- Повертайтеся невдовзі, гаразд? Він нудьгує.

Справді, Клод провалився у чорний смуток. Він закинув етюди, виходив самотній, поза власною волею тинявся коло заїзду Фошерів і на причалі парому, так ніби й досі очікував, що побачить, як прибуде Париж. Париж переслідував його, щомісяця він повертався звідти пригнічений, неспроможний працювати. Надійшла осінь, тоді зима – волога зима з мокрою багнюкою. Він провів її у похмурому онімінні, квасний навіть у товаристві Сандоза, котрий одружився у жовтні і вже не міг так часто наїздити до Бенкура. Здавалося, Клод прокидався тільки з кожними його відвідинами, після них залишався збудженим протягом тижня і без упину гарячково говорив про тамтешні новини. Він, котрий раніше приховував свій жаль за Парижем, тепер оглушував Крістін, забалакував її з ранку до вечора про справи, яких вона не знала, і про людей, яких вона ніколи не

бачила. Коло вогнища, коли Жак засинав, починалися безкінечні коментарі. Він розпалювався, а вона ще й мусила висловлювати свою думку, обговорювати події.

Хіба ж не ідіот цей Ганьер, що дуріє від своєї музики, тоді як міг би мати такий щирий талант пейзажиста? Тепер, кажуть, він бере у якоїсь панни уроки фортепіано – це в його віці! Га? Що вона про це думає? Оце вибрик! А Жорі усе намагається зійтися з Ірмою Беко, відколи вона оселилася у невеличкому особняку на вулиці Москви! Вона їх знає, тих двох, кобилка і румак – гарна парочка, чи не так? Але ж він хитрюга з хитрюг, той Фажероль, якому він усе вискаже в очі, коли побачить його. Як?! Той перебіжчик подавався на здобуття Римської премії, і, зрештою, програв! Зух, який кепкував зі Школи, який казав, що усе треба знищити! Ах! Звісно, це сверблячка успіху, це бажання пройтись по головах товаришів, щоб тебе привітали кретини, і через це він робить такі свинства! Та ну ж бо, напевно, вона його не захищатиме? І коли вона казала так, як її чоловік, то він постійно повертався з гучним нервовим сміхом до однієї історії, яку вважав надзвичайно кумедною: історії Маудо і Шена, які уколошкали дрібносилого Жабуя, чоловіка Матильди, жахливої аптекарки. Правда-правда, уколошкали того вечора, коли цей сухотний роконосець знепритомнів, а вони удвох, на виклик його дружини, почали так завзято його розтирати, що він залишився у їхніх руках!

А якщо Крістін не веселилася, Клод зводився і казав похмурим голосом:

- О, ти! Тебе нічим не насмішиш!.. Ходімо спати, це краще.

Він ще обожнював її, він заволодівав нею з відчайдушним запалом коханця, котрий просить від кохання цілковитого забуття, єдиної радості. Але він не міг заходити далі за поцілунок: йому було вже не достатньо її, його заповонила інша непереможна мука.

Навесні Клод, котрий, удаючи зневагу, запрягся більше не виставляти свої твори, почав глибоко перейматися Салоном. Зустрічаючись із Сандозом, він розпитував його про те, що надіслали їхні приятелі. Він пішов туди у день відкриття і повернувся ввечері, тремтячи і дуже суворий. Там був тільки бюст Маудо, хороший, але незначний. Невеличкий пейзаж Ганьєра, який прийняли вкупі з іншими, також мав гарні біляві нотки. І більше нічого, нічого окрім картини Фажероля – акторки, яка підмальовується перед дзеркалом. Спершу він не згадав про неї, але потім заговорив з обуреним сміхом. Який штукар той Фажероль! Він програв конкурс і тепер не боїться виставлятися. Він безперечно полишив Школу, але треба тільки побачити, з якою спритністю, задля якого компромісу – живопис, що вдає відвагу правдивості, і без жодної оригінальної якості! І воно матиме успіх, буржуа занадто люблять, щоб їх лоскотали, вдаючи, що штурхають їх. О! Вже давно час, аби з'явився справжній художник посеред похмурої пустелі Салону, посеред цих спритників і дурнів! Яке місце потрібно зайняти, к бісовій матері!

Крістін, слухаючи, як він сердиться, зрештою сказала нерішуче:

- Якщо хочеш, ми повернемося до Парижа.
- Хто тобі про це каже? – вигукнув він. – З тобою неможливо говорити – ти одразу ж шукаєш дурну мороку на свою голову.

За півтора місяці він дізнався новину, котра займала його протягом тижня: його друг Дюбюш одружується з панною Режін Маргаян, дочкою власника маєтку Рішодієр. Це була заплутана історія, подробиці якої надзвичайно дивували і веселили його. Спершу той тварюка Дюбюш вхопив медаль за виставлений у Салоні проєкт павільйону посеред парку, що вже було дуже цікавим, адже цей проєкт, подекували, мав бути докінчений його хазяїном, Декерсоньєром, який спокійнесенько влаштував, щоб журі, де він головував, дало за нього медальку. Врешті-решт, на додачу до усього,

ця очікувана відзнака вирішила одруження. Га? Непогано сторгувалися! Тепер медалі служать для того, щоб прилаштувати убогих сумлінних учнів до багатих родин! Татусь Маргаян, як усі вискочні, мріяв знайти зятя, котрий йому допомагатиме, котрий, зі свого боку, принесе йому непідробні дипломи та елегантські сурдути. Вже якийсь час він пас поглядом цього молодого чоловіка, цього студента Школи мистецтв з відмінними оцінками, такого старанного, так гарно зарекомендованого викладачами. Медаль сповнила його ентузіазмом, тож він одним махом віддав свою дочку – узяв собі цього спільника, який подвоїть мільйони у касі, бо ж він знає те, що необхідно знати, аби гарно будувати. До речі, бідолашна Режін, завжди така смутна, зі слабеньким здоров'ям, отримає міцного чоловіка.

- Можеш повірити у таке? – повторював Клод дружині. – Як же треба любити гроші, щоб одружитися з цією нещасною обдертою кицькою!

Розчулена Крістін спробувала її захистити, на що він відповів:

- Та я не нападаюся на неї. Тим краще для неї, якщо шлюб її не доконає! Безперечно, в тому немає жодної її вини, якщо її татусь-муляр виявив дурну забаганку одружитися з доцею буржуїв, що погано скінчилося для них обох: у нього кров зіпсута кількома поколіннями пияцтва, вона виснажена, з тілом, поїденим усіма вірусами, що добивають вироджену расу. Ото добре було беркицятися поміж монетами у сто су! Заробляйте, заробляйте ваші багатства, щоб потім заспиртувати своїх ненароджених діток!

Він ставав розлюченим, і дружина мусила схопити його в обійми, тримати на своїх грудях, цілувати його, сміятися, щоб він знову став добродушним хлопцем, як у минулі дні. Заспокоївшись, він почав розуміти і схвалював

одруження обох старих побратимів. Дійсно, усі троє взяли собі жінок! Яке кумедне життя!

Сплинуло ще одне літо – четверте, яке вони провели у Бенкурі. Ніколи вони не будуть щасливішими: вони жили спокійно і дешево в цьому глухому селі. Відколи вони тут оселилися, їм не бракувало грошей – тисячі франків ренти і кількох проданих картин вистачало для їхніх потреб. Вони навіть робили заощадження і прикупили постільної білизни. А маленький Жак, якому було два з половиною роки, чудово почувався на селі. З ранку до вечора він бабрався у землі, обдертий і мурзатий, ріс, як хотів, і мав прекрасне рум'яне здоров'я. Мати частенько не знала, за що його вхопити, аби трохи помити. Бачачи, що він гарно їсть, гарно спить, вона більше нічим не переймалася і зберігала стривожену ніжність для своєї іншої великої дитини-митця – для свого найдорожчого чоловіка, чорний гумор якого сповнював її неспокоєм. Становище погіршувалося з дня у день, і хоча вони жили спокійно, без причин для жодних гризот, проте скочувалися у смуток, у кволість, що виявлялася у постійному відчаї.

Перші сільські радощі минулися. Їхній згнилий і пробитий човен потонув у глибинах Сени. Зрештою, їм навіть не спадало на думку скористатися човном, який Фошери надавали до їхніх послуг. Вони нудилися рікою, лінувалися гребти і хоча, пригадуючи деякі чарівні закутки на островах, вигукували з давнішнім запалом, але ніколи не відчували спокуси повернутися туди. Навіть прогулянки уздовж берега втратили свої принади: влітку там печешся на сонці, а взимку підхоплюєш нежить. Щодо плато, цих засаджених яблунями просторих земель, які височіли над селом, то вони здавалися далекими краями, чимось настільки недосяжним, що й не варто бити ноги. Їхній будинок також дратував їх – ця казарма, де треба їсти поміж кухонним жиром, де у їхній спальні збираються усі вітри. На довершення невдач, того року пропав урожай абрикос, а найгарніші

велетенські трояндові кущі, дуже старі, поїдені лишаем, повсихали. О! Яке меланхолійне занедбання звички! Так ніби одвічна природа постаріла у цій знудженій пересиченості однаковісінькими обр'ями! Але найгіршим було те, що художник, який жив у Клоді, відчув огиду до місцини, не знаходив жодного мотиву, який запалив би його. Він похмуро волочився полями, як вже порожнім володінням, у якому виснажив життя, і його цікавість не чіплялася за жодне непобачене дерево, вихоплене променем неочікуваного світла. Ні, усе скінчилося, усе скрижаніло, він уже не зробить нічого вартісного у цьому собачому краю!

Надійшов жовтень, небо потонуло у воді. В один з перших дощових вечорів Клод рознервувався, бо вечеря не була готова. Він виставив за двері ту дурну гуску Мелі, дав ляпаса Жаку, який крутився у нього під ногами. Тож заплакана Крістін поцілувала його, приказуючи:

- Їдьмо звідси! Повертаймось до Парижа!

Він звільнився і розлючено вигукнув:

- Знову ці історії!.. Ніколи, чуєш?!

- Зроби це для мене, - пристрасно повторювала вона. – Це я прошу тебе, це мені ти зробиш приємно.

- Тобі тут нудно?

- Так, я помру, якщо ми тут залишимося... А ще я хочу, щоб ти працював, я відчуваю, що твоє місце там. Буде злочином, якщо ти і далі ховатимеш свій талант.

- Ні, облиш мене!

Він тремтів, Париж кликав його на обрії, зимовий Париж, який знову сявав. Він чув у ньому тяжкі зусилля своїх товаришів, він повертався туди, щоб

вони не тріумфували без нього, щоб знову стати вожаком, адже жоден не мав ані сили, ані гордині стати ним. У цих галюцинаціях, у цій потребі побігти до них, він уперто відмовлявся їхати туди через мимовільну суперечливість, яка здійснювалася з глибин його єства, він і сам не розумів чому. Чи це страх, від якого тремтить плоть найсміливіших, чи глуха боротьба щастя проти фатальності долі?

- Послухай! – затято вигукнула Крістін. – Я складаю валізи і забираю тебе!

За п'ять днів вони усе спакували, відіслали на залізницю і поїхали до Парижа.

Клод уже був на дорозі з маленьким Жаком, аж тут Крістін вигадала, ніби забула дещо. Вона одна повернулася до будинку, побачила його цілком порожнім і заплакала: вона відчувала, неначебто її вирвали звідси, неначебто вона залишила щось від себе самої, неспроможна сказати, що саме. Як радо вона залишилася б тут! Як гаряче вона бажала завжди жити тут – вона, котра тільки-но вимагала поїхати, повернутися до міста пристрастей, де відчувала свою суперницю! Однак вона продовжувала шукати те, чого їй бракувало, і нарешті біля кухні зірвала троянду – останню троянду, погризену холодом. І зачинила хвіртку до спорожнілого садка.

VII

Опинившись на паризькій бруківці, Клод поринув у гарячкову галасливість та рухливість, постійно потребував виходити з дому, тинятися містом, зустрічатися з товаришами. Прокинувшись, він одразу ж тікав і залишав Крістін одну облаштовуватись у майстерні, яку вони винайняли на вулиці Дюе, неподалік від бульвару Кліші. Тож за два дні після повернення, о

восьмій ранку, коли ще тільки сірів морозний листопадовий світанок, він втрапив до Маудо, котрий заледве прокинувся.

Але крамниця на вулиці Шерш-Міді, яку скульптор і досі займав, була відчинена, і блідолиций господар, ще остаточно не пробудившись і дрижачи від холоду, відчиняв віконниці.

- А! Це ти!.. До біса! Ти вранішня пташка, справжній селяк... Готово? Ти повернувся?
- Так, позавчора.
- Гарзд! Тож іще побачимося... Та заходь, бо сьогодні зранку мороз припікає.

Але Клодові всередині крамниці було холодніше, ніж надворі. Він залишив комір пальта піднятим і запхав руки глибоко до кишень, охоплений тремтінням від вологи, що стікала з голих стін, від багнюки, що випливала з куп глини, та постійних калюж, від яких підлога була геть мокра. Тут свистів вітер злигоднів, спорожнявав полиці з античними муляжами, ламав ослінчики й відра, стягнені до купи мотузками. Це був закуток розгардіяшу та безладу, погріб муляра, який докотився до банкрутства. На заляпаній крейдою дверній шибці, немов на глум, сяяло велике сонце, намальоване пальцем і по центру прикрашене обличчям, на якому півколо рота вибухало сміхом.

- Зачекай, - вів Маудо, - я запалю грубку. Ця триклята майстенья, у ній завжди купа мокрого ганчір'я, і вона одразу ж вистигає.

Клод озирнувся і помітив Шена, який чипів перед грубкою і додирав соломі зі старого стільця, аби розпалити вугілля. Художник сказав йому добридень, але той відповів лише нерозбірливим буркотінням і не вирішився звести голову.

- А що ти зараз поробляєш, мій старенький? – запитав він скульптора.
- О! Та геть нічого пристойного! Розтриклятий рік, ще гірший за попередній, який теж не багато вартий!.. Ти ж знаєш, що божки зараз у кризі. Так, святість втрачає в ціні. І – Мати Божа! – я мусив затягнути пояс... Поглянь! Поки що я скотився до ось цього.

Він зняв ганчір'я з бюста і виставив довгасте обличчя, ще видовженіше через бакенбарди, жахливе через претензійність та безмежну глупоту.

- Це сусідній адвокат... Га? Ну й огидний той обскубаний гусак! Але що мене дратує, так це те, що він хоче, аби я витончив його рот!.. Але ж треба їсти, чи не так?

Утім, він мав ідею для Салону – стояча фігура, «Купальниця», яка торкається води ногою і здригається від прохолоди, бо це робить жіночу плоть такою чарівною. Він показав Клоду вже потрісканий макет, і той мовчки дивився, здивований і невдоволений поступками, які одразу помітив: розквіт краси під неухильним перебільшенням форм, природне бажання подобатися, не полишаючи остаточно пристрасть до колосального. Ось тільки Маудо був у відчаї, бо з цими стоячими фігурами зажди одна історія: потрібен залізний каркас, який коштує чималенько, та ще підставка, якої він не має, та ще купа причандалля. Тож він, безперечно, вирішиться вкласти її край води.

- Га? Що на це скажеш?.. Що ти про неї думаєш?
- Непогано, - зрештою відповів художник. – Трохи романтично, незважаючи на різницькі стегна, але це можна буде оцінити тільки після завершення... І навстоячки, мій старенький, навстоячки, інакше усе котові під хвіст!

Грубка похрипувала, і німий Шен звівся. Хвильку він тинявся, а тоді зайшов до темної комірчини, де стояло ліжко, яке він ділив з Маудо. Він

з'явився з капелюхом на голові, ще мовчазніший – з навмисним гнітючим мовчанням. Не кваплячись, він узяв грубими селянськими пальцями вуглину і написав на стіні: «Я пішов по тютюн, підкинь вугілля до грубки.» І вийшов.

Вражений Клод слідкував за ним. Він озирнувся до Маудо.

- Що таке?
- Ми більше не говоримо, ми переписуємося, - спокійно пояснив скульптор.
- Відколи?
- Три місяці.
- Але ви спите разом?
- Так.

Клод вибухнув нестримним сміхом. Скажіть-но! Які тверді лоби потрібно мати! І через що ця сварка? Але спантеличений Маудо напався на того неотесу Шена. Хіба ж одного вечора, коли він повернувся несподівано, не застав його з Матильдою, сусідкою-аптекаркою – вони в самих сорочках вижерли слоїк варення! Не велике діло, застукати її без спідниці: на це йому наплювати. Ось тільки той слоїк варення був зайвим. Ні! Він ніколи не пробачить те, що вони потайки наминали смаколики, коли він жував сухий хліб! До дідька, треба робити так, як і з жінками – ділитися!

Вже три місяці триває ця образа, без послаблення і без пояснень. Життя устаткувалося, вони обмежили суворо необхідні стосунки до коротких фраз, які виводили вуглиною на стіні. До речі, вони продовжували мати одну жінку, так само, як мали одне ліжко, після того, як мовчазно умовилися про години, відведені кожному з них: один виходив тоді, коли надходила черга іншого. Господи! Нащо в нашому існуванні стільки говорити, адже, попри усе, можна порозумітися.

І Маудо, підкидаючи вугілля до грубки, полегшував свою душу від того, що назбиралося.

- Гаразд! Можеш мені вірити чи не вірити, але якщо подихаєш з голоду, то не так вже й неприємно ніколи не обмінюватися єдиним словом. Так, ми оскотинюємося мовчки, це немов ожиріння, яке трошки погамовує біль у шлунку... О! Той Шен! Ти й не уявляєш, що в тому селюкові! Коли він проїв останній су, але не зміг заробити на малярстві очікувані статки, то кинувся до комерції – до дрібної комерції, яка мала дозволити йому завершити навчання. Га? Мудрий дядечко! Ось послухай, який у нього був план: він сказав надіслати йому оливкової олії із Сен-Фірмена, зі свого села, а тоді гасав вулицями і розтикував ту олію до багатих провансальських родин, які мають становище у Парижі. На жаль, так тривало недовго: він занадто грубий, і його почали усюди виставляти за двері... Тож, мій любий, оскільки залишилася бочечка цієї олії, якої ніхто не хоче, то – Боже ж ти мій! – ми з неї живемо. Так, у ті дні, коли маємо хліб, вмочуємо його до олії.

Він вказав на бочечку в кутку крамниці. Олія розлилася, і стіни та підлога почорніли від великих жирних плям.

Клод припинив сміятися. Ах, які злигодні! Яка зневіра! Як можна дорікати тим, кого вона роздушила? Він крокував крамницею і вже не гнівався на макети, що знесиліли через поступки, навіть виявив терпимість до жахливого бюста. Він висловився також щодо копії, яку Шен зробив у Луврі і виконав із надзвичайно точною сухістю.

- Ото тварюка! – пробурмотів він. – Це майже воно. Він ніколи не робив нічого кращого... Можливо, він помилився лише у тому, що народився із запізненням на чотириста років.

Стало тепліше, тож він скинув пальто і додав:

- Щось він довгенько ходить за тютюном.
- О! Знаю я той його тютюн! – відповів Маудо, який уже взявся до бюста і зачесував йому бакенбарди. – Тут він, за стіною, той тютюн... Коли він бачить, що я зайнятий, то ушивається до Матильди, бо гадає, що краде мою частку... Ото ще недоумок!
- Тож воно і досі триває, те коханнячко?
- Так, це звичка! Ця чи інша! До того ж, це вона повертається... Ах, Боже правий! Я і так маю від неї того забагато!

Загалом, він говорив про Матильду без злості і сказав лишень, що вона має бути хвора. Після смерті дрібносилоного Жабуя вона кинулася до богомільності, що не перешкоджає їй збурювати увесь квартал. Незважаючи на кількох побожних дам, які продовжують купувати у неї делікатні та інтимні предмети, аби порятувати свою цнотливість від зніченості, якби їх довелося шукати деінде, аптека занепадає, і банкрутство здається неминучим. Одного вечора газова компанія перекрила їй лічильник через несплату, і вона пішла до сусідів позичити оливкової олії, яка, до речі, не схотіла горіти у лампі. Вона вже нікому не платить, ще й примудряється зекономити на робітнику, бо доручає Шенові ремонт клістирів та шприців, які їй повертають богомолки, ретельно заховавши у газеті. У винарні, що навпроти, навіть стверджували, що вона перепродує монастирям використані клізми. Зрештою, це була катастрофа: загадкова крамниця з квапливими тінями сутан, з потаємним шепотінням сповідальні, з холодним запахом ризниці – усе, що приховувалося у ній з дрібного лікування, про яке не можна говорити вголос, усе падало до занедбання та руїни. Злигодні доходили до того, що підвішені до стелі сухі трави кишіли павуками, а дохлі і вже позеленілі п'явки плавали у слоїках догори черева.

- Погляньте! Ось і він! – продовжував скульптор. – Ось побачиш, вона прийде слідом за ним.

Дійсно, зайшов Шен. Він показово витяг пакуночок тютюну, натовк люльку і всівся коло грубки курити з подвоєним мовчанням, так ніби тут нікого більше не було. І одразу ж з'явилася Матильда, як сусідка, котра зазирнула на хвилику привітатися. Клодові здалося, що вона схудла ще більше, на її обличчі під шкірою виступили плями крові, очі палали, а рот збільшився через втрату ще двох зубів. Запах ароматних трав, який вона і досі приносила у розкуйовдженому волоссі, ніби згірк: це вже не була ніжність лікарської ромашки та свіжість анісу – вона переповнила кімнату перцевою м'ятою, котра достоту була її подихом, але скисла, буцімто зіпсувалася від змученої плоті, від якої долітала.

- Вже працюєте! – вигукнула вона. – Привіт, мій песику.

Не переймаючись Клодом, вона поцілувала Маудо, а тоді підійшла до художника і потисла йому руку з безсоромністю, випираючи живіт наперед, як зазвичай пропонувала себе усім чоловікам.

- Ви й не уявляєте, - продовжувала вона, - я знайшла коробочку пастили і ми поласуємо нею на обід... Га? Розділимо її по-чесному!

- Дякую, - відповів скульптор. – Я від того обважію. Ліпше я викурю люлечку.

І, побачивши, що Клод вдягає пальто, запитав:

- Ти йдеш?

- Так, мені не терпиться розім'ятися, подихати паризьким повітрям.

Але він затримався на кілька хвилин, дивлячись, як Шен і Матильда запишуються пастилою, беручи по черзі по одному шматочку. Хоча його і

попередили, проте він знову був вражений, коли побачив, що Маудо схопив вуглину і написав на стіні: «Дай мені тютюну, який ти запхав собі до кишені.»

Шен без жодного слова витяг пакуночок і простягнув скульпторові, котрий натоптав собі люльку.

- Тож до зустрічі.

- Так, до зустрічі... У кожному випадку, до четверга, у Сандоза.

На вулиці Клод зойкнув, бо нашттовхнувся на добродія, котрий стовбичив перед аптекою, дуже зайнятий тим, що обмацував поглядом нутроші крамниці поміж розвішеними у вітрині поплямованими і запилюженими бинтами.

- Погляньте-но! Жорі! Що ти тут робиш?

Великий розгублений ніс Жорі спантеличено заворушився.

- Я? Та нічого... Я проходив, то й дивлюся собі...

Він вирішив засміятися і стишив голос, аби спитати, так ніби його могли почути:

- Вона поруч, з приятелями, чи не так?.. Гаразд! Вшиваймося мерщій! Іншим разом.

Він повів художника, розповідаючи йому жахливі речі. Тепер уся згря ходить до Матильди. Вони переказують це один одному і проходять кожен по черзі або й навіть кілька за один раз, якщо вважають, що так веселіше. І тоді відбуваються справжні страхіття, дивовижні речі, про які він розповідав Клодові на вухо, зупиняючи його на тротуарі, посеред шттовханини натовпу. Га? Римські нориви повертаються! Він бачив картину, за валом бинтів та клізм, під квітковим чаєм, що труситься зі

стелі? Дуже шикарна крамниця, гульня для чорнорясників, з трутизною нечистої на руку парфюмерки, що влаштувалася вглибині каплиці.

- Але ж ти називав її огидною, ту жіночку, - зі сміхом сказав Клод.

Жорі безтурботно махнув рукою.

- О! Для того, що з нею роблять!.. Наприклад, я цього ранку повертаюся із Західного вокзалу, куди проводив декого. Я проминав цю вулицю і мені спало на думку скористатися нагодою... Розумієш, не треба загода усе влаштовувати.

Він збентежено наводив пояснення, а тоді враз відвертість гріха вирвала з нього крик правди, попри те, що він завжди брехав:

- Та ну ж бо! До речі, я вважаю, що вона надзвичайна, якщо хочеш знати... Негарна, це можливо, але ж як приворожує! Тобто, одна з тих жінок, про яких удають, нібито не торкнуться до них і в рукавичках, але задля яких коять такі дурниці, що подохнути можна.

І лише тоді він здивувався, що бачить Клода в Парижі. Коли ж про все дізнався, коли почув, що той вже облаштувався, то враз продовжив:

- Послухай-но! Я тебе викраду: ти підеш зі мною обідати до Ірми.

Присоромлений художник знято відмовився під тим приводом, що на ньому навіть немає сурдута.

- Та кому воно до дідька треба?! Навпаки, так веселіше, вона буде радесенька... Я гадаю, ти впав їй в око, вона постійно говорить про тебе... Ну ж бо, не клей дурня, кажу тобі, вона чекає мене сьогодні зранку, і нас приймуть, мов королевичів.

Він не відпускав його руки, і обидва, балакаючи, попрямували у напрямку до церкви Марії Магдалини. Зазвичай Жорі відмовчувався про свої

любовні пригоди, наче пияки мовчать про вино. Але того ранку з нього усе вихлюпувалося, він кпив із себе і зізнавався у різних історіях. Він уже давно порвав зі співачкою з кафе-концерту, яку привіз із рідного містечка – з тією, котра скородила йому обличчя нігтями. Тож від початку до кінця року його існуванням проминала скажена череда жінок – найекстравагантніших та найнеочікуваніших жінок: кухарка з буржуазного дому, де він вечеряв, законна дружина поліцейського, години чергування котрого він вистежував, молоденька працівниця дантиста, яка заробляла шістдесят франків на місяць тим, що давала себе приспати, а тоді розбудити перед кожним клієнтом, аби вони переймалися довірою. Та ще купа інших: непевні дівки з дешевих танцюльок, пристойні дами у пошуках пригод, дрібні пралі, які приносили його білизну, хатні робітниці, які ворочали його матраци – усі, котрі хотіли, уся вулиця з її випадками та придибенціями, усе, що пропонується і що можна вкрасти. І все жужмом: вродливі, бридкі, молоді, старі – без розбору, виключно для задоволення ненажерливих апетитів самця, котрий жертвує якістю задля кількості. Щоночі, коли він повертався самий, страх перед холодним ліжком виганяв його на полювання, змушував волочитися тротуарами до нічної години, коли починають вбивати на вулицях, і йшов спати тільки тоді, коли виловлював котрусь. Він, до речі, був настільки короткозорим, що доходило до непорозумінь: так він розповів, що якимсь вранці, прокинувшись, побачив на своїй подушці сиву голову шістдесятлітньої бідолаги, яку поквапом вважав за блондинку.

Загалом, він був задоволений життям, його справи просувалися. Татусь-скупердяй знов урізав йому пайку і прокляв за те, що він став на безпутний шлях. Але тепер йому на це начхати – він заробляв журналістикою сім чи вісім тисяч франків на рік, бо знайшов свою нішу як мистецький хронікер та критик. Бурхливі дні у «Барабані», статті за двадцять франків

залишилися у далекому минулому: він устаткувався і співпрацював з двома дуже популярними газетами. І хоча в душі він залишився скептичним сластолюбцем і, попри це, шанувальником успіху, однак він набрався буржуазної поважності і почав виносити присуди. Щомісяця, корячись спадковій скнарості, він вже почав вкладати гроші у дрібні спекуляції, про які знав тільки сам. Адже його пороки ніколи йому нічогісінько не коштували: у рідкісні ранки небаченої щедрості, він платив лишень чашкою какао тим жінкам, якими був особливо задоволений.

Вони прийшли на вулицю Москви, і Клод запитав:

- То це ти її утримуєш, ту крихітку Беко?

- Я?! – обурено вигукнув Жорі. – Але, мій старенький, вона самого комірною платить двадцять тисяч франків і подекує, що їй збудують особняк за п'ятсот тисяч... Ні-ні, я іноді обідаю та вечерю з нею, і цього цілком досить.

- І ти спиш?

Жорі зареготав і не відповів навпростець.

- Дурню! Завжди можна переспати... Ось ми й прийшли, заходь швидше.

Але Клод і далі пручався: він не може – дружина чекає його на обід. Жорі мусив подзвонити, а тоді заштовхав його до вестибюля, повторюючи, що це не виправдання, що вони відішлють на вулицю Дуе лакея з листом. Двері відчинилися, і вони опинилися перед Ірмою, котра, побачивши художника, вигукнула:

- Як?! Це Ви, відлюднику!

Вона одразу ж почала поводитися з ним невимушено, прийняла як старого товариша і, дійсно, Клод переконався, що вона геть не помітила його

потертого пальта. А він дивувався, бо насилу впізнав її. За чотири роки вона стала іншою – зробила собі образ із вправністю штукарки: чоло зменшилося під кучериками, обличчя витягнулося, безсумнівно, завдяки вольовим зусиллям, з колишньої блідої блондинки вона перетворилася на пекучо руду, тож, здавалося, з давнішньої малої бешкетниці виросла куртизанка Тіціана. Як вона іноді казала в години забуття: це пика для простачків. Невеликий особняк ще мав дірки поміж розкошами. Що найдужче вразило художника, так це кілька гарних картин на стінах: один Курбе, і, зокрема, один ескіз Делакруа. Тож вона не дурна, ця дівчина, незважаючи на жахливу кицьку з фарбованого тіста, що розніжилася на полиці у вітальні?

Коли Жорі заговорив про те, щоб відправити лакея і попередити родину свого друга, Ірма, сповнена подиву, вигукнула:

- Як?! Ви одружилися?!
- Так, - попросту відповів Клод.

Вона з усмішкою поглянула на Жорі, зрозуміла і додала:

- А! То Ви вже приліпилися... Що мені таке розповідали, буцімто Ви смертельно боїтеся жінок?.. Знаєте, Ви неабияк спантеличили мене, бо ж я Вас колись налякала, пригадуєте? Га? То Ви вважаєте, що я справді бридка, бо ж і досі задкуєте?

Вона взяла обидві його руки у свої долоні і наблизила обличчя, усміхнена і в душі щиро діткнена, дивилася на нього впритул, прямісінько в очі, з непохитним наміром сподобатися. Він злегка затремтів від цього дівочого подиху, що грів йому бороду, а вона відпустила його і мовила:

- Гаразд, ми про це ще поговоримо.

Лист Клода відвіз на вулицю Дуе кучер, бо лакей відчинив двері до їдальні і повідомив, що пані просить до столу. Обід з дуже делікатними стравами перебігав пристойно під холодним поглядом слуги: вони говорили про велику перебудову, котра докорінно змінювала Париж, потім обговорювали ціни на земельні ділянки, достоту мов буржуа, які хочуть вкласти свої капітали. Але за десертом, коли вони втрюх залишилися самі з кавою та наливками, які вирішили вжити на місці, не виходячи з-за столу, то помалу пожвавлювалися, розслабилися, ніби опинилися у кафе «Бодекен».

- Ах, мої малята! – мовила Ірма. – Що може бути кращого, аніж ось так пожартувати разом і начхати на усіх?!

Вона скручувала цигарки і поставили поруч із собою пляшечку шартрезу, яку спорожнила і від того геть розчервонілася, її кучерики розкуйовдилися, і вона повернулася до розбишакуватих веселощів паризьких тротуарів.

- Послухай, - продовжував Жорі, котрий вибачався за те, що не надіслав їй зранку книгу, яку вона бажала, - послухай, я вже вийшов, щоб купити її, вчора увечері, коло десятої, аж тут перестрів Фажероля...

- Ти брешеш! – увірвала вона його дзвінким голосом.

І, аби покласти край його запереченням, додала:

- Фажероль був тут. Бачиш, ти збрехав.

А тоді обернулася до Клода:

- Ні, це огидно, Ви й не уявляєте, яке це брехло!.. Він бреше, як жінка – задля насолоди, задля дрібних капостей без наслідків. Тож за усією його історією ховається лише одне: не витратити три франки, щоб купити мені книжку. Щоразу, коли він мав надіслати мені букет, його топтав екіпаж,

або ж у Парижі закінчувалися квіти. Га?! Ось той один, якого треба кохати задля нього самого!

Жорі, не ображаючись, розвалився на стільці і розгойдувався, посмоктуючи сигару. Він задовольнився тим, що сказав, кепкуючи:

- Якщо ти знову сплуталася з Фажеролем...

- Я ні з ким не сплуталася! – розлючено вигукнула вона. – До того ж, хіба тебе це обходить?.. Та начхати мені на нього, на твого Фажероля, чуєш?! Він бо добре знає, що зі мною таке не пройде. О! Ми добре знаємо одне одного, ми вирости в одному рівчаку... Послухай! Поглянь сюди! Якщо я схочу, то достатньо мені зробити ось так, лише поманити його пальчиком, і він примчиться сюди, щоб лизати мені ноги... Я у нього в крові, у твого Фажероля!

Вона пожвавлювалася, тож він знайшов за розумне розпочати відступ.

- Мій Фажероль, - пробурмотів він. – Мій Фажероль...

- Так, твій Фажероль! Чи ти думаєш, що я вас не розкусила? Він увесь час крутить коло тебе хвостом, бо сподівається на статті, а ти вдаєш доброго короля і підраховуєш вигоду, котру отримаєш, якщо підпиратимеш митця, улюбленця публіки.

Цього разу Жорі забелькотів і дуже знітився через Клода. Він, до речі, не захищав себе і волів перетворити сварку на жарт. Га? Хіба ж вона не кумедна, коли ось так розпалюється? В її очицях виблискує гріх, а вустонька викривлюються від вереску!

- Ось тільки, дорогенька, ти попусуєш усього Тіціана.

Обеззброєна, вона розсміялася.

Клод приємно розслабився і спорожнював келишки коньяку, не усвідомлюючи того. Він був тут уже дві години, і в ньому посилювалося сп'яніння – повне марень сп'яніння від наливок посеред хмарин тютюну. Заговорили про інше, порушили проблему високих цін, які почали вражати малярство. Ірма вже не говорила, тримала між губами згаслий недопалок цигарки і не відводила очей від художника. Враз вона його запитала, переходячи на «ти», немовби замріялася:

- Де ти її узяв, свою жінку?

Здавалося, це зовсім не здивувало його, усі його думки сплуталися.

- Вона приїхала з провінції, вона була у однієї дами, і безперечно чесна.

- Гарна?

- Так, гарна.

Ірма на мить повернулася у марення, а тоді додала з усміхом:

- До дідька! Ото пощастило! Таких вже не залишилося, але саме для тебе зробили одну!

Але вона стрепенулася і вигукнула, виходячи з-за столу:

- Незабаром третя... Ах, мої малятка! Я викидаю вас за двері. Так, у мене зустріч з архітектором, я відвідаю ділянку біля парку Монсо. Знаєте, у тому новому кварталі, де забудова. Я там дещо винюшила.

Вони повернулися до вітальні, і вона зупинилася перед дзеркалом, невдоволена тим, що так розчервонілася.

- Це для твого особняка, чи не так? – спитав Жорі. – То ти знайшла гроші?

Вона опустила волосся на лоба і буцімто стерла долонею кров зі своїх щік, видовжила овал обличчя – переробила собі лице на рудоволосу куртизанку

з розумною чарівністю, як у витвору мистецтва. Озирнувшись, вона кинула йому замість відповіді:

- Диви! Ось і твій Тіціан!

І далі сміючись, вона випхала їх до вестибюля, де мовчки взяла Клода за обидві руки і знову впірила у нього погляд, вглибині якого сяяло жадання. На вулиці йому стало недобре. Холодне повітря протверезило його, і тепер його гризли докори через те, що він розповів цій дівці про Крістін. Він склав присягу ніколи більше не ступати сюди ногою.

- Га? Добра дівчина, правда ж? – казав Жорі, запалюючи сигару, яку взяв у скриньці перед тим, як піти. – До речі, знаєш, це ні до чого не зобов'язує: пообідали, повечеряли, переспали. І добридень, прощай! Кожен пішов у своїх справах.

Незрозумілий сором перешкоджав Клодові одразу ж повернутися додому, а його супутник, збуджений обідом, запалився апетитом пошпацірувати і запропонував зайти до Бонграна, щоб потиснути йому руку. Клод радо зустрів цю ідею, і вони попрямували разом на бульвар Кліші.

Бонгран протягом двадцяти років винаймав простору майстерню. Він не поступався сучасним смакам, цій пишності килимів та дорогих дрібничок, якими почали оточувати себе молоді художники. Це була старомодна гола й сіра майстерня, прикрашена тільки етюдами самого хазяїна, що висіли без рамців і скопом, наче вотивні малюнки у капличці. Єдиними розкошами були велике дзеркало у стилі ампір, висока нормандська шафа та два крісла, оббиті потертим утрехтським оксамитом. В кутку ведмежа шкура, з якої вилізла уся шерсть, вкривала широкий диван. Але митець зберіг з часів романтичної молодості звичку до особливого робочого одягу, тож прийняв відвідувачів у просторих штанах, довгій блузі, підперезаній шнуравкою, та у священницькій ярмулці на маківці.

Він сам пішов відчинити, тримаючи в руці палітру і пензлі.

- А ось і Ви! О! Яка чудова думка!.. Я думав про Вас, мій любий. Я вже не пам'ятаю, хто повідомив мене про Ваше повернення, і я подумав собі, що невдовзі Вас побачу.

Його вільна рука першою попрямувала до Клода з широким порухом щирої приязні. Потім він потис руку Жорі і додав:

- А Ви, молодий понтифіку, я читав Вашу останню статтю і дякую Вам за добре слово, яке Ви знайшли для мене... Заходьте, та заходьте удвох! Ви мені не заважаєте, я користаюся з денного світла до останньої хвилини, бо у ці кляті листопадові дні не маєш часу, аби зробити бодай щось.

Він знов узявся до праці, стоячи перед мольбертом, на якому було невелике полотно: дві жінки, мати і дочка, шиють, сидячи край залитого сонцем вікна. Молоді люди дивилися з-поза його плечей.

- Це виточнено, - зрештою прошепотів Клод.

Бонгран, не озираючись, знизав плечима.

- Так собі! Дурничка! Треба себе чимось займати, чи не так?.. Я зробив це з натури – у друзів, а тепер трохи підчищаю.

- Але ж воно довершене, це окраса з правдивості й світла, - розпалюючись, вів Клод. – О! Яка простота! Бачите, простота – це те, що збурює мене усього!

Художник враз відступив і кліпнув очима з виглядом глибокого подиву.

- Ви так вважаєте? Воно Вам дійсно подобається?.. Гаразд! Коли Ви зайшли, я саме міркував, що воно бридке, це полотно... Слово честі! Я цілковито занепав духом, я був переконаний, що у мене вже не лишилося таланту бодай на гріш.

Його руки тремтіли, усе його велике тіло болісно здригалось в муках творіння. Він відклав палітру і повернувся до молодих чоловіків, краючи руками порожнечу. І цей зістарений митець посеред успіху, який забезпечив йому місце у французькій Школі мистецтв, кричав їм:

- Вас це дивує, але бувають дні, коли я запитую себе, чи я здатен намалювати хоча б ніс... Так, перед кожним своїм полотном я глибоко хвилююся, немов початківець, серце мені гупотить, від неспокою пересихає у роті, зрештою, мене усього тіпає. Справжній страх перед публікою! О! Молоді люди! Ви гадаєте, що вам відомий той страх, але ви про нього навіть не здогадуєтесь, бо ж – Господи! – бо ж якщо вам не вдасться твір, вам то лише на користь, бо ви спробуєте зробити кращий, і ніхто вам не дорікатиме. А ми, старці, які самі встановили мірило, ми змушені дорівнятися до самих себе або ж прогресувати, ми не можемо ослабнути, інакше полетимо геть на звалище... Ну ж бо, знаменитий добродію, великий артисте, суши собі мозок, псуй собі кров, щоб здійснитися вище, завжди вище, іще вище. А якщо тупцятимеш на місці, на вершині, то вважай себе за щасливця, бий ноги, щоб тупцяти там якомога довше. А якщо відчуєш, що занепадаєш... Що ж! Розтрощи собі лоба, котися к бісу, щоб подох твій талант, який вже застарів, котися до забуття зі своїми безсмертними творами, знищений безсилим зусиллям створити щось більше!

Його сильний голос здійснювався фінальним ударом грому, а його широке червоне обличчя дихало неспокоєм. Крокуючи, він продовжував, буцімто захоплений проти власної волі вихором шаленості:

- Казав же я вам разів сто, що дебют вічний, що радість не у тому, аби дістатись нагору, а щоб здійматися, залишатися у радощах сходження. Ось тільки ви не розумієте, ви не можете зрозуміти, треба пройти через це особисто... Подумайте лишень! Сподіваєшся на усе, мрієш про усе. Це час

безмежних ілюзій: ноги такі міцні, що найтяжчі стежки здаються короткими, тебе пожирає такий апетит до слави, що найперший невеличкий успіх сповнює рот вишуканим смаком. Який то бенкет, коли можеш наситити свою амбітність! Ти відчуваєш, що майже дійшов, ти подряпаний, але щасливий! А тоді – зроблено, вершина підкорена, і потрібно її стерегти. І тоді починаються жахіття, ти вже виснажив сп'яніння і розумієш, що воно було закоротке, навіть по суті гірке, що воно не вартує сплаченої ціни. Вже більше не пізнаєш нічого невідомого, не відчуєш нічого нового. Гординя отримала свою пайку реноме, ти знаєш, що віддав свої великі твори, і дивуєшся, що вони не подарували більших радощів. З цієї миті обрій спорожнюється, жодна нова надія не кличе вас туди, залишається тільки померти. А ти однак чіпляєшся, не хочеш, щоб тобі настав кінець, затавляєшся над творінням як старець над коханням – тяжко, ганебно... Ах! Слід було б мати відвагу та гордість, щоб удушитися перед своїм останнім шедевром!

Він вищився, здавалося, торкався високої стелі майстерні, тремтів від такого сильного хвилювання, що на очах йому виступили сльози. Він ступив крок, упав на стілець навпроти свого полотна і питався із занепокоєним виглядом учня, котрий потребує заохочення:

- Тож, справді, воно вам дуже подобається?.. Я вже не наважуюся у це вірити. Моє нещастя має полягати у тому, що у мені водночас забагато і замало критичного відчуття. Тільки-но я беруся за етюд, як одразу ж надихаюся. А потім, якщо він не має успіху, я катуюся. Ліпше було б взагалі його не бачити, як та скотина Шамбувар, або ж бачити його наскрізь і більше не малювати... Скажіть щиро, вам подобається ця картинка?

Клод і Жорі стояли нерухомо, здивовані, знічені перед цим риданням важкого болю, цими муками дітородження. В яку ж мить мала розпочатися

ця криза, аби майстер ревів від страждання і радився з ними, немов з товаришами? Найгіршим було те, що вони не могли приховати вагання під цим наполегливим пристрасним поглядом, яким він їх благав, перед очима, в яких ховався страх занепаду. Вони добре знали про чутки і поділяли думку, що цей художник після «Сільського весілля» не створив нічого, що вартувало б тієї знаменитої картини. Хоча він і затримався у кількох полотнах, але тепер зісковзував до майстернішої, але сухішої фактури. Спалах минув, кожен твір буцімто занепадав. Але про це вони не могли сказати, і Клод, опанувавши себе, вигукнув:

- Ви ніколи ще не малювали нічого настільки потужного!

Бонгран усе ще дивився на нього, очі в очі, а тоді обернувся до свого твору, зосередився на ньому і змахнув обома богатирськими руками, буцімто хотів розтрощити кістки, щоб підняти таке маленьке і таке легеньке полотно. Він пробурмотів, говорячи до себе:

- Боже правий! Яке воно важке! Байдуже! Ліпше я залишу свою шкіру, аніж полечу шкереберть!

Він знову взявся за палітру, заспокоївся від першого ж руху пензлем, округлив плечі доброго дядечка, випнув потилицю і вже залишався в упертій поставі селянина, вперемішку з буржуазною витонченістю, витвором якої він і був.

Запала тиша. Жорі, не відводячи очей від полотна, запитав:

- Його продано?

Художник відповів неквапливо, як митець, котрий бере погодинну оплату і не переймається заробітком.

- Ні... Мене паралізує, якщо за спиною стоїть замовник.

Не припиняючи роботи, він продовжував, але тепер вже глузливо:

- Еге! На тому починають робити гешефти, на нашому малярстві!.. Даю слово, я такого ніколи не бачив, а я ж бо майже предок... Тож Ви, люб'язний журналісте, Ви віддали усі квіточки молоді, у тій статті, де згадуєте про мене! Там було два чи три підмайстра, які попросту є геніями.

Жорі засміявся.

- Мати Божа! Якщо маєш газету, то з неї треба користатися. До того ж, публіка любить таке – щоб їй відкривали великих людей.

- Безсумнівно, глупота публіки безмежна, я не проти, щоб Ви її експлуатували... Ось тільки я пригадую наші початки, за наших часів. До дідька! Нас не балували, перед нами було десятиліття праці та боротьби, перш ніж мати змогу так гучно заявити про своє малярство... А тепер перший-ліпший вертихвіст, який може намазюкати чоловічка, змушує грати рекламу в усі сурми. І яка реклама! Гармидер від одного краю Франції до іншого, раптові авторитети, які проростають з вечора до ранку і які гримлять, немов грім посеред публіки, що роззявила роти. Не кажучи вже про твори – ці бідолашні твори, про які повідомляють артилерійським салютом, на які чекають з гарячковою нетерплячістю, які протягом тижня доводять Париж до шалу, а потім падають у довічне забуття!

- Та Ви розпочали судовий процес проти інформаційної преси, - проголосив Жорі, простягаючись на дивані і запалюючи нову сигару. – Про неї можна сказати і добре, і погане, але – до дідька! – потрібно йти в ногу з часом!

Бонгран труснув головою і впав у безмежну веселість:

- Ні й ні! Тепер вже досить витягти козюльку з носа, щоб стати молодим майстром... Мене, якщо хочете знати, що мене смішить, так це ваші молоді майстри!

Але він враз обм'як, так ніби в його голові одна думка викликала іншу, і обернувся до Клода, щоб запитати:

- До речі, про Фажероля. Ви бачили його картину?
- Так, - лише й відповів молодий чоловік.

Обидва продовжували дивитися один на одного, на їхніх устах заграла непереможна усмішка, і Бонгран зрештою додав:

- Ось хто Вас обікрав!

Жорі стало ніяково, він опустил очі, запитуючи себе, чи має захищати Фажероля. Безперечно, йому здавалося вигідним вчинити так, адже він уславлював цю картину – акторку в гримерці, гравюри з якої мали великий успіх у книжкових крамницях. Хіба ж сюжет не сучасний? Хіба ж воно не було гарно намальоване у світлій гамі нової школи? Не виключено, що можна було б намалювати з більшою силою, ось тільки потрібно залишити кожному його темперамент. До того ж, вишуканість та шляхетність на дорозі не валяються.

Схилившись над своїм полотном, Бонгран, котрий зазвичай висловлював щодо молоді лише батьківські похвали, здригався і робив помітні зусилля, щоб не вибухнути. Але вибух стався поза його волею.

- Та дай нам спокій, га?! Дай спокій з вашим Фажеролем! Тож ви вважаєте нас дурнішими за природу?!.. Послухайте! Ви бачите ось тут великого художника. Так, цього молодого добродія, який перед Вами! І що? Увесь фокус у тому, щоб вкрати у нього оригінальність і підлаштувати її під безликим соусом Школи мистецтв! Чудово!

Беремо сучасність, малюємо світлим, але залишаємо банальний та коректний малюнок, композицію, котра буде приємною для усіх, врешті-решт, форму, якої навчають там, аби потішити буржуа. А тепер ще полиймо це легкістю. О! Тою огидною легкістю пальців, з якою так само вправно оздоблять кокосовий горіх, тою пливкою і приємною легкістю, яка завойовує успіх, а мала б каратися каторгою, чуєте?!

Він розмахував палітрою та пензлями, стискаючи їх в обох кулаках.

- Ви суворий, - зічено мовив Клод. – Фажероль дійсно має витончені якості.
- Мені розповідали, - пробурмотів Жорі, - що недавно він уклав дуже вигідну угоду з Ноде.

Це ім'я, вимовлене посеред розмови, знову розслабило Бонграну, і він повторював, злегка стинаючи плечима:

- А! Ноде!.. А! Ноде!..

Він їх дуже розвеселив з тим Ноде, якого чудово знав. Цей торговець за останні кілька років докорінно змінив мистецьку комерцію. Це вже не була стара гра, ані засмальцьований сурдут та вишуканий смак татуся Мальгра, котрий винохував полотна початківців, купував їх за десять, а перепродував за п'ятнадцять франків – той дрібний шахер-махер знавця, який кривиться перед цікавим твором, щоб знецінити його, хоча в душі обожнює живопис і заробляє собі на злиденне життя швидким оновленням в обачній операціях кількох су свого капіталу. Ні, славнозвісний Ноде поводить як шляхтич – хитромодний жакет, діамант у краватці, на помаджений, відполірований та полакований. Він живе на широку ногу, наймає екіпаж на місяць, має місце у Опері, зарезервованій столик у дорогому ресторані «Біньйон» - він ходить повсюди і з ним усі знаються.

Але на загал, це спекулянт, біржовик, якому категорично наплювати на гарне малярство. У нього є чуття виключно на успіх, він вгадує митця, котрого можна розкрутити – не того, який, не відомо, стане чи не стане великим художником, а того, чий облудний талант, переповнений фальшивою зухвалістю, принесе прибутки на буржуазному ринку. Саме в такий спосіб він докорінно змінив цей ринок, усунув давнішнього шанувальника смаку і має справу лише з багатими шанувальниками, які не знаються на мистецтві, а купують картину як біржове капіталовкладення – з марнославства чи сподіваючись на підвищення ціни.

Тут Бонгран, знаний дотепник і в душі лицедій, почав розігрувати сценку. Ноде прийшов до Фажероля. «У Вас є талант, мій любий. Ах! Ваша вчорашня картина продана. За скільки? – П'ятсот франків. – Та Ви збожеволіли! Вона коштувала тисячу двісті. А та, що у Вас залишилася, вона за скільки? – Господи! Та не знаю, скажімо, тисяча двісті. – Та ну ж бо! Тисяча двісті! Ви що, не чуєте мене, мій любий? Вона коштує дві тисячі. Я забираю її за дві тисячі. І відтепер Ви працюєте виключно для мене, Ноде! Прощайте, прощайте, мій любий! Не розбазарюйтесь, Ваша фортуна у Ваших руках, я за це відповідаю.» Він пішов, забрав картину до екіпажа і прогулюється з нею від шанувальника до шанувальника, поміж якими поширив новину, що відкопав надзвичайного художника. Один з них таки клюнув і питає про ціну. «П'ять тисяч. – Як?! П'ять тисяч?! Полотно не відомо кого! Та Ви з мене насміхаетесь! – Послухайте, пропоную Вам гешефт: я продаю її Вам за п'ять тисяч і підписую зобов'язання відкупити за шість через рік, якщо вона більше Вам не подобатиметься.» Шанувальник враз завагався: чим він ризикує? Вигідне капіталовкладення, що не кажіть, і він купує. А Ноде не марнує часу і протягом року прилаштовує у такий спосіб дев'ять чи десять полотен. Марнославство переміщується з надією на виграш, ціни

зростають, встановлюється біржовий курс, тож коли він повертається до шанувальника, той замість повернути картину платить за іншу вісім тисяч. А курс і далі зростає, і живопис перетворюється на підозрілу спекуляцію, на золоті копальні під пагорбами Монмартра, розкручені банкірами, і за які б'ються ударами банкнот!

Клод обурився, Жорі вважав це дуже розумним, аж тут у двері постукали. Бонгран пішов відчинити і вигукнув:

- Погляньте! Ноде!.. А ми саме про Вас говорили.

Дуже коректний Ноде, без найменшої крапочки вуличної багнюки, незважаючи на жахливу погоду, привітався і зайшов зі стриманою ввічливістю світської людини, яка ступає до церкви.

- Дуже щасливий! Яка честь! Любий майстре... Я певен, що Ви говорили тільки добре.

- Та зовсім ні, Ноде, зовсім ні! – спокійненько продовжував Бонгран. – Ми говорили, що Ваш спосіб експлуатувати живопис породжує небачене поколіннячко художників-насмішників, у компанії з безчесними ділками.

Незворушний Ноде усміхнувся.

- Слова жорстокі, але чарівні! Та ну ж бо, шановний майстре, ніщо з Ваших вуст не зможе мене образити.

Він поринув у екстаз перед картиною – двома жіночками за шиттям.

- Ах! Боже мій! Я цього ще не бачив! Яке диво!.. Ах! Яке світло! Яка фактура! Така міцна і така широка! Це від самого Рембрандта! Так, Рембрандт!.. Послухайте, любий майстре, я прийшов лишень, щоб засвідчити Вам свою шану, але мене привела моя щаслива зірка. Укладімо

нарешті гешефт, віддайте мені цей скраб... Скільки забажаєте, я вкрию його золотом.

Було видно, що спина Бонграна з кожним словом смикається дедалі роздратованіше. Він увірвав грубо:

- Запізно. Продано.

- Продано! Боже ж ти мій! А Ви не могли б відступитися?.. Скажіть мені принаймні кому, і я зроблю усе, я віддам усе... Ах! Який жахливий удар! Продана! Ви в тому певні? А якщо запропонувати Вам вдвічі більше?

- Продано, Ноде, і досить з цим. Га?

Але торговець продовжував голосити. Він залишався ще кілька хвилин, умлівав перед іншими етюдами, обійшов майстерню з гострим поглядом гравця, який винюхує удачу. Нарешті він зрозумів, що втрапив у недобру годину і нічого не забере, тому пішов собі, попрощавшись з вдячним виглядом і вигукуючи захоплення ще й на сходах.

Як тільки він забрався, Жорі, котрий слухав з подивом, дозволив собі запитання:

- Але, мені здається, Ви нам казали... Воно ж не продане, чи не так?

Бонгран спершу не відповів і повернувся до полотна, а тоді заволав громовим голосом, вкладаючи у цей крик усе приховане страждання, усю боротьбу, що зароджувалася у ньому і в якій він не зізнавався:

- Він мене дістав! Він ніколи нічого не отримає!.. Нехай купує у Фажеролів!

За чверть години Клод і Жорі також пішли, залишивши Бонграна, котрий у присмерку затявся над працею. На вулиці Клод попрощався з приятелем, але, незважаючи на тривалу відсутність, не пішов одразу ж на вулицю Дуе.

Бажання ходити ще, забути у цьому Парижі, де зустрічі лишень одного дня переповнили йому голову, змусили його блукати до темної пітьми поміж замерзлої багнуки вулиць, під світлом газових ліхтарів, подібних до кіптявих зірок вглибині туману.

Клод з нетерпінням чекав четверга, щоб повечеряти у Сандоза, котрий незмінно приймав товаришів раз на тиждень. Приходили усі, хто хотів, їжа була для усіх. Хоча він і одружився, змінив своє життя, занурився до літературної боротьби, проте зберіг свій день – цей четвер, що розпочався ще після завершення школи, коли вони викурили першу люльку. Як він повторював сам, натякаючи на свою дружину, лишень побільшало на одного товариша.

- Послухай-но, мій старенький, - відверто сказав він Клодові, - мені воно дуже допікає...

- Що таке?

- Ти не одружений... О! Я! Ти ж знаєш, я радо прийняв би твою дружину... Але ж ті недоумки, та згряя буржуїв, вони на мене чигають і почнуть розповідати жахіття...

- Та звісно ж, мій старенький, але сама Крістін відмовиться приходити до тебе!.. О! Ми все чудово розуміємо! Я прийду самий, можеш на мене розраховувати!

На шосту Клод вже прийшов до Сандоза, на вулицю Ноле, у нетрях кварталу Батіньоль. Він насилу знайшов невеличкий будиночок, який винаймав його друг. Спершу він зайшов до великого будинку, що виходив на вулицю, і звернувся до консьєржа, який провів його через три двори, а тоді треба було прослизнути вульким проходом між двома спорудами, спуститися на кілька сходинок, перш ніж впертись у ґрати вузького

садочка: це було тут, будиночок знаходився в кінці алеї. Але було так темно, а перед тим він замало не поламав собі ноги на східцях, тож не наважився на більший ризик, тим паче, що поруч розлючено гавкотів велетенський пес. Нарешті він почув голос Сандоза, який підійшов і заспокоїв собаку.

- А! Це ти!.. Ну як? Справжнє село. Треба встановити ліхтар, щоб наші гості не розбили собі лоба... Заходь, заходь... Клятий Бертроне! Коли ти замовкнеш?! Дурнику, хіба ж ти не бачиш, що це наш друг?!

Пес, задерши хвоста і радісно видзявкуючи, провів їх до будиночка. Молода служниця вийшла з ліхтарем і причепила його до паркану, щоб освітлити страшні сходи. В садку була тільки невеличка центральна галявинка, посеред неї стриміла велетенська слива, від тіні якої трава загнивала. До дуже низенького будиночка, лише на три фасадні вікна, вів розкішний тунель з дикого винограду, де блищала новесенька лава, встановлена там як прикраса під зимовими дощами, доки не з'явиться сонце.

- Заходь, - повторив Сандоз.

Він завів його праворуч від вестибюля – до вітальні, яку перетворив на робочий кабінет. Їдальня та кухня знаходилися ліворуч. На горішньому поверсі його мати, котра вже не вставала з ліжка, займала велику спальню, а подружжя задовольнилося іншим покоєм і туалетною кімнаткою, розташованою між двома приміщеннями. І це було усе – справжня коробочка з-під цукерок чи радше комод, з перебілками завтовшки з аркуш паперу. Але це був дім праці та надії, просторий, порівняно з піддашшями молодості, і його вже звеселяли перші ознаки добробуту й розкошів.

- Га? – вигукнув Сандоз. – Ну як, нам тут не бракує місця! О! Це незрівнянно зручніше, ніж на вулиці Пекла! Бачиш, я маю кімнату для себе

одного. Я купив дубовий стіл, щоб писати, а жінка подарувала мені цю пальму, ось у цьому старовинному руанському горщику... Га? Це ж шикарно!

Якраз зайшла його дружина. Висока, зі спокійним веселим обличчям, з чудовим темним волоссям, у дуже простій чорній попліновій сукні, поверх якої був підв'язаний широкий білий фартух. Хоча вони і мали служницю, котра жила у їхньому домі, вона сама займалася кухнею, пишалася деякими зі своїх страв і влаштувала господарство за взірцем буржуазної охайності та ласості.

Вона і Клод одразу ж відчували себе давніми знайомими.

- Люба, називай його Клодом.... А ти, старенький, називай її Анрієтою... Жодних мадамів, жодних панів, або я щоразу накладатиму на вас штраф у п'ять су.

Вони засміялися, і вона втекла, бо її вже чекала на кухні провансальська страва – рибна юшка буюбез, якою вона хотіла потішити друзів із Пласана. Вона отримала рецепт безпосередньо від чоловіка і, за його словами, надзвичайно набила на тому руку.

- Вона чарівна, твоя жінка, - сказав Клод. – І вона тебе балує.

Але Сандоз, сівши за стіл і поставивши лікті поміж сторінок майбутньої книги, які написав зранку, заговорив про перший роман зі своєї серії, який оприлюднив у жовтні. О! Що вони зробили з його бідолашною книжечкою! Вони перерізали йому горло, добивали його, уся критика переслідувала його і верещала. Скільки ж проклять посипалося на нього, немовби він вбивав людей посеред лісу. А він з того сміявся, навіть збуджувався – його плечі міцні, а постава спокійна, мов у трударя, котрий знає, куди прямує. У ньому залишився тільки подив з непроглядної

глупоти хлопаків, чії статті, нашкрябані нашвидкоруч, вкривали його брудом, хоча, схоже, вони не розуміли жодних його намірів. Усе полетіло до помийниці з лихослів'ям: його нове дослідження фізіологічної людини, всемогутня роль, яку він відвів середовищу, безмежна природа, що твориться одвічно, саме життя – усе життя, всевітнє життя, яке дається усім створінням, не розбираючи ні гори, ні споду, ні краси, ні обриди. А ще була відважна мова, переконаність у тому, що усе потрібно сказати, що деякі гидкі слова необхідні як розпечене тавро, що мова виходить наснаженою з цієї примусової купелі. І головне, статевий акт – походження і постійне завершення світу, у всій своїй славі під ясным сонцем, визволений з ганьби, під якою його ховають. Письменник безперечно погоджувався, що на таке образяться, проте волів, аби його бодай зрозуміли і ображалися на зухвалість, а не на безглузду гидоту, яку йому приписували.

- Послухай! – продовжував він. – Я вважаю, що дурників більше, аніж лихих людей... Вони шаліють через мою форму, через написане речення, образ, життя стилю. Так, ненависть до літератури – уся буржуазія подихає від неї!

Він умовк, сповнений смутку.

- То й що?! – помовчавши, сказав Клод. – Ти щасливий, ти працюєш, ти твориш!

Сандоз звівся і болісно махнув рукою.

- Ах, так! Я працюю, я народжую свої книги до останньої сторінки... Але якби ж то ти знав! Якби я сказав тобі, у якому відчаї, поміж якими муками! Хіба ж ці недоумки не дійшли до того, що звинувачують мене у пихатості?! Мене! Мене, котрого недосконалість моїх творів переслідує навіть уві сні! Мене, котрий

ніколи не перечитує сторінок, написаних напередодні, тому що я боюся побачити їх настільки огидними, що вже не зможу знайти сили продовжувати!.. Я працюю. Га? Безсумнівно, я працюю! Я працюю так, як живу, бо я для цього народився. Але поглянь: я від того не повеселішав, я ніколи не буваю задоволений собою, наприкінці завжди усе летить шкереберть!

Їх увірвав гучний голос, і з'явився Жорі, радіючи від свого життя, розповідаючи, що він тільки-но перелицював давнішню хроніку, аби мати вільний вечір. Майже одразу ж зайшли, розмовляючи, Ганьєр та Маудо, які перестрілися на порозі. Перший, заглиблений протягом останніх кількох місяців у теорію кольорів, пояснював іншому свою методику:

- Я накладаю тон, - продовжував він. – Червоний на прапорі блякне і жовкне, бо виокремлюється на небесній блакиті, додатковий колір якої – оранжевий – змішується з червоним.

Зацікавлений Клод почав було розпитувати його, аж тут служниця принесла телеграму.

- Гарзд! – мовив Сандоз. – Це Дюбюш: він вибачається і обіцяє потішити нас об одинадцятій.

В цю мить Анрієта широко прочинила двері і сама повідомила про вечерю. На ній вже не було кухонного фартуха, і вона весело, як господиня дому, потискала руки, які простягали до неї. До столу! До столу! Вже пів на восьму, юшка не чекатиме. Жорі зазначив, що Фажероль присягався йому прийти, але про це нічого не хотіли чути: він стає кумедним, той Фажероль, коли вдає із себе молодого майстра, заваленого роботою!

Їдальня, до якої вони перейшли, була настільки тісною, що для того, аби встановити у ній піаніо, довелося продовжувати щось на кшталт алькова до

темної комірки, де доти зберігали посуд. Проте, в урочисті дні їх збирався десяток довкола круглого столу, під білою порцеляною лампою, хоча доводилося перегороджувати буфет, і через це служниця вже не могла піти по тарілки. До речі, господиня дому прислуговувала сама, а господар розташувався навпроти, коло перегороженого буфета, і брав або передавав звідти те, що було потрібне.

Анрієта влаштувала Клода праворуч, Маудо ліворуч від себе, а Жорі та Ганьєр сіли обабіч Сандоза.

- Франсуаз! – покликала вона. – Подай-но мені печеню, вона на плиті.

Служниця принесла печеню, і господиня поклала по два шматки до кожної тарілки, а тоді почала поливати зверху провансальською юшкою, аж тут двері відчинилися.

- Фажероль! Нарешті! – мовила вона. – Влаштовуйтесь тут, біля Клода.

Він вибачився з виглядом галантної ввічливості, посилаючись на ділову зустріч. Тепер дуже елегантний, затиснений в одяг англійського крою, він був вбраний як чоловік з вищого кола, з пікантною ноткою мистецької неохайності, яку досі зберігав. Він одразу ж всівся, потис руку сусіда і вдав жваву радість.

- Ах! Мій старенький Клоде! Я вже так давно мріяв побачити тебе! Так, я разів сто збирався поїхати туди, щоб побачити тебе! Але ж ти знаєш – життя...

Клод почувався маркітно перед цими вигуками і силувався відповідати з такою ж сердечністю. Але Анрієта, котра подавала страви, порятувала його, нетерпляче перепитавши:

- Та ну ж бо, Фажеролю, відповідайте мені... Ви бажаєте два шматки печені?
- Звісно так, пані, два шматки... Як я її обожнюю, провансальську юшку. Ви, до речі, готуєте її винятково смачно! Дивовижно!

Справді, усі умлівали, особливо Маудо та Жорі, котрі проголосили, що навіть у Марселі ніколи не куштували нічого смачнішого. Тож молода жінка, задоволена, ще рожева від гарячої плити, з великою ложкою в руках, тільки й встигала наповнювати тарілки, що поверталися до неї. Вона зрештою встала зі стільця і особисто побігла на кухню по рештки юшки, бо служниця геть розгубилася.

- Та їж! – гукав Сандоз. – Ми зачекаємо, доки ти поїси.

Але вона вперлася і залишалась навстоячки.

- Облиш... Передай ліпше хліба. Так, позад тебе, на буфеті... Жорі полюбляє кусники, м'якушик у ющі.

Сандоз також звівся, допомагав прислуговувати, доки усі кепкували з Жорі щодо тетері, яку він любив.

Клод, перейнявшись цією щасливою добродушністю, буцімто прокинувся з тривалого сну, дивився на них усіх і запитував себе, чи не залишив їх, бува, напередодні, і чи дійсно сплинуло чотири роки відтоді, як він востаннє їв ось так, у четвер. І все ж вони були іншими, вони змінилися: Маудо згірк від злигоднів, Жорі поринув у насолоду, Ганьєр віддалився, відлетів кудись. І, головне, йому здавалося, що Фажероль, який сидів поруч з ним, дихав холодом, незважаючи на перебільшену сердечність. Безсумнівно, їхні обличчя трохи постарішали, виснажені життям. Але було не тільки це – між ними нібито утворювалася порожнеча, він бачив їх окремішно, чужими, хоча вони й сиділи пліч-о-пліч, щільно затиснені

довкола цього столу. До того ж, середовище було новим: тепер жінка додавала свій шарм і заспокоювала їх своєю присутністю. Тож чому перед цим фатальним перебігом речей, які помирають і відновлюються, він мав відчуття того, що усе починається спочатку? Чому він поклявся б, що вони сиділи на цьому ж місці і в четвер минулого тижня? Зрештою, йому здалося, що він зрозумів: це Сандоз – він не поворушився, так само впертий у своїх сердечних звичках, як і у звичці до праці, щасливий приймати їх за столом свого нового родинного гнізда, як і тоді, коли ділив з ними свій убогих парубоцький харч. Його знерухомила мрія про довічну дружбу, про те, що подібні четверги триватимуть до безкінечності, аж до скону віків. Усі навіки разом! Усі рушили водночас і досягли однієї перемоги!

Сандоз мусив здогадатися, від якої думки онімів Клод і, перехилившись через стіл, сказав до нього з добрим молодечим сміхом:

- Ну як, мій старенький? Ось ти й з нами! А! До дідька! Як нам тебе бракувало!.. Але, бачиш, нічого не змінилося, ми такі самі... Чи не так? Що скажете?

Усі відповіли, гойдаючи головами. Жодного сумніву! Жодного сумніву!

- Ось тільки, - продовжував він, розквітаючи, - кухня трохи краща, ніж на вулиці Пекла... Пам'ятаєте, яку мішку я змушував вас там їсти?!

Після юшки з'явилося рагу із зайчатини, а смажена птиця у супроводі салату завершила вечерю. Але вони довго залишалися за столом, десерт затягнувся, хоча розмова не була ані такою гарячковою, ані такою шаленою, як колись: кожен говорив про себе, тоді замовкав, бачачи, що ніхто його не слухає. Однак за сиром, коли спробували дешевого і трохи згірклого бургундського вина, бочечку якого подружжя ризикнуло

замовити на гонорар за перший роман, голоси стали гучнішими і почали пожвавлюватися.

- То ти сторгувався з Ноде? – запитував Маудо, чиє зголодніле кістляве обличчя ще більше видовжилося. – Це правда, що він гарантує тобі п'ятдесят тисяч франків за перший рік?

Фажероль відповів ледь чутно:

- Так, п'ятдесят тисяч... Але ще ні про що не умовлено, я промацую, бо страшнуvато ось так зобов'язуватися. О! Мене так просто не запакувати!

- До біса! – пробурмотів скульптор. – Ти вибагливий. За двадцять франків на день я змавпуvу усе, що забажаєте.

Тепер усі слухали Фажероля, котрий грав чоловіка, виснаженого першим успіхом. У нього й досі було гарне і хвилююче личко повійниці, але його ретельна зачіска та фасон його бороди надавали йому поважності. Хоча він ще час від часу заходив до Сандоза, проте відокремоюvався від цього товариства, а натомість прогулюvався в компаніях на бульварах, вчащав до кафе, до газетних редакцій – до усіх місць, де міг отримати рекламу і налагодити корисні стосунки. Це була справжня тактика, непохитне бажання окремішно вибудувати свій тріумф, лицемірна думка, що для того, аби досягти успіху, більше не потрібно мати нічого спільного з цими революціонерами – ані гешефтів, ані стосунків, ані звичок. Навіть подейкували, що до його фортуни причетні жінки з двох чи трьох світських салонів, але він був не брутальним самцем, як Жорі, а розпусником, який стоїть вище за такі пристрасті і попросту лоскоче підтоптаних баронес.

Жорі якраз нагадав йому про одну статтю з єдиною метою підвищити власну значимість, адже стверджував, що створив Фажероля, так як колись стверджував, що створив Клода.

- Скажи-но, ти читав дослідження Верньє прот тебе? От іще один, котрий мене копіює!
- Та про нього вже стільки статей! – зітхнув Маудо.

Фажероль недбало махнув рукою, але усміхався, приховуючи зневагу до цих бідолашних чортяк, у котрих так мало спритності і котрі затялися у безглуздій грубості, тоді як натовп дуже легко підкорити. Хіба ж не варто кинути їх після того, як він їх обібрав? Він користався усією ненавистю, що падала на них, його підсолоджені полотна прославляли, щоб добити їхні уперто шалені твори.

- А ти читав статтю Верньє? – повторив Жорі Ганьєрові. – Правда ж, він каже те, що я вже сказав?

Ганьєр вже якусь мить зосереджувався на спогляданні своєї склянки на білій скатертині, на якій відблиск вина залишав червону пляму. Він здригнувся.

- Га? Стаття Верньє?
- Так, загалом, усі статті, що стосуються Фажероля.

Вражений Ганьєр обернувся до Фажероля.

- Ти диви! Про тебе пишуть статті... Я про те нічого не знаю, я їх не бачив... А! То про тебе пишуть статті! І чому?

Здійнявся божевільний регіт, тільки Фажероль силувано шкірився, бо вважав це злим жартом. Але Ганьєр був цілком щирим: він дивувався, що можна створити успіх для художника, який навіть не дотримується закону цінностей. Успіх цього шахрая – та нізащо у світі! А як же совість?

Ця галаслива веселість розігріла кінець вечері. Вже ніхто не їв, але господиня дому ще намагалася наповнити тарілки.

- Мій друже, стеж уважно, - повторювала вона Сандозові, котрий розпаленів посеред гамору. – Простягни руку – тістечка на буфеті.

Усі галасували, зводячись. Вечір мав продовжитися там само, довкола столу, за чаєм, тож вони поки що стояли коло стіни і продовжували балакати, доки служниця прибирала тарілки. Подружжя допомагало їй: вона ховала сільнички до шухляди, він згортав скатертину.

- Можете курити, - сказала Анріста. – Ви ж знаєте, мені це аж ніяк не заважає.

Фажероль затяг Клода на підвіконня, запропонував йому сигару, але той відмовився.

- Ах, справді! Ти не куриш... Послухай, я зайду поглянути, що ти привіз. Га? Має бути щось дуже цікаве. Ти ж знаєш, якої я думки про твій талант. Ти сильніший за мене...

Він був дуже покірливим, в душі щирим, випускав свій колишній захват, назавжди відзначений впливом чужої геніальності, яку визнавав, попри складні розрахунки свого лукавства. Але його покірливість посилювалася через рідкісну для нього зніченість та через неспокій, спричинений мовчанням авторитета його молодості щодо його картини. Але він наважився, хоча вуста його тремтіли:

- Ти бачив мій твір, у Салоні? Скажи чесно, тобі сподобалося?

Клод секунду повагався і сказав товарицьки:

- Так, в ньому багато хорошого.

Фажеролю вже серце стікало кров'ю від того, що він поставив це дурнувате запитання. Він остаточно замакітрився, почав вибачатися, намагався знайти невинне виправдання своїм запозиченням і захистити свої поступки. Коли він врешті-решт насилу видряпався, у відчаї від власної незграбності, то на якусь мить знову став колишнім дотепником, самого Клода розмішив до сліз і звеселив усіх. Після цього він простягнув руку Анрієті, щоб попроситися.

- Як?! Ви нас так швидко залишаєте?

- На жаль, так, люба пані. Мій батечко сьогодні ввечері обробляє якесь начальство, щоб отримати орден... А оскільки я є одним з його титулів, то мусив заприсягтися, що з'явлюсь.

Коли він пішов, Анрієта тихесенько перемовилася кількома словами з Сандозом і зникла. Її легкі кроки залунали на горішньому поверсі: після одруження вона почала доглядати за старою кволою матір'ю і тому протягом вечора відлучалася кілька разів, як доти сам Сандоз. Зрештою, ніхто з гостей не помітив її відсутності. Маудо та Ганьєр балакали про Фажероля, виявляли приховану ущипливість, але відкрито не нападали. Вони ще тільки обмінювалися іронічними поглядами і стинали плечима, сповнені німої зневаги, мов хлопчачки, які не хочуть карати приятеля. І вони напосілися на Клода, падали ниць перед ним, засипали його сподіваннями, які покладали на нього. О! Він повернувся саме вчасно, бо тільки він, зі своїм даром великого художника, з міцною рукою, може бути головним майстром та визнаним вожаком. Після Салону відмовників школа пленеру розширилася, почало відчуватися посилення її впливу. На жаль, зусилля були роздрібнені, новобранці задовольнялися ескізами і лише намічали враження трьома помахами пензля. Усі чекали на достатньо потужного генія, котрий втілить формулу шедевр. Яке місце йому належить зайняти! Приборкати натовп, відкрити нове століття, створити

мистецтво! Клод слухав їх, опустивши очі додолу, і обличчя його блідло. Так, саме в цьому полягала його невимовна мрія, амбіція, в якій він не наважувався зізнатися собі самому. Проте, до втіхи від лестощів домішувався дивний неспокій, страх такого майбуття, бо ж він відчував, що вони возвишують його до ролі диктатора, так ніби він уже досяг тріумфу.

- Та облиште! – кінець кінцем вигукнув Клод. – Є ті, котрі варті не менше за мене. Я ще шукаю себе!

Роздратований Жорі мовчки кутив. Враз, коли двоє інших уперлися, він не зміг стримати таких слів:

- Усе це, мої малятка, тому, що ви казитеся через успіх Фажероля.

Усі загукали, вибухнули запереченнями. Фажероль! Молодий майстер! Ото ще добрячий жарт!

- О! Ти нас кидаєш, ми це знаємо, - сказав Маудо. – Можна не боятися, що відтепер ти напишеш про нас бодай два рядки.

- Мати Божа! Усе, що я пишу про вас, вирізають, - ображено відповів Жорі. – Ви змусили усіх ненавидіти вас... О! Якби ж то я мав власну газету!

Повернулася Анрієта, Сандоз пошукав очима її очі, і вона відповіла йому поглядом, усміхнулася ніжно і делікатно, як колись усміхався він сам, коли виходив зі спальні своєї матері. Потім вона скликала усіх, і вони знову розсілися довкола столу, а вона готувала чай і наливала його до чашок. Але вечір посмутнішав і обважив від втоми. Не покращало й тоді, коли запустили Бертрана, здоровенного пса, який почав лащитися, щоб отримати цукру, тоді влігся коло грубки і захропів, наче людина. Після дискусії з приводу Фажероля запанувала тиша, якась роздратована нудьга

копичилася в густому люльковому диму. Ганьєр навіть в один момент залишив стіл і всівся за піаніно, де почав під сурдину калічити Вагнера задерев'янілими пальцями аматора, який у тридцять років заграє перші гами.

Близько одинадцятої нарешті прийшов Дюбюш і остаточно заморозив зустріч. Він втік з балу, бажаючи сповнити щодо колишніх приятелів те, що вважав останнім обов'язком. Його фрак, біла краватка і широке бліде обличчя висловлювали водночас невдоволення тим, що прийшов, важливість, якої надавав цій жертві, і страх скомпрометувати вловлену фортуна. Він уникав говорити про свою дружину, щоб не бути змушеним приводити її до Сандоза. Він потиснув руку Клоду, без жодного зворушення, немов бачив його напередодні, відмовився від чашки чаю і неквапливо, надуваючи щоки, заговорив про перипетії облаштування у новому домі, в якому ще не висохло тинькування, про роботу, яка його замучує, відколи він займається будовами свого тестя – має бути зведена зовсім нова вулиця, коло парку Монсо.

І тоді Клод ясно відчув, як щось увірвалося. Невже життя незворотно забрало давнішні вечори, коли поміж ними був такий братерський запал, коли їх ще ніщо не роз'єднувало, коли жоден з них не відкраяв собі частку слави? Сьогодні починалася битва, кожен зголоділо вгризався зубами. І ось з'явилася тріщина, ледь помітна щілинка, і від неї розтрощилася на тисячі кавалочків давня дружба, в якій вони склали присягу.

Але Сандоз, потребує вічності, і досі нічого не помічав, бачив їх такими ж, як і на вулиці Пекла, коли вони обіймалися і прощалися як переможці. Навіщо змінювати те, що було хорошим? Хіба щастя полягає не у радості, яку обрали поміж усіма іншими, а тоді довічно смакують? За годину, коли товариші нарешті наважилися піти, приспані похмурим егоїзмом Дюбюша, який безперервно говорив про власні справи, коли загіпнотизованого

Ганьєра відірвали від піаніно, Сандоз, у супроводі дружини, неодмінно хотів їх провести до кінця садка, до самих воріт, незважаючи на холодну ніч. Він потискав руки і гукав:

- Зустрінемося у четвер, Клоде!.. Усі приходьте у четвер!.. Га? Ви ж прийдете?!

Ганьєр і Маудо відповіли жартома посеред сміху:

- У четвер, молодий майстре!.. Добраніч, молодий майстре!

На вулиці Ноле Дюбюш негайно підкликав фіакр і поїхав геть. Четверо інших попростували разом до зовнішнього бульвару, майже не перемовляючись, приголомшені тим, що так довго були разом. На бульварі промайнула дівчина, і Жорі кинувся за її спідницею, виправдавшись коректурами, які чекають на нього у редакції. Ганьєр машинально зупинив Клода перед кафе «Бодекен», де ще палали газові ріжки, але Маудо відмовився заходити і пішов собі, пережовуючи сумні думки до самої вулиці Шерш-Міді.

І Клод, не бажаючи того, опинився за їхнім колишнім столиком навпроти мовчазного Ганьєра. Кафе не змінилося, вони і досі збиралися тут у неділю, навіть з більшим завзяттям, відколи Сандоз оселився у цьому кварталі. Але їхнє товариство тонуло у потоці новачків, їх помалу затоплювала дедалі помітніша банальність учнів пленеру. Але о цій порі кафе було порожнім. Троє молодих художників, яких Клод не знав, підійшли потиснути йому руку й пішли геть. Залишився тільки дрібний рантьє із сусіднього будинку, який задрімав перед порожнім кухлем.

Ганьєр, почувуючись дуже невимушено, як удома, байдужий до позіхів єдиного кельнера, котрий потягався серед зали, дивився на Клода каламутними очима, не бачачи його.

- До речі, - запитав Клод, - що ти пояснював Маудо сьогодні ввечері? Так, червона барва на прапорі, яка перетворюється на жовту на тлі блакитного неба... Га? Ти підкопуєш теорію додаткових кольорів.

Але Ганьєр не відповів. Він узяв кухоль і нарешті пробурмотів із розпроміненою усмішкою:

- Гайдн – це риторична граційність, тихенька шамітлива музика напудрованої старезної прабабці... Моцарт – це геній, який випередив свій час, перший, котрий подарував оркестрові індивідуальний голос... І ці двоє існують саме тому, що вони створили Бетховена... Ах! Бетховен! Потужність, сила і безтурботний біль, Мікеланджело на могилі Медичі! Героїчний логік, який розмолотив мозок, адже усі сучасні генії вийшли із симфонії з хором!

Кельнер змудився чекати і почав ліниво, волочачи ноги, гасити газові ріжки. Меланхолія наповнила порожню залу, загижену харкотінням та недопалками сигар, смердючу від столів, заяжених відвідувачами, а із приспаного бульвару долунало тільки загублене ридання п'яниці.

Але Ганьєр був десь далеко і продовжував слідкувати за летом своїх марень.

- Вебер переходить до романтичного пейзажу, веде на прогулянку мерців поміж заплаканих верб та дубів, які заламують руки... Шуберт йде слідом за ним під блідим місяцем уздовж срібного озера... А ось Россіні – саме втілення таланту: такий веселий, такий природний, він не переймається виразами, плює на усіх, але це не мій кумир. Ах, ні! Звісно! Але ж який він дивовижний зі своїми невичерпними винаходами, своїми безмежними ефектами, які створює голосами і посиленням повторенням однієї теми... Ці троє

призвели до Меєрбера – хитруна, котрий скористався ними, після Вебера ввів симфонію до опери, надав драматичного виразу несвідомій формулі Россіні. О! Які повиви! Феодална бундючність, військовий містицизм, бриніння фантастичних легенд, пристрасний крик, що розтинає історію! А які знахідки, особистість інструментів, драматичні речитативи у симфонічному супроводі оркестру, типова фраза, на якій будується увесь твір... Великий дядечко! Дуже великий дядечко!

- Пане, я зачиняю, - підійшовши, повідомив кельнер.

Ганьєр навіть не повернув голови, тож він пішов будити рантьє, який і досі спав перед порожнім кухлем.

- Пане, я зачиняю.

Припізнілий відвідувач звівся, тремтячи, крутився навпомацки у своєму темному кутку, шукаючи свого костура, якого кельнер знайшов під стільцем, і вийшов.

- Берліоз додав до справи ще й літературу. Це музичний ілюстратор Шекспіра, Віргілія і Гете. Але який маляр! Делакура музики, який запалив звуки сліпучою протилежністю кольорів. До того ж, романтична тріщина черепа, домінуюча релігійність, екстаз, що перевищив гірські вершини. Поганий будівничий опери, дивовижний в уривках, іноді занадто вимогливий до оркестру, який катує, довівши до максимуму індивідуальність інструментів, кожен з яких представляє для нього окремого персонажа. Ах! Що він сказав про кларнети: «Кларнети – це кохані жінки.» Ах! Мені від того завжди йшов мороз по шкірі!.. А Шопен, такий денді в своєму байронізмі, натхненний поет неврозів! А Мендельсон, цей бездоганний різьб'яр,

Шекспір у бальних черевичках, чії романси без слів – прикраси для розумних жінок!.. А ще, а ще треба впасти навколішки...

У нього над головою горів останній газовий ріжок, а кельнер, стоячи позад нього, чекав посеред крижаної і темної порожньої зали. Голос його сповнився релігійним бринінням, це було його поклоніння перед потаємним жертвником, у святая святих.

- О! Шуман! Відчай, потужність відчаю! Так, кінець усьому, останній спів сумної чистоти, що витає над руїнами світу!.. О! Вагнер! Бог, у якого втілилися століття музики! Його твір – це велетенський ковчег, усі мистецтва в одному, нарешті висловлена справжня людськість персонажів, оркестр, що окремо проживає драматичне життя. І яке побоїсько умовностей, недолугих формул! Яке революційне очищення у безкінечності!.. Увертюра до «Тангойзера»! Ах! Це найвища алілуя нового століття: спершу спів прочан, релігійний мотив, спокійний та глибокий, з повільним тремтінням, тоді його потроху заглушує голос русалок, хіть Венери, сповнена нервових солодоців, заспокійливої млявості – безладних, дедалі вищих та панівних. А невдовзі сакральна тема, що повертається поступово, як вбирання простору, і вона захоплює усі співи і фон у найвищій гармонії, щоб віднести його на крилах тріумфального гімну!

- Пане, я зачиняю, - повторив кельнер.

Клод, котрий вже не слухав, також заглиблений у власну пристрась, допив кухоль і сказав голосно:

- Га, мій старенький! Зачиняють!

Ганьер стрепенувся. Його просвітлене обличчя болісно скривилося, він затремтів, буцімто упав із зірки. Він пожадливо допив пиво, а на тротуарі мовчки потис товаришу руку і пішов, танучи вглибині п'їтьми.

Була майже друга ночі, коли Клод повернувся на вулицю Дюе. Вже тиждень, відколи волочився Парижем, він незмінно приносив сюди свою денну лихоманку. Але ще ніколи він не повертався так пізно, з такою розпаленою і затуманеною головою. Зморена втомою Крістін спала під згаслою лампою, упавши чолом на край столу.

VIII

Нарешті Крістін завершила витирати порох, і вони облаштувалися. Ця майстерня на вулиці Дюе, тісна і незручна, мала при собі тільки одну невеличку спальню і кухню завбільшки з шафу. Їсти потрібно було у майстерні, і подружжя жило там, з дитиною, яка увесь час плуталася під ногами. Крістін заледве викрутилася з їхніми злиденними меблями, тому що хотіла уникнути витрат. Однак вона мусила купити старе потримане ліжко і навіть поступилася розкішній забаганці мати фіранки з білого мусліну, сім су за метр. Відтепер ця діра здавалася їй чарівною, вона почала утримувати її з буржуазною охайністю, вирішила робити усе особисто і обійтися без служниці, аби зайве не обтяжувати їхнє життя, яке мало бути скрутним.

Перші місяці Клод жив у дедалі сильнішому збудженні. Біганина гамірними вулицями, сповнені гарячкових дискусій візити до приятелів, увесь шал, усі гарячі ідеї, які він приносив із вулиці, змушували його пристрасно говорити на повен голос навіть уві сні. Париж брутально захопив його до самих кісток. Палаючи у цьому багатті, він пережив другу молодість, ентузіазм та амбітність усе побачити, усе зробити, усе завоювати. Він ніколи не відчував ані такої завзятості до праці, ані такої надії, боцімто достатньо було лишень простягнути руку, аби створити шедевр, який виведе його на заслужене перше місце. Коли він крокував

Парижем, то повсюди бачив картини: ціле місто з його вулицями, перехрестями, мостами, живим виднокраєм розгорталося як велетенська фреска, котру він однак вважав замалою, адже був заповнений жаданням колосального. Він повертався, тремтячи, голова йому гула від проєктів, і ввечері, під лампою, накидав ескізи на шматках паперу і не міг вирішити, звідки почати серію великих сторінок, про які мріяв.

Серйозну перешкоду становила для нього тісність майстерні. Якби ж то він мав хоча б колишне піддашся на набережній Бурбонів чи навіть простору їдальню у Бенкурі! А що можна зробити у цій видовженій кімнаті – у коридорі, який власник нахабно здавав художникам за чотириста франків після того, як накрив скляним дахом? Найгіршим було те, що шибки, звернені на північ, затиснені між двома високими стінами, пропускали тільки зеленкувате підвальне світло. Тож Клод мусив відкласти на потім великі амбіції і вирішив спочатку взятися до середніх картин, переконуючи себе, що розмір твору не робить генія.

А момент йому здавався таким вдалим для успіху відважного митця, який нарешті принесе оригінальне і відверте звучання поміж розгрому старих шкіл! Учорашні формули вже похитнулися, Делакруа помер без учнів, а Курбе заледве мав кількох незграбних імітаторів. Їхні шедеври відтепер стануть музейними експонатами, що почорніють від часу – не більше, аніж свідчення про мистецтво певної епохи. Здавалося, що так легко передбачити нову формулу, яка постане з їхньої – цей спалах яскравого сонця, прозориста вранішня зоря, яка сходила у нових картинах під свіжим впливом школи пленеру. Беззаперечно, біляві твори, з яких так сміялися під час Салону відмовників, непомітно сформували багатьох художників і помалу робили світлішими усі палітри. Ніхто ще цього не усвідомлював, але усе почало двигтіти, розпочиналася еволюція, яка ставала дедалі помітнішою на кожному черговому Салоні. І яким це буде ударом, якщо

посеред несвідомих копій слабаків, посеред боязких та хитрих спроб спритників з'явиться майстер, який втілить формулу з відважною силою, без поступок, такою, якою вона має бути запроваджена – міцною і цілісною, аби вона стала істиною цього присмерку століття!

У перші години пристрасті та надії, Клод, зазвичай такий схильний до сумнівів, повірив у свою геніальність. Вже не було колишніх криз, коли неспокій протягом кількох днів виштовхував його на вулиці у пошуках втраченої відваги. Німіючи у лихоманці, він працював зі сліпою упертістю митця, який роздирає свою плоть, аби витягнути з неї плід, що мучить її. Завдяки тривалому відпочинку на селі він набув надзвичайної свіжості погляду і веселої радості до праці. Йому здавалося, що він відроджується у своєму ремеслі з такою легкістю та рівновагою, яких ніколи не мав. Була також і впевненість у поступі, глибоке задоволення тими уривками, які йому вдалися і у яких він втілював давнішні марні зусилля. Як він сам казав у Бенкурі, він ухопив свій пленер, цей живопис з веселими співочими тонами, який дивував його товаришів, коли ті приходили подивитися. Усі захоплювалися, переконані, що йому достатньо лише творити, аби зайняти своє місце – дуже високе, з творами настільки індивідуальними, в яких природа вперше купалася у справжньому світлі, у невловимих відблисках та постійному розщепленні кольорів.

Протягом трьох років Клод боровся, не слабнучи, підбатожений невдачами, не полишаючи жодної зі своїх ідей, крокуючи прямо вперед із непохитною вірою.

У перший рік, коли випадав грудневий сніг, він щодня протягом чотирьох годин стримів поза пагорбом Монмартра, на розі пустирища, і замальовував злидений закуток – низенькі халупи, над якими височіли димарі заводів. На першому плані він зобразив дівчинку на снігу і обдертого волоцюгу, які гризли крадені яблука. Його впертість малювати з

натури жахливо ускладнювала працю, навалювала на нього майже непідйомні труднощі. Проте, він скінчив це полотно надворі і дозволив собі у майстерні лише зачистку. Коли він встановив картину під мертвим світлом, що сіялося зі скляного даху, то вона здивувала його самого своєю брутальністю, буцімто відчинилися двері на вулицю – сніг засліплював, а дві фігури виокремилися, мізерні та брудно-сірі. Він одразу ж відчув, що таку картину не приймуть, проте не намагався пом'якшити її і все ж відправив до Салону. Колись він запрягся, що ніколи більше не намагатиметься виставлятися, але тепер встановив принцип, що завжди потрібно щось надсилати до журі виключно для того, аби довести його помилку. Зрештою, він визнав корисність Салону: це єдине поле битви, де митець може водночас виявити себе. Журі відхилило картину.

На другий рік він шукав протилежностей. Він обрав травневий шматочок скверу в кварталі Батінйоль: високі каштани кидають тінь, галявинка тікає вдалечінь, на задньому плані семиповерхові будинки, а на першому плані на яскраво-зеленій лаві вишикувалися служниці та дрібні буржуа з кварталу і дивляться на трьох дівчаток, які бавляться у пасочки. Йому потрібен був справжній героїзм та ще адміністративний дозвіл, щоб завершити свою працю посеред кпинів натовпу. Зрештою, він вирішив приходити на п'яту ранку, щоб замалювати тло. Залишаючи місце для фігур, він мусив ухвалити рішення тільки намічати ескізи, а завершував їх у майстерні. Цього разу картина здавалася йому менш грубою, фактура мала трошки похмурого пом'якшення завдяки світлу, що падало через скляний дах. Він був переконаний, що ось це вже приймуть, усі друзі волали, що це шедевр, ширили поголос, що воно переверне Салон шкереберть. І якими ж було оніміння та обурення, коли просочилися чутки про нову відмову журі. Їхню гру вже не можна було заперечувати – йшлося про систематичне придушення оригінального митця. А Клод після

першого шалу звернув свою лють на картину, яку проголосив брехливою, нечесною і огидною. Він заслужив на цей урок і добре його запам'ятає: хіба ж він мусив повертатися до підвального світла майстерні? хіба він ще колись повернеться до брудної буржуйської кухні, силуючись зробити шикарних чоловічків? Коли йому віддали картину, він схопив ножа і порізав її.

Тому на третій рік він затався над бунтівничим твором. Він хотів яскравого сонця – паризького сонця, яке у певні дні розпікає бруківку до білого і заливає фасади сліпучим сяйвом: ніде не буває так спекотно, навіть люди з південних країв утирають піт – це достоту африканська земля під важкою зливою вогняного неба. Сюжет, над яким він працював, представляв закуток площі Карусель о тій порі, коли сонце припікає найдужче. Розгойдується фіакр, візник закуняв, кінь, весь у піні, похилив голову і суне у бринінні спеки, перехожі достоту п'яні, і лише одна молода жінка під парасолькою, рожева і забіякувата, спокійнісінько ступає королівським кроком, так ніби вона народжена жити у вогняній стихії. Але що найдужче робило цю картину грізною, так це новий етюд світла – його розщеплення і дуже точне спостереження, що йшли в розріз з усіма звичками людського ока, підкреслювали блакить, жовтизну, червінь там, де ніхто не звик їх бачити. Парк Тюїльрі на задньому плані умлівав у золотій хмарині, бруківка стікала кров'ю, перехожі були усього лиш силуетами, темними плямами, яких поглинуло занадто яскраве світло. Цього разу товариші ще вигукували, проте почувалися ніяково, заповнені спільним неспокоєм: такий живопис може призвести тільки до мучеництва. А він, під їхніми похвалами, дуже чітко зрозумів розрив, що дедалі поглиблювався. І коли журі знову зачинило перед ним двері до Салону, він болісно зойкнув у хвилину ясновидіння:

- Гарзд!.. Я від того подохну!

Хоча його відважна упертість, здавалося, тільки посилилася, але він помалу провалювався у давніші сумніви, підточений боротьбою, яку вів проти природи. Кожна картина, яку повертали, здавалася йому поганою, а головне – неповною, він вважав, що не зміг втілити в ній свої зусилля. Ця безсилість доводило його до ще більшого відчаю, аніж відмова журі. Безсумнівно, він не пробачив своїх суддів: його твори, хоч і були зачатковими, проте варті у сто разів більше, аніж та посередність, яку прийняли. Але яке ж то страждання, якщо ти ніколи не можеш віддати себе повністю у шедевр, котрого так і не зміг породити твій таланти! Постійно траплялися чудові фрагменти, і він був задоволений то одним, то іншим, то ще котримсь. Але чому раптово виникали прогалини? Чому з'являлися бридкі кавалки, яких він не помічав під час роботи і які згодом вбивали картину невиліковними виразками? Він почувався безсилим, щоб зробити виправлення, певної миті поставав мур, непереборна перешкода, поза яку йому було заборонено ступати. Якщо він вдвадцять брався за уривок, то вдвадцять погіршував недолік, усе змішувалося і перетворювалося на ляпанину. Він нервувався, вже не міг бачити, вже не творив і доходив до справжнього параліча волі. Невже його очі або його руки перестали йому належати через поглиблення давніших травм, які його і доти тривожили? Кризи повторювалися, він знову переживав жахливі тижні, мучився гризотами і кидався від непевності до надії. Єдиною підтримкою протягом лихих годин, коли він затаввався над непокірним твором, була рятівна мрія про майбутній твір, у якому він нарешті реалізує себе, у якому його руки буде розв'язано для творіння. Як раніше, так і зараз його потреба творити неодмінно була прудкішою за його пальці, тож він ніколи не працював над полотном, не задумавши наступне. Він квапився тільки в одному – здихатися роботи, над якою працював і мучився. Безсумнівно, воно ще нічого не було варте, він вдавався до фатальних поступок, до шахрування – до усього того, що митець має викинути зі своєї свідомості. А що він

зробить потім! О! Те що він зробить! Він бачив його прекрасним та героїчним, непереможним, незнищеним. Постійний міраж, який підбатожує відвагу приречених на мистецтво, облуда ніжності та жалості, без якої творіння було б неможливим для усіх тих, котрі вбивають себе через те, що не можуть породити життя!

Поза цією постійно відновлюваною боротьбою із самим собою накопичувалися і матеріальні труднощі. Хіба ж не досить того, що ти не можеш звільнити те, що носиш у своїй утробі? Адже потрібно боротися ще й проти речей! Хоча він і відмовлявся собі у цьому зізнаватися, але живопис з натури, на пленері ставав неможливим, як тільки полотно перевищувало певні розміри. Як влаштуватися на вулиці, посеред натовпу? Як отримати для кожного персонажа необхідні години позування? Це, вочевидь, дозволяли тільки деякі визначені сюжети, пейзажі, обмежені закутки міста, де фігури є лишень силуетами, наміченими за один раз. До того ж, є тисячі погодних ускладнень: вітер перекидає мольберт, дощ перериває сеанси. В такі дні він повертався, не тямлячись, погрожував кулаком небу, звинувачував природу в тому, що вона захищається, аби не бути захопленою та переможеною. Він гірко скаржився на те, що не є багатим, бо мріяв мати пересувні майстерні, екіпаж у Парижі, корабель на Сені, у яких жив би як кочовий митець. Але ніщо не приходило йому на допомогу, усе й усі долучалися до змови проти його праці.

Крістін у такі миті страждала разом з Клодом. Дуже мужня, вона поділяла його сподівання, звеселяла майстерню своєю жвавистю господині. Але тепер і вона безсило падала на стілець, коли бачила його безсилим. З кожною відхиленою картиною вона виявляла сильніший біль, вражена у своєму самолюбстві жінки, яка має гординю до успіху, як і усі вони. Гіркота художника робила і її кислою, вона поділяла його пристрасті, витлумачувала їх на власний копил, захищала його живопис, котрий

немовби став додатком до неї самої, великою справою її життя – єдиною, яка була для неї важливою, від якої вона сподівалася власного щастя. Щодня вона чітко усвідомлювала, що цей живопис дедалі більше краде у неї коханця. Але вона ще не дійшла до боротьби, поступалася, летіла разом з ним в одному пориві, аби у спільному зусиллі стати єдиним цілим. Проте, від початку цього самозречення наростав смуток, лячність перед тим, що чекає на неї попереду. Іноді вона задкувала, тремтячи, крижаніла аж до серця. Вона відчувала, що старіє, і її збурювала безмежна жалість, бажання плакати без причини, яке вона стримувала у похмурій майстерні протягом довгих годин, коли залишалася на самоті.

У той час її серце розкрилося ще ширше, і з коханки народилася матір. Це материнство до її великої дитини-митця утворилося з неусвідомленої та невичерпної жалості, які розчулювали її, від нелогічної слабкості, в яку він постійно впадав на її очах, з постійного пробачення, яке вона мусила йому дарувати. Він почав робити її нещасною, вона мала від нього лише пестоші за звичкою, які дають ніби милостиню жінкам, котрих полишають. Як продовжувати його кохати, якщо він тікає від неї, якщо він нудиться у її гарячих обіймах, якими вона і досі його душила? Як його кохати, якщо вона і досі кохає його щохвилиним коханням, якщо вона його обожнює, постійно приносить себе в жертву? В глибині її душі гарчало ненаситне кохання, вона залишалася пристрасною плоттю, самою чутливістю з пухкими вустами і впертими щелепами. Це була сумна ніжність після потаємних нічних мук через те, що до вечора вона є лише матір'ю, що смакує останню бліду втіху у доброті, у щасті, яке силується для нього створити посеред їхнього теперішнього зіпсутого життя.

Ось тільки маленький Жак страждав від цього переміщення ніжності. Вона його ще більше занедбала, її плоть була німою до нього, вона прокинулася у материнстві тільки задля кохання. Її дитиною став обожнюваний і

жаданий чоловік. А інший, бідолашне створіннячко, був не більше, аніж свідченням їхньої колишньої великої пристрасті. Бачачи, що він зростає і дедалі менше потребує догляду, вона почала жертвувати ним, не маючи жорстокості в душі, а попросту тому, що так відчувала. За столом вона давала йому гірші шматки, найкраще місце, коло грубки, було не для його стільчика, якщо вона здригалася зі страху перед нещасним випадком, то перший крик, перший захисний порух ніколи не був спрямований на його слабкість. І вона його безперервно відсувала та усувала: «Жаку, замовкни, ти стомлюєш батька! Жаку, не совайся, бачиш, батько працює!»

Хлопчик погано прижився у Парижі. Доти він мав сільські простори, де котився на свободі, а тепер задихався у вузькому закутку, де мусив сидіти чомно. Його гарненьке рожеве личко зблідло, він ріс кволеньким, серйозним, немов маленький дорослий, і широко розплющеними оченятами дивився на світ. Йому нещодавно виповнилося п'ять років, його голівка з незрозумілих причин непомірно виросла, і батько через це казав : «У парубійка макітра, як у дорослого дядька!» Але, навпаки, здавалося, що розум дитини зменшувався в міру того, як збільшувався череп. Дуже лагідний, боязкий, хлопчик зосереджено сидів протягом кількох годин, не міг відповісти на запитання, думки його розбігалися. Він виходив з цієї нерухомості лише у божевільні напади стрибання і вереску, наче молода тваринка, якою заволодів інстинкт. І тоді сипалося «Сядь спокійно!», бо мати не могла зрозуміти цього раптового гамору, карталася тим, що батько драгується за мольбертом, навіть сердилася, бігла всадовити малюка в його куточку. Він враз заспокоювався і налякано тремтів, немов занадто гвалтовно пробудився зі сну, і засинав із заплющеними очима, настільки лінкуючись жити, що іграшки, корки, малюнки, порожні тюбики з-під фарб випадали з його рученят. Мати намагалася навчити його читати, але

він відбивався зі сльозами, і тому вирішили зачекати рік чи два, перш ніж віддати його до школи, де вчителі зуміють привчити його до праці.

Зрештою, Крістін почала лякатися перед загрозою злигоднів. У Парижі, з цією малою дитиною, життя було дорожчим, і останні дні місяця були жахливими, незважаючи на різноманітні спроби зекономити. Подружжя мало гарантованого прибутку тільки тисячу франків ренти. А як прожити за п'ятдесят франків на місяць після того, як чотириста пішло на комірне? Спершу вони викручувалися завдяки тому, що змогли продати кілька полотен: Клод віднайшов колишнього шанувальника Ганьєра, одного з тих огидних буржуїв, котрі в душі є митцями, попри маніакальні звички, в яких замикаються. Той шанувальник, пан Юе, колишній керівник відділу в міністерстві, на жаль, не був достатньо багатим, щоб купувати регулярно, і лишень голосив через засліплення публіки, яка вкотре полишає генія помирати з голоду, адже він сам, переконаний, вражений з першого погляду, обрав найгрубіші твори, які повісив поруч зі своїми Делакура і пророкував їм не менш славне майбуття. Найгіршим було те, що татусь Мальгра нещодавно полишив справи, після того, як зробив собі статок: до речі, дуже посередній достаток – рента у десяток тисяч франків, котрі він, як обачна людина, вирішив проїдати в будиноку на селі. Треба було послухати, як він говорив про знаменитого Ноде, зневажаючи мільйони, якими ворочав той спекулянт – мільйони, якими він ще вдавиться. Клод, за наслідками зустрічі з ним, зміг продати йому лишень останнє полотно для нього особисто – один з академічних малюнків із майстерні Бутена: дивовижний етюд живота, який колишній торговець не зміг побачити без того, аби йому в серці не відродилася пристрасть. Тож наближалися злигодні, перспективи замість того, щоб відкритися, закривалися, і докола цього живопису, який постійно випихали із Салону, помалу утворилася тривожна легенда, не рахуючи того, що аби відлякати гроші, вистачало

вже самого незавершеного та революційного мистецтва, в якому розгублене око не віднаходило жодних усталених умовностей. Яюсь увечері, не знаючи, чим сплатити рахунок за фарби, художник вигукнув, що радше житиме на капітал зі своєї ренти, аніж опуститься до ницого клепання комерційних картин. Але Крістін завзято виступила проти цього крайнього засобу: вона вкотре уріже витрати, врешті-решт, вона воліє будь-що, аніж це божевілля, яке згодом викине їх на вулицю без шматка хліба.

Того року, коли було відхилено третю картину, літо видалося таким дивовижним, що Клод буцімто черпав з нього нові сили. Жодної хмаринки, прозорі дні над велетенською діяльністю Парижа. Він знову почав гасати містом, маючи намір знайти, як казав, те самé: щось надзвичайне, вирішальне – він достоту не знав що. Аж до вересня він нічого не знаходив, протягом тижня носився з якимось сюжетом, а тоді проголошував, що це ще не воно. Він жив у постійній лихоманці, завжди насторожі, завжди готовий схопити втілення своєї мрії, яка і далі тікала від нього. По правді, непоступливість реаліста приховувала забобони нервової жінки, він вірив у складні й потаємні впливи: усе залежатиме від обраного краєвиду – згубного або щасливого.

Яюсь після полудня, в один з останніх погожих літніх днів, Клод повів Крістін на прогулянку. Вони залишили Жака під наглядом консьєржки – доброї старенької жіночки, як вони робили зазвичай, коли разом виходили у місто. Це було раптове бажання прогулятися, потреба побачити разом з дружиною колись дорогі місцинки, поза якими ховалася надія, що вона принесе йому удачу. Так вони спустилися до мосту Луї-Філіппа, чверть години залишалися на набережній Орм, стояли мовчки коло парапета і дивилися навпроти, на протилежний берег Сени, на старий особняк Мартуа, де покохали одне одного. І далі мовчки, вони повторили давнішню

прогулянку, яку робили стільки разів. Вони простували уздовж набережних під платанами і на кожному кроці бачили, як перед ними постає минуле. Краєвид розгортався: мости з арками, вирізьбленими на єдвабній воді, затінений острів Сіте, над яким панували жовтуваті вежі собору Паризької Богоматері, затоплений сонцем велетенський вигин правого берега, що завершувався загубленим силуетом павільйону Флори, широкі проспекти, споруди на обох берегах і життя ріки – пральні, купальні, кораблі. Як і колись, за ними слідувало призахідне сонце, перекочувалося дахами далеких будинків, чіплялося за баню Інституту – сліпучий захід сонця, прекраснішого за який вони ніколи не бачили, повільне опускання посеред дрібних хмаринок, котрі перетворювалися на пурпурове сито, що через тисячі комірок просіювало потоки золота. Але з минулого, яке вони шукали, приходила тільки непереможна меланхолія, відчуття довічної втечі, неможливість повернутися і пережити вдруге. Старовинні камені залишалися холодними, невпинний потік під мостами, ця вода, що сплила, здавалося, забрала частинку їх самих, чари першого бажання та радість надії. Тепер, коли вони належали одне одному, то вже не смакували простого щастя відчувати теплий потиск долонь як тоді, коли поволі простували, немов огорнені велетенським життям Парижа.

На мосту Святого Петра Клод у відчаї зупинився. Він полишив руку Крістін і обернувся до мису острова Сіте. Вона відчувала це віддалення і стала дуже смутною. Бачачи, що він забувся, вона хотіла знов узяти його попід руку.

- Мій друже, повертаймося, вже час... Ти ж знаєш, Жак нас чекає.

Але він перейшов на середину мосту. Вона мусила піти за ним. Він знову стояв непорушно, очі його досі були там, на острові, що споконвіку стоїть на якорі, на цю колиску і серце Парижа, де протягом століть стугонить уся кров його артерій, невтомно гнана передмістями, що затопили рівнину.

Обличчя Клода запалало, очі засвітилися, він, врешті-решт, обвів рукою довкола.

- Дивись! Дивись!

На першому плані, під ними, знаходився порт Святого Миколи: низькі комірки навігаційної адміністрації, широке і похиле узбережжя, вимощене бруківкою і завалене купами піску, бочками й мішками. Уздовж нього вишикувалися ще повні баржі, на яких кишіло плем'я вантажників, а над усім цим панувала гігантська рука чавунного підйимального крана. По інший бік води була річкова купальня, звідки долинали веселе плюскотіння останніх любителів поплавати, а над ними пурхав на вітрі шмат сірого полотна, що правив за дах. Посередині текла порожня Сена, зеленкувата, з танцівливими хвильками, оздобленими білим, блакитним і рожевим шумовинням. Міст Мистецтв становив другий план: дуже високий, на залізних підпорах, легкий, немов чорне мереживо, пожвавлений постійним рухом перехожих – вервечка мурах на тонкій торочці фартуха. Знизу вдалечінь тікала Сена. Було видно старі аркади Нового мосту, коричневі через іржаве каміння, а ліворуч розкривалася прогалина – до острову Святого Людовика пролягла пряма і сліпуча дзеркальна стрічка. Інший рукав здавався коротким, бо шлюзи коло Монетного двору немовби перегороджували виднокрай стіною піняви. Новим мостом з регулярністю механічної іграшки котилися великі жовті омнібуси і строкаті вози. Усе тло вкладалося тут – у перспективі двох берегів: на правому березі – будинки набережної, напів сховані за букетами високих дерев, звідки на обрії вистромлювалися косинець мерії та квадратна вежа церкви Святого Жерве, загублені у тисняві передмістя, а на лівому березі – крило Інституту, плаский фасад Монетного двору та ще дерева безкінечною шерогою. Але центр велетенської картини, здіймаючись вгору, вивищуючись, перегороджуючи небо, займав острів Сіте – цей ніс

стародавнього корабля, навічно позолочений призахідним сонцем. Знизу, на вільній ділянці, потужною масою зеленіли тополі, приховуючи статую. Над ними сонце протиставляло два боки – гасило в тіні сірі будинки набережної Годинника і освітлювало полум'ям червонясті будинки набережної Ювелірів – низки різноманітних будинків, які виступали настільки чітко, що око розрізняло найменші деталі: крамниці, вивіски, навіть фіранки на вікнах. Вище, поміж мереживом димарів, поза косою шахівницею дахів, сільнички Палацу правосуддя і піддашся Префектури простягали шиферні скатертини, перерізані намальованою на стіні колосальною синьою афішею, на якій гігантські літери, видні усьому Парижу, були достоту накипом сучасної лихоманки на чолі міста. Вище, ще вище, над баштами-близнюками собору Паризької Богоматері, кольору старого золота, стриміли вгору дві стріли – позаду шпичак собору, ліворуч шпичак Святої капели, настільки витончені, що, здавалося, бринять на вітерці, мов найвищі щогли вікового корабля, які пірнають у небесну безмеж.

- Ходімо, мій друже, - лагідно повторила Крістін.

Клод і досі її не чув, цілковито заповнений цим серцем Парижа. Погідний вечір розширив обрії. Світло було яскравим, тіні чіткими, точність деталей веселою, а прозоре повітря дзвеніло торжеством. Життя ріки, жвавість набережних, це людство, що потоком виливалося з вулиць і котилося мостами, спливало з усіх країв неозорої чаші, парувало достоту видимими хвилями і бриніло проти сонця. Повівав легенький вітерець, у височині лет рожевих хмаринок перетинав зблідлу блакить, і було чути велетенське й повільне серцебиття – душу Парижа, що ширилася довкола його колиски.

Крістін, занепокоєна тим, що Клод настільки поринув у себе, взяла його попід руку. Її охопив справжній релігійний страх, і вона потягла чоловіка, буцімто відчувала, що йому загрожує страшна небезпека.

- Повертаймося, ти собі нашкодиш... Я хочу повернутися.

А він здригнувся від її доторку, немов людина, яку розбудили. Він озирнувся і прошепотів з останнім поглядом:

- О, Господи! О, Господи! Як це прекрасно!

Він дав відвести себе додому. Але увесь вечір, спочатку за столом, а тоді коло грубки, і аж доки вони вклялися спати, він залишався ошелешений і такий замислений, що не сказав і чотирьох речень, тож і його дружина, не в змозі витягнути з нього відповідь, також замовкла. Вона стривожено дивилася на нього: невже це насувається тяжка недуга, невже він надихався на тому мосту поганого повітря? Його тьмяні очі вдивлялися у порожнечу, а обличчя почервоніло від внутрішніх зусиль, нібито у ньому щось проростало або ж у ньому зароджувалося нове створіння і викликало збудженість та нудоту, добре знану жінкам. Спершу він виглядав хворобливо, розгублено, наче перетягнений тисячами ниточок, а тоді вони враз увірвалися, він припинив ворочатись у ліжку і заснув важким сном, як після тяжкої втоми.

Наступного дня, одразу ж після сніданку, він утік. А Крістін цілий день мучилася, бо хоча і трохи заспокоїлася, почувши, що він, відколи прокинувся, почав насвистувати південні мелодії, проте вона мала й інший клопіт, який приховувала від нього, боячись пригнітити його ще дужче. Сьогодні їм уперше мало забракнути всього. До того дня, коли вони зможуть отримати свою крихітну ренту, залишався цілий тиждень. Зранку вона витратила останню дрібну монетку, і на вечір їй нічого не залишилося, навіть не було за що купити хліба. У які двері постукати? Як йому і далі брехати, коли він повернеться голодний? Вона вирішилася закласти чорну шовкову сукню, яку колись подарувала їй пані Ванзат. Але їй це дорого коштувало, вона тремтіла від страху й ганьби, думаючи про

благодійну позичкову касу – цей публічний дім бідняків, куди вона ніколи не заходила. Зараз її гриз такий страх перед майбутнім, що отримавши десять франків, вона обмежилася лише щавлевим супом і тушкованою картоплею. Коли вона виходила із позичкової каси, то її доконала несподівана зустріч.

Клод якраз повернувся дуже пізно, весело розмахував руками, очі його сяяли, збуджені від потаємної радості. Він був дуже голодний і почав кричати, бо на стіл не було накрито. Сівши до страви між Крістін та маленьким Жаком, він проковтнув суп і накинувся на тарілку картоплі.

- Як?! Це і все?! – запитав він. – Ти могла б додати трохи м'яся...
Тобі знову треба було купити черевики?

Вона белькотіла і не наважувалася сказати правду, вражена у саме серце такою несправедливістю. А він продовжував, кепкував з неї про копійки, які вона приховує, щоб купувати собі витребеньки. Дедалі дужче пожвавлюючись у егоїзмі збуджених почуттів, які, здавалося, хотів залишити для себе, він враз накинувся на Жака:

- Замовкни, клятий пуцвіріньку! Ти мене вже дістав!

Жак забув про їжу і, сміючись оченятами, вистукував ложкою по тарілці, щасливий від цієї музики.

- Жаку! Замовкни! – насварила його ще й матір. – Дай батькові спокійно поїсти!

Перелякане маля негайно стало дуже чемним і поринуло в похмуру нерухомість, опустивши згаслі оченята до картоплі, якої так і не їв.

Клод удав, ніби затоптується сиром, а засмучена Крістін говорила, що піде до ковбасника по шматок холодного м'яса. Але він відмовився і затримав її словами, які її ще дужче засмутили. Вона прибрала зі столу, і вони

зібралися утрюх довкола лампи, щоб провести вечір: вона узялася шити, хлопчик німо дивився на книжку з малюнками, а він довго тарабанив пальцями, блукаючи думками, повертаючись туди, звідки прийшов. Враз він звівся, повернувся з аркушем паперу та олівцем і почав швидко накидати риси під яскравим круглим світлом, що падало з-під абажура. Цей зроблений з пам'яті ескіз, у потребі звільнити думки, якими стугоніла його голова, навіть не зміг принести йому полегшу. Навпаки, це його підхльоскувало, ремствування, якими він був переповнений, рвалися йому на уста, і він почав полегшувати мозок потоком слів. Він говорив би й до стін, він звертався до своєї дружини тому, що вона була тут:

- Послухай, те, що ми учора побачили... О! Надзвичайно! Сьогодні я простояв там три години, я знайшов те, що шукав. О! Дещо дивовижне, воно усе поруйнує... Поглянь! Я стаю під мостом, на першому плані у мене порт Святого Миколи з підймальним краном, баржами, які розвантажують, і тьма вантажників. Га? Ти розумієш? Це сам Париж працює! Міцні парубки з голими грудьми та руками... А по інший бік річкові купальні – Париж розважається. І, звісно, човен, ось так, щоб зайняти центр композиції. Але тут я ще не певен. Я маю пошукати... Звичайно, посередині Сена – широка, велетенська...

Говорячи, він впевнено намічав олівцем контури, вдсяте квапливо накидав риси, так енергійно, що роздирав папір. Вона, щоб зробити йому приємне, схилилася і вдавала, буцімто глибоко зацікавилася його поясненнями. Але ескіз заплутувався у такий клубок ліній, нагромаджував стільки ледь зрозумілих деталей, що вона вже нічого не могла розрізнити.

- Ти слідкуєш, правда?
- Так-так, дуже гарно!

- Врешті-решт, я маю тло – два провалля ріки з набережними, а посередині тріумфує острів Сіте, здіймається до неба!.. Ах, це тло! Яка дивовижа! Ми бачимо його щодня, ми проминаємо, не зупиняючись, але ви просякаєте ним, захват накопичується. І одного чудового дня він постає! Ніщо у світі не може бути величнішим, це сам Париж у своїй славі під ясным сонцем... Скажи-но, хіба ж я не дурень, що про таке не подумав?! Скільки разів я дивився, не бачачи! Мені потрібно було втрапити туди після тієї прогулянки набережними... Пригадуєш, з цього боку є лінія тіні, а тут сонце світить прямовисно, башти он там, шпиль Святої капели витоншується у небі, стає легесеньким, наче голка... Ні, він правіше. Чекай, я тобі покажу...

Він почав спочатку, ні трохи не втомлюючись, безперервно повертався до малюнка, розсіювався на тисячі дрібнесеньких подробиць, які вловило його око художника: в оцьому місці майорить червона вивіска на далекій крамниці, ближче – зеленкуватий закуток Сени, де нібито плавають олійні плями, а ще тендітний тон дерев, сіра гама фасадів, відтінки світла на небі. Вона і далі запопадливо погоджувалася з ним, силувалася зачудуватися.

Але Жак знову забувся. Він довго сидів мовчки перед книжкою, поглинений малюнком, на якому був зображений чорний кіт, і тихесенько почав наспівувати пісеньку, яку сам придумав: «О! Добрий котик! О! Злий котик! О! Добрий котик! О! Злий котик!» і так до безкінечності, тим самим жалісним тоном.

Клод, роздратований цим зумкотінням, спершу не зрозумів, що його так нервувало, доки він говорив. Потім нав'язлива фраза дитини чітко долетіла до його вух.

- Припини мучити нас своїм котом! – розлючено вигукнув він.

- Жаку, замовкни, коли батько говорить! – повторила Крістін.
- Ні, слово честі! Він стає ідіотом... Поглянь на його довбешку – це ж справжнісінький ідіот. Я у відчаї... Відповідай, що ти хочеш сказати з твоїми котами – добрими і злими?

Зблідлий малюк, погойдуючи завеликою голівкою, отупіло відповів:

- Не зна.

Батько і матір знудьговано презирнулися, а він притулився щічкою до розгорненої книжки і вже не рухався, не говорив, а тільки широко розплющував оченята.

Було пізно, і Крістін хотіла вкласти його спати, але Клод повернувся до пояснень. Тепер він повідомив, що вже завтра піде робити ескіз з натури, лише щоб закріпити думки. Тож він сказав, що купить собі невеличкий етюдник – він уже кілька місяців збирався його придбати. Він наполягав, заговорив про гроші. Вона розхвилювалася і, зрештою, зізналась в усьому: що зранку вони проїли останній гріш, що вона заклала шовкову сукню, аби вони могли повечеряти. Він проїнявся докорами та ніжністю, цілував її і просив пробачення за те, що скаржився на їжу. Вона мала пробачити йому: як він сам повторював, він здатен вбити батька й матір, коли те кляте малярство хапає його за нутрощі. Загалом, він посміявся з позичкової каси, бо зневажав злигодні.

- Кажу тобі, що тепер усе зміниться! – вигукнув він. – Розумієш, ця картина – це успіх.

Вона замовкла і міркувала про зустріч, яка їй трапилася і яку вона хотіла приховати. Але воно саме нестримно злетіло з її вуст без видимої причини, без переходу, посеред своєрідного заціпеніння.

- Пані Ванзат померла.

Він здивувався. Справді?! Звідки вона знає?

- Я зустріла колишнього лакея... О! Тепер це справжній пан, і дуже бадьорий, хоча йому сімдесят років. Я його не впізнала, це він до мене заговорив... Так, вона померла півтора місяці тому. Її мільйони пішли до богоділень, окрім ренти, яку двоє її слуг проїдають як дрібні буржуї.

Він поглянув на неї і, кінець кінцем, смутно прошепотів:

- Бідолашна моя Крістін, ти жалкуєш, чи не так? Вона дала б тобі посаг, одружила б тебе. Я тобі колись про це казав. Можливо, ти стала б її спадкоємицею і не помирала б з голоду з таким схибленим, як я.

І тоді вона нібито прокинулася, рішучо підсунула свого стільця, взяла чоловіка за руку і прихилилася до нього, протестуючи усім своїм єством.

- Що ти таке кажеш? О, ні! О, ні!.. То була б справжня ганьба, якби я думала про її гроші. Я тобі про це розповіла б, адже ти знаєш, що я не брехуха. Але я сама не знаю, що зі мною сталося: в мені усе перевернулося, я засмутилася. Ах! Розумієш, мені стало смутно через те, що я подумала, ніби для мене усе скінчилося... Безсумнівно, це докори сумління. Так, докори за те, що я так брутально кинула її, цю бідолашну каліку, цю жіночку, таку стареньку, яка називала мене донечкою. Я вчинила погано, це не принесе мені щастя. І не заперечуй, я добре відчуваю, що для мене відтепер усе скінчено.

Вона плакала, задихаючись від цього незрозумілого жалю, і опанована відчуттям занапащеного життя, не могла усвідомити, що їй залишається чекати тільки на лихо.

- Ну ж бо, утри сльози, - вів Клод, ставши ніжним. – Адже ти ніколи не була нервовою, а тут узялася вибудовувати химери і так вимучувати себе... До дідька, ми викрутимось! Перш за все, знаєш, це ти допомогла мені знайти мою картину... Га? Ти не можеш бути прókлятою, адже принесла мені удачу!

Він засміявся, вона погойдала головою, розуміючи, що він хоче, аби вона усміхнулася. Його картина – вона від неї вже страждала, бо ж там, на мосту, він забув про неї, так ніби вона припинила бути його дружиною. Від учора вона відчувала, що він усе більше віддаляється від неї, що він деінде – у світі, до якого вона не потрапить. Але вона дала втішити себе, вони обмінялися одним з давнішніх поцілунків, перш ніж вийти з-за столу і вкластися спати.

Маленький Жак нічого не почув. Обважільний від нерухомості, він заснув, припавши щічкою до книжки з малюнками. Його занадто велика голівка, іноді така важка, що згинала йому шийку – голова занапащеної геніальної дитини – блякла під лампою. Коли мати вклала його до ліжка, він навіть не розплющив очі.

Лише о тій порі Клодові спало на думку одружитися з Крістін. Поступаючись порадам Сандоза, котрий дивувався непотрібному порушенню закону, він корився, головним чином, почуттю жалості, потребі виявитись добрим до неї і у такий спосіб отримати прощення своїх помилок. Останнім часом він бачив її настільки сумною, настільки занепокоюною майбутнім, що не знав, якою радістю міг би її звеселити. Він сам згірк, впадав у давнішню лють, іноді поводився з нею як зі служницею, котру звільнить за тиждень. Безсумнівно, коли вона стане його законною дружиною, то почуватиметься повною господинею і менше страждатиме через його спалахи. Зрештою, вона ніколи не говорила про шлюб, нібито відокремилася і сховалася від світу, цілковито віддавши себе чоловікові.

Але він розумів, як їй прикро через те, що її не приймають у Сандоза. З іншого боку, вони вже не мали сільської свободи та усамітненості, вони були у Парижі з тисячами злих сусідів, з примусовими стосунками – з усім, що ранить жінку, яка живе з чоловіком. Він, загалом, мав проти шлюбу тільки острах митця з безладним життям. Якщо він і так ніколи її не кине, то чому б не зробити їй цю приємність? Дійсно, коли він заговорив з нею про це, вона голосно зойкнула і кинулася йому на шию, сама здивована тим, що її це так схвилювало. Протягом тижня вона була від цього безмежно щасливою, але заспокоїлася задовго до церемонії.

Клод, до речі, не поспішав з формальностями, і очікування необхідних документів було тривалим. Він продовжував збирати етюди для своєї картини, а вона, як і він, також не відчувала нетерплячості. Навіщо? Звісно, це не додасть нічого нового до їхнього життя. Вони вирішили одружуватися тільки у мерії не через афішовану зневагу до релігії, а щоб було швидше і простіше. Якусь мить вони вагалися щодо свідків. Оскільки вона не знала нікого, то він дав їй Сандоза і Маудо. Спершу, замість скульптора, він подумав про Дюбюша, ось тільки вони більше не бачилися, і він побоювався його скомпрометувати. Для себе він задовольнився Жорі та Ганьєром. Тож справа залишилася поміж товаришами, і ніхто про це не балакатиме.

Минули тижні, настав грудень з жахливими морозами. Напередодні одруження, хоча у них лишалося заледве тридцять п'ять франків, вони вирішили, що не можуть відправити свідків, просто потиснувши їм руки. Бажаючи уникнути великої мороки у себе вдома, вони ухвалили запросити їх на обід до невеличкої ресторації на бульварі Кліші, а тоді кожен піде додому.

Зранку, коли Крістін пришивала комірець до сірої шерстяної сукні, який з кокетливості вирішила припасувати задля такої нагоди, Клод, уже в

сурдугі, змучено потупцяв і, зрештою, намислив піти по Маудо під тим приводом, що цей хлопак цілком здатен забути про подію. Восени скульптор переселився на Монмартр, до невеликої майстерні на Липовій вулиці, внаслідок низки драм, які перекинули шкереберть його існування: спершу, через несплату комірнього, виселення з колишньої крамниці зеленярки, яку він винаймав на вулиці Шерш-Міді. Потім остаточний розрив з Шеном, якого відчай через те, що він не може прожити зі своїх пензлів, закинув до комерційної авантюри – він їздив по ярмарках у паризьких передмістях і коштом певної удови влаштував лотереї. А тоді раптова втеча Матильди: аптека була продана, і аптекарка зникла, безсумнівно, викрадена і захована у якомусь потаємному помешканні котримсь із пристрасних добродіїв. Тож тепер Маудо жив самотньо у ще більших злигоднях, їв тільки тоді, коли підчищав оздоблення на фасадах або завершував вироби одного зі щасливіших побратимів.

- Чуеш, я піду по нього, так буде певніше, - повторив Клод Крістін. – У нас ще є дві години... Якщо прийдуть інші, попроси їх зачекати. Ми підемо до мерії усі разом.

На вулиці Клод попростував квапливим кроком на пекучому морозі, який перетворював вуса на бурульки. Майстерня Маудо знаходилася на задвірках щільно забудованого житлового кварталу, і потрібно було пройти низку побілілих від інею садочків, смутних і задубілих, немов кладовище. Він здалеку вгадав двері за колосальним кавалком гіпсу – «Виноградаркою», яка колись мала успіх у Салоні і не вміщалася на тісному першому поверсі. Вона догнивала тут, подібна до купи будівельних уламків, які викинули зі сміттєвоза: погрижена, жалюгідна, з обличчям, перекраямим великими чорними дощовими сльозинами. Ключ був у дверях, і Клод зайшов.

- Погляньте! Ти прийшов за мною? – сказав здивований Маудо. – А мені залишається тільки вдягнути капелюха... Зачекай, я саме міркував, чи не потрібно трошки натопити. Я боюся за свою жіночку.

Вода у відрі узялася кригою, у майстерні стояв такий самий мороз, як і надворі, бо вже тиждень, не маючи ні гроша, він заощаджував невеличку купку вугілля і розтоплював грубку тільки вранці на годину чи дві. Ця майстерня була таким собі трагедійним підвалом, порівняно з яким колишня крамниця викликала теплі спомини про добробут, настільки голі стіни та запліснявіла стеля стискали плечі крижаним саваном. По кутках стояли інші статуї – менш громізкі гіпсові фігури, зроблені з пристрасстю, виставлені у Салоні і повернені за браком покупців. Тепер вони тремтіли носами до стін, вишикувані у похмуру вервечку калік, багато з них вже поламані, з обрубками рук, з коростою пилу, обляпані мокрою глиною. Ці злиденні голі красуні мучилися так протягом кількох років на очах у митця, який віддав їм свою кров, спершу оберігав з ревнивою пристрасстю, незважаючи на брак місця, а тоді вони занепадали у гротескне жахіття мерців, аж доки одного дня він брав молоток і сам добивав їх, товк на крихітні друзки, щоб викинути зі свого життя.

- Га? Кажеш, у нас є дві години? – повторив Маудо. – Гаразд! Я запалю вогонь, так буде обачніше.

Розпалюючи грубку, він скаржився розлюченим голосом. Ах! Ну й собаче ремесло ця скульптура! Найостанніший муляр і той щасливіший. Фігура, яку державна установа купує за три тисячі франків, коштує майже дві тисячі: модель, глина, мармур або бронза та ще купа інших витрат. І це для того, щоб її запхали до підвалу якогось міністерства під тим приводом, що бракує місця. Ніші для пам'ятників порожні, у парках чекають постаменти – байдуже! Місця увесь час бракує. І жодної можливості приватних

замовлень, заледве кілька бюстів чи статуя, час від часу наварганена зі знижкою для благодійного збору. Найблагородніше мистецтво, найпотужніше – так! Але мистецтво, з яким найпевніше подохнеш з голоду.

- Твоя махінерія просувається? – запитав Клод.
- Без цього розтриклятого морозу вона вже була б завершена, - відповів скульптор. – Ось побачиш.

Він послухав, як хропе грубка, і звівся. Посеред майстерні, на підставці, зробленій з ящика, збитого штахетинами навхрест, стояла статуя, загорнена у ганчір'я. Воно міцно замерзло, затвердло на бганках і обмальовувало її, немов під білим саваном. Нарешті це була його давнішня мрія, яку він ніяк не міг втілити за браком грошей: стояча фігура, «Купальниця», десятки макетів якої валялися у нього протягом кількох років. В годину нетерплячого повстання він сам виготовив каркас з держаків для мітел, які замінили необхідне залізо, сподіваючись, що дерево виявиться достатньо міцним. Час від часу він торсав її, щоб перевірити, але поки що вона не рухалася.

- До дідька! – пробурмотів він. – Від вогника їй покращає... Воно прилипло до неї, справжні обладунки.

Ганчір'я хрупотіло під його пальцями і ламалося на шматочки льоду. Він мусив чекати, доки тепло його трохи розморозить, і з тисячами пересторог розгорнув її, спочатку голову, потім груди, потім стегна, щасливий бачити її непорушною, усміхаючись, немов коханець наготі обожнюваної жінки.

- Ну як? Що скажеш?

Клод доти бачив тільки ескізи, тож погойдав головою, щоб не відповідати одразу. Безсумнівно, цей добрий Маудо зраджував, мимоволі прийшов до

граційності завдяки гарним деталям, які розквітали під його грубими пальцями колишнього каменяра. Після колосальної «Виноградарки» він зійшов до зменшення творів, але сам достоту не помічав того, і досі кидався шаленими словами про темперамент, але поступався ніжності, що заповнювала його очі. Гігантські груди ставали дитячими, стегна елегантно видовжилися, наче веретена – нарешті це була справжня натура, що проклюнулася з-під здутих амбіцій. Його «Купальниця», ще перебільшена, вже мала невимовну чарівність, коли здригалася плечима, стискала обидві руки, так що здіймалися перса – закохані перса, виліплені в жаданні жінки, яке злигодні перетворили на відчай. Вимушено цнотливий, він у такий спосіб створив чуттєву плоть, що хвилювала його.

- Що, не годиться? – ображено перепитував він.

- О! Все чудово!.. Я вважаю, що ти мав рацію, коли трохи пом'якшив свої штукенції, бо ти так відчуваєш. З цим ти матимеш успіх. Так, це очевидно – вона дуже сподобається.

Маудо, котрого подібні похвали колись розчарували б, виглядав щасливим. Він пояснював, що хотів би підкорити публіку, не полишаючи жодного зі своїх переконань.

- К такій сучій матері! Мені на душі полегшало від того, що ти задоволений, бо я знищив би її, якби ти сказав знищити, слово честі!.. Ще пару тижнів праці, і я продам свою шкуру тому, хто її захоче, аби заплатити формувальнику... Скажи-но, з цим я матиму до біса вдалий Салон. Може, навіть медаль!

Він пожвавлено засміявся, а тоді додав:

- Ми ж не спізнюємося, тож присядь... Я зачекаю, щоб ганчір'я повністю розмерзлося.

Грубка почала червоніти, ширилося гаряче тепло. І «Купальниця», котра стояла зовсім поруч, здавалося, оживала від теплого подиху, який здіймався її хребтом, від сідниць до потилиці. Товариші присіли і продовжували дивитися на неї, розмовляли про неї, розбирали її, зупинялися на кожній дрібній частинці її тіла. Особливо скульптор збуджувався у своїй радості, здалека пестив її округлими жестами. Га? Живіт, ніби мушля, з гарною бганочкою на поясі, що з'являється від опуклості лівого стегна!

Клод в цю мить дивився на живіт, і йому здалося, що у нього почалася галюцинація: «Купальниця» рухалася, живіт забринів легенькими хвильками, ліве стегно витяглося ще дужче, так ніби права нога мала ступити крок.

- А ось ці малесенькі рівчачки, що тікають до поперека, - вів Маудо, нічого не помічаючи. – Ах! Як я їх випрацьовував! А яка шкіра, мій старенький! Атлас!

Статуя помалу оживала цілком. Крижі перекочувалися, груди здіймалися в глибокому зітханні, а руки розкривалися. Враз голова похилилася, стегна зігнулися, і вона впала, немов справді жива істота, з тугою й відчаєм, у болісному стрибку жінки, яка кидається у воду.

Клод усе зрозумів, коли Маудо жахливо заволав:

- До біса! Воно ламається, вона гепнеться долі!

Розмерзаючись, глина розірвала заслабке дерево каркаса. Зачувся тріскіт – кістки розламалися. А він закоханим жестом, яким розпалював себе, пестячи її здалеку, розкинув руки, ризикуючи загинути під нею. Якусь секунду вона розгойдувалася, а тоді враз упала ниць, переламана у гомілках, залишивши ноги приліпленими до дошки.

Клод кинувся, щоб стримати його.

- Агов, хлопче! Вона тебе розчавить!

Але Маудо стояв з простягненими руками і тремтів від того, що може побачити, як вона конає на підлозі. Здавалося, вона кинулася йому в обійми, він притис її до себе, хапався руками за цю велетенську незайману наготу, яка оживала, немовби від першого пробудження плоті. Він увійшов у неї, закохані груди припали до його плеча, її стегна вдарилися об його стегна, а голова відвалилася і покотилася долі. Поштовх був настільки сильним, що його збило з ніг і відкинуло аж до стіни. Не полишаючи цього обрубка жінки, він оглушено посунувся на підлогу поруч з нею.

- Сволота! – розлючено повторював Клод, гадаючи, що товариш загинув.

Маудо важко став навколішки і зайшовся нестримними риданнями. Падаючи, він лише обдер обличчя. Кров стікала йому щоками і змішувалася зі слізьми.

- Собачі злидні! Ліпше втопитися, якщо не можеш купити пару прутів!..
Ось вона, ось вона!..

Його ридання посилилося – це було передсмертне голосіння, ревучий біль коханця перед знівеченим трупом його любовців. Блукаючи руками, він торкався розкиданих довкола нього членів – голови, торсу, роздертих рук, а найбільше – потовчених грудей, сплющених, немов прооперованих від жахливої хвороби. Він задихався, повертався до тих грудей, мацав рану, шукав тріщину, через яку з них втекло життя. Його криваві сльози струменіли і фарбували червоним її рани.

- Та допоможи мені, - пробелькотів він. – Не можна залишати її ось так.

Клод розхвилювався, його очі також зволожилися у мистецькому братерстві. Він поквапився на поміч, але скульптор, хоча за мить до того

покликав його, хотів сам позбирати ці уламки, так ніби побоювався, що хтось інший поведеться з ними брутально. Він поволі колінкував, визбирував шматочки по одному, викладав їх на дошці і наближав один до одного. Фігура незабаром знову була цілою, подібна до тих любовних самогубиць, які стрибають з високої вежі і яких потім припасовують до купи, комічних та жалюгідних, аби віднести до моргу. Він упав навсидячки перед нею і вже не зводив з неї погляду, забуваючись у скорботному спогляданні. Але його ридання заспокоювалися, і, зрештою, глибоко зітхнувши, він сказав:

- Я зроблю її навлежачки. Що ти хочеш?!.. О! Бідолашна моя жіночка! Я мав стільки клопоту, щоб звести її на ноги, я вважав, що вона така висока!

Але тут Клод занепокоївся. А його весілля? Маудо повинен був перевдягнутися. У нього не було іншого сурдута, тож він мусив задовольнитися жакетом. Вкривши фігуру ганчір'ям, як небіжчицю ховають під саваном, товариші бігцем пішли звідти. Грубка похропувала, відлига наповнила майстерню водою, і старі запилюжені гіпсові статуї спливали багнукою.

На вулиці Дюе залишився тільки маленький Жак, якого віддали під опіку консьержки. Крістін, знудившись чекати, тільки-но пішла з трьома іншими свідками, вважаючи, що сталося непорозуміння: певно, Клод сказав їй, що піде одразу ж туди в компанії з Маудо. Тож вони квапливо рушили в путь і наздогнали молоду жінку та приятелів на вулиці Дрюо, перед мерією. Вони разом здійнялися сходами, і черговий службовець зустрів їх вкрай неприязно через те, що вони спізнилися. Одруження, до речі, відмолотили за кілька хвилин посеред цілком порожньої зали. Мер щось пробуркотів, подружжя сказало сакраментальне «так» уривчастими голосами, а свідки зачудувалися несмаком зали. Надворі Крістін узяла Клода попід руку, і це було усе.

Приємно було прогулятися цього ясного морозного ранку. Товариство спокійненько повернулося пішки і здійнялося вулицею Мартир, щоб потрапити до ресторації на бульварі Кліші. Вони зарезервували невеличкий салоник, і обід був дуже дружнім. Не було сказано жодного слова про звичайнісіньку формальність, яку тільки-но сповнили, натомість увесь час говорили про інше, як під час однієї з їхніх здибанок поміж приятелями.

Тож Крістін, в душі глибоко зворушена під удаваною байдужістю, протягом трьох годин слухала, як її чоловік та свідки гарячкують з приводу жіночки Маудо. Відколи інші почули цю історію, то пережували її у найменших подробицях. Сандоз вважав, що це дивовижна пригода. Жорі та Ганьєр обговорювали міцність каркасу: перший був чутливий до втрати грошей, а другий показував зі стільцем, як можна підтримати статую. Щодо Маудо, котрий не очунав від потрясіння і перебував у зацепенінні, то він скаржився на лому, якої спершу не відчув: руки й ноги йому боліли, м'язи оніміли, шкіра була вкрита синцями, неначе від побував у обіймах камінної коханки. Крістін промила йому садно на щоці, яке знову почало кривавіти, а йому здавалося, що ця статуя скаліченої жінки сіла за стіл разом з ними, і що вона єдина була важливою цього дня і тільки вона сповнювала пристрастю Клода, котрий, повторюючи оповідь вдвадцяте, щоразу описував своє хвилювання перед цими глиняними грудьми і стегнами, що розтрощилися коло його ніг.

Однак за десертом перейшли до іншого. Ганьєр несподівано запитав Жорі:

- До речі про тебе, я бачив тебе в неділю з Матильдою... Так-так, на вулиці Дофін.

Жорі густо почервонів і спробував відбрехатися. Але ніс його заворушився, губи скривилися, і він дурнувато засміявся.

- Так, здибанка... Слово честі! Я не знаю, де вона мешкає, інакше сказав би вам.

- Як?! То це ти її ховаєш? – вигукнув Маудо. – Та ну ж бо, можеш залишати її собі, ніхто назад не попросить.

Насправді Жорі покінчив з усіма звичками обачності та жадібності і тепер зачинив Матильду у невеличкій кімнатці. Вона тримала його своїм гріхом, він скочувався до подружнього життя з цією упирицею – він, котрий задля того, щоб не платити, колись жив з випадкових okazій на вулицях.

- Ото ще! Насолоду беруть там, де знаходять, - сказав Сандоз, сповнений філософської поблажливості.

- Чистісінька правда, - попросту відповів Жорі, запалюючи сигару.

Приятелі затрималися за столом, і вже було поночі, коли вони провели Маудо, котрий уперто хотів вкластися до ліжка. Повернувшись, Клод та Крістін забрали Жака у консьєржки і зайшли до геть холодної майстерні, залитої такими густими сутінками, що вони довго совалися навпомацки, перш ніж змогли засвітити лампу. Потрібно було також розпалити грубку, і тільки коли пробило сьому, вони нарешті змогли полегшено зітхнути. Вони не були голодні, тож доїли рештки юшки, скоріше щоб заохотити дитину з'їсти свою тарілочку. Вклавши малюка спати, вони влаштувалися під лампою, як і щовечора.

Але Крістін не поклала перед собою шиття – була занадто зворушена, щоб працювати. Вона сиділа, в неробстві склала руки на столі і дивилася на Клода, котрий, натомість, негайно заглибився в малюнок – шматок майбутньої картини: робітники порту Святого Миколи розвантажували гіпс. У жінці, вглибині її розгублених очей, проминали непереможні думки, спогади, жалі. Помалу в ній наростав смуток, невимовний німий

біль, котрий, зрештою, заповонив її цілковито посеред цієї байдужості, цієї безмежної самотності, до якої вона провалювалася, сидячи так близько до чоловіка. Він і досі був з нею, по той бік столу, але яким далеким вона відчувала його там, перед мисом острова Сіте, ще далі, у недосяжній безмежі мистецтва, а тепер так далеко, що їй ніколи його не наздогнати! Вона кілька разів намагалася розбалакати його, але не могла змусити бодай відповісти. Спливали години, вона задерев'яніла від того, що нічого не робила, і, кінець кінцем, витягла гаманця і почала перераховувати гроші.

- Ти знаєш, скільки нам залишається на початок шлюбного життя?

Клод навіть не звів голови.

- У нас дев'ять су... Ах! Які злигодні!

Він знизав плечима і нарешті пробурмотів:

- Та облиш! Ми будемо багатими!

І знову розпочалася мовчанка, і вона не намагалася навіть її розірвати, споглядаючи на дев'ять су, викладені рядочком на столі. Пробыло полуніч, вона здригнулася, недужа від чекання і холоду.

- Лягаймо, так? – прошепотіла вона. – Я вже більше не можу.

Але він так затявся над працею, що не почув її.

- Послухай... Грубка згасла, ми застудимося... Лягаймо.

Цей благальний голос пройняв його і змусив стрепенутися від раптового роздратування.

- Га? Лягай, якщо бажаєш!.. Ти ж бачиш, я хочу дещо завершити.

Вона посиділа ще хвилю з болісним лицем, зацікавлена від його люті. Не бажаючи набридати і розуміючи, що сама присутність жінки, яка байдикуює,

виводить його із себе, вона встала з-за столу і пішла спати, лишаючи двері широко відчиненими. Сплинуло пів години, три чверті. Жодного шуму, жодного подиху не долітало зі спальні. Але вона зовсім не спала, лежала горілиць, розплющивши очі у п'їтьму. Вона боязко наважилася покликати востаннє, з глибини темного алькова:

- Мій котику, я тебе чекаю... Благаю, мій котику, ходи спати.

Відповіддю була коротка лайка. Більше ніщо не поворухнулося, можливо, вона задрімала. У майстерні посилювався крижаний холод, гніт у лампі нагорів і світився червоним вогником, а він схилився над малюнком і, здавалося, не усвідомлював повільного бігу хвилин.

Однак, о другій Клод звівся, розлючений тим, що лампа згасала, бо забракло олії. Він встиг лише перенести її до спальні, аби не роздягатися там навпомацки. Але його невдоволення посилилося ще дужче, коли він помітив, що Крістін лежить горілиць з розплющеними очима.

- Як?! Ти не спиш?

- Ні, мені не спиться.

- А! Я знаю, ти мені докоряєш... Я ж казав тобі разів сто, що мене нервує, коли ти на мене чекаєш.

Лампа спорожніла і згасла, тож він простягся поруч з нею в суцільній темряві. Вона і досі не поворухнулася, він двічі позіхнув, розбитий втомою. Вони обидвоє не спали, але не знаходили нічого, не казали нічого одне одному. Він, охололий, із закоцюрбленими ногами, вистудив постіль. Зрештою, після непевних міркувань, коли сон вже морив його, він підскочив і вигукнув:

- Що дивовижно, так це те, що вона не пошкодила собі живіт. О! Живіт красуні!

- Хто? – перепитала спантеличена Крістін.

- Та жіночка Маудо.

Вона нервово здригнулася, відвернулася від чоловіка і запхала голову в подушку. Він був вражений, коли почув, що вона вибухнула сльозами.

- Що таке? Ти плачеш?!

Вона задихалася, ридала так сильно, аж двигтів матрац.

- Ну ж бо, що з тобою? Я ж тобі нічого не сказав... Ну ж бо, люба!

Говорячи, він починав розуміти причину її безмежного відчаю. Звісно, в такий день він мав би вкластися спати водночас із нею. Але він був настільки наївним, що не подумав про такі штуки. Вона ж його знає: він стає справжньою скотиною, коли береться до праці.

- Ну ж бо, моя люба, ми ж разом не від учора... Так, ти намислила собі це у своїй голівці. Ти хотіла бути нареченою, га?.. Ну ж бо, припини плакати, ти ж добре знаєш, що я не лихий.

Він узяв її, і вона забулася. Але скільки б вони не обіймалися, їхня пристрать померла. Вони це зрозуміли, коли відпустили одне одного і опинилися бік у бік, відтепер чужі, відчуваючи перешкоду поміж ними – інше тіло, чий холод уже торкався їх у певні дні, ще на пристрасних початках їхніх стосунків. Тепер вже ніколи вони не увійдуть одне в одного. Сталося щось непоправне – щось зламалося, утворилася порожнеча. Дружина пригнітила коханку, і ця формальність шлюбу, здавалося, вбила їхнє кохання.

ІХ

Клод не міг малювати свою велику картину в тісній майстерні на вулиці Дуге і тому вирішив винайняти деінде якийсь ангар з достатньою площею. Блукаючи пагорбом Монмартра, він знайшов те, що шукав, посередині стрімкої вулиці Турлак – тієї вулиці, що котиться донизу поза цвинтарем і височіє над містечком Кліші, аж до горбів довкола селища Женвільє. Це була колишня сушильня фарбувальника, халабуда п'ятнадцять метрів завдовжки і десять завширшки, крізь дошки і тиньк якої гуляв вільний вітер. Її здали за триста франків. Надходило літо, він мав швидко докінчити картину, а тоді виселитися.

Відтепер, у гарячковій праці та надії, він наважився на усі необхідні витрати. Оскільки його фортуна є певною, то навіщо створювати їй перепони зайвою обачністю? Скориставшись своїм правом, він забрав частину капіталу зі своєї ренти у тисячу франків, а тоді звик брати, не рахуючи. Спершу він ховався від Крістін, бо вона вже двічі ставала йому на заваді. А коли він мусив зізнатися їй, то вона, хоча протягом тижня докоряла йому і тривожилася, але також призвичаїлася, щаслива від добробуту, в якому почала жити, і поступилася такій насолоді, як постійні гроші в кишені. Так минуло кілька років приємного забуття.

Невдовзі Клод почав жити виключно задля своєї картини. Він мінімально умеблював велику майстерню: стільці, стара канапа, ще з набережної Бурбонів, ялиновий стіл, за який він заплатив тандитниці п'ять франків. Віддаючись мистецтву, він був цілком позбавлений марнославства до розкішного облаштування. Єдиною його значною витратою була драбина на коліщатах, з платформою та відкидною підніжкою. Потім він почав займатися полотном, яке бажав завдовжки вісім, а заввишки п'ять метрів. Він уперся, що сам підготує його, замовив рамці, купив полотна без швів, яке разом з двома приятелями насилу розтягнув обценьками. Після цього

він задовольнився тим, що за допомогою шпателя вкрив його шаром свинцевих білил, проте відмовився проклеювати, аби тканина залишалася водонепроникною, завдяки чому, на його думку, малюнок ставав світлим і тривким. Треба було забути про мольберт – на ньому не встановиш таке полотно. Тому Клод вигадав прилаштування з товстих дощок і мотузок, яке підпиратиме картину до стіни трохи похиленою, щоб світло падало на неї під кутом. Уздовж цієї широкої білої скатертини пересувалася драбина: це було справжнє будівництво, риштування собору перед твором, який належало збудувати.

Але коли усе було готове, його обсіли докори сумління. Його непокоїла думка, що він, можливо, не обрав там, з природи, найкраще освітлення. Може, дійсно, ліпше було обрати ранок? Можливо, він мав обрати похмуру погоду? Він повернувся на міст Святих Отців і прожив на ньому ще три місяці.

У будь-яку годину, за будь-якої погоди перед ним поставав острів Сіте між двома проваллями річки. Під припізнілим снігопадом він бачив його в хутрі горностая понад водою кольору багнюки, на тлі свинцево-сірого неба. Він бачив його у перших весняних променях сонця, коли місто вмивалося від зими і віднаходило дитинство у зелених пагонах на високих деревах коло води. Він бачив його, коли висів легкий туман: острів віддалявся, випаровувався і бринів, немов казковий палац. Потім почалися зливи і залили його, сховали за велетенською запоною, розвішеною між небом і землею. Грози освітлювали його блискавками і робили золотаво-червоним, замальовували зрадливим світлом розбійницького кубла, наполовину знищували його під навалою важезних мідяних хмар. Бурі замітали його вітрами, загострювали кути, розтинали його на шматки, роздягали і шмагали батогами у зблідлій блакиті повітря. Іншим разом, коли сонце розбивалося на пил поміж випарами Сени, він купався у цьому

розсіяному світлі без тіней, рівномірно освітлений повсюди, чарівно вишуканий, наче коштовність, вирізана із суцільного тонкого золота. Художник хотів бачити острів під світанковим сонцем, коли він звільняється від ранкового серпанку, а набережна Годинника червоніє, натомість набережна Ювелірів продовжує ніжитись у темряві, і стародавня цитадель починає оживати в рожевому небі: пробуджуються блиском башти і шпилі, а ніч поволі сповзає зі споруд, ніби сорочка спадає з плечей. Він хотів бачити його опівдні, коли сонце світить прямовисно, коли острів, погризений сліпучим світлом, стає безбарвним і німим, ніби мертво місто, а живою залишається тільки спека, що бринить понад далекими дахами. Він хотів бачити Сіте під призахідним сонцем, коли його забирає ніч, що помалу здійсмається з ріки, залишаючи на вістрях монументів заграву вогняних пацьорок, які от-от згаснуть, і ця остання пожежа спалахує на вікнах, а багаття шибок відкидає племінчики, що пропалюють фасади. Але побачивши численні й різноманітні острови Сіте, в будь-яку пору дня і за будь-якої погоди, Клод неодмінно повертався до краєвиду, який побачив уперше, близько четвертої години, прекрасного вересневого надвечір'я – незворушно спокійне Сіте під легеньким вітерцем – серце Парижа, що стукотіло в прозорому повітрі, достоту ширилося у безмежному небі, перетятому летом дрібних хмаринок.

Клод залишався цілі дні у тіні мосту Святих Отців. Він знайшов собі там прихисток, влаштував свою домівку, свою криївку. Йому не заважало безперервне торохкотіння екіпажів, подібне до далекого гуркоту грому. Він влаштувався біля першої підпори, під велетенськими чавунними кружалами, і робив ескізи, малював етюди. Він ніколи не був певен, що роздивився усе, вдесьте перемальовував одну деталь. Працівники навігаційної адміністрації, що знаходилася поруч, вже знали його в обличчя. А дружина сторожа, яка жила у залитій асфальтом хатинці разом

з чоловіком, двома дітьми і котом, зберігала його свіжі полотна, аби він не мав мороки щодня тягати їх через усе місто. Для нього цей притулок був щастям, під цим Парижем, що гуркотів угорі, і палке життя котрого, він це достоту відчував, котилося по його голові. Порт Святого Миколи спершу заворожував його постійною діяльністю далекого морського порту посеред кварталу довкола Інституту мистецтв: паровий підймальний кран «Софі» маневрував, совав камінні блоки, вантажні вози наповнювалися піском, люди й худоба тягли, засапуючись, похилою грубою бруківкою, що спускалася до самої води по цей бік гранітної набережної, де подвійною шерогою стояли на якорі шаланди й баржі. Протягом кількох тижнів він зосередився над одним етюдом – робітники розвантажують з корабля гіпс, несуть на плечах білі мішки, залишають за собою білі доріжки, самі припорошені білим, а поруч інший корабель, з якого вже розвантажили вугілля, заляпав узбережжя широкою чорнильною плямою. Потім він замалював у профіль річкові купальні на лівому березі, а на іншому плані – пральню з відчиненими скляними шибками і пралями, які вишикувалися навколішки край самої води і виляскують праниками по білизні. Посередині він накидав човна, якого мастрос тягне за стерно, далі вглибині тягач, стовп пари від ланцюгового буксира, що пхає проти течії вантаж бочок і дощок. Тло він намалював уже давно, проте розпочав заново деякі шматочки: два провалля Сени, самотнє неозоре небо, де здіймаються тільки позолочені сонцем шпилі й башти. Під гостинним мостом, у цьому закутку, загубленому, немов потаємна печера у скелі, його рідко турбували цікаві, лишень зі зневажливою байдужістю проминали рибалки з вудками, а його єдиним приятелем був кіт сторожа, що вимивався на сонці, незворушний, попри вирування люду там, нагорі.

Нарешті Клод зібрав усі ескізи, за кілька днів накидав один загальний і узявся до великого твору. Так протягом усього літа на вулиці Турлак

поміж ним і його неохопним полотном тривала перша битва, бо він зтявся особисто нанести композицію за квадратами і ніяк не міг з того виборсатися, заплутувався у постійних помилках через найменшу похибку в цій математичній розмітці, звички до якої не мав. Його це обурювало. Він переходив до іншого, відкладав виправлення на потім, зтято вкривав полотно, охоплений такою гарячковістю, що залишався на драбині цілі дні, розмахував довжелезними пензлями, витрачаючи таку м'язову силу, що міг би пересунути гори. Ввечері він заточувався, ніби п'яний, і, проковтнувши останній шматок, засинав, немов убитий. Дружина мусила вкладати його до ліжка, наче дитину. З цієї героїчної праці вийшов керівний підмальовок, один з тих підмальовків, у якому палає геній посеред хаосу ще погано розбитих тонів. Бонгран якось зайшов його провідати, і, засліплений сльозами, схопив художника здоровенними ручищами й цілував його так, що мало не задушив. Захоплений ентузіазмом Сандоз влаштував з цього приводу вечерю, а інші – Жорі, Маудо, Ганьєр – розносили новину про шедевр. Щодо Фажероля, то він на мить завмер, а тоді вибухнув вітаннями, бо вважав, що воно занадто гарне.

Відтоді Клод тільки псував свій підмальовок, боуцімто ця іронія спритника принесла йому нещастя. Безкінечно повторювалася та сама історія: він витрачав себе за один раз у надзвичайному пориві, а потім не міг впоратися з рештою – він не умів завершувати. До нього повернулося безсилля, він два роки жив цією картиною, мав тільки її у своїй плоті, то підносився у саме небо від божевільної радості, то падав на землю, такий мізерний, такий розбитий сумнівами, що смертельно хворі, котрі харчать на лікарняних ліжках, були щасливішими за нього. Вже двічі він не був готовий до Салону, бо завжди в останню мить, коли сподівався завершити за кілька сеансів, проявлялися діри, він відчував, що композиція тріщить і розвалюється під його пальцями. З наближенням третього Салону він

пережив жахливу кризу і протягом двох тижнів не заглядав до майстерні на вулиці Турлак. А коли він туди зайшов, то мав відчуття, що потрапив у дім, спустошений смертю. Він відвернув велетенське полотно до стіни і відкотив драбину в куток – він усе потрощив би, попалив би, якби в його ослаблених руках залишалася сила. Але більше нічого не існувало, вітер люті змінив усе з підлоги, він казав, що повернеться до малих творів, оскільки не здатен на великий труд.

І перший проєкт невеликої картини мимоволі повернув його туди – навпроти острова Сіте. Чому б не замалювати попросту краєвид на полотні середнього розміру? Але своєрідна сором'язливість, змішана з дивною ревністю, стала йому на заваді влаштуватися під мостом Святих Отців: йому здавалося, що відтепер це місце є священним, що він не повинен порушувати незайманість великого твору, навіть якщо той помер. Тож він влаштувався край берега, вище порту Святого Миколи. Цього разу він принаймні працював безпосередньо з природи і тішився з того, що не мусить шахрувати, чого не уникнути з полотнами гігантських розмірів. Дуже ретельно випрацьована невелика картина, більш просунена, ніж зазвичай, мала, тим не менш, таку ж долю, як й інші, коли дійшла до журі, обуреного цим малярством, наляпанним п'яною мітлою – такий вислів перебіг від майстерні до майстерні. Цей ляпас був ще болючішим, тому що якраз говорили про поступки та заохочення, до яких вдалася Школа, приймаючи твори. Тяжко ображений художник, ридаючи від люті, подер полотно на дрібні стрічки і спалив у грубці, коли його повернули. Йому не достатньо було вбити ножом – потрібно було остаточно знищити.

Ще один рік минув для Клода за непевними заняттями. Він працював за звичкою, нічого не завершував, а сам казав з болісним сміхом, що заблукав і шукає себе. Вперте усвідомлення свого генія залишало в його душі незнищену надію навіть під час найтриваліших криз пригніченості. Він

страждав, немов був проклятий довічно пхати вгору камінь, який котився додолу і розчавлював його. Але у нього залишалося майбутнє і впевненість, що він одного дня підійме той камінь обома руками і пожбурить його до зірок. Тоді друзі нарешті бачили, як у його очах запалюється пристрасть, і знали, що він знову замурується на вулиці Турлак. Він, котрий колись завжди відлітав поза межі твору, над яким працював, у безмежні мрії про майбутній твір, тепер бився лобом об цей сюжет з островом Сіте. Він став ідефікс, заслоною, що зав'язала йому життя. Незабаром він почав говорити про це розкуто і в новому спалаху ентузіазму гукав з дитячою веселістю, що знайшов і певен у перемозі.

Якось вранці Клод, хоча досі тримав двері замкненими, охоче запустив до себе Сандоза. Той одразу ж натрапив на ескіз дивовижних кольорів, зроблений з натхнення і без моделі. Сюжет, до речі, залишався той самий: порт Святого Миколи ліворуч, школа плавання праворуч, вглибині Сена і Сіте. Але письменник був вражений, коли замість човна, якого тягне матрос, побачив іншого човна – дуже великого, який займав увесь центр композиції: в ньому були три жінки – одна, в купальному костюмі, сиділа на веслах, інша влаштувалася коло борту, звисивши ноги у воду, і з її наполовину розщипненого корсажа виглядало плече, а третя стояла прямісінька на носі човна, цілком гола, зі сліпучою наготою, що сяяла, ніби сонце.

- Ого! Яка ідея! – пробурмотів Сандоз. – Що вони там роблять, ці жіночки?

- Та вони купаються, - спокійно відповів Клод. – Бачиш, вони вийшли з купальні, і це мене надихнуло на оголений мотив – справжня знахідка, га?.. Тебе це шокує?

Старий побратим, який добре знав його, завагався і не наважувався відповісти заперечно.

- Мене? О, ні!.. Ось тільки я боюсь, що публіка і цього разу не зрозуміє. Це аж ніяк не правдоподібно – ця гола жінка посеред Парижа.

Клод наївно здивувався.

- А! Ти так гадаєш?.. Що ж! Тим гірше! Та начхати мені, бо ж вона гарно намальована, моя жіночка! Мені це потрібно – розумієш? – щоб показати себе.

У наступні дні Сандоз обережно повертався до цієї дивної композиції: його вдача вимагала переконати друга у тому, що він спаплюжив логіку. Як сучасний художник, котрий хизується тим, що малює тільки реальність, може занастити твір, додавши до нього подібні вигадки? Адже так легко взяти інші сюжети, які вимагають вдатися до оголеності! Але Клод уперся, наводив погані й злісні пояснення, тому що не хотів відкривати справжню причину – власну ідею, таку нечітку, що він сам не зміг би достоту її пояснити: він мучився потаємним символізмом, цим старим відродженням романтизму, яке змушувало його втілити у цій наготі саму плоть Парижа – голої та пристрасної столиці, що розквітає у жіночій вроді. Він додавав до того власну пристрасність, свою любов до гарних животів, плідючих стегон та грудей, які мріяв створювати без упину, щоб вони постійно народжували його мистецтво.

Однак під наполегливими аргументами друга він удав, що похитнувся.

- Гарзд! Побачимо! Я вдягну її згодом, мою жіночку, якщо тебе це присоромлює... Але все ж я зроблю її ось так. Га? Розумієш? Вона мене тішить.

Він ніколи більше про це не говорив, глухо затався і лишень скулювався й знічено усміхався, коли чув натяки на те, що усі дивуються, бачачи цю

Венеру, яка народжується з піни Сени, тріумфуючи поміж омнібусів на набережних та вантажників порту Святого Миколи.

Надійшла весна, Клод мав повернутися до великого полотна, аж тут рішення, ухвалене в мить обачності, змінило життя подружжя. Крістін іноді тривожилася щодо грошей, які витрачалися так швидко – різноманітні суми, котрі вони постійно відгризали з капіталу ренти. Вони припинили рахувати, бо це джерело здавалося невичерпним, але через чотири роки одного ранку сполошилися, коли, запросивши рахунки, дізналися, що з двадцяти тисяч франків залишилося заледве три тисячі. Вони негайно зреагували на це надмірною заощадливістю, урізали хліб, планували обмежити навіть необхідні потреби. Тож у першому пориві самопожертви вони залишили помешкання на вулиці Дуе. Навіщо платити комірне двічі? У колишній сушильні на вулиці Турлак, ще обляпаній розчинами фарб, доволі місця, щоб розмістити існування трьох осіб. Але облаштування однак було важким, бо цей сарай десять на п'ятнадцять метрів був єдиним приміщенням – ангаром для кочовиків, які усе роблять вкупі. Художник мусив особисто, попри незгоду власника, встановити в одному кутку дощану перегородку, за якою облаштував кухню та спальню. Це їх звеселило, незважаючи на тріщини у стелі, через які дув вітер, а під час сильних гроз вони мусили підставляти каструлі під найбільші дірки. Це була похмура порожнеча, їхні злиденні меблі витанцьовували уздовж голих стін. Але вони пишалися тим, що оселилися в такому просторі і казали друзям, що маленький Жак принаймні матиме місце, щоб трохи побігати. Той бідолашний Жак, хоча йому виповнилося дев'ять років, ріс аж ніяк не швидко, тільки голівка продовжувала збільшуватися. Його неможливо було відправляти до школи більше як на тиждень, бо він повертався звідти отупілий, достоту хворий від того, що силувався

учитись. Тож найчастіше вони залишали його повзати довкола себе і ховатися по кутках.

Крістін уже давно не втручалася у щоденну роботу Клода, але відтепер знову переживала разом з ним кожну годину довгих сеансів. Вона допомагала йому здряпувати і зачищати старе полотно, давала поради, як міцше прикріпити його до стіни. Аж тут вони помітили біду: пересувна драбина розтріскалася від вологи, що падала з даху. Побоюючись упасти, Клод мусив укріпити її дубовою поперечиною, а дружина подавала йому цвяхи один за одним. Вдруге усе було готове. Вона, стоячи позад чоловіка, дивилася, як він переносить за квадратами новий ескіз, аж доки непритомніла від утоми, тоді вже зісковзувала долі і, сидячи навпочіпки, усе дивилася на нього.

Ах! Як би вона хотіла забрати його у цієї картини, яка вкрала його у неї! Саме тому вона перетворювалася на його рабиню, щаслива принижуватися до грубої роботи. Відколи вона увійшла до його праці, усі втрюх пліч-о-пліч – він, вона і картина – то надія оживляла її. Хоча він і тікав від неї, коли вона самотньо плакала на вулиці Дуе, а він сидів допізна тут, на вулиці Турлак, приворожений і виснажений, немов у коханки, проте, можливо, вона його відвоює тепер, відколи завжди поруч з ним у його пристрасті. Ах, цей живопис! Якою ревнивою ненавистю вона його ненавиділа! Це вже був не колишній спротив буржуазної панянки, яка малює акварелі, проти цього вільного мистецтва – прекрасного і бруталного. Ні, вона його помалу зрозуміла, наблизилася спершу завдяки ніжності до художника, потім підкорена бенкетом світла і незвичайною чарівністю білявих тонів. Сьогодні вона приймала усе – і бузкову землю, і сині дерева, навіть починала тремтіти з поваги перед цими картинами, які колись видавалися їй такими огидними. Вона бачила їхню потужність, вона ставилася до них як до суперниць, з яких вже не можна сміятися. Її

образа посилювалася водночас із захопленням. Вона обурювалася з того, що мусить брати участь у применшенні себе самої, у цьому іншому коханні, яке завдає ударів її подружжю.

Спочатку це була прихована щохвилинна боротьба. Вона виставляла себе, щомиті встромляла між художником і його картиною щось зі свого тіла – плече або руку. Вона постійно була там, огортала його своїм подихом, нагадувала, що вона йому належить. Потім у ній проросла давнішня думка і собі малювати, віднайти чоловіка всередині його мистецької лихоманки: протягом місяця вона вдягала блузу і працювала також, як учень поруч з майстром, і покірливо копіювала його етюд. Вона облишила тільки тоді, коли побачила, що ця спроба обернулася проти її мети, адже він остаточно забув у ній жінку, буцімто збитий з пантелику цієї спільною працею на засадах звичайної дружби, як чоловік з чоловіком. Тож вона вдалася до своєї єдиної сили.

Клод і доти нерідко, щоб намітити дрібні фігури на останніх картинах, брав з Крістін замальовки – голову, жест руки, поставу тіла. Він накидав їй на плечі пальто, зупиняв її на ходу і гукав більше не рухатися. Вона була щаслива надавати йому подібні послуги, хоча й відчувала огиду до роздягання, ображена цим ремеслом натурниці, адже відтепер вона була його дружиною. Одного дня, коли йому була потрібна верхня частина стегна, вона відмовилася, а тоді, присоромлена, погодилася задерти сукню, але спершу замкнула двері на два оберти, боячись, що дізнавшись про роль, до якої вона спустилася, її шукатимуть голою на усіх картинах її чоловіка. Вона досі чула принизливий сміх товаришів і самого Клода, їхні масні жарти, коли вони говорили про картини одного художника, котрий послуговувався у такий спосіб виключно своєю жінкою і виготовляв приємні й чистенько підлизані оголені малюнки для буржуїв, на яких її віднаходили під будь-якою личиною за добре відомими прикметами –

трохи задовгий вигин поперека і зависокий живіт. Цю жінку волочили без сорочки через увесь глузливий Париж, коли вона проходила вдягнена, у щільному корсеті, затиснена до самого підборіддя темними сукнями, котрі вона носила, як на те, дуже скромні.

Але відколи Клод намітив вуглиною загальні риси великої стоячої фігури жінки, яка займатиме центр його картини, Крістін замислено дивилася на цей примарний силует і її заповнювала нав'язлива думка, перед якою відступали один за одним колишні докори сумління. Тож коли він сказав, що візьме натурницю, вона запропонувала себе.

- Як?! Ти?! Але ж ти сердишся, як тільки я прошу кінчик твого носика!

Вона усміхнулася, глибоко знічена.

- О! Кінчик носика! А ще ж я колись позувала тобі для фігури у твоєму «Пленері» - тоді ще між нами нічого не було!.. Натурниця коштуватиме тобі сім франків за сеанс. Ми не настільки багаті, ліпше заощадити ці гроші.

Думка про заощадження негайно переконала його.

- Звісно, я дуже хочу. Це навіть дуже мило з твого боку, мати стільки мужності, бо ти ж знаєш, що зі мною – то не забавки для ледачих... Байдуже! Зізнайся, моя дурепонько, ти боїшся, що сюди зайде інша жінка, ти ревнива.

Ревнива! Так, вона ревнива, і аж настільки, що помирає від страждань. Але їй начхати на інших жінок, усі натурниці Парижа могли б поскидати тут свої сорочки! У неї єдина суперниця – обожнювана картина, яка у неї краде коханця. Ах! Скинути сукню, скинути усю білизну і віддаватися йому голою протягом багатьох днів, тижнів, жити голою під його поглядами і у такий спосіб повернути його собі, а тоді забрати геть, коли

він знову впаде у її обійми! Хіба вона може ще щось подарувати, окрім себе самої? Хіба не є законною ця остання битва, у якій вона платить своїм тілом, готова перетворитися у ніщо – у ніщо, але не в жінку без чарівності, якщо вона дасть себе перемогти.

Задоволений Клод спершу зробив з неї етюд для своєї картини – звичайний академічний малюнок у позі. Вони чекали, доки Жак піде до школи, а тоді зачинялися, і сеанс тривав протягом кількох годин. У перші дні Крістін дуже страждала від нерухомості, але потім призвичаїлася, не наважувалася скаржитися, боячись розізлити його, стримувала сльози, коли він її штурхав. Невдовзі це стало звичкою, він ставився до неї як до звичайної натурниці, ще вимогливіший, ніж якби платив, і ніколи не допускав думки, що зловживає її тілом, оскільки вона була його жінкою. Він застосовував її для усього, змушував будь-якої миті роздягатися – для руки, ноги, для найменшої подробиці, якої потребував. Він принизив її до ремесла, до роботи живим манекеном, який він встановлював і копіював, як копіював би глечик або горщик для натюрморту.

Цього разу Клод діяв без поспіху, і перш ніж зробити підмальовок великої фігури, виснажував Крістін протягом багатьох місяців, перепробував кілька десятків поз – як сам казав, хотів належно перейнятися якістю її шкіри. Нарешті одного дня він узявся за підмальовок. Це був осінній ранок, дув уже дошкульний вітерець, і у просторій майстерні було геть не спекотно, незважаючи на те, що поруч хрипотіла грубка. Маленький Жак занедужав на одну зі звичайних криз кволого отупіння і не зміг піти до школи, тож його зачинили всередині спальні і порадили йому бути чемним. Дрижачи, мати роздяглася і стала коло грубки, нерухомо тримаючи позу.

Протягом першої години художник з височини драбини кидав на неї погляди, що краями її від плечей до колін, і не промовив до неї жодного

слова. А вона, помалу підкорена смутком, побоювалася, що знепритомніє і вже не розуміла, від чого страждає – від холоду чи відчаю, що надходив здалеку, і гіркоту якого вона почала відчувати. Її втома була настільки сильною, що вона похитнулася і важко ступила кілька кроків затерплими ногами.

- Як?! Усе?! – крикнув Клод. – Та ти позуєш не більш як чверть години! То ти не хочеш заробити свої сім франків?

Він грубо жартував, задоволений своєю працею. Вона вкрилася халатом і насилу могла рухатися, а він уже брутально гукав:

- Ну ж бо! Ну ж бо! Не лінуйся! Сьогодні великий день. Треба стати генієм або подохнути!

Коли вона повернулася у позу, гола у тьмяному світлі, він узявся малювати і час від часу продовжував кидатися фразами, потребуючи зніматися гамір, коли був задоволений своєю роботою.

- Дивно, яка у тебе цікава шкіра! Безсумнівно, вона вбирає світло... У це можна не повірити, але сьогодні зранку ти геть сіра. Іншого разу ти була рожевенька. О! Така рожевенька, що виглядала несправжньою... І мене це дратує, бо ніколи нічого не знати.

Він зупинився і кліпнув очима.

- Як це усе-таки дивовижно – оголений мотив... Тло одразу ж починає вигравати... Воно бринить, набирає бісового життя, так ніби видно, як тече кров під м'язами... Ах! Гарно намальований м'яз, міцно намальована рука, при повному світлі – що може бути гарніше, що може бути краще? Боже ж ти мій!.. Для мене це єдина релігія, перед цим я упав би навколішки і стояв би так усе життя.

Він мусив спуститися, щоб узяти тубик фарби, наблизився до неї і роздивлявся їй з дедалі більшою пристрасстю, торкався кінчиком пальця усіх частин, які хотів намалювати.

- Поглянь! Ось тут, під лівою груддю. Ого! Яке ж воно гарне! Синіють маленькі вени, які надають шкірі такого делікатного і вишуканого тону... А тут випинається стегно, у цій ямочці світло золотавіє – справжні ласощі!.. А тут, під товстенькою ліпниною живота, ця чиста рисочка у паховині – дрібнесенька цяточка червіні посеред блілого золота... О, ці животи! Я завжди був від них у захваті. Коли я його бачу, то зжер би усе на світі. Їх так гарно малювати – справжнє сонце плоті!

Він повернувся на драбину і вигукнув у лихоманці творіння:

- К такій сучій мамі! Якщо я з тобою не наварганю шедевр, то маю бути останньою свинюкою!

Крістін мовчала, але в ній наростала тривога через упевненість, що посилювалася в її душі. Нерухома під брутальними словами, вона відчувала біль від своєї наготи. У кожній точці, до якої торкнувся палець Клода, залишилося крижане тавро, так ніби відтепер туди заходив холод, від якого вона тремтіла. Дослід проведено, на що ще можна сподіватись? Він уже навіть не дивився на це тіло, яке вкривав повсюди поцілунками коханця, він уже захоплювався ним виключно як митець. Він запалювався ентузіазмом від тону грудей, побожно падав навколішки перед лініями живота, тоді як раніше, засліплений жаданням, притискав її до своїх грудей, замало не розчавлював, нічого не бачачи, і вона й він хотіли розчинитися у цих обіймах. Ах! Тепер справді кінець, вона вже не існує, він любить в ній тільки своє мистецтво, натуру, життя. Дивлячись у далечінь, вона стояла з непорушністю мармуру і стримувала сльози, від

яких краялося її серце – вона була така знедолена, що не могла навіть плакати.

Зі спальні зачувся голосочок, у двері постукали кулачки.

- Мамо, мамо, я не сплю, мені сумно... Мамо, відчини, мамо!

Жак більше не міг чекати. Клод розізлився і забуркотів, що нема вже й хвилини спокою.

- Зажди трошечки! – гукнула Крістін. – Спи, дай татові попрацювати.

Але, здавалося, її охопив новий неспокій, вона кидала погляди до дверей і, зрештою, на мить залишила позу і пішла, щоб підвісити спідницю на ключ, аби перекрити замкову шпарину. Нічого не кажучи, вона знову стала коло грубки, тримаючи голову прямо, трохи відхиливши стан, так що груди нап'ялися.

Сеанс був безкінечним, години спливали за годинами. Вона і досі стояла, пропонуючи себе з рухом купальниці, яка стрибає у воду, а він, на драбині, немов за багато миль звідси, палав тою, іншою жінкою, яку малював. Він навіть припинив говорити з дружиною, вона повернулася до ролі об'єкта з гарними кольорами. Від самого ранку він дивився тільки на неї, а вона бачила себе тільки в його очах, але тепер була чужою, вигнаною з нього.

Нарешті він зупинився через втому і помітив, що вона тремтить.

- Диви! Тобі холодно?

- Так, трошки.

- Ото кумедія! А я горю... Я не хочу, щоб ти застудилася. До завтра.

Він спустився, і вона подумала було, що він її поцілує. Зазвичай, з останньою подружньою ввічливістю, він платив квапливим поцілунком за

нудоту сеансу. Але, переповнений працею, він забув і одразу ж узявся мити пензлі – опустившись навпочіпки, бовтав ними у горщику з розчином мила. А вона чекала, стояла гола, усе ще сподівалася. Минула хвилина, його здивувала ця нерухома тінь, він поглянув на неї з подивом, а тоді узявся енергійно терти пензлі. І тоді вона почала вдягатися тремтливими від поквапу руками, натягла сорочку, змагалася зі спідницями, криво заціпнула корсаж, так ніби хотіла втекти від ганьби цієї безсилої наготи, придатної лише на те, щоб старітися під білизною. Вона зневажала себе саму, відчувала огиду через те, що спустилася до цього засобу продажних дівок, відчувала його тілесну ницість після того, як була переможена.

Але вже назавтра Крістін знову мусила роздягнутися на крижаному протязі, під різким світлом. Хіба відтепер це не її ремесло? Як тепер відмовитися, коли це стало звичкою? Вона ніколи не змогла б зробити прикrostі Клоду, і щодня вона розпочинала цю поразку свого тіла. А він про це навіть не говорив – про її пекуче принижене тіло. Його пристрасть до плоті перенеслася на його твір, на намальованих коханок, яким він віддавався. Тільки вони змушували його серце стукотіти – вони, чії тіла цілковито були породжені його зусиллями. Там, на селі, під час великого кохання, він думав, що упіймав щастя, бо нарешті заволодів однією з них, схопив її, живу, у свої обійми. Але це була лишень одвічна ілюзія, адже вони, попри все, залишилися чужими. Тож він волів ілюзію свого мистецтва, цю гонитву за красою, яку ніколи не наздогнати, це божевільне нічим не стримане бажання. Ах! Жадати їх усіх, створити їх на взірць своєї мрії – з атласними грудьми, з бурштиновими стегнами, із затишними животами незайманиць, і кохати їх тільки за їхні прекрасні тони, відчувати, як вони тікають, і ніколи їх не наздогнати! Крістін була реальністю, ціллю, яку він схопив у руки, і за кілька місяців вона обридла Клоду, адже він був солдатом несотвореного, як іноді жартома називав його Сандоз.

Тож на кілька місяців позування стало її тортурями. Припинилося миле життя удвох, натомість, здавалося, утворився шлюб на трьох, так ніби він ввів до свого дому коханку – жінку, яку малював з дружини. Поміж ними постала велетенська картина і розділяла їх незнищеною стіною, за якою він жив з іншою. Вона від того божеволіла, ревнувала його через таке роздвоєння особи, розуміла мізерність своїх страждань і не наважувалася зізнатися у своєму болю, з якого він покепкував би. Проте, вона не помилялася, вона ясно відчувала, що він віддає перевагу копії, а не дружині, що він обожнює цю копію, думає лише про неї, лише їй щогодини віддає свою ніжність. Він вбивав дружину позуванням, щоб покращити іншу, тільки інша викликала у нього радість або смуток залежно від того, чи оживала, чи умлівала під його пензлем. Хіба ж це не кохання? А яке ж то страждання, позичати свою плоть, щоб народилася інша, щоб привид цієї суперниці, сильніший за реальність, переслідував їх, завжди був поміж ними у майстерні, за столом, у ліжку – всюди. Порох, ніщо, фарба на полотні, звичайнісінька видимість руйнувала усе їхнє щастя: він – мовчазний, байдужий, іноді брутальний, вона – катована його забуттям, у відчаї від того, що не може вигнати зі свого дому цю співмешканку, таку нахабну і таку грізну в нерухомості малюнка.

І саме тоді безнадійно переможена Крістін відчула, як її придушувє уся влада мистецтва. Цей живопис, який уже прийняла без обмежень, вона ще й возвела на дикунський вівтар, перед яким лежала розчавлена, немов перед всесильними богами гніву, котрих вшановують через надмірні ненависть і страх, які вони викликають. Це був сакральний страх, певність у тому, що вона більше не може боротися, що її посічуть, немов соломі, якщо вона і далі буде непокірною. Картини розросталися, немов скелі. Найменші здавалися їй переможицями, найгірші пригнічували її своєю

перемогою, а вона їх вже не судила, тільки лежала ниць, тремтячи, вважала їх усіх дивовижними і відповідала на запитання чоловіка:

- О! Дуже добре!.. О! Чудово!.. О! Надзвичайно! Ось ця надзвичайна!

Водночас, вона не відчувала люті супроти нього, вона обожнювала його з такою ніжністю, що аж плакала, коли бачила, як він пожирає сам себе. Після кількох тижнів щасливої праці усе зіпсувалося, він ніяк не міг завершити велику фігуру жінки, тому добивав свою натурницю втому, затаввався на цілі дні, а тоді кидав усе на місяць. Він вдесьте розпочинав і полишав ту фігуру, переробляв її повністю. Сплинув рік, тоді два роки, а картині не було кінця-краю: іноді він її майже завершував, але наступного дня зішкрябував і перемальовував усе спочатку.

Ах! Які потуги у народженні мистецького твору! Він вмирав у цих зусиллях крові й сліз, щоб створити плоть, вдихнути в неї життя! Він увесь час воював з реальністю і завжди був переможений. Яка боротьба з Янголом! Він знищував себе у цьому неможливому завданні – вмістити усю природу в одне полотно, врешті-решт виснажувався від постійного болю, що напружував його м'язи, хоча так і не міг породити геніальний твір. Те, що задовольняло інших, ті часткові перемоги, необхідне шахрування сповнювали його гризотою, обурювали його, мов боягузлива слабкість. І він починав спочатку, псував хороше задля кращого, вважав, що воно «не говорить», був невдоволений своїми жіночками, котрі, як жартома казали його товариші, ніяк не хотіли сходити з картини, щоб спати з ним. Так чого ж йому бракувало, щоб створити їх живими? Безсумнівно, якоїсь дешиці. Може, він брав трошечки занизько чи трошечки зависоко. Одного дня слівце «незавершений геній», яке він почув за своєю спиною, полестило йому і водночас настрашило. Так, це має бути воно: задовгий чи закороткий стрибок, неврівноваженість нервів, на яку він слабував, спадковий розлад, який через кілька зайвих чи

недостатніх грамів речовини замість того, щоб зробити з нього велику людину, перетворить його на божевільного. Коли відчай виганяв його з майстерні, він тікав від свого твору і відтепер забирив із собою цю думку про фатальне безсилля, слухав, як вона стугонить в його мозку, ніби впертий поховальний дзвін.

Його існування стало мізерним. Ніколи ще його так не мучили сумніви у собі. Він зникав на цілі дні, однієї ночі навіть не повернувся додому, а наступного ранку з'явився очманілий і не міг пояснити, звідки прийшов. Усі гадали, що він волочився передмістями, аби лиш не опинитися віч-на-віч з невдалим твором. Це було його єдиною полегшею – тікати, коли той твір сповнював його соромом та ненавистю, і повертатися лише тоді, коли він відчував у собі мужність знову зійтися з ним у двобою. Коли ж він повертався, то навіть дружина не наважувалася розпитувати його, занадто щаслива, що бодай бачить його після неспокою очікування. Він розлючено гасав Парижем, найчастіше передмістями, у потребі розвіятися, жити поруч з робітниками, і за кожної кризи висловлював давніше бажання бути неотесаним муляром. Хіба щастя полягає не у тому, щоб мати міцні руки й ноги і швидко та гарно відшурувати роботу, для якої вони призначені? Він змарнував своє життя, він мусив ще давніше найнятися на роботу, коли обідав у генделику Гомара, у «Собаці з Монтаржі», де мав за приятеля парубійка з околиць Ліможа, дуже веселого здорованя, грубим рукам якого заздрило. Коли він зі збитими ногами і порожньою головою повертався на вулицю Турлак, то кидав на картину гіркий та переляканий погляд, достоту так, як боязко позирають на небіжчицю на смертній постелі, аж доки його не воскрешала нова надія нарешті створити її живою, і тоді його обличчя знову палало.

Одного дня Крістін позувала, і фігура жінки мала бути вчергове завершена. Але вже протягом години Клод похмурішав, втрачав дитячу радість, яку

виявляв на початку сеансу. Тож вона не наважувалася дихнути, відчувала з власної кволості, що все буде знову зіпсуто, і боялася прискорити катастрофу, якщо бодай поворушить пальцем. Дійсно, він враз болісно скрикнув і посипав лайкою, немов ударами грому.

- К такій розтриклятій бісовій матері!

Згори драбини він кинув додолу цілу жменю пензлів і, засліплений шалом, жахливим ударом кулака пробив полотно.

Крістін простягала тремтливі руки.

- Мій друже, мій друже...

Вона вкрила плечі халатом і наблизилася до нього – вона відчувала у серці гостру радість, потужний сплеск задоволеної образи: кулак вдарив якраз посеред грудей іншої, там зяяла розверзта діра. Нарешті вона вбита!

Нерухомий, заціпенілий від цього вбивства, Клод дивився на груди, за якими відкрилася порожнеча. Він відчував невимовну скорботу від цієї рани, з якої, здавалося, з його твору витікала кров. Хіба таке можливо? Невже це він так убив те, що любив найбільше у світі? Його лють перетворилася на отупіння, він водив пальцями по полотну, смикав краї діри, буцімто хотів закрити рану. Він задихався і белькотів, божеволіючи від тихого безмежного болю:

- Вона померла... вона померла...

Крістін зворушилася до глибини єства у материнських почуттях до своєї великої дитини-митця. Як завжди, вона пробачала, вона розуміла, що в нього на думці тільки одне – негайно залагодити діру, вилікувати цю хворобу. І вона допомагала йому, вона сама тримала клаптики, доки він приклеював ззаду шматочок полотна. Коли вона вдяглася, інша знову була

безсмертною, на місці серця у неї залишився тільки крихітний шрам, який остаточно запалив художника.

У такій неврівноваженості, що дедалі погіршувалася, Клод почав доходити до забобонності, до побожної віри в ритуали. Він вигнав геть олію, говорив про неї як про особистого ворога. Натомість есенції давали матовість і тривкість. Він мав власні секрети, які приховував: розчини бурштину, рідкого копалу та інших смол, які швидко висихають і запобігають тріщинам на малюнках. Ось тільки він через це мусив боротися проти жахливої бляклості, бо його водонепроникні полотна вмить випивали усю олію з фарб. Його завжди непокоїла проблема пензлів: він їх хотів з особливими насадками, зневажав куницю, вимагав, щоб волос був висушений у печі. Важливою справою був мастихін, бо він, як і Курбе, застосовував його для нанесення фону. Він мав їх цілу колекцію – широкі й квадратіві і, зокрема, трикутний, наче шпатель у склярів, який зробили на його замовлення – справжній мастихін Делакруа. Зрештою, він ніколи не користувався ані скребком, ані лезом, які вважав нешляхетними. Але він дозволяв собі найрізноманітніші загадкові прийоми, коли наносив тон: вигадував рецепти, змінював їх щомісяця, коли вірив, що раптово відкрив вдале малярство, оскільки, гидуючи потоком олії, цим стародавнім заливанням, він діяв поступовими відокремленими доторками, доки не отримував точної величини. Тривалий час однією з його маній було малювати справа наліво: не зізнаючись у тому, він був переконаний, що це приносить йому щастя. І жахливим випадком, авантюрою, в яку він вкотре збочив, була його нав'язлива теорія додаткових кольорів. Ганьєр, також дуже схильний до технічних експериментів, першим заговорив з ним про це. Потім він сам, у постійному надлишку пристрасті, почав перебільшувати цей науковий принцип, відповідно до якого з трьох первинних кольорів – жовтого, червоного, синього – витікають два похідні

кольори – оранжевий, зелений, фіолетовий, а тоді ціла низка додаткових і подібних кольорів, складові яких математично отримуються один з іншого. Так наука увійшла до живопису, було створено метод для логічного спостереження, потрібно було тільки взяти з картини домінанту і на її основі встановити додатковість або подібність, щоб у експериментальний спосіб отримати можливі варіації: червоний перетворювався на жовтий, близький до синього, наприклад, увесь пейзаж змінював тон як завдяки відблискам, так і завдяки самому розщепленню світла залежно від хмар, які були на той момент. Він зробив з цього правильний висновок, що предмети не мають сталого кольору, що вони фарбуються відповідно до умов середовища. Найгіршим було те, що коли він повертався тепер до безпосереднього спостереження, а в голові йому гуло від цієї науки, то його попереджене око посилювало тендітні нюанси, щоб підтвердити у занадто яскравих нотах точність його теорії. Тож оригінальність його позначення, така світла, така сповнена сонцем, перетворювалася на змагання, на заперечення усіх звичок зору і створювала бузкові тіла під триколірними небесами. Божевілля здавалося доконаним.

Злигодні добивали Клода. Вони помалу зростали, доки подружжя витрачало, не рахуючи. Коли з двадцяти тисяч франків не залишилося жодного су, убогість стала жахливою і непоправною. Крістін хотіла шукати роботу, але нічого не уміла робити, навіть шити. Вона впадала у відчай, опускала руки, дратувалася на своє безглузде виховання панянки, яке давало їй єдину можливість – одного дня влаштуватися служницею, якщо їхнє життя і надалі погіршуватиметься. А він, скотившись до паризької насмішкватості, абсолютно нічого не продавав. Незалежна виставка, на якій він разом з товаришами представив кілька полотен, доконала його репутацію поміж шанувальників живопису, настільки публіка веселилася з його картин, заквецяних усіма відтінками веселки.

Торговці тікали від нього, і тільки пан Юе зробив подорож на вулицю Турлак, стояв у екстазі перед нековирними клаптями, які вибухали непередбачуваними феєрверками, і йому душа краялася від того, що він не може вкрити їх золотом. Хоча художник і казав, що дарує їх і благав їх прийняти, проте дрібний буржуа виявляв надзвичайну тактовність, урізав час від часу власні витрати, а тоді побожно забирав із собою картину з маячнею і вішав її у себе вдома поруч з полотнами відомих майстрів. Але це несподіване щастя було занадто рідкісним, і Клод мусив вдаватися до робіт на замовлення з такою огидою і відчаєм від того, що скотився до цієї каторги, до якої присягався ніколи не спускатися, що волів би померти з голоду, якби не двоє бідолашних створінь, котрі конали поруч з ним. Він пізнав хресні шляхи, наштамповані зі знижкою, різноманітних святих гуртовими партіями, штори, розмальовані за лекалом – усю ницу працю, яка спотворює живопис у безглузких малюнках, позбавлених наївності. Клодові навіть довелося пережити ганьбу, коли йому відмовилися довірити портрети за двадцять п'ять франків, бо йому не вдавалася подібність. Він дійшов до останнього ступеню злигоднів, працював «за номером»: дрібні убогі перекупники, які продають на мостах чи надсилають дикунам поштою, купували у нього полотна за два-три франки відповідно до встановленого розміру. Для нього це було достоту фізичним занепадом, він ставав від того кволим, нездатним до серйозного сеансу, з відчаєм дивився на свою велику картину очима прókлятого, іноді не торкався до неї протягом тижня, буцімто відчував, що його спаплюжені руки безсилі. Вони заледве мали хліб, у просторій халабуді – у цьому бараці, яким Крістін пишалася, коли вселялася туди – взимку неможливо було жити. Тепер вона, раніш така моторна господиня, тинялася з кутка в куток і їй серце не лежало бодай узятися за мітлу. Все провалювалося до катастрофічного занедбання: і маленький Жак, недоумкуватий через погане харчування, і їхні обіди – скоринка хліба, згризена навстоячки, і

ціле їхнє життя – погано влаштоване, погано доглянене – зісковзувало до бруду злидарів, які втрачають навіть гордість перед самими собою.

Минув ще рік, і Клодові в один з днів поразки, коли він тікав від пропащої картини, трапилася зустріч. Цього разу він заприсягся ніколи вже не повертатися і гасав Парижем від полудня, так ніби чув, як за його спиною мчить збляклий привид голої фігури, спаплюженої постійними виправленнями і досі безформної, котра переслідує його в болісному бажанні народитися. Туман розтанув дрібним жовтим дощем і залив вулиці багнюкою. Близько п'ятої він перетинав Королівську вулицю кроком сновиди, ризикуючи втрапити під екіпаж. Одяг його був подертий, обляпаний грязюкою до поперека. Аж тут раптово зупинилася карета.

- Клоде! Агов! Клоде!.. То ви вже не упізнаєте старих подруг?

Це була Ірма Беко у вишуканому туалеті сірого шовку, вкритому коштовними мереживами. Вона квапливо опустила шибку і усміхалася, сяючи у рамцях дверцят.

- Куди ви йдете?

Він спочатку роззявив рота, а тоді відповів, що нікуди. Вона звеселилася ще дужче, дивилася на нього грішними очима і розбещено кривила губки, як дама, котра нестримно захотіла морквини, що лежить у кошику кульгавої зеленярки.

- Та сідайте вже, ми так давно не бачилися!.. Та сідайте, бо вас переїдуть!

Дійсно, візники почали дратуватися і, галасуючи, поганяли коней. Ошелешений, він сів до карети, і вона забрала його – мокрого, вкритого колючим бідняцьким заростом – до своєї невеликої карети, оббитої блакитним атласом. Він сів на мережива її спідниці, а у фіакрах реготалися з цього викрадення. Екіпажі вишикувалися вервечкою, і рух відновився.

Ірма Беко нарешті втілила свою мрію про власний особняк на проспекті Вільє. На це пішло кілька років: спочатку коханець придбав ділянку, потім п'ятсот тисяч франків на будівництво, триста тисяч франків на меблі, надані іншими, залежно від того, як випадала пристрасть. Це було королівське помешкання з дивовижними розкошами, зокрема з надзвичайно витонченими любострасними вигóдами – велетенський альков чуттєвої жінки, велетенське ложе кохання, що починалося на килимі вестибюля і простягалось до м'яких стін у спальнях. Тепер цей заїзд, який коштував дуже багато, давав ще більший прибуток, бо потрібно було платити за реноме пурпурових матраців – ночі тут коштували дорого.

Привівши Клода, Ірма зачинила двері. Вона ладна була спалити усі ці багатства, аби лиш вдовольнити свій каприз. Коли вони зайшли разом до їдальні, «пан», тобто, коханець, який тоді платив, спробував усе ж пробитися, але вона дуже голосно, не боячись, що її почують, наказала відправити його геть. За столом вона сміялася, немов дитина, і їла усе, хоча доти ніколи не бувала голодною. Вона огортала художника радісним поглядом, веселилася з його густої занедбаної бороди, з його робочої куртки з відірваними гудзиками. А він поринув у мрію, скорився і також їв з ненажерливим апетитом нервового зриву. Вечеря була мовчазною, метрдотель прислуговував зі зверхньою гідністю.

- Луї, віднесіть каву та наливки до моєї кімнати.

Ще не було восьмої, але Ірма схотіла негайно зачинитися там з Клодом. Вона замкнула двері на гачок і пожартувала: добраніч, пані пішла спати!

- Почувайся вільно, я тебе залишаю... Га! Про це вже давно балакають! Зрештою, усе це глупство!

Він спокійно скинув із себе куртку посеред цієї пишної кімнати зі стінами, вкритими бузковим шовком, оздобленим срібними мереживами, з

колосальним, подібним до трону ліжком під старовинними гобеленами. Він мав звичку ходити в самій сорочці, тож йому здалося, що він вдома. Ліпше спати тут, аніж під мостом, адже він заприсягся ніколи більше не повертатися. Ця пригода навіть не здивувала його посеред розвалу життя. А вона не могла зрозуміти це гвалтовне забуття, вважала його таким смішнющим, що померти можна, відтворила у собі дівчисько, яке втекло у мандри, сама наполовину роздяглася, щипала його, кусала, бавилася в долоньки – справжня мала вулична забіяка.

- Знаєш, моя пика для простачків, як вони кажуть, мій Тіціан – це не для тебе... Ах! Ти мене змінив! Справді-справді! Ти інакший!

Вона схопила його обома руками, казала, як хоче його, тому що він кудлатий. Гучний сміх душив слова в її грудях. Він здавався їй таким бридким, таким кумедним, що вона скажено цілувала його повсюди.

Близько третьої години ночі, посеред перетовчених простирадл, Ірма простяглася гола, опухла від розпусти, і зморено белькотіла:

- А твоя здибанка, чи як там? Ти з нею таки одружився?

Клод уже засинав і приголомшено розплющив очі.

- Так.

- І ти досі спиш з нею?

- Ну так.

Вона знову засміялася і додала простісінько:

- Ах! Бідолашний мій товстунчику, бідолашний мій товстунчику, як же ви мали остобісіти одне одному!

Вранці, коли Ірма, рожевенька, немов міцно спала усю ніч, пристойна у своєму пеньюарі, вже зачесана і заспокоєна, відпускала Клода, то затримала його руки у своїх долонях і, дуже залюблена, дивилася на нього водночас розчулено і насмішкувато.

- Бідолашний мій товстунчику, тобі від цього не було насолоди. Ні, не присягайся, ми, жінки, відчуваємо це... А я – я мала того багатенно. О! Багатенно... Дякую, красенько дякую!

Усе скінчилося, він мав би заплатити дуже дорого, щоб вона повторила.

Клод, розтурканий цією щасливою пригодою, негайно попрямував на вулицю Турлак. Він відчував незвичну суміш марнославства і докорів сумління, через які на два дні збайдужів до живопису і міркував, що напевно таки зіпсував собі життя. Він, до речі, коли повернувся, виглядав настільки дивним, таким переповненим цією ніччю, що на запитання Крістін спочатку щось пробелькотів, а тоді в усьому зізнався. Розпочалася сцена, вона довго плакала, знову пробачила, сповнена безмежної поблажливості до його помилок, і вже непокоїлася, буцімто побоювалася, що подібна ніч могла його перетомити. З глибин її скорботи здіймалася несвідома радість, гордість за те, що його можуть кохати, а ще вона захоплювалася тим, що побачила його здатним до пригод, сподівалася, що він повернеться до неї, адже ходив до іншої. Вона тремтіла від запаху жадання, який він приніс із собою, в її серці досі була тільки одна ревність – до цієї проклятої картини. Вона воліла б кинути його якійсь жінці.

Посеред зими у Клодові знову прокинулася звитяжність. Якось, перебираючи старі ескізи, він відшукав поза ними давнішній шматок полотна. Це була оголена фігура – лежача жінка з «Пленеру», яку він єдину зберіг, вирізавши з полотна, коли його повернули із Салону відмовників. Він розгорнув її і захоплено вигукнув:

- Боже правий! Як же це прекрасно!

Він негайно прибив її до стіни чотирма цвяхами і відтоді протягом кількох годин споглядав на неї. Руки його тремтіли, а до обличчя припливала кров. Чи можливо, щоб він намалював настільки майстерно? Тож у ньому тоді жив геній? Невже йому замінили мозок, очі, пальці? Він палав такою лихоманкою, такою потребою вибалакатися, що зрештою покликав дружину:

- Ходи-но, поглянь!.. Га? Як зроблено! Як у неї тендітно припасовані м'язи!.. А це стегно, поглянь лише! Воно скупане сонцем. А плече, ось тут, аж до вигину грудей... Ах! Боже мій! Ось це життя, я відчуваю, що вона живе, я ніби торкаюся її, її м'якої теплої шкіри, а вона пахне.

Крістін стояла поруч з ним, дивилася і відповідала уривчасто. Це воскресіння її самої після стількох літ, такою, якою вона була у вісімнадцять років, спершу здивувало її і полестило їй. Але коли вона побачила його пристрасність, то почала відчувати дедалі більшу квалість і незрозуміле роздратування без видимої причини.

- Як?! Ти не вважаєш, що вона настільки прекрасна, що перед нею треба упасти навколішки?

- Так-так, ось тільки вона почорніла.

Клод бурхливо заперечив. Почорніла? Та ну ж бо! Вона ніколи не почорніє – у неї безсмертна молодість. Ним заволоділо справжнє кохання, він говорив про неї, наче про живу людину, відчував раптову потребу знову її побачити і задля цього полишив усе, буцімто мчав на побачення.

А зранку на нього напала жадова до праці.

- Але ж к такій сучій матері! Якщо я таке зробив, то зможу і повторити... Еге! Цього разу я не буду скотинякою! Ось побачимо!

І Крістін негайно мусила надати йому сеанс позування, бо він уже виліз на драбину і горів узятися до великої картини. Протягом місяця він тримав її вісім годин на день голою, з хворими від нерухомості ногами, без жалості до виснаження, яке відчував у ній, адже був так само люто безжальним до власної втоми. Він затався над своїм шедевром, він вимагав, аби ця стояча фігура вартувала не менше, аніж лежача, яку, сповнену життя, бачив на стіні. Він безперестанку озирався на неї, порівнював її, впадав у відчай і підбатожував себе страхом, що ніколи більше не дорівняється до неї. Він кидав погляд то на неї, то на Крістін, то на свою картину і сипався лайкою, коли не був задоволений. Зрештою, він напався на дружину.

- Знаєш, дорогенька, ти вже не така, як там, на набережній Бурбонів. О! Геть не така!.. Як то кумедно: у тебе так рано дозріли груди. Я пригадую свій подив, коли побачив тебе з грудьми справжньої жінки, тоді як решта залишалася у тендітній витонченості дитинства... І така гнучка, така свіжа, ніби розкривається пуп'янок – весняні чари... Так, звісно, ти можеш тим пишатися, твоє тіло було до біса гарним!

Він казав це не для того, щоб ранили її, а говорив як звичайний спостерігач – напів заплющивши очі, обговорював її тіло, ніби шматок етюда, що почав псуватися.

- Тон і досі дивовижний, але малюнок... Ні й ні, це вже не те!.. Ноги... О! Ноги ще дуже хороші: у жінок вони зникають останніми... Ось тільки живіт і груди! Мати Божа! Як вони попсувалися! Ну ж бо, поглянь на себе у дзеркало: ось тут, коло пахви, надулися дві кишеньки – це аж ніяк не гарно. Ну ж бо, пошукай на її тілі, ось у неї – у неї таких мішечків немає.

Він обвів ніжним поглядом лежачу фігуру і підбив підсумок:

- В цьому немає жодної твоєї вини, але вочевидь через це я ніяк не втраплю... Ото не щастить!

Вона слухала і здригалася у скорботі. Ці години позування, від яких вона і так вже настраждалася, тепер перетворилися на нестерпне катування. Навіщо він це вигадав – закидати їй її ж молодість, роздмухувати її ревність, викликати у неї отруйний жаль за її зниклою вродою? Тепер вона стала сама собі суперницею і вже не може дивитися на своє давніше зображення, не відчуваючи у серці злої заздрості! О! Як це зображення, цей етюд, зроблений з неї, пригнічував її існування! В ньому було усе її нещастя: спершу уві сні вона показала груди, потім з власної волі, в мить милосердної ніжності, роздягла своє незаймане тіло, потім подарувала себе саму після реготу натовпу, який освистував її наготу, потім усе її життя, приниження до ремесла натурниці, через яке вона втратила навіть кохання свого чоловіка. А вона відроджувалася, ця намальована жінка, вона воскресала, живіша за неї, щоб добити її, бо відтепер був єдиний твір – лежача жінка з давнішнього полотна виникала у стоячій жінці з нової картини.

Тож з кожним сеансом Крістін відчувала, що старішає. Вона опускала стривожений погляд на себе, і їй здавалося, що вона бачить, як проорюються зморшки, викривлюються чисті лінії. Ніколи ще вона так себе не досліджувала: вона відчувала ганьбу і огиду до свого тіла, той безмежний відчай пристрасних жінок, коли від них разом з красою відлітає їхнє кохання. То через це він її більше не кохає, проводить ночі з іншими і шукає неприродного прихистку в своєму творі? Вона від того втрачала ясне бачення речей, занедбувала себе, жила в брудній кофтині та спідниці, не турбувалася про свою зовнішність, пригнічена думкою, що вже марно боротися, тому що вона стара.

Одного дня Клод, ошалілий від невдалого сеансу, жахливо закричав, і від цього крику вона так і не вилікувалася. Він знову, не тямлячись, замало не понівечив своє полотно, тремтячи у нападі гніву, в якому здався неосудним. Простягаючи кулака, він вилив на неї усе, що вирувало у ньому:

- Ні, звісно, з цим я нічого не зможу зробити... А! Бачиш, якщо хочеться позувати, то не потрібно мати дітей!

Обурена таким знущанням, вона, плачучи, побігла вдягатися. Її руки блукали, вона не знаходила свій одяг, щоб вдягнутися швидко. Він одразу ж сповнився каяття і зліз із драбини, щоб втішити її.

- Ну ж бо, я був не правий, я покидьок... Благаю, позуй, позуй ще трошки, щоб довести, що ти на мене вже не гніваєшся.

Він схопив її, голу, в обійми, відбирав у неї сорочку, яку вона почала надягати. І вона вкотре пробачила, повернулася у позу, тремтячи так, що болісні хвилі перекочувалися її тілом. Вона стояла непорушно, мов статуя, а великі німі сльози усе котилися з її щік на груди і стікали струмками додолу. Її дитина, її син! Ах, звісно! Ліпше йому було не народжуватися! Може, це він причина усьому? Вона більше не плакала, вже знайшла виправдання батькові і відчувала глуху лють до бідолашного створіння, для якого її материнство ніколи так і не прокинулося і яке вона тепер ненавиділа на думку про те, що воно могло знищити у ній коханку.

Цього разу Клод уперся, завершив картину і присягався будь-що відіслати її до Салону. Він уже не злазив з драбини і до пізньої ночі підчищав тло. Нарешті, виснажений, він повідомив, що більше її не торкатиметься, і того дня, коли Сандоз завітав коло четвертої години, то не застав його. Крістін відповіла, що він тільки-тільки вийшов на хвилину подихати повітрям на пагорбі.

Між Клодом і друзями зі старого товариства поволі поглиблювався розрив. Їхні відвідини ставали дедалі коротшими та рідкіснішими, їм було ніяково перед цим неспокійним живописом, їхнє молодече захоплення похитнулося і слабшало. Тепер усі тікали від нього і жоден не повертався. Ганьєр навіть залишив Париж і оселився в одному зі своїх будинків у Мелені, де жив скнаро за комірне, що отримував з іншого, після того, як на подив товаришам одружився з учителькою музики – старою панною, котра ввечері награвала йому Вагнера. Щодо Маудо, то він виправдовувався роботою, бо почав заробляти якісь гроші завдяки фабриканту художньої бронзи, котрий віддавав йому моделі на доопрацювання. З Жорі трапилася інша історія: його ніхто не бачив, відколи Матильда деспотично замурувала його. Вона загодовувала його до пів смерті смаколиками, отуплювала любовними експериментами, нашпиговувала його усім, що він полюбляв, настільки, що він, цей колишній гульвіса паризьких тротуарів, жмикрут, який підбирав собі насолоду під вуличними ліхтарями, аби не платити, скотився до прирученості вірного пса, віддав ключі до своїх грошей і зоставляв собі в кишені рівно стільки, щоб купити сигари, та й то у ті дні, коли вона йому люб'язно залишала один франк. Навіть подекували, що згадавши, як була побожною дівчиною, вона вирішила зміцнити свою перемогу і затигла його до релігії, говорила з ним про смерть, якої він страшенно боявся. Тільки Фажероль вдавав сердечну приязнь до старого друга і коли перестрівався з ним, завжди обіцявся навідатися до нього, чого, зрештою, ніколи не робив: він мав стільки справ, відколи здобув великий успіх, про який били в барабани, вивішували афіші і славословили, тож крокував уперед до самої фортуни та найвищої слави. Але Клод жалкував тільки за Дюбюшем, боязко чіплявся за ніжні дитячі спомини, попри незлагоду, яку з часом спричинила відмінність їхньої натури. Але Дюбюш, здавалося, також не був щасливим, і хоча, безсумнівно, напхався мільйонами, однак почувався знедоленим, постійно

сварився з тестем, який скаржився, що помилився в оцінці його талантів архітектора. А ще він був змушений жити поміж ліків хворої дружини та двох дітей, які народилися недоношеними і на яких боялися дихнути.

Тож з усієї померлої дружби залишився тільки Сандоз, котрий, як виглядало, ще не забув дорогу до вулиці Турлак. Він повертався задля маленького Жака, свого хрещеника, а також задля цієї смутної жінки, цієї Крістін, чиє пристрасне обличчя посеред цих злигоднів глибоко зворушувало його, ніби втілення однієї з безтямних коханок, яких він хотів би ввести до своїх книг. Його мистецьке братерство особливо посилювалося, відколи він побачив, що Клод втрачає під собою ґрунт, провалюється до глибин героїчного мистецького божевілля. Спершу його це безмежно дивувало, адже він вірив у свого друга більше, ніж у себе самого, ще у школі відсовувався на друге місце, а його возводив на самий верх, до рангу майстрів, які влаштували революцію. Потім він почав відчувати болісне розчулення від цього банкрутства генія, гірку й скривавлену жалість перед цими жахливими муками безсилля. Хіба ж у мистецтві можна знати, де ховається божевілля? Усі невдахи зворушували його до сліз, і чим більше картина або книга сходили на манівці з гротескними та жалюгідними зусиллями, тим сильніше він переймався милосердям, бажаючи побожно приспати цих оглашених творчістю у їхніх несусвітніх мріях.

У той день, коли Сандоз прийшов до художника, але не застав його, він не пішов геть, а продовжував наполягати, бачачи червоні від сліз очі Крістін.

- Якщо Ви думаєте, що він невдовзі повернеться, то я зачекаю.
- О! Він не може затриматися.
- То я залишуся, якщо не заважатиму Вам.

Ніколи ще вона так не зворушувала його своєю пригніченістю полишеної жінки, змореними жестами, повільними словами, недбалістю до усього, що

не було пристрастю, якою вона палала. Вже десь протягом тижня вона не пересунула навіть стільця, не витирала меблі, залишала напризволяще розгром господарства і заледве мала сили поворухнутися. Серце стискалося від цих злигоднів, які, безжалісно підкреслені яскравим світлом, летіли шкереберть у болото, від цієї погано потинькованої порожньої і захаращеної сміттям халабуди, де тремтиш від смутку, незважаючи на ясний лютневий полудень.

Крістін важко повернулася на стілець коло залізного ліжка, якого Сандоз спершу не помітив.

- Що, Жак захворів? – спитався він.

Вона вкрила дитину, чії ручки безперестанку скидали ковдру.

- Так, він уже три дні не встає. Ми перенесли його ліжко сюди, щоб він був з нами... О! Він ніколи не був міцненьким. Але йому дедалі гіршає, і я від того у відчаї.

Вона, не відводячи погляду, говорила монотонним голосом, а Сандоз, наблизившись, злякався. Мертвотно бліда голівка хлопчика, здавалося, ще збільшилася і стала настільки важкою, що він тепер не міг її тримати. Він лежав нерухомо, можна було подумати, що він уже помер, якби не сильний подих, що вилітав з безколірних губ.

- Мій маленький Жаку, це я, твій хрещений... Хочеш сказати мені добридень?

Голівка важко зробила марне зусилля звестися, повіки трошечки піднялися, відкривши білки очей, а тоді стулилися.

- Ви хоч покликали лікаря?

Вона стенула плечима.

- О! Лікарі! Хіба ж вони знають?.. Один уже приходив, сказав, що нічого не можна зробити... Сподіваймося, що це ще одна даремна тривога. Йому вже ось дванадцять років. Він росте.

Скрижанілий Сандоз умовк, щоб не посилювати її тривогу, бо ж вона, схоже, не усвідомлювала усієї тяжкості хвороби. Він мовчки крокував, а тоді зупинився перед картиною.

- О! Вона просувається! Цього разу він на правильному шляху.
- Вона завершена.
- Як то, завершена?!

І коли вона додала, що наступного тижня полотно має бути відправлене до Салону, він спантеличено сів на канапу як людина, котра хоче ухвалити рішення без покvapливості. Фон, набережні, Сена, з якої триумфально здіймався мис острова Сіте, залишилися у підмальовку, але керівного підмальовку, так ніби художник боявся зіпсувати Париж своєї мрії, dokonуючи його. Ліворуч також була чудова група – вантажники тягали мішки з гіпсом – ретельно відпрацьований уривок з незрівнянною потужною фактурою. Але у центрі човен з жінками пробивав картину вогнем плоті, яка була не на своєму місці. Зокрема велика оголена фігура, намальована у лихоманці, блищала і вивищувалася, немов примара – дивно фальшива, вона перебирала на себе всю увагу посеред сусідньої реальності.

Мовчазний Сандоз сповнився відчаю перед цим прекрасним недоношеним плодом. Але він перестрів очі Крістін, що не полишали його, і мав сили пробурмотіти:

- Дивовижно! О! Ця жінка! Дивовижна!

В ту ж мить, до речі, повернувся Клод. Він скрикнув від радості, побачивши старого друга, і міцно потис йому руку. Тоді він підійшов до Крістін і поцілував маленького Жака, який знову відкинув ковдру.

- Як він?
- Так само.
- Гарзд-гарзд! Він зашвидко росте, він відпочине і очуняє. Я ж казав тобі не хвилюватися.

Клод відійшов і сів на канапі поруч із Сандозом. Вони забулися, відкинулися, напівлежачи, а їхні погляди блукали картиною. Крістін, коло ліжка, ні на що не дивилася, здавалося, ні про що не думає, бо серце її завмерло від безвиході. Помалу надходила ніч, яскраве світло, що падало через шибку в стелі, почало бліднути, втрачало барви з наближенням однорідних повільних сутінків.

- Тож це вирішено? Твоя дружина сказала мені, що ти її відправляєш?
- Так.
- Ти правий, треба з цим завершувати, з цією махінерією... О! Там є такі шматки! Цей біг набережних, ліворуч, і чоловік, який підіймає мішка... Ось тільки....

Він повагався і нарешті наважився.

- Ось тільки дивно, що ти уперся залишити цих купальниць голими... Воно саме собою не зрозуміле, запевняю тебе, а ти ж обіцяв мені їх одягнути, пригадуєш?.. То для тебе це так важливо, ці жінки?
- Так.

Клод відповідав сухо, з упертістю ідефікс, не вважаючи за необхідне навіть наводити доводи. Під склав руки під головою і заговорив про інше, не

відводючи очей від своєї картини, яку присмерк почав затемнювати прозористою тінню.

- Знаєш, звідки я прийшов? Я був у Куражо... Га? Великий пейзажист, який намалював «Ставок у Ганьї», що висить у Люксембурзькому музеї! Пригадуєш, я гадав, буцімто він уже помер, а тоді ми дізналися, що він мешкає в будиночку, тут неподалік, по той бік пагорба, на вулиці Водопою... І що ж, мій старенький?! Він не давав мені спокою, той Куражо. Я час від часу прогулювався, надібав його халупу і відтоді не міг пройти поруч, так мені кортіло зайти. Подумай лишень! Великий майстер! Зух, який винайшов наш теперішній пейзаж, а тепер живе там, невідомий, виснажений, закопався, наче кріт!.. Ти й не уявляєш, що то за вулиця і що то за хатинка: сільська вулиця, повна курей, гусей, відгороджена стриженим живоплотом, а хатинка схожа на дитячу іграшку – з маленькими віконцями, маленькими дверцятами, маленьким садочком. О! Той садочок – кавалочок землі на крутосхилі, засаджений чотирма грушами, захаращений справжнім курником, збитим із позеленілих дощок, заляпаний старим тиньком, обгороджений сіткою, яку перетягли мотузками...

Голос його сповільнився, він кліпав повіками, так ніби думки про його картину переможно увійшли у нього, помалу заповнили його, доки не стали на заваді говорити.

- Я сьогодні якраз помітив Куражо на ганку... Це стариган, котрому минуло вісімдесят, поморщений, змалілий до зросту дитини. Ні! Треба тільки побачити його у дерев'яних сабо, селянській сорочці, з жінкою, старенькою обскубаною квочкою... Я сміливо підходжу і кажу йому: «Пане Куражо, я Вас добре знаю, у Люксембурзькому музеї є Ваша картина – справжній шедевр, тож дозвольте мені,

художнику, потиснути Вам руку як великому майстру.» О! Якби ж ти побачив, як він враз перелякався, забелькотів, позадкував, буцімто я хотів його побити. Він тікав... А я пішов за ним, він заспокоївся, показав мені своїх курочок, качечок, кроликів, песиків – дивовижне господарство, навіть ворону! Він живе посеред цього і говорить тільки до худобини. А який там краєвид! Уся рівнина Сен-Дені, на багато-багато миль, з річками, містами, фабриками, з яких валить дим, котяться потяги. Загалом, справжня нора відлюдника на горі, спиною до Парижа, а очима туди – до безмежних ланів... Звісно, я повернувся до своєї справи: «О, пане Куражо! Який талант! Якби ж то Ви знали, як ми захоплюємося Вами! Ви наша слава, Ви нам усім як батько.» Його вуста затремтіли, він дивився на мене з одурілим переляком, почав відштовхувати мене з благальним жестом, немов я викопав перед ним труп його молодості, і усе жував безладні слова, самими яснами, балькотів як старець, котрий впав у дитинство – нічого не можна було зрозуміти: «Не знаю... так далеко... я старий... та начхати...» Тож він виставив мене за поріг, я почув, як він швидко замикається на ключ, він забарикадувався разом зі своєю худобиною проти появи шанувальника з вулиці... Ах! Цей великий чоловік доживає, наче бакалійник, що на старість спродав крамницю! Він добровільно повернувся у небуття, ще до смерті! Ах! Слава! Слава, за яку ми помираємо!

Дедалі дужче задихаючись, голос його згас глибоким болісним зітханням. Ніч темнішала – ніч, потік якої збирається по кутках і поволі здіймається повинню, неблаганно затоплює ніжки столу й стільців і усі речі, що валяються долі. Низ картини вже потонув, а Клод у відчаї вдивлявся, немов досліджував просування п'їтьми, немов нарешті судив свій твір у цьому конанні дня. А тим часом посеред глибокої мовчанки було чути

тільки хрипкий віддих хворої дитини, поруч з якою ще бовванів чорний силует нерухомої матері.

Тоді вже Сандоз заговорив, також заклавши руки під голову і відкинувшись на подушки дивану.

- Хіба то можна знати? Хіба ж не ліпше жити і померти невідомим? Яке ошуканство, якщо цієї слави митця не існує так само, як і раю з катехизи, над яким уже сміються навіть дітлахи! Ми не віримо в Бога, але віримо у власне безсмертя!.. Ах! Яка мізерія!

Переїнявшись меланхолією сутіків, він сповідувався, проговорював власні гризоти, які пробудили усе, що він відчував з людського страждання.

- Послухай! Я, мій старенький, хоча ти мені, може, і заздриш – так! я, котрий, як то кажуть буржуа, почав власну справу, я видаю книжки і заробляю якісь гроші. І що, я? Я помираю... Я тобі частенько повторював, але я собі не вірю, тому що для тебе, котрий творить з таким трудом, який не може достукатися до публіки, було би щастям, ясна річ, багато творити, бути на виду, отримувати похвалу чи хулу... О! Нехай тебе приймуть на наступний Салон, зайди у гамір, зроби інші картини, і тоді ти мені скажеш, чи тобі цього досить, чи ти врешті-решт щасливий... Послухай, праця захопила усе моє життя. Вона помалу вкрала у мене матір, дружину – усе, що я люблю. Це зернина, яка проростає у черепі, виїдає мозок, завойовує тулуб, руки й ноги, гризе усе тіло. Як тільки вранці я зістрибую з ліжка, праця хапає мене, прибиває до столу, не дає мені дихнути свіжим повітрям. Потім вона переслідує мене за обідом, разом з хлібом я мовчки пережовую слова. Потім вона виходить разом зі мною у місто, повертається вечеряти з моєї тарілки, ввечері вкладається спати на моїй подушці, така безжалісна, що я ніколи не

можу зупинити твір, над яким працюю, проростання якого триває, навіть коли я міцно заснув... Окрім неї не існує жодної істоти, я заходжу поцілувати матусю такий розгублений, що за десять хвилин після того, як вийду від неї, запитую себе, чи дійсно сказав їй добраніч. Моя бідолашна дружина не має чоловіка, я вже не з нею, навіть коли ми тримаємося за руки. Іноді я маю гостре відчуття, що роблю їхні дні смутними, і від того мене беруть болючі докори, адже щастя утворюється виключно з доброти, зі щирості та з радощів у родині. Але хіба я можу вирватися з лап цього страховиська?! Я одразу ж перетворююся на сновиду, якого приспала праця, я стаю похмурих та байдужим через мою ідефікс. Тим краще, якщо вранішні сторінки вдалися, тим гірше, якщо одна з них лишилася жалюгідною! В домі сміятимуться чи плакатимуть залежно від примхи зажерливої праці... Ні! Ні! Я вже нічого не маю. У дні злигоднів я мріяв про відпочинок на селі, про далекі подорожі, а сьогодні я не можу вдовольнити себе, розпочатий твір замикає мене тут: я не виходжу погуляти під вранішнім сонечком, я не вчащаю до друзів, я не дозволяю собі такого божевілля, як неробство! Вона захопила навіть мою волю, я набув звички, я зачинив за собою двері від світу і викинув ключ за вікно... Більше нічого, більше нічого у моїй дірі, тільки праця і я, і вона мене зжере, і більше нічого не буде, більше нічого!

Він умовк, знову запанувала тиша посеред дедалі темнішої тіні, а тоді він важко продовжив:

- Якби ж то ще можна було задовольнитися, вирвати якусь радість з цього собачого існування!.. Я не знаю, як роблять ті, котрі курять цигарки чи замислено чухають собі бороду, коли працюють. Дійсно, виглядає, що є і такі, для котрих творчість – це легка насолода, яку

вони можуть узяти, коли хочуть, відкласти, коли хочуть, без жодної лихоманки. Вони задоволені, вони захоплюються, вони не можуть написати двох рядків, які не будуть двома рядками рідкісної вартості, вишуканими, незрівнянними... Гарзд!.. А я мушу хапатися лещатами, але моє дитя однак видається мені жахливим. Хіба можливо бути настільки позбавленим сумніву, щоб вірити у себе? Я не знаю, що сказати, коли бачу парубків, які завзято заперечують інших, втрачають будь-яку критичність, останній розум, коли йдеться про їхніх виплодків. Е-ех! Книга – вона завжди бридка! Треба ніколи не займатися цією гидкою кухнею, щоб любити її... Я вже не кажу про цілі відра прокльонів, що вихлюпуються на нас. Але замість того, щоб охолодити, вони мене радше збуджують. Я бачу й тих, кого напади вибивають із колії, які мають нищу потребу створювати собі симпатиків. Звичайнісінька фатальність людської природи, деякі жінки померли б, якби перестали подобатися. Але образа – вона здорова, непопулярність – це школа мужності, ніщо не дорівнюється до свистіння дурнів, аби підтримувати вашу гнучкість і силу. Досить сказати собі, що ти віддав своє життя твору, що не чекаєш ані на швидке правосуддя, ані навіть на серйозне вивчення, що працюєш нарешті без будь-якої надії, виключно тому, що робота стукотить у твоїх грудях, ніби серце, поза твоєю волею. Від цього цілком можна померти, тішачись втішною ілюзією, що одного дня тебе полюблять... Ах! Якби ж то інші знали, як любесенько я сміюся з їхньої люті! Ось тільки є сам я, і я сам гризу себе, я у відчаї від того, що не можу прожити щасливої хвилини. Господи! Скільки жахливих годин чекає на мене, відколи я починаю роман! Перші розділи ще просуваються, у мене є простір, щоб виявити таланти. А потім я бентежуся, ніколи не буваю задоволений щоденним завданням, виношу присуд книжці, яку пишу, вважаю її менш

вартісною за попередні, катуюся на кожній сторінці, на кожному реченні, на кожному слові, тож навіть коми стають настільки бридкими, що змушують мене страждати. А коли її завершено – яка це полегша! Не втіха добродія, котрий тішиться у замилюванні своїм плодом, а лайка носія, котрий кидає долі ярмо, що ламало йому хребет... А тоді усе спочатку. Завжди усе розпочинається спочатку. Потім я ладен подохнути, лютую на себе, впадаю у відчай через те, що не маю більшого таланту, шалію від того, що не можу залишити досконаліший, вищий твір, книгу над книгами, заввишки з гору. Помираючи, я краятимуся сумнівами щодо своєї праці, питатиму себе, чи те робив, чи не мав піти ліворуч, тоді як пішов праворуч. І моє останнє слово, мій останній подих буде: «Якби ж то можна було усе переробити...»

Його охопило хвилювання, слова застрягали йому в горлі, він мусив хвилюк відсапатися, перш ніж пристрасно крикнути, віддаючись своєму нерозкаяному ліризму:

- Ах! Життя! Друге життя! Хто мені його дасть, щоб праця вкрала його у мене і щоб я від неї знову помер?!

Була цілковита ніч, вже не було видно застиглого силуета матері, здавалося, що хрипкий подих дитини долітає із підземелля, а знадвору здійсмається велетенське й далеке лихо. В усій майстерні, що провалилася в похмуру чорноту, лише велика картина зберігала блідість, останню дрібку світла, яке стиралося. А оголена фігура бриніла, немов передсмертне видіння – без сталих обрисів, з поглиненими ногами і погризеними руками, чіткою залишилася тільки округлість живота, плоть якого сяяла, ніби місяць.

Після тривалої мовчанки Сандоз запитав:

- Хочеш, я піду з тобою, коли ти супроводжуватимеш туди своєю картину?

Клод не відповідав йому, здавалося, він плаче. Чи були це безмежні смуток і відчай, які потрясли також і його? Він зачекав, повторив запитання, і тоді художник, проковтнувши ридання, нарешті пробелькотів:

- Дякую, мій старенький, картина залишиться, я її не відсилатиму.
- Як то? Адже ти це вирішив.
- Так-так, я вирішив... Але я її не бачив і ось тільки-тільки побачив у присмерковому світлі... Ах! Я схибив! Вкотре схибив! Ах! Воно вдарило мене в очі, ніби кулаком, мені серце від цього здригнулося!

Тепер у п'ятмі, що приховувала усе, його щоками котилися повільні теплі сльози. Він стримувався, але драма, що гризла його мовчазним неспокоєм, вибухнула проти його волі.

- Мій бідолашний друже, - прошепотів зворушений Сандоз. – Важко собі в цьому зізнаватися, але, мабуть, ти таки маєш рацію, що вирішив зачекати, аби доопрацювати уривки... Ось тільки я лютую, бо мені здається, що це я знеохотив тебе своєю постійною і дурною невдоволеністю речами.

Клод відповів попросту:

- Ти?! Що за думки?! Та я тебе не слухав... Ні, я дивився, як усе летить до біса на цьому триклятому полотні. Світло зникало, і в якусь мить, у блідесенькому і короткому сірому спалаху, я враз усе ясно побачив: так, ніщо не тримається купи, тільки фон гарний, а гола жінка вибухає, мов петарда, навіть не стоїть рівно, бо у неї погані ноги... Ах! Від того можна було б тієї ж миті подохнути, я відчув, як життя тікає з моїх тельбухів... А п'ятма напливала, ще і ще:

запаморочення, провалля, земля котилася у порожнечу безодні – кінець світу! Невдовзі я бачив уже тільки її живіт, що зменшувався, немов хворий місяць. Поглянь! Поглянь! У цю мить від неї вже не залишилося нічого, жодного відблиску – вона померла, цілком чорна!

Дійсно, картина також повністю зникла. Художник звівся, і в густій темряві пролунали його прокльони:

- До дідька! То байдуже!.. Я до того повернуся...

Крістін встала зі стільця, об якого він перечепився, і увірвала його:

- Обережно! Я запалюю лампу.

Вона засвітила і постала дуже блідою, з острахом і ненавистю дивлячись на картину. Як то?! Вона не зникне?! Жахіття триватиме?!

- Я повернуся до неї, - повторив Клод. – І вона мене вб'є, вона вб'є мою дружину, мою дитину, всю халупу, але це буде шедевр, к такій бісовій матері!

Крістін повернулася до стільця, усі підійшли до Жака, який знову розкрився, несвідомо блукаючи рученятами. Він досі важко дихав, нерухомий, увібгавши в подушку голову, і здавалося, ліжко тріщить під її вагою. Прощаючись, Сандоз висловив свої побоювання. Мати виглядала пригніченою, батько вже повернувся до картини – до твору, який мав створити, пристрасна ілюзія котрого перемагала у ньому болючу реальність його дитини, цієї живої плоті від його плоті.

Наступного ранку Клод уже завершував одягатися, аж тут почув нажаханий голос Крістін. Вона також, здригнувшись, тільки-но прокинулася від важкого сну, що здолав її на стільці, доки вона гледіла хворого.

- Клоде! Клоде! Поглянь!.. Він помер.

Він прибіг, ще з опухлими очима, перетинаючись, не розуміючи, і все повторював з глибоким подивом:

- Як то, помер?

Мить вони безсило стояли над ліжком. Бідолашна істота лежала горілиць, із завеликою голівкою геніальної дитини, що непомірно розрослася до недоумкуватості. Здавалося, він від учора не поворушився, і тільки розкритий безбарвний рот вже не дихав, а порожні очі залишилися розплющеними. Батько торкнувся його – хлопчик був холодний, мов крига.

- Справді, він помер.

Їхнє отупіння було таким, що ще хвильку вони стояли з сухими очима, лишень глибоко вражені гвалтовністю події, яку вважали невірогідною.

А тоді у Крістін підламалися ноги, і вона упала перед ліжком. Вона плакала гучним риданням, від якого уся здригалася, заламувала руки, припадала чолом до краю матраца. У цю першу жахливу мить її відчай посилювався ще дужче через болючі докори – через те, що вона не любила його як слід, свого бідолашного сина. У швидкому видінні перед нею промайнули дні, і кожен приносив їй жаль, злі слова, скупі пестоці, іноді навіть грубість. Тепер усе скінчилося, ніколи вже вона не відшкодує йому за те, що вкрала у нього своє серце. Вона ж бо вважала його таким неслухняним, а він послухався її аж занадто швидко. Стільки разів вона йому повторювала «Сиди спокійно, дай батькові працювати!», і ось нарешті він і чемний, і надовго. Вона задихалася від цієї думки, з кожним схлипуванням з неї вилітав глухий крик.

Клод узявся крокувати від нервової потреби змінити місце. Обличчя його перекривилося, але він плакав тільки великими поодинокими сльозинами, які час від часу втирав зовнішнім боком долоні. Нерухомі широко розплющені очі достоту не відпускали його. Спешу він опирався, але нечітка думка назривала і перетворювалася на одержимість. Зрештою він поступився, узяв невелике полотно і розпочав етюд мертвої дитини. У перші хвилини сльози не давали йому бачити, затоплювали усе туманом, але він продовжував утирати їх і затявся над тремтливим пензлем. Потім праця висушила йому очі й зміцнила руку. Невдовзі вже не було його скрижанілого сина, був лише взірець, сюжет, до якого він запалав дивним інтересом. Цей перебільшений малюнок голови, цей восковий тон плоті, ці очі, подібні до дір у порожнечу – усе збуджувало його, палило його вогнем. Він відсторонювався, насолоджувався, примарно усміхався до свого твору.

Коли Крістін звелася, то застала його за працею. Знову вибухнувши слізьми, вона лишень сказала:

- Ах! Можеш його малювати, він більше не поворухнеться!

Клод працював протягом п'яти годин. Через день, коли Сандоз привів його з цвинтаря, після похорону, то здригнувся від жалості й захвату перед цим невеличким полотном. Це був один з давніших гарних уривків, світлий потужний шедевр, до того ж, з невимовним смутком – кінець усьому, життя помирало від смерті цієї дитини.

Сандоз почав було вигукувати похвалу, але завмер, почувши від Клода:

- Справді, тобі це подобається?.. Ти допоміг мені вирішити. Оскільки інша махінерія не готова, я відішлю це до Салону.

Х

Наступного дня після того, як відніс «Мертву дитину» до Палацу промисловості, Клод, тиняючись вранці неподалік від парку Монсо, перестрів Фажероля.

- Диви! Це ти, мій старенький?! – сердечно гукнув Фажероль. – Як твої справи, що ти робиш? Ми так рідко бачимося!

Клод розповів, що відправив картину до Салону – те маленьке полотно, котре переповнювало його, на що інший додав:

- А! Ти відправив! То я зроблю так, аби її прийняли. Ти ж знаєш, що цього року я кандидат до журі.

Дійсно, посеред галасу і постійного невдоволення митців, посеред численних спроб реформування, розпочатих і невдовзі полишених, адміністрація нещодавно передала художникам право самим обирати журі. Це перевернуло сторчголов світ живопису і скульптури, вибухнула справжня виборча лихоманка: амбіції, угруповання, інтриги – уся ница кухня, що неславить політику.

- Я тебе забираю, - вів далі Фажероль. – Ти маєш побачити, як я облаштувався – мій особнячок, куди ти ще ніколи не ступав ногою, хоча й обіцявся... Це тут, зовсім поруч, на розі проспекту Вільє.

І Клод, якого він весело узяв попід руку, мусив піти за ним. Його перемогла слабкодухість, а думка про те, що колишній приятель може влаштувати йому місце у Салоні, сповнювала його водночас соромом і сподіванням. На проспекті він зупинився перед невеликим особняком, щоб роздивитися фасад – кокетливу і коштовну роботу архітектора, точне відтворення ренесансного будинку в місті Бурж: вікна з пілястрами, невелика башта з гвинтовими сходами, дах зі свинцевими оздобами під

старожитність – справжня дівоча прикраса. Клод здивувався, коли, озирнувшись, помітив по той бік дороги королівський палац Ірми Беко, де провів ніч, спогад про яку залишився для нього ніби сном. Просторий, міцний, майже суворий, він зберіг поважність справжнього палацу навпроти свого сусіда-митця, що зійшов на витребеньки.

- Га? Ця Ірма, - промовив Фажероль з відтінком шанобливості. – Ото собор у неї!.. Мати Божа! Я продаю тільки живопис!.. Та заходь.

Всередині були чудові й дивні розкоші: від самого вестибюля старі гобелени, стара зброя, громаддя старовинних меблів, цікавинки з Китаю та Японії, ліворуч їдальня, уся в лакованих панно, з намальованим на стелі червоним драконом, сходи з різьбленого дерева, на яких стояли високі зелені рослини, а над ними майоріли корогви. А на горішньому поверсі найбільшою дивовижею була майстерня, досить тісна, без жодної картини, повністю вкрита східними портъерами, перегороджена з одного боку велетенським каміном, на якому химери тримали комин, а з іншого заповнена широким диваном під балдахіном – справжній монумент: списи підтримували у повітрі навіс із гобеленів, під ними майже від самого паркету здіймався стос килимів, хутр і подушок.

Клод роздивлявся, а на вустах йому бриніло одне запитання, яке він стримував: чи за це усе заплачено? Минулого року Фажероль отримав орден і тепер, як запевняли, вимагав десять тисяч франків за портрет. Ноде, після того, як розкрутив його, експлуатував його успіх встановленими пайками і не відпускав жодної з його картин менше ніж за десять, двадцять чи тридцять тисяч франків. Замовлення сипалися б на нього градом, якби він не вдавав зневагу і перевантаженість чоловіка, у якого виривають з рук найменші ескізи. І все ж ці показні розкоші пахли боргами, він роздав постачальникам тільки завдатки, а усі гроші – гроші, зароблені немов на Біржі під час спекулятивного підвищення, тікали йому

між пальцями, витрачалися так, що він навіть не бачив їхнього сліду. Загалом Фажероль, ще сповнений запалу від цієї раптової фортуни, не рахував і не відчував неспокою, пишався видатним становищем, якого набував у сучасному мистецтві та мав непохитну надію невпинно продавати, і дедалі дорожче.

Клод помітив, кінець кінцем, невеличке полотно на мольберті з чорного дерева, заслоненому червоним плісом. Це було усе, що заблукало сюди від професії господаря, не рахуючи палісандрового ящика з фарбами та коробки з пастеллю, яку забули посеред меблів.

- Дуже витончено, - аби виявити чемність, сказав Клод щодо невеличкого полотна. – А твоє для Салону, ти його вже надіслав?
- Ах, так! Слава Богові! Скільки ж люду до мене натовклося! Справжнє паломництво, я тиждень провів навстоячки, з ранку до вечора... Я не хотів виставлятися, бо це дискредитує. Ноде також заперечував проти цього. Але що ти хочеш? Мене так припрошували, уся молодь хотіла запхати мене до журі, аби я їх захищав... О! Моя картина простісінька – «Обід», як я її назвав: під деревами двоє добродіїв і три дами, котрі завітали до господаря маєтку, забрали із собою перекуску і їдять на галявинці... Побачиш, воно досить оригінальне.

Голос його завагався, коли він перестрівся з очима Клода, який дивився на нього впритул, і остаточно розгубився, почав кепкувати з невеличкого полотна, що стояло на мольберті.

- А ось це – свинство, про яке мене попросив Ноде. Та ну ж бо, я знаю, чого мені бракує – трошки того, чого у тебе забагато, мій старенький... Я, ти ж знаєш, я тебе досі люблю, і вчора я вкотре захищав тебе на здибанців художників.

Він поплескав його по плечах і відчув потаємну зневагу свого колишнього метра, тож прагнув його повернути давнішніми пестощами та заграваннями хвойди, кажучи «Я – хвойда», щоб його полюбили. І він дуже щиро, зі своєрідним стривоженим самозахистом, знову пообіцяв вжити усього свого впливу, аби Клодову картину прийняли.

Але приходили люди – протягом менш ніж години зайшли і вийшли більш як п'ятнадцять осіб: татусі приводили юних учнів, художники, які виставлялися, хотіли зарекомендувати себе, приятелі, котрі хотіли поділитися впливовими зв'язками, навіть жінки, котрі віддавали свій талант під захист своїх чарів. І треба було бачити, як художник виконував своє ремесло кандидата на члена журі, роздавав потиски рук, одним казав «Ваша цьогорічна картина така гарна, вона мені так подобається!», а перед іншими дивувався «Як то?! У Вас ще немає медалі?!», і повторював до усіх «О! Якби ж то я був там, я б усіх їх змусив стрибати!» Він спроваджував людей щасливими, за кожним відвідувачем зачиняв двері з перебільшеною люб'язністю, крізь яку прозиало приховане глузування колишнього паризького жевжика.

- Га? Що скажеш? – спитався він у Клода в ту мить, коли вони опинилися на самоті. – Скільки ж часу я змарнував на цих кретинів!

Він підійшов до еркера, враз прочинив шибку, і по той бік проспекту, на одному з балконів палацу, що навпроти, майнув білий силует – жінка у пеньюарі з мережив звела вгору хустинку. Він також тричі погойдав рукою, і обидва вікна зачинилися.

Клод упізнав Ірму, а Фажероль помовчавши, спокійненько пояснював:

- Бачиш, це зручно, можна обмінюватися повідомленнями... У нас справжній телеграф. Вона мене кличе, я мушу іти... Ах, мій старенький, ось одна, котра нас усіх навчить!

- Навчить чого?
- Та усього! Гріха, мистецтва, розуму!.. Зізнаюся тобі, це вона змушує мене малювати! Так, слово честі, у неї найдзвичайне чуття на успіх!.. І попри це, в душі й досі волоцюга. О! Вона така кумедна, так смішно казиться, коли на неї нападе закохатися в когось!

На його щоках заграли червоні вогники, а очі на мить скаламутніли, немов на дні ставка розбовтали мул. Вони зішлися, відколи оселилися на цьому проспекті. Навіть подекували, що він, такий спритник, покінчив з усіма дотепами паризької бруківки і дозволяв скубти себе, нерідко відривав для неї від себе кругленькі суми, а вона відправляла до нього свою покоївку, щоб просити грошей на постачальників, на якусь витребеньку, частенько на ніщо – задля єдиної насолоди підчистити йому кишені. Це частково пояснювало скруту, в якій він перебував, і зростання боргів, незважаючи на постійний рух, що роздував біржове котування його полотен. Він, до речі, розумів, що є для неї зайвими розкошами, розвагою для жінки, яка любить живопис, і що вона ловить цю втіху за спиною у поважних панів, які платять, ніби законні чоловіки. Вона жартувала з того, поміж ними нібито лежав труп їхньої розбещеності, мішанина з нищості, яка змушувала його сміятися і самому збуджуватися від цієї ролі лицаря її серця, забуваючи про усі гроші, які віддавав їй.

Клод вдягнув капелюха. Фажероль тупцяв і кидав стривожені погляди на палац, що навпроти.

- Я тебе не спроваджую, але ж, бачиш, вона мене жде... Гарзд! Домовилися, твоя справа залагоджена, якщо тільки мене оберуть... Приходь до Палацу промисловості увечері, коли підраховуватимуть голоси. Ото буде штовханини й галасу! Так ти одразу ж дізнаєшся, чи маєш розраховувати на мене.

Спершу Клод заприсягся, що ноги його там не буде. Протекція Фажероля гнітила його, однак в душі він боявся, що цей нестерпний парубійко не виконає своєї обіцянки, бо злякається невдачі. Але в день голосування він не міг всидіти на місці і під приводом тривалої прогулянки пішов тинятися Єлисейськими Полями. Ліпше тут, аніж деінде, бо він повністю припинив працювати, не зізнаючись собі самому, що чекає на Салон, і знову почав без упину гасати Парижем. Він не міг голосувати, бо для цього потрібно було хоч один раз бути відібраним до Салону. Але він кілька разів проходив перед Палацом промисловості, де сам тротуар приваблював його вируванням та вервечкою митців-виборців, яких виривали один у одного чоловіки в брудних робочих блузах, вигукували списки – не менш як тридцять списків різноманітної популярності та різноманітного складу: список від майстерень при Школі мистецтв, вільний список, безкомпромісний, компромісний, від молоді, від жіноцтва. Це виборче божевілля на порозі дільниці виглядало ніби у день повстання.

Після обіду, починаючи з четвертої години, коли закінчилося голосування, Клод не зміг стримати цікавості і зайшов подивитися. Тепер сходи були вільними – заходь, хто хоче. Нагорі він втрапив до велетенської зали журі, вікнами на Єлисейські Поля. Посередині стояв стіл дванадцять метрів завдовжки, а в одному з кутків у монументальному каміні палали цілі дерева. Там було чотиреста чи п'ятсот виборців, які залишилися для підрахунку голосів, до них домішалися друзі, просто цікаві, котрі голосно говорили, сміялися, і цей гамір вибухав під високою стелею, ніби удари грому. Довкола столу влаштувалися і почали діяти виборчі комісії – загалом п'ятнадцять, кожна у складі голови і двох секретарів. Залишалося утворити ще три чи чотири комісії, але ніхто більше не зголошувався, усі тікали, боячись важкого завдання, яке мало прикувати тут завзятих осіб на добру частину ночі.

Якраз Фажероль, котрий захищав своїм тілом амбразуру від самого ранку, волав, перекикуючи гармидер:

- Ну ж бо, панове, нам бракує однієї людини!.. Ну ж бо, чи є тут доброволець?!

В цю мить він помітив Клода, поквапився до нього і притяг його силоміць.

- А! Це ти! Зроби мені таку приємність, сідай ось тут і допоможи нам! До дідька, це для твоєї ж справи!

Клод несподівано став головою виборчої комісії і виконував свої функції з поважністю сором'язливої людини, в душі зворушений, буцімто повірив, що схвалення його картини залежатиме від сумлінності, з якою він виконає це завдання. Він вигукував імена, внесені до бюлетенів, які йому передавали невеличкими пакунками однакового обсягу, а двоє секретарів записували. І усе це посеред немислимого ярмарку, в нестерпному гаморі двадцяти-тридцяти імен, які вигукували водночас різноманітні голоси посеред невпинного гудіння натовпу. Оскільки він нічого не умів робити без пристрасті, то пожвавився, впадав у відчай, якщо в бюлетені не було імені Фажероля, був щасливий, якщо міг вигукнути це ім'я ще один раз. Зрештою, ця радість випадала йому частенько, бо його товариш зробив себе популярним, усюди показувався, вчашав до кафе, де збиралися впливові угруповання, навіть ризикував проповідувати, брав на себе зобов'язання щодо молоді і, водночас, не забував низенько вклонятися перед членами Інституту. Наростала загальна симпатія, Фажероль був для усіх такою собі балуваною дитиною.

У цей сльотяний березневий день о шостій годині було вже поночі. Прислужники занесли лампи, і недовірливі митці з темними й похмурими лицами підійшли ближче, стежачи косими поглядами за підрахунком. Інші розпочали жарти, наважувалися кричати, наслідували тварин, волали

тірольське йодлування. Перекуску подали тільки о восьмій – холодне м'ясо та вино, і веселощі почали вихлюпуватися через край. Пляшки затято спорожнявалися, усі запихувалися тим, що втрапило під руку. У цій велетенській залі, яку здоровенні дровиняки у каміні освітлювали відблисками ливарні, розпочалося сільське храмове свято. Потім усі закурили, дим заслони́в туманом жовте світло ламп, а на паркеті валялися бюлетені, які накидали під час голосування – товстий шар паперу, заквецяний корками від пляшок, крихтами хліба, кількома розбитими тарілками – справжнє гнойовисько, по якому топталися чоботами. Усі розслабилися, невеличкий бліденький скульптор виліз на стілець, щоб порозпатякуватися перед народом, якийсь художник з настовбурченими вусами під гачкуватим носом осідлав стілець, галопував довкола столу і салютував, удаючи імператора.

Але багато хто почав томитися, люди помалу розходилися, і близько одинадцятій залишилося ледве з двісті осіб. Проте, після полуночі надійшли нові – гульвіси в чорних фраках і білих краватках, які вийшли з театрів або з вечірок і яким свербіло дізнатися раніше, ніж усьому Парижу, результати виборів. Прийшли також репортери, і було видно, як вони один за одним вистрибують із зали, тільки-но їм повідомляли частковий підсумок.

Захриплий Клод і досі вигукував. Дим і спека ставали нестерпними, від перетовченого на підлозі сміття здіймався сморід стійла. Пробило першу годину ночі, тоді другу. А він підраховував і підраховував голоси, і робив це так сумлінно, що інші комісії вже давненько скінчили свою роботу, а він зі своїми секретарями ніяк не могли впоратися зі стовпчиками цифр. Нарешті усі підсумки було зведено воедино і проголошено остаточний результат. Фажероль був названий п'ятнадцятим із сорока, випередивши на п'ять місць Бонграна, який був внесений до того ж списку, але чиє ім'я

часто викреслювали. Вже світало, коли розбитий і щасливий Клод повернувся на вулицю Турлак.

Протягом двох тижнів він жив у неспокої. Разів десять він збирався сходити до Фажероля по новини, але сором стримував його. Журі, до речі, здійснювало розгляд у алфавітному порядку, тому, можливо, нічого ще не вирішено. Якось увечері, на бульварі Кліші, серце його підстрибнуло, бо він побачив широкі плечі, розгойдування яких дуже добре знав.

Це був Бонгран. Він виглядав спантеличеним і сказав першим:

- Знаєте, там, з тими тварюками, ніяк не йде... Але не усе втрачено, ми з Фажеродем стежимо. Розраховуйте на Фажероля, бо я, мій друже, я тремчу, мов пес, аби не скомпрометувати Вас.

Насправді ж Бонгран перебував у постійній ворожнечі з Мазелем, якого обрали головою журі. Це був знаменитий майстер зі Школи мистецтв, останній оплот елегантної і масляної пристойності. Хоча вони й називали один одного дорогими колегами і гаряче потискали руки, проте ця ворожість вибухнула від першого ж дня: досить було одному просити про прийняття картини, як інший голосував за відмову. Навпаки, Фажероль, якого обрали секретарем, зробився потішником Мазеля, його гріхом, і своєму колишньому учню він пробачив дезертирство, настільки цей відступник зумів до нього підлеститися. Загалом, молодий майстер, як казали його товариші, ще та наволоч, виявився навіть суворішим до початківців та зухвальців, аніж члени Інституту. Він роздобрювався тільки коли хотів, щоб картину прийняли, і тоді в йому не бракло ані кумедних вигадок, ані інтриг, аби зі спритністю штукаря вирвати голос.

Праця журі була тяжким ярмом, нелегким навіть для міцних ніг Бонгранана. Щодня охоронці готували їхню роботу – нескінченну шереду картин ставили на підлогу, притуляли до колон крізь усі зали другого поверху,

роблячи повне коло довкруг Палацу. Кожного післяполудня, починаючи з першої години, сорок членів журі на чолі з головою, озброєним дзвіночком, розпочинали ту саму прогулянку, доки не буде вичерпано усі літери алфавіту. Рішення виносили навстоячки, намагаючись замоторити якомога більше, відхиляючи без голосування найгірші полотна. Проте, іноді група зупинялася для дискусії, сперечалася протягом десяти хвилин і відкладала спірний твір для вечірнього огляду. Тим часом двоє чоловіків тримали десятиметрову мотузку і натягали її за чотири кроки від шереги картин, щоб утримати на належній відстані потік суддів, які штовхалися, розпалені диспутом, але їхні животи, попри усе, збивали перепону. Поза журі крокували сімдесят охоронців у білих блузах і за наказом бригадира після кожного рішення, повідомленого секретарем, відокремлювали прийняті картини від відхилених, відсовували їх подалі, мов трупи після битви. Похід тривав не менш як дві години, без перерви, без жодного стільця, щоб присісти, увесь час на ногах, у стомленому тупцянні посеред крижаних протягів, які змушували навіть найменш мерзлякуватих ретельно загортатися в шуби.

Тож о третій годині усі радо вітали перекуску: півгодинний відпочинок в буфеті, де можна було знайти бордо, шоколад, канапки. Саме тут відкривався ярмарок взаємних поступок, обмін впливом і голосами. Більшість мали невеличкі записники, щоб нікого не забути посеред рекомендацій, що градом сипалися на них. Вони зазирали до нотаток, зобов'язувалися голосувати за протезе колеги, а той голосуватиме за їхніх висуванців. Інші, навпаки, відокремлені від цих інтриг, суворі або безтурботні, докурювали цигарки, блукаючи поглядом.

Потім робота відновлювалася, але вже спокійніше – в одній залі, де були стільці, навіть столи, на яких лежали пера, папір та чорнило. Усі картини, що не досягали метра п'ятдесят, судили тут, «проводили через мольберт»,

вишикувані по десять чи дванадцять уздовж балки, вкритої зеленим сукном. Багато членів журі забувалися на стільцях, вирячивши очі, більшість спілкувалися між собою, і голова мусив лютувати, щоб отримати необхідну більшість. Час від часу дув вітер пристрастей, усі штовхалися, голосування підійманням рук відбувалося так гарячково, що в повітрі, понад розбурханим потоком голів, миготіли капелюхи та ціпки.

Саме так на мольберті нарешті з'явилася «Мертва дитина». Вже протягом тижня Фажероль, чий записник був переповнений замітками, вдавався до складних торгів, щоб знайти голоси на користь Клода. Але завдання було важким, воно не припасовувалося до його інших зобов'язань, і він чув лише відмови, тільки-но вимовляв ім'я свого друга. Він скаржився, що не може витягнути жодної підмоги з Бонграна, котрий не мав записника і був, до речі, настільки незграбним, що лише псував найкращі нагоди вибухами недоречної щирості. Фажероль уже давно полишив би Клода, якби не вперте бажання випробувати свою силу на цьому прийнятті, що мало репутацію неможливого. Поглянемо, чи має він уже достатньо потужності, щоб нахилити журі. Можливо також в глибинах його совісті лунало волення до справедливості, прихована повага до людини, чий талант він вкрав.

Якраз того дня Мазель був у нестерпному гуморі. Від самого початку засідання прибіг бригадир:

- Пане Мазель, сталася помилка, учора. Було відхилено те, що мало пройти поза конкурсом... Знаєте, номер 2530 – гола жінка під деревом.

Дійсно, вчора цю картину з одностайною зневагою викинули до братської могили, не помітивши, що вона була від старого класичного художника, якого шанував Інститут. Переляк бригадира, цей добрячий дотеп з

мимовільною стратою, звеселили членів журі, які почали кепкувати з викличним виглядом.

Мазель ненавидів такі історії, які вважав руйнівними для авторитету Школи мистецтв. Він розлючено махнув рукою і сказав сухо:

- Гаразд, виловіть його і віднесіть до схвалених... До того ж, вчора був страшенний гармидер. Як вони хочуть, щоб ми судили у такій біганині, якщо я не можу навіть добитися тиші?!

Він грізно закалатав у дзвоник.

- Ну ж бо, панове, почнімо... Прошу, трохи сумлінності.

Як на біду, ще на перших картинах, які вишикували на мольберті, знову сталася прикра пригода. Поміж іншими, його увагу привабило одне полотно, настільки воно було поганим, з такими згіркими тонами, аж в зубах ниділо. Зір його погіршився, тож він схилився, щоб роздивитися підпис, бурмочучи:

- Хто ця свинюка?..

Але він жваво випростався, здригнувшись з голови до ніг, бо побачив ім'я одного зі своїх друзів – митця, котрий також був оплотом непохитної доктрини. Сподіваючись, що його не почули, він гукнув:

- Дивовижно!.. Номер один, чи не так, панове?

Номер один був присвоєний – від давав право на найкраще місце. Ось тільки усі пересміювалися і підштовхували один одного ліктями. Це тяжко образило голову, і він розлютився.

Таке траплялося з ними усіма: багато хто чортихався з першого погляду, а потім намагався упіймати свої слова, як тільки розшифровували підпис. Через це вони ставали обережними, низенько схилялися і квапливо

перевіряли ім'я, перш ніж висловитися. До речі, коли проходив твір котрогось колеги, якесь підозріле полотно члена журі, то вони обачно попереджали один одного на мигах, поза спиною художника: «Зважайте! Це його!»

Попри нервову атмосферу засідання, Фажероль залагодив першу справу. Це був жахливий портрет, намальований одним з його учнів, чия родина, дуже багата, приймала його у себе. Він мусив відвести Мазеля убік і, щоб розчулити його, розповів сентиментальну історію про нещасного батька трьох дочок, який помирає з голоду. Голова змусив довго себе просити: до дідька! треба кидати живопис, якщо голодуєш! не можна аж настільки зловживати своїми трьома дочками! Однак, він підняв руку – тільки він і Фажероль. Решта запротестували, обурилися, два інші члени Інституту й собі запротестували, аж тут Фажероль тихесенько прожебонів їм:

- Це для Мазеля, це Мазель ублагав мене проголосувати... Думаю, це родич. Зрештою, він на тому наполіг.

Двоє академіків квапливо підняли руки, і так утворилася потрібна більшість.

Аж тут залунав регіт, ущипливі слівця, обурені вигуки: на мольберті встановили «Мертву дитину». То їх уже відправляють до трупарні? Молоді кепкували з великої голови: напевне, мавпа подохла через те, що проковтнула гарбуза. А отетерілі старці позадкували.

Фажероль одразу ж відчув, що партію програно. Спершу він спритним маневром намагався вициганити голоси жартами.

- Ну ж бо, панове, старий боєць...

Його увірвали розлючені слова. О ні! Тільки не цей! Вони його знають, того старого бійця! Божевільний, котрий п'ятнадцять років б'ється лобом

об стіну, пихате опудало, що видає себе за генія, казав, що зруйнує Салон, а сам ніколи не надіслав пристойного полотна! Ненависть до оригінальності, до відкритої конкуренції, котрої так боялися, до непереможної сили, яка тріумфує, навіть переможена – усе це гарчало у вибухах голосів. Ні! Ні! Геть!

Тоді Фажероль зробив помилку і собі роздратувався – поступився люті, коли довелось констатувати, який малий вплив він насправді має.

- Ви несправедливі! Будьте принаймні справедливими!

Галас враз досяг апогею. Його оточили, штовхали, погрозово махали руками, слова дзижчали, мов кулі:

- Пане, Ви неславите журі!
- Ви це захищаєте тільки для того, щоб потрапити до газет!
- Ви на тому не розумієтесь!

Фажероль, не тямлячись, втратив навіть здатність жартувати і грубо відповів:

- Я знаюсь на тому так само, як і ви!
- Та замовкни! – підхопив його приятель, дуже розлючений невеличкий білявий художник. – Ти що, хочеш, аби ми проковтнули таку мерзоту?!

Так-так – мерзота! Усі переконано повторювали це визначення, яке зазвичай кидали у найпослідущій непотріб, у блідий, холодний і плаский живопис бездарих мазіїв.

- Гаразд! – зрештою сказав Фажероль крізь зуби. – Прошу голосувати.

Відколи дискусія загострилася, Мазель без упину калатав дзвоником і геть розчервонівся через те, що його авторитет зневажено.

- Панове, ну ж бо, панове... Це неймовірно, що ми не можемо порозумітися без крику... Панове, прошу вас...

Нарешті він отримав коротку тишу. В душі він не був лихою людиною. Чому б і не прийняти цю картинку, хоча він і вважав її бридкою? Скільки ще усякого приймали!

- Ну ж бо, панове, прошу голосувати.

Він сам, можливо, здійняв би руку, аж тут досі німий Бонгран, увесь червоний від стримуваної люті, раптово зірвався без жодної зачіпки – заволатала само його обурена совість:

- Та к бісовій матері! Та між нами усіма не знайдеться і чотирьох, котрі змогли б вистругати щось подібне!

Зачулося буркотіння, удар довбнею був настільки влучним, що ніхто не наважився відповісти.

- Панове, прошу голосувати, - сухо повторив зблідлий Мазель.

Одного тону було достатньо: це була прихована ненависть, затята ворожнеча під добродушними потисками рук. До таких сварок доходило рідко, і майже завжди усі впиралися. Але вглибині спустошеного марнославства ховалися довіку криваві рани, дуелі на ножах, у яких помирили, усміхаючись.

Тільки Бонгран і Фажероль підійняли руки, і відхилена «Мертва дитина» мала шанс повернутися лише під час загального перегляду.

Загальний перегляд – це було жахливе завдання. Після двох декад щоденних засідань журі хоч і відвело собі два дні відпочинку, аби дати охоронцям можливість підготувати роботу, проте усі здригнулися, коли після обіду втрапили посеред виставки з трьох тисяч відхилених картин,

серед яких мушили виловити довісок, що мав доповнити регламентовану кількість – дві тисячі п'ятсот прийнятих творів. О! Ці три тисячі картин, вишикувані попід стінами в усіх залах, довкола зовнішньої галереї – загалом, повсюди, навіть викладені на паркеті гнилими болітцями, поміж якими проклали вузенькі стежечки, що крутилися між рамцями – це була повінь, паводок, який виплескувався, затоплював Палац промисловості, ховав його під каламутним потіком усього, що мистецтво може наорудувати посереднього і божевільного! Журі мало єдиний сеанс, з першої до сьомої години – шість годин відчайдушної біганини крізь цей лабіринт! Спершу вони мужньо опиралися втомі, їхні погляди були ясними, але невдовзі їхні ноги почали підламуватися від цієї вимушеної прогулянки, їхні очі подразнилися від шаленого танцю кольорів, а вони і далі мушили крокувати, і далі дивитися й судити, аж доки непритомніли від втоми. З четвертої години почався розгром і розбрід розбитого війська. Позаду, геть далеко, волочилися засапані судді. Інші поодинці блукали між рамами, тупцяли вузенькими стежинами, зневірювалися вибresti, крутилися, втративши надію знайти край. Господи правий! Як тут можна бути справедливим?! Що вибрати поміж цього стосу опудал? Навмання, не відрізняючи достеменно портрет від пейзажу, вони доповнювали кількість. Двісті, двісті сорок, ще вісім – бракує ще восьмої. Це? Ні! Може, он те? Як забажаєте. Сім, вісім – готово! Нарешті вони дісталися краю і розходилися, накульгуючи, врятовані й вільні!

У залі їх зупинила нова сцена – довкола «Мертвої дитини», що лежала долі, поміж іншими кораблетрощами. Але цього разу усі жартували, якийсь дотепник удав, що перечепився і замало не ступив ногою посеред полотна. Інші бігали вузенькими стежечками, буцімто шукали справжній сенс картини, заявляли, що вона значно краща догори ногами.

Фажероль також почав пащекувати.

- Панове, витягніть з кишень трохи сміливості. Огляньте усе, роздивіться, і ви не шкодуватимете про витрачені гроші... Благаю, панове, згляньтеся, заберіть його, зробіть милосердну справу.

Усі звеселилися, слухаючи його, але відмовлялися ще грубіше, жорсткові в своєму сміху. Ні й ні! Ніколи!

- Ти візьмеш його з милосердя? – залунав голос приятеля.

Це був звичай – судді мали право на «милосердя»: кожен з них міг вибрати з-поміж звалища одну картину, навіть найбридкішу, і її у такий спосіб приймали без розгляду. Зазвичай подібний вибір був милостинею для бідних. Ці сорок, виловлені в останню хвилину, були злидарями під ворітьми – ті зголоднілі, яким дозволялося прослизнути до найдалшого краєчку столу.

- За моє милосердя, - повторив вкрай спантеличений Фажероль. – Та я вже маю іншу, для свого милосердя... Так, квіти, від однієї дами...

Його увірвали дотепи. Вона гарна? Ці панове перед жіночим живописом виставляли себе брутальними насмішниками без жодної ввічливості. А він стояв збентежений, бо згадана дама була протезе Ірми. Він тремтів, уявляючи жахливу сцену, якщо не дотримається обіцянки. Але йому спало на думку спасіння.

- Послухайте, Бонгране!.. А Ви могли б люб'язненько взяти її на своє милосердя, цю кумедну мертву дитинку?

Бонгран, якому серце стікало кров'ю від обурення таким торговищем, струснув здоровенними ручищами:

- Я?! Щоб я завдав такої образи справжньому художнику?!.. Та нехай він пишається, к такій стобісовій матері, що його нога ніколи не ступала до цього мерзенного Салону!

Глузування тривали, і Фажероль, бажаючи залишити за собою перемогу, наважився з героїським виглядом, як до дідька сміливий відчайдух, котрий не боїться бути скомпрометованим.

- Гаразд, я беру його на своє милосердя.

Загукали «браво!», йому влаштували глумливу овацію, урочисто вітали, потискали руку. Слава сміливцю, який має відвагу відстояти свої переконання! І охоронець виніс під пахвою бідолашне освистане, затюкане і обпльоване полотно. У такий спосіб картина автора «Пленеру» нарешті була прийнята журі.

Наступного ранку Фажероль повідомив Клода запискою у два рядки, що йому вдалося проштовхнути «Мертву дитину», але з великим трудом. Клод, незважаючи на радість від цієї новини, відчув, як його серце стислося: ця уривчастість, ця поблажливість, жалюгідність – кожне слово дихало принизливою авантюрою. Якусь мить він почувався нещасним через таку перемогу аж настільки, що волів би забрати свій твір і сховати його. Потім ця прискіпливість згасла, і він впав у мистецьку зневіру, настільки людська знедоленість вимучила його через тривале очікування успіху. Ах! Нарешті досягнути, бути побаченим! Він погодився на повну капітуляцію, він знову почав прагнути відкриття Салону з гарячковою нетерплячістю початківця, жив ілюзіями, у яких бачив натовп, потік голів, які скупчилися довкола його картини і вітають її.

Париж помалу визнав модним день вернісажу, який колись належав тільки художникам, котрі приходили, щоб вбрати востаннє причепурити свої картини. Тепер це була новинка сезону, одна з урочистостей, задля якої усе місто зривалося на ноги, вимушене збиватися у гамірливу юрбу. Протягом тижня преса, вулиця, публіка належали митцям. Вони тримали Париж, говорили виключно про них, про їхні твори, про їхні вчинки, про їхні

жести – про усе, що стосується їхньої особи. Цей сліпий захват вражав, ніби блискавка, енергія котрої підіймає не лише бруківку, а й зграї селяків, жовніриків та гаволовів, які у безкоштовні дні штовхаються крізь зали, сягаючи у деякі погожі неділі жахливої цифри у п'ятдесят тисяч відвідувачів – ціла армія, ар'єргард неосвічених людців, які йдуть туди ж, куди й усі, вирячивши очі на цій велетенській ярмарці малюнків.

Спершу Клод боявся цього славнозвісного дня вернісажу, знічувався через штовханину осіб з вищого світу, про яку всі говорили, і вирішив чекати демократичнішого дня справжнього відкриття. Він навіть відмовився від супроводу Сандоза. Але згодом його почала палити така лихоманка, що він вирушив раптово, ще о восьмій, заледве проковтнувши шматок хліба з сиром. Крістін, не відчуваючи в собі мужності піти разом з ним, покликкала його і вкотре поцілувала, зворушена й схвильована.

- Головне, мій любий, не край собі серце, щоб там не трапилося.

Клод трохи засапався, коли зайшов до почесного салону, а серце його калатало від того, що він збіг вгору широкими сходами. Надворі було прозористе травневе небо, і розтягнений під скляною стелею веларій розсіював сонячні промені у яскраве біле світло. Крізь сусідні двері, відчинені до галереї саду, долітав вологий подих свіжої прохолоди. Клод мить відсапувався. Повітря вже ставало задушним і зберігало запах лаку вперемішку з делікатним мускусом жінок. Він пробіг поглядом картини на стінах: навпроти – велетенська сцена вбивства, що стікала червоним, ліворуч колосальна бліда свята, праворуч – державне замовлення, банальна ілюстрація офіційного свята, а далі портрети, пейзажі, інтер'єри – усе сліпило кислими нотами посеред занадто нового золотого рам. Але страх перед славнозвісною публікою цих урочистостей змусив його звернути погляд на натовп, що дедалі збільшувався. На круглому центральному пуфі, посередині якого стирчали зелені стебла рослин, сиділи тільки три

дами – три жахливо вдягнені страховиська, які влаштувалися тут злословити цілісінький день. Позад себе він почув, як хрипкий голос вигукував шорсткі склади: це був англієць в картатій куртці, котрий пояснював сцену вбивства молодесенькій жіночці, загорненій у дорожний плащ. Ще залишалося вільне місце, але вже утворювалися гуртки, розпорошувалися, збиралися знову трохи далі. Усі голови були зведені догори, чоловіки мали ціпки, несли пальта на руці, жінки ступали поволі, замріяно зупинялися. Його око художника найдужче чіплялося за квіти на їхніх капелюшках, що вирізнялися різкими тонами поміж темними хвилями чорних шовкових циліндрів. Він помічав трьох священиків, двох рядових солдатів, які звалилися невідь звідки, безперервну вервечку панів з орденськими розетками, кортежі дівчат і матерів, які перепиняли рух. Багато хто з них були знайомі, здалека обмінювалися усмішками, вітаннями, іноді, мимохідь, квапливими потисками рук. Голоси залишалися притишеними, їх заглушало постійне тупотіння ніг.

Клод узявся шукати свою картину. Він намагався зорієнтуватися за літерами, помилився, пішов до залів, що ліворуч. Усі двері були відчинені, і за ними розкривалася перспектива старовинних гобеленових порт'єр з ріжками картин. Він дійшов до великої Західної зали, повернувся через іншу анфіладу, але не знайшов своєї букви. Коли він втрапив до почесного салону, то натовп у ньому швидко збільшувався, тут уже важко було пройти. Цього разу він просувався поволі, тож упізнавав художників – плем'я художників, котрі зараз були тут як вдома і становили честь дому. Найбільше один, давнішній приятель з майстерні Бутена, хлопець, якого пожирала потреба в рекламі: він так старався над своєю медаллю, що чіплявся до усіх відвідувачів, котрі мали бодай трохи впливу, і силоміць тягнув їх подивитися на свої картини. Був там і знаменитий багатий художник з переможною посмішкою на вустах, який влаштував прийом

перед своїй твором, виявляв показову галантність до жінок, почет яких безперервно оновлювався. Були й інші – суперники, що ненавиділи один одного, хоча і вигукували похвали на повен голос, злостивці, котрі крізь двері сочили за успіхом товаришів, або ж скромні, котрі не зайшли б до зали, навіть якби там був сам імператор, дотепники, котрі приховували під кумедними словами криваві рани поразки, або ж щиросерді, котрі зосередилися, намагаючись зрозуміти, і вже роздавали медалі. Були тут і родини художників: кокетливо причепурена чарівна молода жінка у супроводі дитини, похумура худа буржуазка з двома бриденькими створіннями обабіч, товста матуся повалилася на ослінчик посеред цілої зграї шмаркатих пущвірінків, ще вродлива зріла дама і її дочка, котрі дивилися на хвойду – коханку татуса, обидві, обізнані й цілком спокійні, лиш обмінялися усмішками. Були також і натурниці – жінки, котрі смикали одна одну за руки, говорили голосно, показували одна одній свої тіла в оголених персонажах картин – усі вдягнені без смаку, попсували свої чудові тіла під такими сукнями, що здавалися горбатими поруч з гарно вбраними ляльками – парижанками, від яких нічого не залишилося б після розпаковування.

Клод нарешті висвободився і майнув у двері, що праворуч. Його літера була з того боку. Він оглянув зали, позначені «Л», але нічого не знайшов. Можливо, його полотно загубилося, переплуталося і ним заткнули діру деінде. Тож дійшовши до великої Східної зали, він кинувся крізь інші дрібні зали у зворотному напрямку – крізь цю віддалену череду кімнат, де було менше відвідувачів і картини, здавалося, набурмосилися з нудьги, котра жахає художників. І там він нічого не знайшов. Спантеличений, у відчаї, він блукав, вийшов до галереї саду, продовжував шукати посеред картин, що вихлюпнулися назовні, зблідли й тремтіли під різким світлом. Він забіг ще далі, а тоді втретє потрапив до почесного салону. Тепер тут

була тиснява. Париж знаменитий, багатий, обожнюваний, усе, що спричиняє галас – талант, мільйони, краса, романісти, метри теарту і газетярі – чоловіки з найвищого кола, з іподрому й з Біржі, жінки будь-якого рангу – повії, акторки, світські дами – стояли поруч, збивалися у натовп, що дедалі зростав. Лютуючи через марні пошуки, він дивувався вульгарності облич, які бачив ось так, вперемішку, різнобіжності туалетів – мало елегантних і багато посередніх, браку величності у цього вищого світу аж настільки, що страх, від якого він спочатку тремтів, змінився на зневагу. То це ті людиська, які знов освищать його картину, якщо її знайдуть? Двоє білявих репортерчиків укладали перелік осіб, яких потрібно буде згадати. Один критик вдавав, що робить нотатки на берегах каталогу, інший проповідував посеред групи дебютантів, а третій, склавши руки за спиною, самотньо стовбичив перед картинами і пригнічував кожен твір королівською неупередженістю. Але що вразило Клода найдужче, так це штовханина отари, ця групова цікавість, у якій не було ані молодості, ані пристрасті, а лише згірклі голоси, стомлені обличчя й вигляд хворобливого страждання. З'явилася вже заздрість до твору: якийсь добродій сипав дотепами перед дамами, той, хто дивився мовчки, грізно стинав плечима і йшов собі геть, а якась парочка простояла чверть години пліч-о-пліч і, спершись на поручень та встромивши носа у невеличке полотно, дуже тихо перешіптувалася з похмурими поглядами змовників.

Аж тут вигулькнув Фажероль, і посеред постійного припливу товариств було вже видно тільки його: він простягав руку, був водночас повсюди, пишався у своїй подвійній ролі молодого майстра і впливового члена журі. Засипаний похвалами, подяками, вимогами, він мав відповідь для кожного і не втрачав ані на мить своєї вишуканості. Від самого ранку він відбивав наступ дрібних художників зі своєї клієнтели, які вважали, що їх погано розмістили. Це був звичайний галоп після відкриття – усі шукали себе,

бігли, щоб побачити себе, вибухали безкінечними звинуваченнями та галасливою люттю: то було зависоко, то світло падало погано, сусіди псували ефект, а дехто подейкував, що зніме свою картину і забере її. Найдужче затявся один – високий і сухоребрый, котрий із залу в зал переслідував Фажероля, а той даремно намагався пояснити, що не винен: він ту ні до чого, керувалися порядковим номером, і панно для кожної стіни спочатку складали на підлозі, а потім розвішували, аби нікому не надати переваги. Він виявився настільки люб'язним, що пообіцяв втрутитися, коли зали переобладнають після вручення медалей, але ніяк не міг заспокоїти високого худорлявця, котрий і далі волочився слідом за ним.

Клод почав було пробиватися крізь натовп, аби спитати, де повісили його полотно, але його зупинила гордість, коли він побачив почет довкола Фажероля. Хіба ж ця постійна потреба у іншому не є безглуздою і болісною? Зрештою, він враз доміркував, що мусив проскочити через цілу низку салонів праворуч. Дійсно, там була нова місцина з живописом. Кінець кінцем, він пробився до зали, де натовп душився, скупчившись перед великою картиною на почесному панно посередині. Спершу він не міг її роздивитися через гущавину плечей, товсту стіну голів і частокіл капелюхів. Усі кинулися туди, від захоплення роззявивши роти. Нарешті, спершись навшпиньки, він помітив диво і упізнав сюжет, про який йому вже розповідали.

Це була картина Фажероля. Клод віднаходив свій «Пленер» у цьому обіді: така сама білява нота, така сама мистецька формула, але настільки пом'якшені, сфальшовані, зіпсуті поверховою елегантністю, облаштовані з невимовною спритністю задля ницого задоволення публіки. Фажероль не повторив помилки і не розмістив трьох голих жінок, але роздягнув їх у зухвалих світських туалетах: одна показувала груди під прозорим

мереживом корсажу, інша відкрила праву ногу до коліна, коли перехилилася, щоб узяти тарілку, а третя не показувала і клаптика шкіри, але була вдягнена у настільки тісно припасовану сукню, що стала хвилююче непристойною з випнутим крупом кобили. Що ж до двох галантних панів у сільських куртках, то вони були втіленням мрії про шляхетність, а навідалі лакей витягав коша з ландо, що зупинилося за деревами. Усе це – фігури, тканина, обідній натюрморт – весело здійсалося у яскравому світлі на тлі темнішої зелені фону. Неперевершена спритність полягала у цих зухвалих хвастощах, у цій облудній силі, яка розтуркувала натовп рівно настільки, щоб він умлівав від захвату. Достоту буря у склянці з вершками.

Клод не міг наблизитися і слухав слова довколо себе. Ось нарешті той, хто створив чистісіньку правду! Він не напірає, як неотеси з нової школи, він уміє все показати, нічого не показавши. Ах! Які нюанси, яке мистецтво натяків і повага до публіки, схвалення пристойного товариства! І водночас яка витонченість, який шарм, яка дотепність! Він не кидатиметься безладно пристрасними кавалками у надмірному творінні. Ні, якщо він узяв з натури три ноти, то і відтворив три ноти – і на жодну більше. Надійшов хронікер, завмер у екстазі і підібрав слівце: дійсно паризький живопис. Його повторювали і вже не могли заговорити, не заявивши, що воно дійсно паризьке.

Ці сутулі спини, цей захват, що здійсався у болоті хребтів, врешті-решт, довели Клода до відчаю. Бажаючи побачити лиця, що створювали успіх, він обійшов збіговисько і протиснувся так, щоб спертися спиною до колони. Тепер він бачив публіку в обличчя, під сірим світлом, яке сіялося крізь полотно під стелею, що прикривало половину зали, натомість яскраве світло, що ковзало краями веларія, вкривало картини на стінах білою скатертиною, на якій золото рамців набувало гарячого сонячного тону. Він

одразу ж упізнав людей, котрі колись освистували його: якщо це були не саме вони, то їхні брати, але поважні, в екстазі, прикрашені шанобливою увагою. Лихий вираз облич, втома від боротьби, жовч заздрості, що натягав і жовтив шкіру, які він помічав раніше, тепер розчулилися у одностайному ласуванні привітною брехнею. Дві товсті дами, роззявивши роти, невимушено позіхали. Старі добродії на знак згоди вибалушували очі. Чоловік тихесенько пояснював сюжет своїй молодій дружині, котра гойдала головою, гарно рухаючи комірцем. Тут було блаженне, здивоване, глибоке, веселе, суворе зачудування, несвідомі усмішки, розімлілий вираз на лицах. Чорні капелюхи наполовину відкидалися, квіти спливали жінкам на потилиці. Усі ці обличчя на хвилину застигали, їх відштовхували, безперервно надходили інші, подібні до попередніх.

Клод також забувся, зацепенів перед цим тріумфом. Зала ставала замалою, сюди постійно набивалися нові гурти. Не було вже порожнечі перших годин, коли із садка долітав прохолодний подих, а всередині ще ширяв запах лаку. Тепер повітря нагрілося і згіркло від запаху туалетів, а невдовзі почав домінувати запах мокрої псини. Мав пройти дощ, одна з раптових весняних злив, бо останні прибульці приносили вологу і важкий одяг, що достоту парував, як тільки вони потрапляли у спеку залів. Дійсно, вже якийсь час крізь екран під стелею ковзали темні тіні. Клод звів очі і вгадав біг великих хмар, гнаних різким північним вітром, та водоспади, що гатили об скляну стелю. Стінами промайнув серпанок тіні, усі картини потьмянішали, публіка потонула у темряві, аж доки хмару не відігнало, і тоді художник побачив, як із сутінків виникають лица з такими ж круглими ротами і круглими очима від недоумкуватої втіхи.

Але на Клода чекала ще й інша гіркота: він помітив на панно ліворуч картину Бонграна, навпроти картини Фажероля, але перед нею ніхто не штовхався, відвідувачі проминали її байдуже. Проте, це було найвище

зусилля, удар, якого великий художник намагався завдати протягом багатьох років – останній твір, народжений у потребі довести свою спроможність всупереч занепаду. Ненависть, яку він виношував до «Сільського весілля», цього першого шедевра, яким було розчавлено життя трудівника, змусила його обрати протилежний і симетричний сюжет – «Сільський похорон»: кортеж дівчат, які розбрелися між полями ячменю та вівса. Він боровся проти себе самого, і нехай усі побачать, чи йому кінець, чи його шістдесятилітній досвід не вартий щасливого завзяття його молодості. Дослід став поразкою, твір зазнав похмурої невдачі – нечутне падіння старця, задля якого перехожі навіть не зупиняються. Майстерні уривки проглядали й досі: хлопчик-хорист з хрестом, гурток дівчат з почту Богородиці, які несуть домовину – їхні білі сукні, прилипли до червонястих тіл, утворювали гарний контраст з причепуреним чорним кортежем на зеленому тлі. Ось тільки священник в казулі, дівчина з короговою, родичі, які йшли за труною – загалом, усе полотно, мали суху фактуру, неприємно дидактичну і застиглу від упертості. То було несвідоме і фатальне повернення до мук романтизму, від якого митець свого часу відійшов. І це було найгірше з усієї авантюри, публіка мала рацію у байдужості до цього мистецтва з іншої епохи, до цього вивареного нуднуватою живопису, за який уже не чіплялося око, відколи розпочалася мода на сліпуче світло.

Якраз до зали зайшов Бонгран з ваганням сором'язливого початківця, і Клодові стислося серце, коли він побачив, як той поглянув на свою самотню картину, а тоді на іншу – Фажеролеву, яка спричинила повстання. В цю мить художник мав чітко усвідомити свій кінець. Хоча його і доти пожирав страх перед повільним занепадом, проте, це був лише сумнів. А тепер він гвалтовно переконався, що пережив себе, що його талант помер, і вже ніколи йому не народити живих творів. Він глибоко зблід і буцімто хотів тікати, аж тут через інші двері зайшов скульптор Шамбувар зі

звичайним хвостом послідовників і покликав його розкотистим голосом, не переймаючись іншими присутніми особами.

- Ото дотепник! Я Вас упіймав, як Ви милуєтеся собою!

Він сам цього року представив бридку «Жницю» - одну з безглуздо провальних фігур, які, здавалися, його дужі руки ліплять на спір. Але він сяяв не менше і, впевнений, що створив ще один шедевр, вигулював свою непомильність бога посеред натовпу, чийого сміху не чув.

Не відповідаючи, Бонгран зиркнув на нього очима, в яких палала лихоманка.

- А моя махінерія, там, знизу, Ви її бачили?.. – продовжував скульптор. – Нехай лишень прийдуть, та сьогодніна дрібнота! Рівних нам нема, ми – стара Франція!

Він уже йшов геть у супроводі придворних і вітав здивовану публіку.

- Тварюка! – пробурмотів Бонгран, задихаючись від скорботи і обурений, ніби до кімнати з небіжчиком вдерся бешкетник.

Він помітив Клода і підійшов до нього. Хіба ж це не боягузтво – тікати з цієї зали? Він хотів показати свою сміливість, свою високу душу, до якої ніколи не зазірала заздрість.

- Скажіть-но, наш друг Фажероль схопив його, той успіх!.. Я збрехав би, якби вдавав екстаз перед його картиною, яка мені зовсім не подобається, але він дуже милий, справді... До того ж, Ви знаєте, що він був дуже добрим з Вами.

Клод силувався знайти слова захвату для «Похорону».

- Невеличкий цвинтар вглибині дуже гарний!.. Хіба можливо, щоб публіка...

Бонгран увірвав його грубим голосом:

- Га? Жодних співчуттів, мій друже!.. Я бачу наскрізь.

В цю мить хтось привітав їх фамільярним жестом, і Клод упізнав Ноде – Ноде виріс, надувся, позолотився від успіху своїх колосальних справ, які тепер пік, ніби млинці. Амбітність запаморочила йому голову, і він казав, що потопить інших торговців картинами. Він збудував собі палац, у якому представляв себе королем ринку, нагромаджував шедеври, відкривав великі сучасні магазини мистецтва. Мільйони відзвонювали ще у вестибюлі його палацу, він влаштовував у себе виставки, що перевершували галереї, очікував на прибуття у травні американських шанувальників, котрим продавав за п'ятдесят тисяч франків те, що купив за десять. Він жив, немов принц: дружина, діти, коханка, коні, маєток у Пікардії, великі полювання. Його перші здобутки походили від підвищення цін на знаменитих мерців, яких не визнавали за їхнього життя – Курбе, Міє, Руссо – і тому він зрештою почав відчувати зневагу до творів, підписаних художником, який ще бореться. Кількість відомих картин була обмеженою і не узгоджувалася з кількістю шанувальників, тож надходили часи, коли справи мали просуватися з труднощами. Подейкували про синдикат і про змову з банкірами, щоб підтримати високі ціни. На аукціоні Друо дійшли до такого засобу, як фіктивні продажі: сам продавець дуже дорого перекупував картини. В кінці таких біржових операцій неухильно вимальовувалося банкрутство, падіння сторчголов до збитковості та шахрування з ажю.

- Вітаю, любий майстре, - сказав, підійшовши, Ноде. – Га? Ви прийшли, як і всі – помилуватися моїм Фажеролем.

Його ставлення до Бонграна вже не мало колишньої пестливої та шанобливої приниженості. Він говорив про Фажероля як про свого

власного художника, найманого робітника, котрого частенько сварив. Це він влаштував його на проспекті Вільє, примусив оселитися в особняку, умеблював його, як продажну дівку, навісив на нього борги за килими та цяцьки, щоб потім тримати в покорі. А тепер він почав звинувачувати його в тому, що йому бракує порядку, що він компрометує себе як легковажне хлопчисько. Скажімо, ця картина: серйозний художник нізащо не відіслав би її до Салону. Безсумнівно, вона спричинила галас, подекували навіть про почесну медаль, але немає нічого гіршого для високих цін. Якщо хочеш мати американців, то потрібно вміти залишатися вдома, як божок всередині святилища.

- Мій любий, вірте мені чи ні, але я віддав би зі своєї кишені двадцять тисяч франків, щоб ті телепні з газет не спричиняли такого вереску довкола мого цьогорічного Фажероля.

Бонгран слухав мужньо і, незважаючи на страждання, усміхнувся.

- Дійсно, вони, можливо, зайшли занадто далеко... Вчора я прочитав статтю, з якої дізнався, що Фажероль з'їдає вранці пару варених яєць.

Він засміявся від такої нахабної реклами, бо вже протягом тижня Париж переймався молодим майстром внаслідок найпершої статті про його картину, якої ще ніхто не бачив. Ціла тічка репортерів кинулася на лови: його роздягали – дитинство, батько-фабрикант декоративних цинкових виробів, його навчання, де він мешкає і як живе, навіть колір шкарпеток, навіть його манія щипати собі кінчик носа. Він був хвилиною пристрасстю, молодим майстром на смак сьогодення, який мав щастя провалити Римський приз і розірвати зі Школою мистецтв, але зберіг її підходи. Це була фортуна на один сезон, яку вітер приносить і відносить, нервовий каприз велетенського схибленого міста, успіх приблизності,

сріблясто-сіра зухвалість, пригода, що вранці збурює натовп, а ввечері губиться у всезагальній байдужості.

Аж ось Ноде помітив «Сільський похорон».

- Погляньте лишень! Це Ваша картина?.. То Ви хотіли створити довісок до «Весілля»? Я б Вам того не радив... Ах, те «Весілля»!

Бонгран і досі слухав його і не припиняв усміхатися, лише болісна зморшка перетинала його тремтливі уста. Він забував свої шедеври, забезпечене безсмертя свого імені і бачив тільки цюхвилину моду – це зусилля, породжене хлопчаком, який не гідний почистити його палітру, але штовхає його до забуття – його, котрий боровся протягом десяти років, щоб стати відомим. Ах, ці нові покоління, котрі вас ховають! Якби ж то вони знали, якими передсмертними кривавими сльозами змушують вас плакати!

Він усе мовчав, доки не злякався, що викаже свій біль. Хіба ж він скотиться до такої ницості, як заздрощі? Лютуючи на себе самого, він розправив плечі – помирати треба стоячи. І замість запальної відповіді, що бриніла йому на губах, сказав фамільярно:

- Ви маєте рацію, Ноде, ліпше б я пішов поспати, аніж малювати цю картину.
- А! Це він! Перепрошую! – вигукнув купець і втік.

Фажероль якраз вигулькнув на порозі зали. Він тактовно не заходив і усміхався – ніс свою фортуну з невимушеністю розумного хлопця. Взагалі, він шукав когось, покликав помахом руки одного з молодих людей і передав йому відповідь, безсумнівно, приємну, бо той розсипався у вдячності. До нього підбігли ще двоє, аби привітати. Якась жінка затримала його і мученицьким жестом вказала на натюрморт, який

розмістили у затіненому кутку. Потім він зник, після того як кинув єдиний погляд на людей, що завмерли в екстазі перед його картиною.

Клод, котрий дивився і слухав, відчув, як смуток заливає йому серце. Штовханина дедалі посилювалася, перед ним тепер були тільки виражені спітнілі обличчя, бо задуха ставала нестерпною. Понад плечима здіймалися інші плечі, до самих дверей, де ті, котрі не могли нічого побачити, вказували одне одному на картину кінчиками парасольок, з яких стікала принесена знадвору дощівка. А Бонгран залишався з гордості, прямо тримав спину перед поразкою, міцно стояв на старих ногах борця і дивився ясними очима на невдячний Париж. Він хотів закінчити як порядий чоловік, великодушність якого безмежна. Клод заговорив було до нього, але не отримав відповіді. Він побачив, що за цим спокійним веселим обличчям не було душі – вона відлетіла у скорботі, стікаючи кров'ю в нестерпних муках. Переїнявшись боязкою повагою, він не наполягав і пішов собі, а Бонгран того навіть не помітив, дивлячись у порожнечу.

Чергова думка знову штовхала Клода крізь натовп. Він був вражений тим, що не може віднайти свою картину. Але ж немає нічого простішого. Хіба ж не було зали, де сміялися, закутка, де жартували і галасували, де отара глузливої публіки принижувала його твір? Безсумнівно, це буде тільки його твір. Йому у вухах досі лунав давнішній регіт Салону відмовників. Тепер коло кожних дверей він прислухався, аби почути, чи не тут свистять.

Але коли він повернувся до Східної зали – до цього холодного і похмурого склепіння, де конає велике мистецтво, до цього складу, куди запихують розлогі історичні та релігійні композиції, то здригнувся і завмер, дивлячись вгору. Але ж він проходив тут двічі. Вгорі справді була його картина – так високо-високо, що він не наважувався її упізнати, таку крихітну, що учепилася, мов ластівка, за край монументальної рами велетенської десятиметрової картини, що представляла Потоп – кишіння

жовтого люду у винно-червоній воді. Ліворуч був жалюгідний портрет у повен зріст якогось попелясто-сірого генерала, а праворуч – колосальна німфа у місячному пейзажі – знекровлений труп убитої дівчини, що валявся на траві. І повсюди довкола щось рожевувате, бузкове, сумні зображення, навіть комічна сценка з п'яними монахами, навіть відкриття засідання Парламенту з цілою сторінкою тексту в золотому картуші, де голови відомих депутатів було відтворено в усіх рисах, ще й підписано імена. А високо-високо, поміж цих бляклих сусідів, невеличка картина, занадто різка, затято сяяла у болісному кривлянні монстра.

Ах! «Мертва дитина» - знедолений трупик, який був у цю мить лишень мішаниною плоті, немов самотній безформенний кістяк тварини! Чи це череп, чи це живіт – ця надзвичайна голова, роздута й збіліла? Невже це маленькі рученята скоцюрбилися на простирадлі, наче задубілі лапки птаха, що помер на морозі?! І саме ліжко – ці бліді простирадла під блідим тілом – уся ця така смутна білість, непритомність тонів, кінець кінця! Потім можна було розгледіти світлі нерухомі очі, дитячу голівку – приклад якоїсь мозкової хвороби – невимовно і нестерпно жалісні.

Клод наблизився, а тоді позадкував, щоб краще роздивитись. Освітлення було настільки поганим, що на полотні танцювали відблиски звідусюди. Його маленький Жак! Як же вони його повісили! Без сумніву, зі зневаги, чи радше із сорому, аби здихатися його похмурої потворності. А все ж батько пригадував його, віднаходив там, на селі, свіженького і рожевенького, коли він качався у траві, тоді на вулиці Дуе, дедалі блідішого і отупілішого, потім на вулиці Турлак, коли він вже не міг тримати голівку і помирав уночі цілком самотній, доки його мати спала. Він бачив і її, матір, сумну жінку, котра залишилася вдома, безперечно, щоб виплакати, так як вона плакала тепер цілісінькі дні. Усе ж вона правильно зробила, що не прийшла: це занадто сумно – їхній маленький

Жак вже холодний у ліжку, відкинений геть подалі, як парія, і настільки згвалтований світлом, що його обличчя буцімто сміялося жахким сміхом.

Клод страждав ще дужче через занедбаність свого твору. Подив і розчарування змушували його шукати поглядом натовп і штовханину, на які він очікував. То чому його не освистують? Ах! Колишні приниження, насмішки, обурення – те, що роздирало і оживляло його! Ні, більше нічого, навіть плювка мимохідь: це смерть. Публіка квапливо проминала велетенську залу, тремтячи від нудьги. Люди стояли тільки перед зображенням відкриття Парламенту, де група постійно оновлювалася, читала підписи, показувала одне одному голови депутатів. Позад нього вибухнув сміх, і він озирнувся. Але з нього зовсім не насміхалися, просто розвеселилися через монахів у генделику – комічний успіх Салону, який панове пояснювали дамам, заявляючи, що це неймовірно дотепно. І усі ці люди проминали під маленьким Жаком, і жоден не звів голови, і жоден навіть не знав, що він там, угорі!

Все ж художник не полишав надії. На центральному пуфі двоє персонажів – товстий і худий, обидвоє з орденами – балакали, відкинувшись на оксамитові спинки, і дивилися на картини, що навпроти. Клод наблизився і прислухався до них.

- Тож я пішов за ними, - казав товстий. – Вони звернули на вулицю Сент-Оноре, на вулицю Сен-Рох, на вулицю Шосе д'Антен, на вулицю Ла Фает...
- То Ви з ними таки заговорили? – з глибоким зацікавленням перепитав худий.
- Ні, я побоявся, що розізлюся.

Клод пішов геть, повертався тричі, і його серце гупотіло щоразу, коли зупинялися поодинокі відвідувачі і ковзали повільним поглядом уздовж

шереги картин під стелею. Хвороблива потреба вимагала почути одне слово, бодай єдине. Навіщо виставляти? Як знати? Будь-що, тільки не це мовчазне катування! Він замало не задихнувся, коли побачив, що підійшло молоде подружжя – привітний чоловік з білявими вусиками і чарівна жіночка з делікатною і тендітною поставою пастушки із саксонської порцеляни. Вона помітила картину, запитала про сюжет, спантеличена тим, що нічого не зрозуміла. І коли її чоловік погортав каталог і знайшов назву – «Мертва дитина» - вона потягла його, здригаючись, і перелякано вигукнула:

- О! Який жах! Як поліція могла дозволити подібний жах!

Клод так і залишився стояти, несвідомий та зацепенілий, прицвяхувавши погляд догори посеред безперервної отари натовпу, що галопував, байдужий, не дивлячись на цю єдину священну річ, яку бачив тільки він. І саме там, посеред штовханини, його упізнав Сандоз.

Прогулюючись по-парубоцьки, бо дружина залишилася поруч з його недужою матір'ю, Сандоз тільки-но зупинився під невеличким полотном, на яке наштовхнувся випадково. Серце йому розривалося. О! Яка огида до цього злиденного життя! Він враз пережив їхню молодість, школу в Пласані, тривалі мандри берегами Вйорни, вільні подорожі під розпеченим небом – усе палання їхніх юних амбіцій. А згодом, у їхньому спільному існуванні, він пригадував їхні зусилля, їхню впевненість у славі, молодецьку ненажерливість, безмежний апетит, який вимагав проковтнути увесь Париж за один раз. У той час він стільки разів бачив Клода великою людиною, чий незашорений геній має залишити позаду, десь дуже далеко, таланти інших. Спершу це була майстерня в тупику Бурдоне, згодом майстерня на набережній Бурбонів – мрії про неосяжні картини, проєкти, від яких мав вибухнути Лувр. Це була невпинна боротьба, праця десять годин на добу, віддача усього єства. А що потім? Після двадцяти років цієї

пристрасті завершити цим – цією бідолашною зловісною річчю, крихітною, непоміченою, кричущо меланхолійною, як вигнання прокаженого! Стільки надій, катувань, життя, покладене для важкого труда і мук народження – і це, це! Господи!

Опинившись поруч, Сандоз озвався до Клода. Голос його тремтів від братерського хвилювання:

- Як?! Ти прийшов?.. Чому ти відмовився зайти за мною?

Худодник навіть не відповів. Він виглядав дуже стомленим, без спротиву, вражений тихим сонним отупінням.

- Ну ж бо, не залишайся тут. Вже пробило полудень, ходи, пообідаємо разом... На мене чекають у ресторації Ледуаєна. Але я їх кину, ходімо ліпше до буфету, нас це омолодить, чи не так, мій старенький?!

Сандоз вивів його попід руку, притискав його до себе, грів, намагався витягнути з похмурого мовчання.

- Послухай, та до біса їх усіх! Не вимучуй себе так. Хоча вони її і погано повісили, але вона чудова, твоя картина – шматок справжнього малярства!.. Знаю, ти мріяв про інше. До дідька! Ти не помер, зробиш згодом... Поглянь! Ти мав би пишатися, бо цього року саме ти справжній переможець Салону. Тільки Фажероль тебе обкрадає, а інші імітують, ти влаштував революцію зі своїм «Пленером», з якого вони так реготалися... Поглянь! Поглянь! Ось іще один «Пленер», а там ще один, і там – усі, усі!

Від самого ранку він ходив залами і відзначав картини. Дійсно, в сучасний живопис помалу прослизав промінь світла і нарешті вибухнув. Колишній чорний Салон, заварений на бітумі, поступився сонячному Салону з весняною радісністю. Це був світанок, новий день, який пронизав колись

Салон відмовників, а тепер збільшувався, омолоджував твори витонченим світлом, що розсіювалося і розщеплювалося на безліч нюансів. Повсюди виринала блакить, навіть у портретах і жанрових сценах, діставалася до масштабних і поважних історичних полотен. Навіть старі академічні сюжети позникали зі своїм перевареним бульйоном традиції, так ніби приречена доктрина забрала із собою своїх привидів-підданих. Вигадані сюжети – міфологічна і католицька трупна оголеність, легенди без віри, історії без життя – усе звалище Школи мистецтв, засмальцьоване багатьма поколіннями спритників чи недоумків, ставали рідкісними. Навіть у тих, котрі припізнилися з античними рецептами, навіть у старезних майстрів цей вплив був очевидним – промінь сонця потрапив і до них. Здалеку, на кожному кроці, виднілася картина, що пробивала стіну, відкривала вікно надвір. Невдовзі стіни впадуть, і зайде велика природа, адже пробоїна широка, атака знищила рутину у цій веселій битві відчайдушності та молодості.

- Ах, мій старенький! Яке прекрасне майбуття чекає на тебе! – вів Сандоз. – Мистецтво завтрашнього дня буде твоїм, ти їх усіх зробив!

І тоді Клод розтулив уста і сказав дуже тихо, з похмурою грубістю:

- Та що, к такій сучій мамі, мені від того, що я їх зробив, якщо я не зробив себе самого?... Бачиш, воно завелике для мене, і я від цього задихаюся.

Помахом руки він завершив думку: свою неспроможність стати генієм формули, яку сам приніс, свою муку передчасного творця, котрий сіє ідеї, але не пожинає слави, відчай від того, що бачить себе обікраденим, жертим партачами – цілим стадом спритних зухів, які розкидаються спробами, паплюжать нове мистецтво, доки він чи хтось інший не набере сили, аби звершити шедевр, що відзначить той кінець століття.

Сандоз запротестував: майбутнє залишається вільним. Потім, щоб відволікти побратима, зупинив його, коли вони проходили почесний салон.

- О! Ця дама в блакитному перед тим портретом! Якого ляпаса природа дала живопису!.. Пригадуєш, коли ми давніше розглядали публіку – туалети, життя зал. Жодна картина не могла витримати удару. А сьогодні є такі, котрі не дуже й руйнуються. Я навіть помітив он там пейзаж, чия жовта тональність повністю гасила жінок, які наближалися до нього.

Але Клод здригнувся від невимовної муки:

- Благаю, ходімо звідси, забери мене... Я вже більше не можу.

В буфеті вони насилу знайшли вільний столик. Усі душилися і напакувувалися до цієї просторої тьмяної нори, відгородженої брунатними саржевими гардинами, що звисали з високого залізного склепіння. Вглибині, наполовину тонучи у сутінках, симетрично громадилися на етажерках вази з фруктами, а ближче, за прилавками, що праворуч та ліворуч, дві дами – блондинка і брюнетка – військовими поглядами стежили за натиском відвідувачів. Під потужним блідим світлом, що падало крізь шибки стелі, затисений потік мармурових столиків і перемішана повінь стільців купчилися й надималися у темних нетрях цього вертепу і виплюскувалися аж до садка.

Нарешті Сандоз побачив, що з-за одного столика виходять відвідувачі, кинувся туди і посеред штовханини відвоював його у героїчній боротьбі.

- Ох! До біса! Маємо... Що ти хочеш з'їсти ?

Клод байдуже махнув рукою. Обід, до речі, був гидотним: форель, розм'якла у власному соку, пересушене у пічці філе і аспарагус з віддихом мокрої білизни. А ще довелось битися, щоб отримати обслуговування, бо

кельнери, яких штурхали звідусюди, втрачали голову і панікували посеред затісних проходів, які дедалі звужувалися від припливу стільців, доки не були остаточно забиті. Поза гардинами, що ліворуч, було чути дзеленькіт каструль і тарілок: там, просто на піску, влаштували кухню, наче у ярмаркові дні встановлюють ятки при битій дорозі.

Сандоз і Клод мусили їсти в куточку, затиснені між двома товариствами, чії лікті помалу залазили до їхніх тарілок. А кельнер, проходячи поруч, щоразу незграбно чіплявся стегнами об стільці. Але ця незручність, як і огидна їжа, тільки веселили. Зі страв жартували, між столиками перебігали фамільярні слівця – усі поділяли спільну долю, яка перетворювалася на розвагу. Незнайомці починали відчувати взаємну симпатію, друзі підтримували розмову на відстані у три ряди, голови озиралися, жести перелітали понад плечима сусідів. Найдужче пожвавлювалися жінки, спершу стурбовані цим гармидером, а потім любенько стягали рукавички, підіймали вуальки і починали реготатися, лиш тільки перехиляли пів чарочки нерозведеного вина. Найсмачнішою стравою цього дня вернісажу була саме ця радісна штовханина, в якій товклися усі світи – продажні дівки, буржуа, великі митці, звичайнісінькі йолопи: випадкові зустрічі, непередбачувана і підозріла мішанина, в якій запалювалися очі найцнотливіших осіб.

Тим часом Сандоз, відмовившись доїдати м'ясо, підвищив голос посеред жахливого галасу розмов та волянь кельнерів:

- Шматочок сиру, га?.. Спробуймо отримати ще й каву.

Клод блукав очима і не слухав його. Він дивився у садок. Зі свого місця він бачив центральний масив, високі пальми, що вирізнялися на тлі брунатних гардин, що оточували сад по усьому периметру. Там вишикувалися колом статуї: спина німфи з надутим крупом, гарний профіль етюду дівчини з

круглими щоками і твердими вершечками грудей, бронзове обличчя галла – колосальна романтичність, що дратувала дурнуватим патріотизмом, молочний живіт жінки, яку підвісили за руки – якась Андромеда з борделю у кварталі Пігаль, та ще безліч інших – вервечки плечей і стегон крутилися уздовж алей, білі тіла тікали у зелень, голови, груди, ноги, руки перемішувалися і злітали вгору з віддаленням перспективи. Ліворуч бігла вдалечінь шереха бюстів – свято бюстів з надзвичайно комічною анфіладою носів: священник з велетенським гострим носом, комедійна служниця з кирпатим носом, італійка XV століття з гарним класичним носом, матрос з носом, наліпленим казна-як, усі носи – суддівський ніс, промисловий ніс, орденоносний ніс – нерухомі та безкінечні.

Але Клод нічого не бачив, для нього це були лишень сірі плями у розсіяному зеленкуватому світлі. Його отупіння не минуло, він мав єдине відчуття – від викличних розкошів туалетів, які він погано оцінив у штовханині зал і які тут розкривалися на свободі, ніби на всипаних рінню доріжках у палацовій теплиці. Проминала уся елегантність Парижа, жінки приходили показати себе, свої ретельно продумані сукні, призначені для того, щоб з'явитися на шпальтах завтрашніх газет. Усі задивлялися на акторку, яка ступала королівським кроком попід руку з добродієм, котрий набрав люб'язного вигляду принца-консорта. Світські дами вихилялися, мов шльондри, обводили одна одну повільним поглядом, роздягаючи суперниць, оцінювали шовк, вимірювали довжину мережив, обшукували від кінчика черевичка до пір'я на капелюшку. Це був достоту нейтральний салон: дами сідали і підсували ближче стільці, ніби у парку Тюїльрі, зайняті виключно жінками, котрі проминали поруч. Дві приятельки квапилися, сміялися. Інша, самотня, мовчки ходила туди-сюди з похмурим поглядом. Ще інші, котрі розгубили одна одну, тепер перестрілися і вигукували від цієї пригоди. А рухома і стемніла маса чоловіків

стовбичила, знову рушала, зупинялася навпроти мармуру, перетікала до бронзи. Поміж поодинокими буржуа, котрі прибилися сюди, перелітали знамениті імена – усе, що було в Парижі з відомого: ім'я з дзвінкою славою, коли проходив товстий погано вдягнений добродій, крилате ім'я поета, коли наближався блідий чоловічок з непримітним лицем лакея. Під рівним безбарвним світлом від цього натовпу здіймалася жива хвиля, аж тут враз поза хмарами від останньої зливи промінь сонця запалив високі шибки, засяяв призахідним вітражем, потік у нерухомому повітрі золотими краплинами. Усе нагрілося: сніг статуй посеред блискучої зелені, ніжні газони, перерізані жовтим піском алей, багаті туалети з яскравим відблиском атласу і перлів, навіть голоси, чиє гучне і нервово шелестіння, здавалося, тріскотить, немов багаття з хмизу. Садівники завершували висаджувати кошики квітів, відкривали зрошувальні крани і прогулювалися з лійками, дощик з яких випаровувався з мокрих газонів теплим паром. Дуже зухвалий горобець спустився з залізних балок і, не зважаючи на людей, дзьобав пісок перед буфетом, визбирував крихти хліба, які молода жінка кидала йому задля розваги.

Клод з усього цього гамору чув тільки далекий гуркіт моря – гудіння публіки, що котилася нагорі, у залах. І до нього повернувся спомин: він пригадав цей шум, що дув ураганом перед його картиною. Але тепер уже ніхто не сміявся: це Фажероль там, нагорі, аплодував велетенський подих Парижа.

Якраз Сандоз, озирнувшись, гукнув Клодові:

- Диви! Фажероль!

Дійсно, Фажероль і Жорі, не помітивши їх, влаштувалися за сусіднім столиком. Жорі продовжував розмову гучним голосом:

- Так, я бачив його дохлу дитину. Ах! Бідна тварюка! Який кінець!

Фажероль підштовхнув його ліктем, і Жорі, побачивши обох товаришів, одразу ж додав:

- Ах! Наш старенький Клод!.. Як справи, га?.. Знаєш, я ще не бачив твоєї картини. Але мені казали, що вона чудова.

- Чудова! – підкреслив Фажероль.

А тоді здивувався:

- Ви їли тут? Що за думка?! Тут так погано!.. Ось ми, ми повернулися з обіду у Ледуаєна. О! Скільки люду! Яка штовханина! Як весело!.. Та підсуньте ваш столик, побалакаємо трохи.

Вони зсунули столики, але прохачі та улесники накинулися на молодого майстра-переможця. Троє друзів звелися і здалеку голосно привітали його. Одна дама поринула в усміхнене споглядання, коли чоловік повідомив їй на вухо його ім'я. А високий худий митець, якого погано розмістили і який не міг заспокоїтися і від самого ранку переслідував його, залишив свій столик вглибині і знову прибіг поскаржитися, вимагаючи перший ряд, негайно.

- Агов! Дайте мені спокій! – врешті-решт заволав Фажероль, втрачаючи люб'язність і терпіння.

І коли худорбань пішов, почав стиха пережовувати погрози:

- Справді, скільки не старайся бути чемним, однак вони доведуть вас до сказу!.. Усім перший ряд! Треба кілька миль першого ряду!.. Ото ще робота – член журі! Ноги переламаєш, а збереш тільки ненависть!

Клод пригнічено дивився на нього. Він буцімто прокинувся на мить і пробурмотів задерев'янілим язиком:

- Я тобі написав, я хотів зазирнути до тебе, щоб подякувати тобі... Бонгран розповів мені, якої мороки це тобі вартувало... Ще раз дякую. Так?

Але Фажероль жваво увірвав його:

- Та до біса! Це був мій обов'язок перед нашою старою дружбою... Це я втішений тим, щоб зміг зробити тобі таку приємність.

Він відчував збентеженість, яка завжди охоплювала його перед цим невизнаним майстром його молодості, своєрідну непереможну смиренність перед обличчям людини, чиєї німої зневаги в цю мить було б достатньо, аби зіпсувати йому тріумф.

- Твоя картина дуже хороша, - повільно додав Клод, щоб бути добрим і сміливим.

Ця проста похвала сповнила серце Фажероля перебільшеним і непереборним хвилюванням, що здійнялося невідь звідки. І цей зух без жодної віри в душі, пересичений усіма можливими дотепами, відповів тремтливим голосом:

- Ах! Мій любий! Як добре, що ти мені це кажеш!

Сандоз нарешті роздобув дві чашки кави, але кельнер забув цукор, тож мушили вдовольнитися шматочками, які залишила родина, що сиділа по сусідству. Звільнилося кілька столиків, але свобода посилилася, жіночий сміх дзвенів так лунко, що усі голови озиралися. Закурили, і повільний блакитний туманець ширився над перетовченими скатертинами, заляпанними вином і заваленими масними тарілками. Фажероль зміг отримати дві чарки шартрезу і розбалакався з Сандозом, якого почав обходжувати, відчувши його силу. А Жорі узявся за Клода, який знову спохмурнів і замовк.

- Скажи-но, мій любий, я ж не надіслав тобі листа, стосовно мого одруження?.. Знаєш, з огляду на наше становище, ми влаштували це поміж нами, без сторонніх... Але я однак хотів тебе повідомити. Ти мені вибачиш, правда?

Він ставав нав'язливим, наводив подробиці, щасливий жити в егоїстичному задоволенні, відчувати себе вгодованим і звитяжним перед цим бідолашним переможеним чортякою. Як він сам казав, усе йому вдавалося. Він полишив хронікерство, бо унюхав потребу поважно облаштуватися в житті. Потім він підвищився до редагування великого мистецького часопису, і подейкували, що на цьому він заробляє тридцять тисяч франків на рік, не рахуючи темних оборудок з продажами колекцій. Уснаслідувана від батька буржуазна зажерливість, цей спадковий потяг до прибутку, який потайки штовхав його до дрібних спекуляцій, тільки-но він заробив перші су, тепер розрослася і перетворила його на жахливого жмикрута, котрий висмоктував останню краплину крові з митців та шанувальників, що втрапляли до його лап.

І посеред цієї фортуни весильна Матильда змусили його з риданнями бламати себе стати його жінкою, та ще й гордо відмовляла йому протягом шести місяців.

- Якщо і так житимеш разом, то ліпше владнати становище, - продовжував він. – Га? Ти, мій любий, також пройшов через це і знаєш дещо... Скажу тобі, вона не хотіла. Так! Щоб про неї не подумали поганого і щоб не нашкодити мені. О! Це велична душа, і така делікатна!.. Ні, бачиш, ви й не уявляєте усіх чеснот цієї жінки. Віддана, увесь час турботлива, ошадлива, і витончена, і яка чудова порадиця... Ах! Це неабияка удача, що я зустрів її! Я вже нічого не роблю без неї, я віддаю їй керівництво, і вона усе веде, слово честі!

Насправді ж Матильда остаточно довела його до боязкої покори маленького хлопчика, який стає чемним від самої погрози не отримати варення. З колишньої безсоромної упиринці вилупилася всевладна дружина, зголодніла за шанобливістю, запалена амбіціями та жадобою до наживи. Вона його навіть не зраджувала, стала згіркло цнотливою, як чесна жінка, за винятком колишніх витівок, котрі залишила тільки для нього, аби перетворити їх на знаряддя подружньої влади. Подейкували, що їх бачили разом на причасті у церкві Благовіщення Богородиці. Вони привселюдно цілувалися, називали одне одного пестливими іменами. Ось тільки увечері він мусив переповідати увесь свій день, і якщо погодинний розклад виглядав підозріло, то вона влаштовувала йому пекельну ніч, погрожувала тяжкими хворобами, вихолоджувала постіль побожними відмовами, і він мусив щоразу дорого купувати пробачення.

- Тож ми дочекалися смерті мого батька, і я одружився з нею, - повторив Жорі, тішачи самого себе цією історією.

Клод і досі блукав думками, тож гойдав головою, не слухаючи, але його вразила остання фраза.

- Як?! Ти з нею одружився?.. З Матильдою?!..

Він вклав у цей вигук подив від цієї авантюри і спогади про крамницю Маудо, які виринали перед ним. Він і зараз чув, як той самий Жорі говорив про неї огидні слова, пригадував його зізнання одного ранку, на тротуарі, про римські оргії та жахіття, що кояться всередині аптеки, запаскудженої різючим запахом ароматних трав. Уся згряя проминула там, і він висловлювався ще образливіше за решту, а тепер одружився з нею! Справді, дурний той чоловік, який говорить лихе про свою коханку, навіть про найпослідущішу, адже ніколи не знати, чи він не одружиться з нею одного дня.

- Так, з Матильдою! – відповів усміхнений Жорі. – Еге! Старі коханки стають найкращими дружинами.

Він був незворушно спокійним, ані трохи не знічувався під поглядами товаришів: пам'ять його померла, не залишилося жодного натяку. Здавалося, що якби Матильда прийшла, то він представив би її, ніби вони не знали її так само добре, як і він.

Сандоз, котрий прислухався до цієї розмови, дуже зацікавлений цим показовим випадком, вигукнув, тільки-но вони замовкли:

- Га? Вшиваймося... У мене ноги затерпли.

Але в ту ж мить з'явилася Ірма Беко і зупинилася перед буфетом. Вона стала справжньою красунею, волосся її було свіжо позолоченим і сяяло штучним хижим відблиском рудої куртизанки, яка зійшла зі старого ренесансного полотна. На ній була блідо-блакитна едwabна туніка і атласна спідниця, вкрита коштовними мереживами. Ірма виглядала так розкішно, що її супроводжував почет панів. Вона помітила Клода поміж іншими, якусь мить повагалася, відчуваючи боягузливий сором перед лицем цього погано вдягненого, бридкого і зневаженого злидаря, а тоді розхрабрувалася від давнішнього капризу і саме йому першому потисла долоню посеред усіх цих пристойно вдягнених добродіїв, які від подиву вирячили очі. Вона сміялася з ніжним поглядом і дружньою насмішкою, від якої трохи кривилися кутики її вуст.

- Жодних докорів, - весело сказала вона йому.

І від цих слів, зрозумілих тільки для них двох, її сміх посилювався. Ото ще була історія! Бідолашний хлопець, якого вона мусила згвалтувати і який не мав від того жодної насолоди!

Фажероль заплатив за дві чарки шартрезу і пішов разом з Ірмою, а Жорі вирішив і собі податися слідом за ними. Клод дивився, як вони утрюх віддаляються – вона між двома чоловіками – як вони по-королівськи крокують через натовп, і усі ними захоплюються, усі з ними вітаються.

- Одрозу видно, що Матильди тут немає, - попросту сказав Сандоз. – Ах, друзі мої! Якими ляпасами вона його зустріне!

Він також попросив рахунок. Усі столики звільнялися, залишалося тільки побоїсько з кісток та недогризків. Двоє кельнерів мили мармурові столи губками, а інший, озброєний граблями, зарівнював пісок, мокрий від харкотиння і брудний від крихт. Тепер поза брунатними саржевими гардинами обідали працівники: чулося стукотіння щелеп, сміх з повним ротом, завзяте жування цілого табору циган, які вилизують каструлі.

Клод і Сандоз обійшли сад і відкрили фігуру Маудо – дуже погано розміщену, в самому кутку коло Східного вестибюля. Нарешті це була «Купальниця» навісточки, але ще менша, заввишки не більша за десятирічну дівчинку і чарівно елегантна, з витонченими стегнами, із зовсім маленькими грудьми – незрівнянне вагання пружного пуп'янка. Від неї линули аромат і граційність, яку ніщо не створює і яка розквітає там, де захоче – непереможна, уперта і живуча граційність, що зародилася нарешті під його грубими пальцями робітника, які не знали самих себе і тому так довго не визнавали її.

Сандоз не зміг стримати усмішки.

- Подумати лишень, цей парубійко зробив усе, щоб зіпсувати свій талант!.. Якби його краще розмістили, то він мав би велетенський успіх.
- Так, велетенський успіх, - повторив Клод. – Це дуже гарно.

І якраз вони помітили Маудо, котрий уже зайшов до вестибюля і прямував до сходів. Вони покликали його, підбігли і затрималися на кілька хвилин побалакати. Галерея першого поверху простягалася порожня, притрушена піском і осяяна бляклим світлом, що падало крізь великі круглі вікна. Здавалося, що ти опинився під залізничним мостом: товсті колони підпирали металеві перекриття, згори дув крижаний холод і зволожував пісок, у якому грузли ноги. Вдалині, за роздертою завісою, виднілися статуї – скульптури, не допущені до Салону, гіпс, який бідні скульптори навіть не забирали, бліда трупарня у жалюгідному забутті. Але що дивувало найдужче і змушувало знімати голови, так це постійний гамір, нестерпне тупотіння публіки по підлозі зал. Тут від нього можна було оглохнути, воно котилося, немислиме, так ніби безкінечні потяги, що мчать на усіх парах, безперервно гуркотили по залізних балках.

Маудо після того, як його привітали, сказав Клодові, що марно шукав його картину. До якої діри її запхали? Тоді, розчулившись над минулим, він занепокоївся про Ганьєра та Дюбюша. Де тепер колишні Салони, коли вони висаджувалися цілим товариством, затято гасали залами, як у ворожому краю, а тоді, вийшовши, вибухали лютою зневагою і розпочинали дискусії, від яких розпухали язики і спорожнявалися мізки! Дюбюша вже ніхто не бачить. Отетерілий Ганьєр двічі або тричі на місяці приїздить на концерт зі свого Мелена і настільки втратив інтерес до живопису, що навіть не прийшов до Салону, де, тим не менш, виставлено його звичайний пейзаж – берег Сени у гарних сірих тонах, який він надсилає протягом п'ятнадцяти років, сумлінно опрацьований, але такий непоказний, що публіка його ніколи не помічала.

- Я піду нагору, – продовжував Маудо. – Підете зі мною?

Клод хворобливо зблід і щомиті зводив очі. Ах! Це жахливе гарчання, цей галоп зажерливих чудовиськ, чиє двигтіння він відчував навіть у своєму тілі!

Він простягнув руку, нічого не кажучи.

- Ти нас залишаєш? – скрикнув Сандоз. – Пройдись іще з нами, і підемо звідси разом.

А тоді, бачачи друга таким вимученим, серце йому стислося від жалості. Він відчував, що Клодові бракує мужності, що він прагне усамітнення, потребує втекти наодинці, щоб сховати свою рану.

- Що ж, прощай, мій старенький... Завтра я зайду до тебе.

Клод, погойдуючись, гнаний бурею, що бушувала нагорі, зник за кущами садка.

За дві години Сандоз, котрий загубив було Маудо і віднайшов його з Жорі та Фажеролем, помітив у Східній залі Клода – він стояв перед своєю картиною на тому ж місці, де вони зустрілися вперше. Цей знедолений збирався вже йти, але мимоволі повернувся сюди, заповнений і одержимий.

Була п'ята година, панувала пекуча задуха, і юрма, виснажена блуканням залами, була запаморочена, немов отара, яку кинули посеред парку і яка перелякано топче себе і не знаходить виходу. Після вранішньої прохолоди тепло тіл і запах подихів насичили повітря рудою парою. З паркетів прозористим туманом здіймалася летка курява і змішувалася з випарами людського стійла. Люди ще збиралися перед картинами, але вже тільки сюжети вражали і затримували публіку. Відвідувачі розходилися, поверталися, безкінечно тупцями. Особливо жінки затялися не спиняти кроку аж доти, доки охоронці не виштовхували їх надвір з першими

ударами шостої години. Товсті дами позавалювалися. Інші, не знаходячи найменшого куточка, де могли б присісти, міцно спиралися на парасольки, достоту непритомніли, але не здавалися. Усі очі стривожено й благально вишукували ослінчики, заповнені людом. Усі ці тисячі голів шмагав останній удар втоми, під яким підгиналися ноги, перекривлювалися обличчя, лоби тріщали від мігрені – від особливої мігрені Салону, спричиненої постійним заламуванням потилиці і сліпучим танком кольорів.

І тільки двоє панів-орденоносців досі спокійненько сиділи собі на пуфі, де влаштувалися ще ополудні, і балакали, переповідаючи один одному свої історії, буцімто були за сотні миль звідси. Може, вони сюди повернулися? Чи взагалі не поворушилися?

- І тоді, - казав товстий, - Ви зайшли і вдали, що нічого не розумієте?
- Саме так, - відповів худий. – Я на них поглянув і скинув капелюха... Га? Це ж ясно.
- Дивовижно! Ви дивовижний, мій любий друже!

Але Клод чув тільки глухі удари свого серця, бачив тільки «Мертву дитину» вгорі, під самою стелею. Він не зводив з неї очей, він був сповнений захоплення, що поза його волею прицвяховувало його тут. Натопт, нудячись від втоми, кружляв довкола нього. Йому наступали на ноги, його штурхали, відштовхували убік. Він забувався, ніби мертва річ, плив і повертався на те ж саме місце, не опускаючи голови, не усвідомлюючи того, що відбувається знизу, живучи тільки там, угорі, зі своїм твором, зі своїм маленьким Жаком, що розрісся від смерті. Дві великі сльозини застигли між його повіками і перешкождали йому бачити як слід. Йому здавалося, що він ніколи не матиме часу роздивитися доволі.

І тоді Сандоз, сповнений жалості, удав, що не помічає старого друга, так ніби хотів залишити його самого на могилі свого змарнованого життя. Знову промайнув гурток приятелів, попереду бігли Фажероль та Жорі. Маудо саме запитав у них, де знаходиться картина Клода, і Сандоз збрехав, відвів його, потяг звідти. Усі пішли геть.

Ввечері Крістін отримала від Клода тільки уривчасті слова: усе йде добре, публіка не сердиться, картина справляє гарне враження, може, тільки трошечки зависоко. Незважаючи на цей холодний спокій, він був таким дивним, що вона злякалася.

Після вечері, коли вона повернулася, віднісши тарілки на кухню, то вже не застала його за столом. Він відчинив вікно, що виходило на пустирище, і сидів там, звисившись так, що вона його не побачила. Тоді, нажахана, підбігла і з силою смикнула його за куртку.

- Клоде! Клоде! Що ти робиш?

Він озирнувся. Він був блідий, як простирадло, з божевільними очима.

- Я дивлюся.

Тремтливими руками вона зачинила вікно і була така занепокоєна, що усю ніч не могла заснути.

XI

Наступного ж дня Клод узявся до праці, і дні спливали, у задушному спокої минало літо. Він знайшов підробіток – невеличку картину з квітами для Англії, грошей від якої вистачало на хліб щоденний. Усі вільні години він знову присвячував своєму великому полотну: він уже не вибухав гнівом, як раніше, і, здавалося, змирився з цим довічним трудом,

заспокоївся у впертій безнадійній сумлінності. Але очі його залишилися божевільними, в них бачили достоту згасання світла, коли він прикипав поглядом до змарнованого твору свого життя.

Приблизно о цій порі Сандоза також спіткало велике лихо. Його мати померла, і полетіло сторчголов усе його існування – таке усамітнене існування утрюх, до якого потрапляли виключно кілька друзів. Він зненавидів будиночок на вулиці Ноле. До того ж, його книжки, що доти заледве продавалися, раптово почали користуватися успіхом. І подружжя, тішачись таким багатством, нещодавно винайняло на вулиці Лондона простору квартиру і протягом кількох місяців займалося її облаштуванням. Жалоба ще більше зблизила Сандоза і Клода у спільній зневірі. Після жахливого удару, завданого Салоном, письменник почав непокоїтися про старого товариша, вгадував у ньому незагойну рану, криваву виразку, через яку невидимо витікало життя. Зрештою, бачачи його таким холодним і поміркованим, він трохи заспокоївся.

Сандоз частенько заходив на вулицю Турлак, і якщо йому траплялося застати лише Крістін, то розпитував її, розуміючи, що вона також живе у страху перед лихом, про яке ніколи не говорила. Її обличчя було змученим, вона нервово здригалася, ніби матір, котра гледить хвору дитину і від найменшого шуму тремтить, уявляючи, що це прийшла смерть.

Одного липневого ранку Сандоз спитався у неї:

- То як, ви задоволені? Клод спокійний, гарно працює.

Вона кинула на картину звичний погляд – косий погляд, сповнений жаху і ненависті.

- Так-так, він працює... Він хоче усе завершити, перш ніж повернутися до тієї жінки...

Не зізнаючись у переживаннях, що обсідали її, вона додала тихіше:

- Але його очі... Ви помітили його очі?.. У нього і досі такі погані очі. Я добре знаю, що він бреше, що він тільки вдає, буцімто не гнівається... Благаю, приходьте за ним, забирайте його, спробуйте розважити. У мене залишилися тільки ви. Допоможіть мені! Допоможіть мені!

Відтоді Сандоз вигадував, буцімто зібрався погуляти, ще зранку приходив до Клода і силоміць відривав його від праці. Майже щоразу його потрібно було стягати з драбини, на якій він сидів навіть тоді, коли не малював. Його знерухомлювала втома, зацеплення, у яке він поринав на довгі хвилини і припиняв рухати пензлем. У такі миті німого споглядання його погляд звертався з побожним захватом до фігури жінки, якої він більше не торкався: це було ніби нерішуче жадання смертоносної знемоги, невичерпна ніжність і священний страх перед коханням, у якому він собі відмовляв, адже був певен, що через нього накладе життям. Потім він брався за інші фігури, за фон картини, хоча й знав, що вона залишається там, і йому тьмарилося в очах, коли він перестрівався з нею. Він міг стримувати це запаморочення лиш доти, доки не повертався до її плоті, доки вона не схопила його у свої обійми.

Якось увечері Крістін, котру тепер приймали у Сандоза і котра відтоді не пропустила жодного четверга, сподіваючись побачити, як там розвеселиться її велика хвора дитина-митець, відвела убік господаря дому і благала його прийти назавтра до них без попередження. І наступного дня Сандоз, котрому якраз потрібно було зробити нотатки для свого роману по той бік пагорба Монмартр, неочікувано заскочив до Клода, схопив його і тягав до самої ночі.

Того дня вони спустилися до застави Кліньянкур, де відбувався постійний ярмарок: коники-гойдаші, тир, генделики. Вони завмерли, коли враз опинилися поруч з Шеном, який царював посеред просторої розкішної халабуди. Це була така собі щедро оздоблена каплиця: там вишикувалися чотири лотерейні кола – кружальця, завантажені порцеляною, склом та цяцьками, що виблискували лаком і позолотою, а коли хтось вигравав, починала видзенькувати гармоніка. Навіть живий кролик, головний приз, обкручений рожевими стрічками, вальсував і безкінечно обертався, сп'янілий від переляку. Усі ці багатства були обрамовані червоними панно, ламбрекенами, завісами, поміж якими вглибині крамниці, немов у святая святих язичницького храму, виднілися три загублені картини – три шедеври Шена, які переїздили слідом за ним від ярмарку до ярмарку, з одного кінця Парижа до іншого: «Блудлива жона» у центрі, копія з Мантенья ліворуч і грубка Маудо праворуч. Ввечері, коли запалювали нафтові лампи, коли лотерейні барабани туркотіли і палали, немов зорі, не було нічого гарнішого за ці картини посеред криваво-пурпурових тканин, і довкола них збирався люд, роззявивши роти.

Від подібного видовиська у Клода зірвався вигук:

- Ах! Господи!.. Але ж вони тут чудові, ці картини! Вони саме для цього створені.

Особливо Мантенья, з такою наївною сухістю, виглядав ніби вицвілий лубок, прицвяхований на потіху простолюду, а ретельно і косооко змальована грубка, на довісок до Христа-медяника, набувала неочікуваної веселості.

Шен помітив двох друзів і простягнув їм руку, так ніби вони бачилися напередодні. Він був спокійний, не відчував ані пихи, ані ганьби через свій

заклад і зовсім не постарів: така ж загрубла шкіра, ніс остаточно зник між щоками, а опухлий від мовчанки рот провалився у бороду.

- Га? Ось ми і знайшлися! – весело промовив Сандоз. – Знаєте, Ваші картини справляють здоровенний ефект.
- Ото ще дотепник! – додав Клод. – Він має власний Салоник тільки для себе одного. Це дуже спритно!

Лице Шена розквітло, і він зронив слово:

- Звісно!

Потім він прокинувся в мистецьких гордощах, і хоча зазвичай з нього можна було витягнути тільки гарчання, цього разу промовив ціле речення:

- Ах! Звісно, якби я, як ви, мав гроші, то добився б свого, як і ви, будь-що.

Це було його переконання. Він ніколи не піддавав сумніву свій талант і вийшов з гри виключно через те, що вона не могла прогодувати його істоту. В Луврі, перед шедеврами, він був переконаний тільки у тому, що потрібен час.

- Та ну ж бо! – спохмурнівши, продовжував Клод. – Ні про що не жалкуйте, бо Ви єдиний досягли успіху... Справи йдуть, чи не так? Ваша комерція?

Але Шен почав жувати гіркі слова. Ні-ні, воно ніяк не йде, навіть лотереї. Простолюд вже не грає, усі гроші тікають до шинків. Даремно він купує відбраковки і грюкає по столу, щоб не випадали великі призи, адже тепер він ледве заробляє собі на чисту водицю. Надходив люд, він увірвав сповідь і загукав низьким голосом, якого товариші доти не знали і який здивував їх:

- Підходьте, підходьте! Ось гра!.. Кожен матиме приз!

Робітник, який тримав на руках хворобливу дівчинку з великими пожадливиими очима, дав їй двічі зіграти. Кружальця скреготіли, цяцьки витанцьовували, поки ще живий кролик, притиснувши вушка, обертвся так швидко, що розмився і перетворився на білясте коло. Усі захвилювалися – дівчинка ледь-ледь не виграла.

Потиснувши руку Шену, який досі тремтів, друзі пішли геть.

- Він щасливий, - сказав Клод, пройшовши мовчки півсотні кроків.
- Він?! – вигукнув Сандоз. – Він вважає, що мало не потрапив до Інституту мистецтв і через це помирає!

Через деякий час, десь посеред серпня, Сандоз вигдав нову розвагу – справжню подорож, мандри на цілий день. Він зустрів Дюбюша – спустошеного похмурого Дюбюша, котрий скаржився, шукав прихильності, ворушив минуле і припрошував двох товаришів пообідати у Рішодьєрі, де він мав протягом ще двох тижнів залишатися самий з двома дітьми. Чому б не зробити йому несподіванку, адже він, як виглядало, бажав відновити стосунки? Але Сандоз марно повторював, що запрягся привезти Клода – той уперто відмовлявся, буцімто його охопив страх на думку, що він знову побачить Бенкур, Сену, острови – те село, де померли і поховані його щасливі роки. Мусила втрутитися Крістін, і тоді він поступився, хоча і сповнений відрази. Якраз напередодні умовленого дня він, знов охоплений лихоманкою, працював над своєї картиною допізна. Тож у неділю зранку, сповнений бажання малювати, він насилу пішов, так ніби ця розлука з твором була для нього болісною. Навіщо повертатися туди? Воно померло, його не існує. Не існує нічого, крім Парижа, а в тому Парижі існує тільки один обрій – мис острова Сіте, це видиво, що

переслідувало його завжди і повсюди, цей єдиний закуток, де він залишив своє серце.

У вагоні Сандоз, бачачи Клода знервованим, з очима, втупленими у дверцята, буцімто він залишав на довгі роки місто, що помалу зменшувалося і тануло у випарах, спробував розважити його і переповів усе, що знав про справжнє становище Дюбюша. Спершу татусь Маргаян, пишаючись своїм зятем з медаллю, вигулював його, представляв повсюди як свого компаньйона та спадкоємця. Ось хто спритно вестиме справи, будуватиме дешевше і гарніше, адже парубійко зблід над книгами! Однак, перша ж ідея Дюбюша завершилася плачевно: він винайшов пічку для обпалювання цегли і встановив її в Бургундії, у володінні свого тестя, але в таких жахливих умовах і за таким дефектним планом, що спроба спричинила незворотну втрату двохсот тисяч франків. Тоді він накинувся на будівництво, де, як стверджував, хотів застосувати власні погляди – ретельно випрацьований ансамбль, який оновить будівельне мистецтво. То були давнішні теорії, отримані від революційних товаришів його молодості, усе, що він обіцяв втілити, коли матиме свободу. Проте воно було настільки погано перетравлене, застосовувалося цілком недоречно, з неповороткістю зразкового учня, позбавленого творчого запалу: прикраси з кераміки та фаянсу, великі засклені пасажі, найбільше ж використання заліза – залізні підпори, залізні сходи, залізні бантини. Усі ці матеріали збільшували витрати, і тому спричинилася нова катастрофа, тим паче, він був жалюгідним адміністратором і втрачав голову від своєї фортуни, став ще неповороткішим від грошей, розбестився, збився з пантелику, навіть не віднаходив колишньої сумлінності у роботі. Цього разу татусь Маргаян розлютився – він бо протягом тридцяти років скуповував ділянки, будував, перепродував і на око міг оцінити кошторис прибуткового будинку: споруда стільки на стільки метрів повинна мати стільки-то квартир з

таким-то комірним. Хто всучив йому цього парубчака, котрий помиляється з вапном, цеглою, будівельним каменем, який пхає дуб туди, де вистачило б і ялини, який не наважується розділити поверх, ніби проскурку, на стільки квадратиків, скільки потрібно?! Ні й ні, тільки не це! Він повставав проти мистецтва, хоча доти хизувався тим, що і сам повсякдень трошечки долучається до нього, аби задовольнити давнішні поневіряння неука. І відтоді справи йшли дедалі гірше, між зятем і тестем вибухали жахливі сварки – один зневажливо ховався за своєю наукою, інший волав, що найостанніший з чорноробів, безсумнівно, знає більше за архітекторів. Мільйони розліталися. Одного чудового дня Маргаян викинув Дюбюша за поріг своєї контори і заборонив йому ступати туди ногою, бо ж він не здатен керувати навіть спорудженням курника. Катастрофа, жалюгідний провал, банкрутство Школи мистецтв перед мулярем!

Клод почав прислухатися і запитав:

- То що він тепер поробляє?
- Не знаю, напевно, нічого, - відповів Сандоз. – Він мені казав, що його непокоїть здоров'я дітей і що він їх лікує.

Пані Маргаян, та бліда жінка, худа, мов тичка, померла від сухот. Це була спадкова хвороба виродження, бо і її дочка Режін теж кашляла від самого одруження. На той час вона лікувалася на курорті Мон-Дор, але не наважилася повезти туди дітей, котрим минулого року стало дуже зле на тамтешньому повітрі, занадто свіжому для їхньої слабкосилості. Це пояснювало розкиданість родини: мати там, з однією покоївкою, дід у Парижі, де повернувся до великих робіт, боровся посеред чотирьох сотен робітників, пригнічуючи своєю зневагою бездарих ледарів, а батько заховався у Рішодьєрі – присвятив себе догляду за дочкою і сином, замкнувся після першої ж битви, немов скалічений життям. У мить відвертості Дюбюш навіть натякнув, що його дружина замало не померла

під час других пологів і, до речі, непритомніє від більш-менш сильного доторку, тож він вважав своїм обов'язком припинити з нею усі подружні стосунки. І цієї розради також не стало.

- Гарненький шлюб, - попросту сказав Сандоз на завершення.

Була десята година, коли двоє друзів подзвонили коло загорожі Рішодьєру. Вони зачудувалися маєтком, якого зовсім не знали: прекрасний старий ліс, достоту королівський французький сад з пандусами і терасами, три велетенські теплиці, а головне – колосальний каскад, дике нагромадження завезених скель, цементу і водогону, куди власник вбухав цілий статок, щоб задовольнити марнославство колишнього маляра. Але що їх вразило найдужче, так це меланхолійна пустка володіння, зарівняні граблями алеї без жодного людського сліду, порожня далечінь, яку перетинали поодинокі силуети садівників, мертвий будинок, де усі вікна були зачинені, окрім двох заледве відтулених.

Тим часом до них звернувся лакей, котрий наважився вийти. Коли він почув, що вони приїхали до пана, то негайно знахабнів і відповів, що пан за будинком, на гімнастичному майданчику, і пішов собі.

Сандоз і Клод попрямували алеєю до галявинки і те, що вони побачили, на мить зупинило їх. Дюбюш, здійнявши руки, стояв перед гімнастичною трапецією і підтримував на ній свого сина Ґастона – бідолашне хворобливе створіннячко, яке у десять років мало кволенькі ручки й ніжки немовляти. А дівчинка Аліс сиділа у візочку і чекала на свою чергу. Вона народилася недоношеною і була так погано сформована, що у шість років досі не ходила. Зосереджений батько продовжував тренувати слабке тільце хлопчика, розгойдував його, марно намагався допомогти йому підтягнутися на руках. Цього невеличкого зусилля було достатньо, щоб дитина спітніла, тож батько забрав його і загорнув у ковдру – і усе це

мовчки, на самоті під широким небом, таке кричущо жалісне посеред цього дивовижного парку. Звівшись, Дюбюш помітив двох друзів.

- Як?! Це ви?!.. У неділю, і не попередили мене!

Він прикро махнув рукою і негайно пояснив, що в неділю покоївка, єдина жінка, якій він наважується довірити своїх дітей, їде до Парижа і тому неможливо, аби він залишив Ґастона і Аліс бодай на хвилинку.

- Скоріш за все, ви приїхали пообідати?

Під благальним поглядом Клода Сандоз квапливо відповів:

- Ні-ні. Ми якраз маємо часу тільки щоб потиснути тобі руку... Клод мав приїхати до цієї місцини у справах. Знаєш, він жив у Бенкурі. А я поїхав разом з ним, тож нам спало на думку зазирнути сюди. Але на нас чекають, не тривожся.

Дюбюш з полегшенням вдавав, що хоче їх затримати. До дідька, вони повинні мати годинку! Вони втрюх розбалакалися. Клод дивився на нього і дивувався, що побачив його настільки старим: набрякле обличчя поморщилося, стало жовтим з червоними прожилками, буцімто жовч заляпала йому шкіру, а волосся і вуса вже почали сивіти. Тіло також оплило, в кожному жесті відчувалася важкість від гіркої втоми. Тож грошові поразки так само тяжкі, як і мистецькі? Голос, погляд – усе в цьому переможеному вказувало на ганебну залежність, у якій він мусив жити, на банкрутство його майбутнього, яке йому кидали межі очі, на постійні обвинувачення у тому, що він пропхав до шлюбного контракту талант, якого зовсім не мав, на гроші родини, які він сьогодні крав, на те, що він їв, одяг, який носив, кишеньковий дріб'язок, якого потребував, зрештою, на постійне жебрання милостині, яку йому кидали, немов шахраєві, котрого хочуть здихатися.

- Зачекайте мене, - вів Дюбюш. – Я маю ще хвилин на п'ять з одним з моїх бідолашних кошенят, а тоді ми підемо разом.

Обережненько, з безмежною материнською пересторогою, він вийняв маленьку Аліс з візочка і підняв її до трапеції. І там, белькочучи пестливі слова, усміхаючись до неї, він заохочував її, залишив її висіти пару хвилин, щоб розвинути м'язи. Він стояв, розкривши руки, слідкував за кожним її рухом, боячись, що вона розіб'ється, якщо від втоми розчепить свої хирлявенькі воскові рученятка. Вона нічого не казала, широко розплющувала бліді оченята і корилася, незважаючи на жах перед цією вправою. Вона була така жалюгідно легесенька, що зовсім не натягала мотузки, немов худюще пташенятко, що падає з гілки, навіть не гойднувши її.

В цю мить Дюбюш кинув оком на Гастона і запанікував, помітивши, що ковдра зісковзнула і ніжки дитини розкрилися.

- Боже мій! Боже мій! Та він застудиться на цій траві! А я не можу поворухнутися!.. Гастоне, котику мій! Щодня одне й те ж саме: ти чекаєш, доки я займуся з твоєю сестричкою... Сандозе, благаю, прикрий його!.. Ах! Дякую! Підтикай ще ковдру, не бійся!

Ось що вдалий шлюб зробив з плоттю від його плоті – цих двох недороблених кволеньких створіннячок, яких найменший подих з неба може вбити, ніби мушок. Від багатств дружини йому залишилося тільки це – постійна скорбота бачити, як його кров мізерніє і мучиться у його сині, у цій жалюгідній дочці, які зіпсують його рід, що впав у крайній занепад із золотухою та сухотами. У цьому товстошкурому егоїстичному хлопцеві прокинувся чудовий батько, чиє серце палало єдиною пристрасстю. Він мав тепер волю тільки на те, щоб утримати живими своїх дітей, він боровся щогодини, рятував їх щоранку, боячись втратити їх щовечора. Відтепер

існували тільки вони посеред його змарнованого життя, посеред гіркоти принизливих докорів тестя, похмурих днів та крижаних ночей, які приносили йому смутну жінку. І він затявся, він вдруге народжував своїх дітей завдяки невтомному чуду ніжності.

- Тепер, моє кошенятко, досить, чи не так? Ось побачиш, якою великою і гарною ти виростеш!

Він поклав Аліс до візочка, узяв на одну руку і досі ушушканого Гастона, коли ж друзі хотіли допомогти йому, то відмовився і покотив дівчинку вільною рукою.

- Дякую, я звичний. Ах! Бідні мої пташенятка! Вони не важкі... До того ж, слугам ніколи не можна довіряти.

Зайшовши до будинку, Сандоз і Клод знову побачили лакея, котрий повівся нахабно, і помітили, що Дюбюш тремтить перед ним. Дрібні та поважніші слуги, долучаючись до зневаги тестя, котрий платив їм, ставилися до чоловіка пані як до жебрака, котрого терплять з милосердя. З кожною сорочкою, що прасували йому, з кожним шматком хліба, який він наважувався попросити, він відчував милостиню у негречних жестах слуг.

- Що ж, прощай! Ми тебе залишаємо, - болісно сказав Сандоз.
- Ні-ні, зачекайте хвилинку... Дітки пообідають, і я проведу вас разом з ними. Їм потрібно гуляти.

Кожний його день був розписаний погодинно. Зранку душ, ванна, сеанс гімнастики, потім обід – неабияка морока, бо діти потребували спеціального харчування, яке обговорювали, зважували, їм навіть підігрівали підфабовану вином воду, боячись, що занадто прохолодна краплинка спричинить нежить. Того дня вони мали розбовтаний у

бульйоні яечний жовток і найніжніші биточки, які батько розрізав на дрібнесенькі кусники. Потім була прогулянка, а за нею сіеста.

Сандоз і Клод вийшли надвір, на довгі широкі алеї, разом з Дюбюшем, який знову штовхав візочок з Аліс, а Гастон уже дибав сам поруч з ним. Прямуючи до загорожі, вони говорили про маєток. Хазяїн кидав на просторий парк сором'язливі стривожені погляди, буцімто не почувався у себе вдома. Зрештою, він нічого не знав і нічим не займався. Здавалося, він навіть забув своє ремесло архітектора через постійні звинувачення у тому, що його не знає, тож збився з дороги і самознищився у неробстві.

- А твої батьки, як їхні справи? – запитав Сандоз.

Вогонь запалав у згаслих очах Дюбюша.

- А! Мої батьки! Вони щасливі. Я купив їм будиночок, і вони проїдають там ренту, яку я змусив записати до шлюбного контракту... Матуся достатньо наплатилася за моє навчання, потрібно було усе повернути, як я і обіцявся, чи не так?.. В тому я можу бути певен: мої батьки нічим не можуть мені дорікнути.

Вони дійшли до загорожі і постояли кілька хвилин. Зрештою, він з розбитим виглядом потис руки старих товаришів, і, затримавши на мить долоню Клода, підсумував простою констатацією, в якій не було навіть злості:

- Прощавай, і спробуй виборсатися... Я змарнував своє життя.

Вони дивилися, як він повертається, котячи Аліс і підтримуючи Гастона, котрий вже почав перетинатися. Він сам сутулився і крокував важко, ніби старець.

Пробило першу, і вони, засмучені й голодні, поквапилися спуститись до Бенкура. Але там на них чекала інша меланхолія – там пронісся вітер

смерті. Фошери – чоловік, жінка, татусь Пуарет – повмирали, заїзд втрапив до рук дурної гуски Мелі і став огидним від бруду та грубощів. Їм подали бридкий обід: волосся у омлеті, битки смерділи старим жиром, а зала, широко відчинена до смердючого гнойовища, була настільки заповнена мухами, що столи від них почорніли. Спека задушливого серпневого післяполудня залітала разом зі смородом, тож вони не наважилися замовити каву і втекли.

- Як ти раніше уславлював омлети матусі Фошер! – нагадав Сандоз. – Цьому дому кінець... Пройдімося, гаразд?

Клод хотів було відмовитися. Від самого ранку він квапився тільки ходити якомога швидше, так ніби кожен крок полегшував його повинність і повертав до Парижа. Його серце, його мозок, усе його єство залишилися там. Він не дивився ні праворуч, ні ліворуч, проминав, не помічаючи ані полів, ані дерев, і в його голові жила тільки ідефікс з такою галюцинацією, що час від часу йому здавалося, ніби мис острова Сіте постає серед неозорої стерні і кличе його. Однак пропозиція Сандоза пробудила в ньому спогади, його заповонила млявість, і він відповів:

- Так, гаразд, ходімо подивитись.

Але в міру того, як вони просувалися уздовж берега, він збурювався від болю. Він насилу упізнавав місцевість. Щоб з'єднати Боньєр і Бенкур, було збудовано міст: міст – Боже ж ти мій! – замість старого скрипучого парому на цепу, чорна нотка якого, перетинаючи ріку, була такою цікавою! Окрім того, нижче за течією, у селищі Пор-Вілле, було зведено греблю, і рівень ріки піднявся, більшість островів були затоплені, вузькі протоки розширилися. Зникли гарні закутки, зникли пливкі ерики, в яких можна було заблукати – справжня катастрофа, за яку слід було б придушити усіх навігаційних інженерів!

- Поглянь, он там, ліворуч, ще стримить купка верб. Це Барьо – острівець, куди ми припливали побалакати на траві, пригадуєш?.. Ах, покидьки!

Сандоз, котрий, бачачи, як валять дерево, був ладен кинутися з кулаками на лісоруба, зблід від тої ж люті: він був у відчаї від того, що дозволено так паплюжити природу.

Коли ж Клод наблизився до свого давнього помешкання, то замовк і стис зуби. Будинок продали буржуа, і тепер його оточувала загорожа з ґрат, до яких він притулив обличчя. Троянди повмирили, абрикоси повмирили, сад був дуже чистенький, з вузькими алейками, квадратиками квітів та овочів, оточеними самшитом, і усе віддзеркалювалося у великій посрібленій скляній кулі, встановленій посередині на підпорі. Будинок – свіжо пофарбований, на кутках та на віконницях помальований імітацією під камінне обличкування – був незграбно причепурений, наче неотесаний скоробагачко, і це розлютило художника. Ні! Ні! Тут не залишилося нічого від нього, нічого від Крістін, нічого від їхнього великого юнацького кохання! Він хотів усе роздивитися, зайшов за будинок, шукав невеличку діброву, цю зелену печеру, де вони залишили живе тремтіння своїх перших пестоців. Але ліс помер, помер, як і решта – зрубаний, проданий, спалений. І тоді він махнув рукою з прокляттям, він кинув свою скорботу на це село, яке змінилося настільки, що він не віднаходив жодних залишків свого існування. Тож достатньо кількох років, щоб знищити місце, де він працював, радів і страждав? Навіщо ця марна метушня, якщо вітер одразу ж за людиною замітає і розносить її сліди? А він же добре усвідомлював, що йому не слід було повертатися, адже минуле – це усього лиш цвинтар наших ілюзій, і на ньому можна лише поламати ноги об могили.

- Ходімо звідси! – вигукнув він. – Швидше ходімо звідси! Це безглуздо, так краяти собі серце!

На новому мосту Сандоз спробував заспокоїти його, вказував йому мотив, якого раніше не існувало: розширена течія Сени з прекрасним спокоєм котилася до самих країв берегів. Але ця вода вже не цікавила Клода. Він висловив єдине міркування: це та сама вода, що, пропливаючи крізь Париж, плюскотіла об стару набережну острова Сіте. І тоді вона його зворушила, він на мить перехилився, і йому здалося, що він бачить славетний відблиск башт собору Паризької Богоматері та шпичак Святої капели, які течія несе до моря.

Друзі не встигли на потяг о третій. Для них було справжньою мукою залишатися ще дві безкінечні години у цій місцині, яка так нестерпно тисла їм на груди. На щастя, вони попередили, що повернуться нічним поїздом, якби їх затримали. Тому вони вирішили повечеряти по-парубоцьки, у ресторації на площі Гавра, і спробували опанувати себе, балакаючи за десертом, як раніше. Пробыло восьму годину, коли вони сіли за столик.

Тільки-но Клод вийшов з вокзалу і ступив на паризьку бруківку, як одразу ж зникло його нервово збудження, немов у людини, котра повернулася додому. Він слухав з притаманним йому останнім часом холодним і зосередженим виглядом пустопорожні слова, якими Сандоз намагався його заспокоїти. А той ставився до нього як до коханки, котру прагнув задурманити: витончені пряні страви, п'янкi вина. Але веселість не корилася їм, навіть Сандоз спохмурнів. Це невдячне село, цей Бенкур, спогади про який вони так плекали і який усе забув, у якому вони не віднайшли бодай камінчика, що зберіг би їхню минувшину – він поховав під своїми руїнами останні сподівання на безсмертя. Якщо речі, призначені бути вічними, забувають так швидко, то хіба можна розраховувати хоча б на годину людської пам'яті?

- Бачиш, мій старенький, мене іноді від того кидає в холодний піт... Ти колись замислювався над цим, ти, до якого нащадки, можливо, не будуть настільки справедливими, як ми мріємо? Ми втішаємося від того, що нас ображають, заперечують, ми розраховуємо на справедливість прийдешніх віків. Ми як ті правовірні, котрі на цій землі перетерплюють найтяжчі муки, бо непохитно переконані, що є інше життя, в якому кожному воздасться за заслуги його. І якщо для митців раю немає так само, як і для католиків, якщо майбутні покоління помилятимуться, як і наші сучасники, залишатимуться у невіданні, віддаватимуть перевагу приємним дрібничкам, а не сильним творам!.. Ах! Яке ошуканство! Га? Яке каторжне існування, прицвяхованого до праці задля химерій!.. Зауваж, що, зрештою, це цілком ймовірно. Є непорушні обожнення, за які я не дав би і ламаного гроша. Скажімо, класична освіта викривила усе, накинула нам як геніїв правильних та легких зухів, але можна віддавати перевагу вільним умам, які створили не стільки багато і відомі тільки освіченим особам. Тож безсмертя належатиме тим, хто отримав середній результат за буржуазією, кого нам силоміць вбили в мозок, коли ми ще не мали сил захищатися... Ні-ні, не слід казати собі таке, я від того тремчу! Хіба ж у мені залишаться сили для праці, хіба ж я встою під галайканням, якщо більше не матиму втішної ілюзії, що одного дня мене полюблять?!

Клод слухав його з пригніченим виглядом, а тоді з гіркою байдужістю махнув рукою:

- Ото ще? Та начхати на це! Немає нічого... Ми ще божевільніші за недоумків, які вбивають себе заради жінки. Коли земля трісне у космосі, як сухий горіх, то наші твори не додадуть і атома до її пилу.

- Оце правда, - підсумував дуже блідий Сандоз. – Навіщо намагатися заповнити порожнечу?.. Подумати лишень, ми про це знаємо, а однак наша гординя затялася!

Вони вийшли з ресторану, блукали вулицями, знову провалилися до кафе. Вони філософствували, дійшли до спогадів дитинства, що остаточно потопило їхні серця у смутку. Пробило першу годину ночі, коли вони вирішили повертатися додому.

Сандоз казав, що проведе Клода до вулиці Турлак. Серпнева ніч була дивовижна, тепла, всіяна зорями. Вони зробили коло, піднялися на пагорб з боку кварталу Європи, проминули колишнє кафе «Бодекен» на бульварі Батіньоль. Воно тричі змінювало власника, зала вже була не такою – її перефарбували, переобладнали, встановили праворуч два більйардні столи. Там проминули різні верстви відвідувачів, одна нашаровувалася на іншу, тож давнішні завсідники зникли, ніби викопні народи. Проте, від цікавості та хвилювання, спричиненого усіма померлими речами, які тільки-но разом перевернули, вони перетнули бульвар, аби кинути погляд на кафе крізь широко відчинені двері. Вони хотіли побачити свій колишній столик, вглибині ліворуч.

- О! Поглянь! – мовив збентежений Сандоз.
- Ганьєр! – прошепотів Клод.

Це був дійсно Ганьєр, самотній за тим столиком посеред порожньої зали. Він мав приїхати з Мелена на один з недільних концертів, які були його розпустою. А тоді ввечері, блукаючи Парижем, він добрів до кафе «Бодекен», куди його занесла стара звичка. Жоден з приятелів не ступав сюди ногою, а він, свідок іншого віку, самотньо вперся на цьому. Він ще не торкався свого кукля і дивився на нього, настільки замислений, що

кельнери почали ставити стільці на столи для ранкового прибирання, а він і не поворушився.

Двоє побратимів поквапилися, стривожені цією примарною постаттю і дитячим страхом перед приви́дом. Вони розлучилися на вулиці Турлак.

- Ах! Цей сумний Дюбюш! – мовив Сандоз, потискаючи Клодові руку.
– Це він зіпсував нам увесь день.

Починаючи з листопада, коли повернулися усі старі друзі, Сандоз намислив об'єднати їх під час однієї зі своїх четвергових вечерь, звичай до яких зберіг. Це і досі була його найбільша радість. Продаж його книг зростав і збагатив його, тож квартира на вулиці Лондона виглядала справді розкішною, порівняно з будиночком у кварталі Батіньйоль. А він сам залишився незмінним. Проте, цього разу він у своїй добродушності замислив змову, щоб напевне влаштувати для Клода розвагу – одну з їхніх безцінних юнацьких вечірок. Тому він дібрав запрошених: звісно, Клод та Крістін, Жорі з жінкою, яку потрібно було приймати після їхнього одруження, тоді ще Дюбюш, який завжди приходив самий, нарешті Фажероль, Маудо, Ганьєр. Їх буде десятеро, тільки товариші з давнішнього гуртка, жодної незручної особи, щоб довершити повну згоду та веселість.

Анрієта була обачнішою і завагалася, коли вони укладали цей перелік запрошених.

- О! Фажероль! Ти думаєш, Фажероль разом з іншими? Вони його зовсім не люблять... Клод, до речі, також: мені здалося, я помітила прохолодність...

Але він увірвав її і не був з цим згоден:

- Як?! Прохолодність?!.. Дивно, що жінки не можуть зрозуміти жартів. Загалом, мені це не перешкоджає мати переконаність у серці.

Того четверга Анрієта хотіла підготувати вишукане меню. Тепер вона керувала власними слугами – кухаркою і лакеєм. Хоча вона вже сама не готувала страви, але продовжувала слідкувати за делікатністю кухні з ніжності до свого чоловіка, чийм єдиним гріхом була ласість. Вона супроводжувала кухарку на базар і особисто ходила до крамниць. Подружжя мало смак до гастрономічних цікавинок, що надходили з усіх кінців світу. Цього разу вона обрала юшку з бичачим хвостом, смажену барабулю, філе з білими грибами, італійські равіолі, російських орябків і салат з трюфелями, не рахуючи кав'яру і шпротів на закуску, морозива з праліне, угорського сиру смарагдового кольору, фруктів та тістечок. А вино – попросту старе бордо в карафках, шамбертен до печені і пінисте вино з Мозеля на десерт замість шампанського, яке визнали банальним.

Сандоз та Антрієта чекали на гостей починаючи з сьомої години, він у простому жакеті, вона – дуже елегантна у однотонній чорній атласній сукні. До них приходили вільно – в сурдутах. Салон, який вони нещодавно завершити обладнувати, був завалений антикварними меблями, старовинними гобеленами, дрібним декором усіх народів і усіх часів. Цей потік розпочався ще у кварталі Батінйоль зі старовинного руанського горщика, який господиня подарувала господареві на іменини, дедалі розливався і тепер вже виплюскувався з берегів. Вони бігали разом антикварними крамничками і купували з радісним шалом. Він задовольняв давніші бажання молодості, романтичні амбіції, що зародилися колись з перших прочитаних книжок. Тож цей письменник, такий суворо модерний, мешкав у поточеному шашелем середньовіччі, у якому протягом п'ятнадцяти років мріяв оселитися. На виправдання він казав, сміючись, що сучасні гарні меблі коштують задорого, а зі старожитностями, навіть посередніми, одразу ж отримуєш і шикарність, і барви. В ньому не було нічого від колекціонера, йому просто подобалася декоративність, гарний

загальний ефект. Насправді ж їхній салон, освітлений двома лампами зі старовинної порцеляни Делфту, набирав дуже ніжних і дуже теплих вицвілих тонів: перенесені на сидіння збляклі золочені далматики, зжовклі інкрустації з італійських кабінетів і голландські стелажі, розплавлені кольори східних портьер, сотні зблідлих від часу дрібничок зі слонової кістки, фаянсу, емалі, що вирізнялися на нейтральних шпалерах тьмяною червінню.

Клод і Крістін прийшли першими. Вона вдягла свою єдину сукню з чорного шовку – зношену витерту сукню, яку берегла з найбільшою обережністю для подібних нагод. Анріета взяла Крістін за обидві руки і всадила на канапі. Вона її дуже любила, тож почала розпитувати, коли побачила її дивною, зворушливо блідою, зі стривоженими очима. Що з нею? Їй нездоровиться? Ні-ні, Крістін відповіла, що вона дуже рада і дуже щаслива прийти до них. Щохвилини вона кидала погляд на Клода, буцімто вивчала його, а тоді відводила очі. Він виглядав збудженим, з гарячковими словами й жестами, яких не виявляв протягом кількох місяців. Ось тільки час від часу це пожвавлення раптово згасало, він замовкав, блукав широко розплющеними очима десь там, далеко у порожнечі, шукаючи чогось, що немовби кликало його.

- Ах, мій старенький! – мовив він Сандозові. – Я добив сьогодні вночі твою книжечку. Вона до біса сильна, цього разу ти їм стулив писка.

Вони розбалакалися біля каміна, в якому палали дрова. Дійсно, письменник нещодавно опублікував роман, і хоча критики не склали зброї, проте довкола твору нарешті ширився поголос успіху, який освячує людину під постійними нападами її супротивників. Він, до речі, не мав жодних ілюзій і добре знав, що навіть якщо виграє цю баталію, то вона відновлюватиметься з кожною з його книг. Велика праця його життя просувалася – та серія романів, ті томи, що він кидав один за одним

упертою і вправною рукою. Він прямував до цілі, яку собі встановив, не дозволяв нічому подолати себе – ані перешкодам, ані образам, ані втомі.

- Справді, цього разу вони ослабли, - весело відповів Сандоз. – Один з них навіть зробив прикру поступку і визнав, що я чесний чоловік. От як усе вироджується!.. Але куди там! Вони наженуть своє. Я знаю, що мій мозок занадто відмінний від їхнього, аби вони прийняли мою літературну формулу, мою зухвалу мову, моїх фізіологічних чоловічків, що еволюціонують під впливом середовища. Я кажу про колег, які шануються, і не торкаюсь недоумків та падлюк... Бачиш, аби веселіше працювалося, то ліпше не очікувати ані на довіру, ані на справедливість. Треба померти, щоб виявитися правим.

Очі Клода враз спрямувалися в один з кутків салону, пробили стіну і полинули у далечінь, куди їх щось кликало. Потім вони скаламутніли і повернулися, доки він казав:

- Ото ще! Ти кажеш про себе самого. Якщо я подохну, то буду неправий... Менш з тим, твоя книжечка заразила мене добрячою лихоманкою. Я хотів сьогодні малювати – неможливо! Ах! Як то добре, що я не можу заздрити тобі, інакше ти зробив би мене занадто нещасним.

Аж тут двері відчинилися і зайшла Матильда у супроводі Жорі. На ній був багатий убір: туніка з блідо-блакитного оксамиту і спідниця зі світло-жовтого атласу, діаманти у вухах і великий букет троянд на корсажі. Що здивувало Клода, так це те, що він не упізнавав її, настільки вона стала повною, круглою і білявою, замість худючої і перепеченої, якою колись була. Її бентежна бридкість гулящої дівки розтанула в буржуазній одутлості обличчя, рот, де колись чорніли дірки, тепер світив занадто білими зубами, якщо вона зволила усміхнутися, зневажливо кривлячи губи. В ній відчувалася перебільшена респектабельність, сорок п'ять років

надали їй ваги поруч з молодшим чоловіком, який видавався її племінником. Єдине, що вона зберегла, так це нахабність запаху: вона обливалася найміцнішими пахощами, буцімто намагалася зірвати зі своєї шкіри лікарські аромати, якими просяклася у аптеці. Але гіркота ревеню, терпкість бузини, полум'я перцевої м'яти залишилися, і тільки-но вона зайшла, як салон одразу ж наповнився непомильним запахом ліків, виправленим різкою ноткою мускусу.

Анрієта звелася і всадовила Матильду навпроти Крістін.

- Ви ж знайомі, чи не так? Ви вже тут зустрічалися.

Матильда холодно поглянула на скромний одяг цієї жінки, котра, подекували, тривалий час жила неодруженою з чоловіком. Щодо цього вона мала надмірну гідність, відколи толерантність літературного та мистецького світу допустила її саму до кількох салонів. Анрієта, до речі, не терпіла її, тож після суворо необхідних за звичаєм ввічливостей повернулася до розмови з Крістін.

Жорі потис руки Клодові та Сандозу. Стоячи разом з ними коло каміна, він, редактор часопису, вибачався перед господарем за оприлюднену сьогодні вранці статтю, в якій була засуджено його роман.

- Мій любий, ти ж знаєш, що ми ніколи не є хазяями у своєму домі... Я мав би усе робити сам, але у мене так мало часу! Уяви собі, я навіть не читав її, ту статтю, а поклався на те, що мені сказали. Можеш уявити собі мій гнів, коли я її тільки-но переглянув... Мені так прикро, так прикро...

- Облиш, так і має бути, - спокійно відповів Сандоз. – Тепер мої вороги узялися мене прославляти, тож мої друзі мають на мене нападати.

Двері знову прочинилися, і тихесенько просковзнув Ганьєр з примарним виглядом блідої тіні. Він прибув одразу ж з Мелена і самий, бо нікому не

показував свою дружину. Коли він приїздив ось так повечеряти, то на його черевиках залишалася провінційна курява, яку він забирав із собою того ж вечора, сідаючи на нічний поїзд. Загалом, він не змінився, здавалося, вік омолодив його, і старіючи, він дедалі білявішав.

- Погляньте! Ганьєр вже тут! – вигукнув Сандоз.

Ганьєр наважився привітати дам, а за ним з'явився Маудо. Він уже побілів, але на його впалому і дикуватому обличчі сяяли дитячі очі. Він досі носив закороткі штани, а його сурдут брався бганками на спині, хоча тепер заробляв добрі гроші, бо торговець бронзою, на якого він працював, розкрутив його чарівні статуетки, що почали з'являтися на буржуазних камінах й етажерках.

Сандоз і Клод озирнулися, зацікавлені зустріччю між Маудо та Матильдою з Жорі. Але все відбулося дуже просто: скульптор шанобливо вклонився їй, коли її чоловік, з виглядом незворушного невідання, вирішив за належне представити її йому, напевно, в двадцятьє.

- А це, товаришу, моя дружина! Та потисніть одне одному руку!

І Матильда та Маудо дуже поважно потисли одне одному долоні, як світські особи, котрих силують до занадто покvapливої фамільярності. Проте, тільки-но він спекався цієї повинності і віднайшов Ганьєра в куточку салону, як вони удвох почали кепкувати і пригадувати у жахливих виразах колишню бридоту. Га? Зараз у неї вже є зуби, і то велике щастя, що колись вона не могла кусатися!

Вони чекали на Дюбюша, бо він твердо пообіцяв прийти.

- Так, нас буде лише дев'ятеро, - пояснювала вголос Анрієта. – Фажероль написав нам зранку і вибачився: офіційна вечеря, де він несподівано був

змушений з'явитися... Він втече звідти і приєднається до нас близько одинадцяті.

Якраз в ту мить принесли телеграму. Дюбюш повідомляв: «Не можу зрушити. Підозрілий кашель у Аліс.»

- Що ж! Нас буде тільки восьмеро, - вела Анрієта з прикрою покірливістю господині дому, котра бачить, як гості розпоршуються.

Слуга відчинив двері до їдальні і повідомив, що пані просить до столу, тож вона додала:

- Тепер ми усі тут... Клоде, подайте мені руку.

Сандоз узяв попід руку Матильду, Жорі зайнявся Крістін, а Маудо та Ганьєр, ідучи слідом за ними, продовжували солоні жарти з приводу того, що називали напханим опудалом красуні-аптекарки.

Дуже простора їдальня, до якої вони зайшли з делікатних присмерків салону, здавалася веселою від світла. Вкриті старовинним фаянсовим посудом стіни мали радісні тони лубкових картинок. Дві етажерки, одна зі склянками й келихами, а інша зі срібними приборами, блищали, ніби вітрини з прикрасами. Найдужче палав стіл посередині, немов осяяна каплиця, під люстрою зі свічками, вкритий білосніжною скатертиною, на якій вирізнялися у бездоганному порядку прибори, мальовані тарілки, кришталеві склянки, білі й червоні карафки, симетричні закуски, розташовані довкола центрального букета – кошика з пурпуровими трояндами.

Сіли до столу: Анрієта між Клодом та Маудо, обабіч Сандоза були Матильда і Крістін, а Жорі та Ганьєр по краях. І тут пані Жорі зронила недоречну фразу. Вона бажала виявити люб'язність, але не розчула вибачення свого чоловіка, тож сказала господині дому:

- Ну як, ви задоволені статтею, що вийшла сьогодні зранку? Едуард сам так ретельно вичитував чернетку!

Жорі враз спантеличився і забелькотів:

- Та ні! Та ні! Вона дуже погана, та стаття, ти ж добре знаєш, що вона пройшла, доки мене не було, вчора увечері.

Запала незручна тиша, і вона зрозуміла свою помилку, але тільки погіршила становище – кинула на чоловіка гострий погляд і відповіла дуже голосно, аби пригнітити його і відгородити себе:

- Знову твої брехні! Я повторюю те, що ти мені сказав... Чуєш, я не хочу, щоб ти виставляв мене на глум!

Це охолодило початок вечері. Анрієта марно пропонувала шпроти, бо лише Крістін визнала, що вони дуже смачні. Коли з'явилася смажена барабулька, Сандоз, пожвавлений від збентеження Жорі, весело нагадав йому про обід, який вони колись влаштували разом у Марселі. Ах, Марсель! Єдине місто, де вміють поїсти!

Клод якийсь час сидів зосереджено, але враз ніби прокинувся зі сну і запитав без переходу:

- То це вирішено? Вони обрали митців для нових оздоблень у мерії?

- Ні, - відповів Маудо. – Невдовзі це зроблять... Я нічого не отримаю, бо нікого не знаю... Навіть Фажероль дуже занепокоєний. Його немає тут сьогодні увечері тому, що воно саме не зробиться... Ах! Він наївся легкого хліба, а тепер усе псується і тріщить – їхнє малярство на мільйони!

Він засміявся від нарешті втішеної образи, і Ганьєр по той бік столу зронив такий самий регіт. Тож вони почали полегшувати душу в злих словах, вони тішилися з розгрому, що тривожив коло молодих майстрів. Це було

невідворотно, напророчений час наближався, перебільшений зріст цін на картини призводив до катастрофи. Після того, як поширилася паніка між шанувальниками, які сполошилися, немов біржовики, відколи повіяло обвалом, ціни рушилися з дня у день, вже нічого не продавалося. Треба тільки поглянути на того славнозвісного Ноде посеред цього розгрому! Спершу він давав відсіч, вигадав, як дурити американців: унікальна картина, загублена в глибинах галереї, самотня, ніби божок, картина, за яку він навіть не хотів називати ціну зі зневажливої впевненості, що не зможе знайти достатньо багатого покупця і яку продавав, кінець кінцем, за двісті чи триста тисяч франків котромусь торговцеві свиньми з Нью-Йорка, який пишався тим, що забирає найдорожчу картину цього року. Але такі нагоди не повторювалися, і Ноде, чії витрати зростали водночас з прибутками, підхоплений і поглинений божевільним рухом, який сам сотворив, тепер відчував, як у нього під ногами рушиться його королівський палац, котрий він мусив захищати від набігів судових виконавців.

- Маудо, бажаєте ще білих грибів? – послужливо увірвала його Анрієта.

Слуга приніс філе, усі їли, спорожнювали карафки вина, але гіркота була такою, що смаколики проминали, а їх навіть не скуштували, що засмучувало господиню і господаря дому.

- Що? Гриби? – зрештою повторив скульптор. – Ні, дякую.

І продовжував:

- Сміховина у тому, що Ноде переслідує Фажероля. Саме так! Він якраз притяг його до суду... О! Як я з того реготатиму! Ми ще побачимо велике прибирання на проспекті Вільє, у всіх тих художників по особнячках. На весну та халупа піде за мідні гроші... Тож Ноде, котрий змусив Фажероля розбудуватися і умеблював його, наче хвойду, захотів забрати свої цяцьки

та килимки. Але інший, як виглядає, узяв під них позичку... Бачите, яка кумедія: купець звинувачує його у тому, що він попсував йому справи, бо виставився у Салоні через дурнувате марнославство, а художник відповідає, що бажає, аби його більше не обкрадали. Сподіваюся, вони перегризуть один одному горло!

Здійнявся голос Ганьєра – непохитний тихенький голос мрійника, який пробудився:

- Кінець тому Фажероллю!.. Він, до речі, ніколи не мав успіху.

Усі загукали. А його щорічний продаж у сто тисяч франків?! А його медалі?! А його орден?! Але Ганьєр уперто усміхався із загадковим виглядом, боцімто факти не могли похитнути його переконаності, що йде звише. Сповнений зневаги, він гойдав головою:

- Та дайте мені спокій! Він ніколи не знав, що це таке – цінність.

Жорі вже збирався було захистити талант Фажероля, якого вважав своїм витвором, аж тут Анрієта попросила їх зачекати хвилиночку, бо саме принесли равіолі. Ненадовго запанував спокій посеред кришталевого дзенькоту келихів і тихого постукування виделок. Стіл, на якому вже було порушено бездоганну симетрію, здавалося, палав ще дужче від терпкого вогню суперечки. І заповнений неспокоєм Сандоз дивувався: чому вони так затято нападають? Хіба ж вони не починали разом, хіба ж вони не повинні дійти до однієї перемоги? Вперше тривога скаламутила його мрію про вічність, радість від його четвергів, які, бачилось йому, слідують чередою, усі однакові, усі щасливі, аж до скону віків. Але поки що тільки легке тремтіння пробігло йому по шкірі, і він сказав, сміючись:

- Клоде, набери собі чогось, візьми орябків... Гей, де ти, Клоде?

Відколи усі замовкли, Клод, блукаючи поглядом, повернувся до свого марення і несвідомо добирав равюлі. Крістін нічого не казала, сиділа сумна і чарівна, не зводячи з нього очей. Він здригнувся, вибрав стегенце поміж шматками орябків, які саме подавали, і густа пара від страви наповнила кімнату запахом живиці.

- Як? Відчуваєте? – веселячись, гукнув Сандоз. – Можна подумати, що ми проковтнемо увесь російський ліс.

Але Клод уже повернувся до свого клопоту:

- То ви кажете, що Фажероль отримає залу міської ради?

Цих слів було досить, Маудо та Ганьєр знов учули слід і кинулися на влови. Еге! Гарненько він побілить там усе чистою водицею, якщо йому дадуть. Він наробив доволі капостей, щоб отримати ту залу. А він же вдавав колись, що наплювати йому з високої гори на замовлення, наче великий митець, на якого напосілися шанувальники. А тепер він узяв адміністрацію в облогу своїми капостями, відколи його малярство не продається. Чи є більший блюдолиз, аніж художник перед посадовцем? Які то вихиляси, поступки, боягузтво! Ганьба, рабська покора у цій залежності мистецтва від дурнуватої примхи міністра! Тож напевне Фажероль на тій офіційній вечері сумлінно вилизує чоботи якогось керівника відділу, якогось йолопа, з котрого треба набити опудало!

- Господи! – мовив Жорі. – Він залагоджує свої справи, і він має рацію... Це ж не ви сплатите його борги.

- Борги? Хіба вони є у мене, котрий подихав з голоду? – зарозуміло відповів Маудо. – Хіба ми будуємо собі палаци, хіба ми маємо коханок, як та Ірма, яка його руйнує?

Ганьєр знову увірвав його своїм дивним далеким і надтрісненим голосом оракула:

- Ірма? Це вона йому платить!

Усі обурилися, кепкували, ім'я Ірми літало над столом, аж тут Матильда, котра, вдаючи пристойну особу, сиділа досі стримана й німа, жваво обурилася, перелякано замахала руками і вражено зойкнула, достоту мов богомолка, яку тяжко образили:

- О! Панове! О! Панове!.. У нашій присутності, ця дівка... Благаю, тільки не ця дівка!

Відтоді приголомшені Анрієта і Сандоз сліdkували за паплюженням їхнього меню. Салат з трюфелів, морозиво, десерт – усе проковтнули без жодних радощів, у дедалі запеклішій розлюченій сварці. І шамбертен, і вино з Мозеля витекли, немов дощівка. Намарно вона усміхалася, а він добродушно намагався їх заспокоїти, захищаючи людську мізерність. Ніхто не поступався і на йоту, через одне слово вони оскаженіло кидалися один на одного. Це вже не була незрозуміла нудьга чи сонлива ситість, які іноді затьмарювали давнішні зібрання. Тепер це була встекла боротьба, потреба самознищення. Високо вгорі, на люстрі, сяяли свічки, на фаянсових тарілках уздовж стін буяли намальовані квіти, стіл, здавалося, палав – з розгардіяшем посуду, запеклими балачками, з шаленством, яким їх лихоманило протягом двох годин.

Коли Анрієта вирішила звестися, Клод нарешті мовив посеред цього гармидеру, аби змусити їх умовкнути:

- Ах! Мерія! Якби ж то мені її дали, якби ж то я міг!.. Це була моя мрія – вкрити стіни Парижа!

Вони повернулися до салону, де запалили невеличку люстру та настінні світильники. Порівняно з піччю, з якої вони вийшли, тут їм здалося майже прохолодно. Кава на хвильку заспокоїла гостей. Зрештою, нікого вже не чекали, окрім Фажероля. Це був дуже усамітнений салон, подружжя не затягувало сюди літературних клієнтів, не приманювало до себе пресу запрошеннями. Жінка мала огиду до світського життя, чоловік казав, сміючись, що йому потрібно десять років, аби полюбити когось і завжди любити. Кілька надійних друзів, куточок родинної любові – хіба ж це не є саме щастя, яке вважають недосяжним? Тут ніколи не грали музики, ніколи тут не було прочитано жодної сторінки з літератури.

Того четверга вечір видався довгим через те, що не вгасало глухе роздратування. Дами розбалакалися перед пригаслим вогнем. Прислуга прибрала зі столу і відчинила сусідню залу, тож чоловіки перейшли туди курити і пити пиво, а жінки залишилися самі.

Сандоз і Клод не курили, тому невдовзі повернулися і сіли пліч-о-пліч на канапі коло дверей. Сандоз, щасливий бачити старого друга збудженим і балакучим, нагадував йому спогади з Пласана у зв'язку з новиною, яку дізнався напередодні: так, Пуяр, колишній дотепник з їхнього дортуару, став таким поважним адвокатом, але набрався клопоту через те, що дав себе злапати з малими дванадцятилітніми курвами. Ото ще тварюка той Пуяр! Але Клод більше не відповідав і нашорошов вуха, бо почув, що у залі вимовили його ім'я, і намагався зрозуміти.

Це невгамовні та гострозубі Жорі, Маудо та Ганьєр відновили полювання. Їхні голоси були спочатку шепотінням, але помалу гучнішали і, врешті-решт, вони почали кричати.

- О! Людина! Залишаю вам ту людину! – казав Жорі щодо Фажероля.
- Він не багато вартує... Він вас усіх обпатрошив, правда. Ах, як він

вас обпатрошив! Він з вами розірвав і пішов до успіху по ваших спинах! А ви також були не бозна-якими спритниками.

Розлючений Маудо відповів:

- Та к бісовій мамі! Достатньо було залишитися з Клодом, щоб тебе усюди викидали за двері.
- Це Клод нас вбив, - ствердив навпростець Ганьєр.

І вони продовжували, полишили Фажероля, якому закидали плазування перед газетами, альянс з ворогами, загравання з шістдесятилітніми баронесами, і відтепер шпурляли каміння в Клода, який став головним винуватцем. Господи! Інший, що не кажіть, усього лиш звичайнісінька курва, яких безліч поміж митцями, котрі чіпляють публіку на розі вулиць, які зраджують і топчуть товаришів, аби завести до себе буржуя. Але Клод, цей великий художник-невдаха, цей нездара, неспроможний, попри усю пиху, намалювати чоловічка, хіба ж це не він усіх їх ще й як скомпрометував, хіба не він на усіх наплював?! О, так! Успіх залежав від того, щоб розірвати з ним! Якби вони могли почати усе спочатку, то не були б такими дурними і не затявалися б над неможливими байками! Вони звинувачували його у тому, що він їх паралізував, їх експлуатував – саме так, експлуатував! Експлуатував так незграбно і невміло, що й сам з того і на крихту не скористався.

- Зрештою я, - продовжував Маудо, - от я... Хіба ж він не зробив з мене на певний час недоумка? Коли я про це думаю, то мушу помацати себе. Я вже не розумію, чому пристав до його зграї. Хіба ж я до нього подібний? Хіба ж між нами було щось спільне?.. Га? Відчай бере від того, що я усвідомив це так пізно!
- Ну а я, - підхопив Ганьєр, - він таки вкрав у мене мою оригінальність! Ви думаєте, мені весело чути за кожною картиною,

як за моєю спиною вже протягом п'ятнадцяти років повторюють: «Ось ще один Клод!».. Ах, ні! З мене того досить, я волію більше нічого не робити... Менш з тим, якби я міг тоді передбачити, то не вчашав би до нього.

Це була загальна втеча, уривалися останні зв'язки посеред заніміння від того, що враз бачиш себе чужинцями та ворогами після тривалого юнацького братерства. Життя розкидало їх дорогою, виявилися глибокі розбіжності, і від їхньої давнішньої піднесеної мрії, від цієї надії на боротьбу та перемогу пліч-о-пліч, в роті у них залишилася тільки гіркота котра тепер поглиблювала їхню образу.

- Якщо по-правді, - кепкував Жорі, - то Фажероль не дав себе обікрасти, немов телепень.

Але спантеличений Маудо обурився:

- Даремно ти регочеш, бо ти ще той зрадця... Так, ти увесь час запевняв нас, що допомагатимеш нам, коли матимеш власну газету...
- Ах, перепошую, перепошую...

Ганьєр приєднався до Маудо:

- Ось це правда! Не розповідай більше, буцім тобі вирізають те, що ти написав про нас, адже тепер ти хазяїн... Ніколи жодного слова, ти навіть не згадуєш наші імена у твоєму останньому огляді Салону.

Спантеличений Жорі забелькотів і собі розходився:

- Га?! Це через того тварюку Клода!.. Я не бажаю втрачати своїх передплатників, аби потішити вас. Ви нестерпні з цим, ви розумієте?! Ти, Маудо, ти можеш переламати собі хребет, роблячі свої милі штучки, ти, Ганьєре, можеш взагалі нічого не робити, але у вас на лобі написано, і вам треба десятиліття зусиль, щоб його змити.

А, буває, що воно ніколи не змивається... Публіка розважається, розумієте? І тільки ви повірили в геніальність того довготелесого схибленого блазня, якого днями замкнуть у божевільні.

Почалося жахіття, усі втрюх заговорили водночас, дійшли до страхітливих обвинувачень, і так волали, так ляскали щелепами, що, здавалося, зараз вкусять.

А на канапі Сандоз, потривожений у веселих споминах, які намагався оживити, сам нашорошився до цього гармидеру, що долітав крізь відчинені двері.

- Чуєш? – тихесенько спитав у нього Клод зі стражденною усмішкою.
- Як вони мене причепурили!.. Ні-ні, залишайся тут, я не хочу, щоб ти затуляв їм рота. Я на це заслужив, тому що не досяг свого.

І зблідлий Сандоз продовжував слухати це обпльовування у боротьбі за життя, ці образи затятих людиськ, які зруйнували його примару вічної дружби.

На щастя, Анрієту занепокоїли шалені голоси. Вона звелася і пішла присоромити курців за те, що вони залишили дам, аби посперечатися. Усі повернулися до салону – спітнілі, засапані, і досі тремтячи від люті. Вона сказала, дивлячись на годинник, що, напевне, їм цього вечора вже не побачити Фажероля, і вони відновили кпини та презиралися. О! У нього гострий нюх! Його не злапаєш під час здибанки з давніми друзями, які стали незручними і яких він ненавидить!

Дійсно, Фажероль не прийшов. Вечір звершувався у пригніченні. Усі повернулися до їдальні, де було насервіровано чай на російській скатертині – з червоною вишивкою полювання на оленів. Під знову запаленими свічками стояла булка, таця з солодощами й тістечками та

справжні варварські розкоші наливок, віскі, кумелю, голландської ялівцівки та ракії з острова Хіос. Слуга приніс ще й пуншу і почав клопотатися довкола столу, а господиня дому тим часом наповнювала чайник із самовара, що кипів навпроти неї. Але ні цей добробут, ні ця радість для очей, ні цей витончений аромат чаю не розм'якшили серця. Розмова повернулася до успіху одних та невдач інших. Скажімо, хіба не є ганьбою ці медалі, ці ордени, усі ці винагороди, які тільки неславлять мистецтво, настільки невдало їх роздають? Хіба можна довіку залишатися хлопчиками-школярами? Звідси й усі посередності, покірливість і боязкість перед шкільним наглядом, щоб отримати гарні відмітки!

Коли вони знову повернулися до салону, засмучений Сандоз навіть почав пристрасно бажати, аби вони вже забиралися геть. Він зауважив Матильду та Ганьєра, котрі сиділи пліч-о-пліч на канапі і розніжено говорили про музику, тоді як решта були виснажені, з пересохлими ротами і зціпленими щелепами. Ганьєр у екстазі філософствував і поетизував. Матильда, ця стара розтовстіла упириця, видихала підозрілий запах аптеки, заковувала очі і умлівала від лоскоту невидимих крил. Вони помітили одне одного минулої неділі у концертному залі «Цирк» і тепер переповідали свою насолоду мимовільними сплутаними і розрізненими словами.

- Ах, пане! Цей Меєрбеєр, ця увертюра до «Штрюнзее», ця поховальна фраза, а тоді такий завзятий танець селян, такий колоритний, а тоді повертається смертельна фраза, дует віолончелей... Ах, пане! Віолончелі, віолончелі...
- А Берліоз, пані, святкова мелодія з «Ромео»... О! Соло кларнетів, цих коханих жінок, під акомпанемент арф! Така радість, ніби усе біле-біле... Вибухає свято, справжній Веронезе, «Весілля у Кані», і знову любовний спів. О! Який же він ніжний! О! Все вище, і ще вище...

- Пане, Ви чули у симфонії ля-мінор Бетховена той передзвін, що увесь час повертається, що б'є у саме серце?.. Так, я це чудово розумію, Ви відчуваєте достоту як я, це музичне причастя... Бетховен, Господи! Як то сумно і втішно розуміти його удвох і непритомніти...
- А Шуман, пані, а Вагнер, пані... Мрії Шумана, тільки струнні інструменти, тепленький дощик на листочках акації, промінчик підсушив їх – не більше, аніж сльозинка у космосі... Вагнер... Ах! Вагнер! Увертюра до «Корабля-привида», Ви її любите? Скажіть, Ви її любите?! А мене вона розчавлює. І більше нічого немає, більше нічого, тільки смерть...

Їхні голоси згасали, вони навіть не дививлися одне на одного, запаморочені пліч-о-пліч, звівши обмерлі лица догори.

Здивований Сандоз намагався здогадатися, звідки Матильда нахапалася цього жаргону. Можливо, зі статей Жорі. Він, до речі, помітив, що жінки дуже вправно теревенять про музику, не знаючи жодної ноти. І він, у котрого чужа гіркота викликала тільки скорботу, був у відчаї від цієї знеможеної пози. Ні й ні, цього досить! Нехай вони роздирають одне одного – то ще нічого! Але яка кінцівка вечора: ця підтоптана мандрьоха туркоче про Бетховена і лоскоче себе Шуманом!

На щастя, Ганьєр раптово звівся. Незважаючи на глибокий екстаз, він слідкував за годинником і мав якраз достатньо часу, аби встигнути на свій нічний поїзд. Мовчки і мляво обмінявшись потисками долонь, він поїхав спати до Мелена.

- Ото ще невдаха! – пробурмотів Маудо. – Музика вбила живопис, він ніколи нічого не виплодить.

Він теж мав йти, і тільки-но двері зачинилися за його спиною, як Жорі проголосив:

- Ви бачили його останнє прес-пап'є? Він дійде до того, що вирізатиме гудзики... От хто змарнував свою потугу!

Але Матильда вже звелася і прощалася з Крістін коротким сухим гойданням голови, а щодо Анрієти вдавала світську фамільярність. Вона вивела свого чоловіка, котрий вдягнув її у передпокої, покірливий і наляканий її суворими очима, якими вона позирала на нього, бо мала за що з ним порахуватися.

Вони вийшли, і Сандоз гукнув, не тямлячись:

- Це кінець! У тому й фатальність, що журналіст, цей газетний партач, котрий докотився до експлуатації глупоти натовпу, назвав решту невдахами... Ах, Матильда Реванш!

Залишилися тільки Крістіна і Клод. Відколи салон почав спорожнюватися, він сидів, вгрузнувши у крісло, більше не говорив, занурений у своєрідний гіпнотичний сон, від якого його тіло задубіло, а погляд встромився кудись дуже далеко, поза стіни будинку. Лице його напружилося і витяглося наперед у зосередженій конвульсії: безперечно, він бачив невидиме і чув поклик тиші.

Крістін також звелася, вибачался за те, що вони йдуть останніми, Анрієта ж тримала її за руки, повторювала, як сильно її любить, благала приходити частіше і в усьому покладатися на неї як на рідну сестру. А сумна жінка, така зболіло чарівна у чорній сукні, блідо усміхалася і погойдувала головою.

- Ну ж бо, не засмучуйтесь так, - кинувши погляд на Клода, сказав їй на вухо Сандоз. – Він багато розмовляв, він був веселішим цього вечора. Все буде чудово.

Але вона відповіла настрашеним голосом:

- Ні-ні, погляньте на його очі... Якщо він матиме такі очі, я увесь час тремтітиму... Ви зробили усе, що могли, дякую вам. А чого не зробили, того ніхто не зробить. Ах! Як я страждаю! Як я страждаю від того, що вже нічого не значу, нічого не можу!

І додала вголос:

- Клоде, ходімо?

Вона мусила повторити запитання двічі. Він не чув її, тоді врешті-решт здригнувся і звівся, кажучи, буцімто відповідав на поклик, що йде здалеку, з-за обрїю:

- Так, я йду, я йду!

Коли Сандоз і його дружина залишилися нарешті самі у задушному салоні, розігрітому лампами і неначебто обважілому від меланхолійної тиші після лихих вибухів сварки, то поглянули одне на одного і впали одне одному в обійми, засмучені цим нещасливим вечором. Все ж вона спробувала усміхнутися і прошепотіла:

- Я тебе попереджала, я усе зрозуміла...

Але він увірвав її, у відчаї махнувши рукою. І що?! Невже завершення тривалої ілюзії, цієї мрії про вічність, змушувало його шукати щастя у кількох друзях, обраних ще в дитинстві і якими він сподівався тішитись до глибокої старості? Ах, жалюгідна зграя! Який незворотний розгром, скільки сліз ще доведеться вилити, підраховуючи збитки від цього

сердечного банкрутства! І він дивувався друзям, яких розсіяв уздовж дороги, глибоким приятням, які розгубив на життєвому шляху, постійним змінам інших людей довкола власної істоти, змін у якій не помічав. Ці бідолашні четверги сповнювали його жалості, ніби спогади про жалобу, про повільну смерть того, що ми любимо! Невже вони – він і його дружина – повинні будуть змиритися з тим, що житимуть в пустелі, заховавшись від ненависті світу? Хіба зможуть вони широко відчинити двері перед бездонним потоком байдужих незнайомців? На споді його скорботи помалу назривала впевненість у тому, що в житті усе завершується і нічого не повертається. Він буцімто усвідомив очевидне і, тяжко зітхнувши, мовив:

- Ти була права... Ми їх більше не запрошуватимемо на вечерю разом, бо вони перегризуть один одного.

Надворі, тільки-но ступили на площу Трійці, Клод відпустив руку Крістін. Він пробелькотів, що має справу, і попросив її повертатися без нього. Вона відчувала, що він дрижить глибоким тремтінням, і зупинилася, розгублена від подиву та побоювань: справи о такій порі, коли минуло півночі! Куди він хоче йти, що має робити? Він одвернувся від неї і почав було тікати, але вона упіймала його і благала, казала, що їй страшно, що він не повинен відпускати її одну йти пішки аж до Монмартра. Здавалося, лишень це міркування затримало його. Він узяв її попід руку, і вони пішли вгору Білою вулицею, тоді вулицею Лепік, доки не дійшли до вулиці Турлак. Коли вони були вже біля воріт, він подзвонив і знову залишив її.

- Ось ти і вдома... А я піду у своїй справі.

Він уже тікав, достоту біг, жестикулюючи, немов божевільний. Ворота відчинилися, але вона їх навіть не причинила і кинулася слідом за ним. Вона його наздогнала на вулиці Лепік, але побоялася ще більше

знервувати його, тож задовольнилася тим, що не втрачала його з поля зору і йшла метрів за тридцять від нього, а він і не знав, що вона крадеться за ним назирці. Після вулиці Лепік він спустився на Білу вулицю, тоді промайнув вулицею Шосе-д'Антен і вулицею Четвертого Вересня, аж до вулиці Рішельє. Побачивши, куди він звертає, вона відчула, як її охопив смертельний холод: він йде до Сени. Нестерпний страх тримав її на вулиці посеред ночі, туга відігнала від неї сон. Господи, що їй робити?! Наздогнати його, кинутися йому на шию? Вона вже йшла, заточуючись, і з кожним кроком, що наближав їх до ріки, вона відчувала, як життя тікає з її тіла. Так, він квапився простісінько туди: площа Французького Театру, Карусель, нарешті міст Святих Отців. Він крокував ще мить і сперся на поручень над водою. Їй здалося, що він кидається вниз, і в її стиснених грудях застряг гучний крик.

Але ні, він стояв нерухомо. Тож його пригнав сюди тільки острів Сіте, що навпроти – це серце Парижа, одержимість яким він носив повсюди і який поставав перед його завмерлими очима крізь мури, який за кілька миль волав до нього постійним покликом, чутним лише йому? Вона ще не наважувалася сподіватися, зупинилася позаду і стерегла його. Голова їй паморочилася від тривоги, вона і досі бачила, як він робить жахливий стрибок, і насилу стримувалася, щоб не підійти до нього, боялася, що прискорить катастрофу, якщо викаже себе. Господи Боже мій! Бути тут, зі своєю спаплюженою пристрастю, зі своїм скривавленим материнством, бути тут, бачити усе і навіть не мати можливості наважитися бодай на порух, щоб стримати його!

А він стояв, вивищувався, не ворухився і все дивився у ніч.

Це була зимова ніч з тьмяним небом, чорна, ніби сажа, дуже холодна від штормового вітру, що налітав із заходу. Освітлений Париж спав, живими залишилися тільки газові ліхтарі – блискучі круглі плями, які

зменшувалися, доки не перетворювалися удалині на нерухомий зоряний пил. Спершу розгорталися набережні з подвійним рядом осяйних намистин, чії спалахи тьмяно освітлювали фасади на першому плані – ліворуч будинки набережної Лувра, праворуч два крила Інституту мистецтв, нечітке громаддя монументів та споруд, які невдовзі губилися у ще густішій тіні, прорізаний далекими блискавками. Поміж цими вервечками, що тікали, доки сягає око, мости відкидали смуги світла, які дедалі тоншали, буцімто разки позліток, зібрані в жмуток і ніби підвішені в повітрі. А там, на Сені, розквітала нічною пишністю жива вода міста: кожен ліхтар віддзеркалював свій пломінчик, немовби із осердя розростався хвіст комети. Ближчі зливалися в одне, запалювали течію широкими рівномірними та симетричними віялами жару. Найвіддаленіші, під мостами, були усього лиш нерухомими дотиками вогню. Але ці великі полум'яні хвости були живими, ворушилися в міру того, як розстиляли чорноту і золото безперервним тремтінням лусочок, у якому відчувалася невпинна течія води. Уся Сена була освітлена ними, як святковий палац. Там, вглибині, відбувалася загадкова феєрія, і за червонястими шибками ріки вальсували бенкетувальники. Вгорі, над цією пожежею, над усіяними вогняними цяточками набережними, у беззоряному небі висіла червона хмара – гаряче світляне випаровування, яке щоночі утворює над приспаним містом заграву вулкана.

Вітер посилювався. Крістін дрижала, очі її наповнилися слізьми, їй здавалося, що міст під ногами обертається, буцімто тягне її за собою в прірву, до якої провалюється увесь обрій. А Клод не поворухнувся? Не стрибає через перила? Ні, усе знову знерухомилося, вона бачила його на тому ж місці, завмерлого у впертості, з очима на мисі острова Сіте, якого він не бачив.

Він прийшов на цей поклик і не бачив його в глибинах пільми. Він розрізняв тільки мости: витончені каркаси з балок вирізнялися чорним на

іскристій воді. А далі усе тонуло, острів западав у небуття, він не зміг би навіть віднайти його розташування, якби припізнілі фіакри час від часу не котилися Новим мостом наче миттеві блискітки, що зрідка пробігають під згаслим попелом. Червоний ліхтар на самому споді греблі коло Монетного двору кидав на воду цівочку крові. Щось велетенське і похмуре, якась заблукала річ, безперечно, баржа, що зірвалася з припони, повільно спускалася посеред відблисків, вигулькувала на мить, і знову її поглинала тінь. Куди ж провалився переможний острів? Невже в глибини цього вогняного потоку? Він і далі дивився, помалу заповонений величним жебонінням нічної ріки. Він схилявся над цим широчезним рівчаком, що дихав холодом провалля, де витанцьовувала містерія вогнів. Його вабив голосний і сумний шелест течії, він слухав його поклик і відчував смертельний відчай.

Цього разу Крістін зрозуміла за тим, як підстрибнуло її серце, що у нього промайнула жахлива думка. Вона простягла тремтливі руки, які шмагав вітер. Але Клод усе стояв прямо і боровся з пестощами смерті. Він не рухався ще протягом години, вже не усвідомлював часу і все дивився туди, на Сіте, немовби завдяки якійсь казковій силі його очі почали випромінювати світло і викликали острів із темряви.

Кінець кінцем, Клод, заточуючись, пішов з мосту, і Крістін мусила бігти, щоб перегнати його і повернутися першою на вулицю Турлак.

XII

Тієї ночі, під тим же гірким листопадним вітром, що свистів крізь їхню кімнату і крізь простору майстерню, вони вклялися спати близько третьої. Засапана від бігу Крістін квапливо заслизнула під ковдру, аби приховати, що вона його переслідувала. А пригнічений Клод без єдиного слова скидав

одіж одну за одною. Їхня постіль вже протягом багатьох місяців була крижаною. Вони простягалися на ній бік-у-бік немов чужі після того, як поволі увірвалися зв'язки їхньої плоті: це було добровільне утримання, теорія про цнотливість, до якої він мав дійти, щоб віддати картині усю чоловічу силу, і на яку вона погодилася з гордим німим болем, незважаючи на муки своєї пристрасті. Ще ніколи доти, до цієї ночі, вона не відчувала поміж ними такої перепони, такого холоду, буцімто вже нічого не змогло б їх розігріти і повернути в обійми одне одного.

Приблизно чверть години вона змагалася зі сном, що хотів здолати її. Вона була дуже стомлена, її тіло обважило і заніміло, та вона не здавалася і пильнувала, щоб не заснути. Щоночі вона, аби й собі спати спокійно, чекала, доки він засне раніше за неї. Але він не загасив свічку і лежав з розплющеними очима, не відводячи їх від полум'я, що сліпило його. Про що він міркує? Невже він залишився там, у чорній темряві, посеред вологого подиху набережних, навпроти Парижа, усіяного зірками, наче зимове небо? Яка внутрішня суперечка триває у ньому? Яке рішення перекривлює йому лице? Але вона піддалася непереможному сну і впала до провалля глибокої втоми.

За годину вона прокинулася, раптово здригнувшись через відчуття порожнечі та хворобливого неспокою. Вона одразу ж намацала поруч із собою вже вихололе місце: його тут більше не було, вона це чітко усвідомила уві сні. Ще як слід не прокинувшись, вона сполошилася, її важка голова гула, і враз крізь прочинені двері кімнати вона побачила промінчик світла, що падав з майстерні. Вона заспокоїлася і подумала, що він пішов туди по якусь книжку, бо йому не спалося. Але він не повертався, тож вона зрештою тихесенько звелася і вирішила подивитися. І те, що вона побачила, збурило її, прицвяхувало босі ноги до кахляної

підлоги. Вона була настільки здивована, що спершу не наважувалася показатися.

Клод, незважаючи на пекучий холод, у самій сорочці та наспіх вдягнених штанах і пантофлях, стояв на високій драбині перед картиною. Палітра лежала біля його ніг, в одній руці він тримав свічку, а іншою малював. У нього були розширені очі сновиди, але жести були точними й різкими. Він щомиті схилявся, щоб набрати фарби, зводився, відкидав на стіну велику фантастичну тінь зі зламаними рухами автомата. І жодного подиху, більше нічого у велетенській темній кімнаті, окрім жажкої тиші.

Крістін, тремтячи, здогадувалася. Це була одержимість, година, проведена на мосту Святих Отців, яка не давала йому заснути, яка привела його до його картини, бо, незважаючи на нічну годину, його жерла потреба знову бачити її. Безсумнівно, він виліз на драбину тільки для того, щоб зблизька наповнити нею свої очі. А тоді, катований якимось фальшивим тоном, недужий від цього каліцтва аж настільки, що не зміг чекати до світанку, він схопив пензля, спершу бажаючи просто підрихтувати, а тоді помалу захопився від виправлення до виправлення і дійшов до того, що почав малювати, немов у галюцинації, зі свічкою в руці, у цьому блідому світлі, яке лякалося його різких рухів. До нього повернувся безсилий шал творіння, він виснажував себе поза часом, поза цілим світом, він хотів вдихнути життя у свій твір, і негайно.

Ах, який жаль! Якими сповненими сльозами очима Крістін дивилася на нього! На мить вона мала думку полишити його за цією божевільною працею, достоту як схибленому дають потішити себе своїм безумством. Ця картина – ніколи він її не завершить, тепер це очевидно. Чим настирливіше він затаювався над нею, тим більше посилювалася неузгодженість, нагромаджувалися важкі тони, грубшав і тікав задум малюнка. Навіть фон, зокрема група вантажників, колись така міцна, тепер псувалася. А він усе

бився лобом, вперся на тому, що має усе закінчити, перш ніж перемалювати центральну фігуру – Голу Жінку – яка стала страхом і жаданням годин його праці, запаморочливою плоттю, яка доконає його того дня, коли він знову намагатиметься оживити її. Вже багато місяців він не торкався її пензлем, і саме це заспокоювало Крістін, робило її терпимою і жалісливою посеред ревнивої образи: доки він не повертатиметься до цієї жаданої і небезпечної коханки, доти вона вважатиме себе менш зрадженою.

Її ноги скрижаніли на кахлях, і вона вже зібралася повертатись до ліжка, аж тут враз стрепенулася і завмерла. Спершу вона не зрозуміла, але тепер нарешті побачила: намочивши пензля у фарбі, він з порухом божевільної ніжності заокруглював великими мазками повні обриси тіла. На його вустах завмерла усмішка, він не відчував, як розпечений віск зі свічки тече його пальцями, і тільки в суцільній тиші проти стіни пристрасно рухалася туди-сюди його рука. Це була велетенська чорна мішанина, міцно переплетені тіла під час бруталного злягання. Він працював над Голою Жінкою.

Тоді Крістін відчинила двері і підійшла. Її підштовхували непереможний супротив та гнів дружини, якій у власному домі дали ляпаса, зрадили її, доки вона спала в сусідній кімнаті. Так, він дійсно був з іншою, він малював живіт і стегна як знавіснілий провидця, котрий мучиться у пошуках правди і впадає в екстаз перед нереальним. Ці стегна золотилися, немов колони святилища, цей живіт перетворювався на світило, вибухав, прекрасний і неземний, чистою червінню та жовтизною. Ця дивна нагота, подібна до усіяної блискучими коштовними каменями дароносиці, створеної для незнаного релігійного поклоніння, остаточно розлютила Крістін. Вона забагато настраждалася і більше не бажає заплющувати очі на цю зраду.

Однак, спершу вона виказала тільки відчай та бланання. Вона була усього лиш матір'ю, котра картає свого великого божевільного митця.

- Клоде, що ти тут робиш?.. Клоде, хіба ж можна мати такі думки? Благаю, повертайся спати, не сиди на цій драбині, ти застудишся.

Він не відповідав, схилився ще нижче, аби вмочити пензля, і запалив бганочки біля паховини, які намітив двома яскравими мазками кіноварі.

- Клоде, послухай мене, повертайся зі мною, благаю тебе... Ти ж знаєш, я кохаю тебе, ти ж бачиш, як я непокоюся через тебе... Повертайся! О! повертайся, якщо не хочеш, аби і я також померла від того, що так мерзну, чекаючи тебе.

Він набурмосився і навіть не поглянув на неї, лишень кинув стисненим голосом, оздоблюючи карміном пупок:

- Га?! Та дай мені чистий спокій! Я працюю!

На мить Крістін замовкла. Вона розпросталася, її очі запалали похмурым вогнем, всередині її лагідної чарівної істоти визрівав справжній бунт. А тоді вона вибухнула рокотом доведеної до краю рабині:

- Он як?! Ні, я не дам тобі чистого спокою!.. Досить вже того, я вискажу тобі усе, що мене душить, що мене вбиває, відколи я познайомилася з тобою... О! Це малярство! Так, твоє малярство! Твоя ляпанина! Це вона вбивця, це вона отруїла мені життя! Я відчула це першого ж дня. Я злякалася її, мов чудовиська, я вважала її огидною, бридкою. Але усі ми боягузи, і я занадто любила тебе, щоб не полюбити і її, я зрештою підкорилася їй, цій злочинниці... Але згодом скільки я настраждалася, як вона мене катувала! Я не пригадую, щоб за десять років прожила бодай єдиний день без сліз... Ні, облиш мене, дай мені вилити душу, я мушу говорити, бо знайшла для цього сили... Десять років упослідження,

щоденного знищення. Я стала нічим для тебе, я відчувала, як ти відкидаєш мене усе далі й далі, я перетворилася на служницю. А інша, та злодійка, я бачила, як вона влаштовується між мною і тобою, забирає тебе, тріумфує, принижує мене... Спробуй лишень сказати, що вона не завоювала тебе, спочатку руки й ноги, тоді мозок, серце, плоть – усе! Вона тримає тебе, ніби гріх, вона поїдає тебе. Зрештою, це вона твоя дружина, чи не так? Це вже не я, це вона спить з тобою... Ах, проклята! Ах, курва!

Тепер Клод слухав її, здивований цим нестримним криком страждання. Він ще остаточно не пробудився зі свого роздратованого марення творця, ще не розумів достоту, чому вона так з ним говорить. Бачачи це приголомшення, здригання чоловіка, якого застали і потривожили під час розпусти, вона розходилася ще дужче, вилізла на драбину, вирвала у нього з руки свічку і сама почала водити нею уздовж картини.

- Та поглянь лишень! Та подивись, що ти наробив! Це огидно, це жалюгідно, це гротескно, ти маєш це нарешті помітити! Га?! Яке воно гидке, яке воно дурне!.. Ти ж чудово бачиш, що програв, то чому так уперся? В тому немає здорового глузду, і це мене обурює... Хоч ти й не станеш великим художником, але нам залишається усе життя. Ах! Життя! Життя!

Вона поставила свічку на підніжку драбини, він спустився, перетинаючись, а вона стрибнула слідом за ним, і вони опинилися в обіймах одне одного. Він упав на найнижчу сходинку, вона присіла навпочіпки і з силою стискала його безсило звислі руки.

- Поглянь, є життя... Прожени свій кошмар, і жиймо, жиймо разом... Хіба ж це не безглуздо, бути лише удвох, вже зістарітися і так катуватися, не вміти створити собі щастя? Земля забере нас занадто швидко, так! Тож спробуймо трохи зігрітися, жити, кохатися. Пригадуєш, у Бенкурі?!..

Послухай, ось моя мрія. Я хотіла б забрати тебе вже завтра. Ми поїдемо далеко від цього проклятого Парижа, ми знайдемо десь спокійний закуток, і ти побачиш, яке солодке життя я тобі влаштую, як це буде добре – забути все в обіймах одне одного... Вранці ми спатимемо у власному великому ліжку, потім гулятимемо просто так під сонечком, обід пахнутиме так смачно, після обіду – лінощі, вечір ми проведемо коло лампи. Більше жодних мук через химерії, тільки радість від життя!.. Отже, тобі не досить того, що я тебе кохаю, що я тебе обожнюю, що я погоджуюся бути служницею, існувати виключно задля твого задоволення... Чуєш? Я кохаю тебе, я кохаю тебе, і більш нічого немає, цього досить, я тебе кохаю!

Він визволив свої руки і сказав похмурим голосом, заперечно махнувши рукою:

- Ні, цього аж ніяк не досить... Я не хочу їхати звідси з тобою. Я не хочу бути щасливим, я хочу малювати.

- А я можу померти, так? І ти також від цього помреш, і ми, зрештою, віддамо удвох нашу кров і наші сльози!.. Є тільки мистецтво, воно Всемогутнє, злий Бог, який б'є нас громом, а ти його вшановуєш. Він може нас знищити, бо він – наш пан, а ти ще й подякуєш.

- Так, я йому належу, і нехай він робить зі мною те, що забажає... Я помру, якщо більше не малюватиму, я волію малювати і померти... Моя воля тут ні до чого. Це так, і більше нічого не існує, нехай хоч увесь світ завалиться!

Вона звелася, знову підштовхувана гнівом. Її голос став жорстким і піднесеним:

- Але ж я, я жива! А вони мертві, ті жінки, яких ти кохаєш... О! Не заперечуй, я ж добре знаю, що вони твої коханки, усі ці намальовані жінки.

Я це помітила ще до того, як стала твоєю. Треба тільки побачити, як ти рукою пестиш їхню наготу, якими очима ти потім споглядаєш на них протягом годин. Га? Наскільки ж воно нездорове і дурне – подібне бажання у хлопця. Палати задля картинок, стискати у своїх обіймах порожню ілюзію! І ти це усвідомлював, ти крився з цим, ніби з річчю, в якій не можна зізнаватися... Потім ти на мить, здавалося, покохав мене. Якраз тоді ти нарозповідав мені цих дурниць, твоє коханнячко з твоїми жінчками, як ти сам казав жартома. Пригадуєш? Ти відчував жалість до цих тіней, коли тримав мене у обіймах... Але так тривало недовго, ти повернувся до них. О! Як швидко! Як божевільний повертається до свого божевілля. А я існувала, але мене більше не було, це були вони, видіння, які ставали єдиною реальністю твого існування... Чого я тоді тільки не натерпілася, але ти про це ніколи не дізнався, бо ми усі тебе не обходимо. Я жила поруч з тобою, а ти мене не розумів. Так, я ревнувала до них. Коли я позувала тут, зовсім гола, то лише одна думка надавала мені мужності: я хотіла боротися, я сподівалася повернути тебе. Але нічого, навіть поцілунку в плече, перш ніж ти відпускав мене вдягатися! Господи! Яку ж ганьбу я частенько відчувала! Скільки скорботи я мусила проковтнути, бо відчувала себе зневаженою і зрадженою!.. Від тієї миті твоя зневага тільки посилювалася, і бачиш, до чого ми дійшли: ми лежимо поруч усю ніч і не торкаємося одне одного бодай пальцем. Вже вісім місяців і сім днів, я порохувала! Вже вісім місяців і сім днів як ми нічого не мали.

Вона продовжувала зухвало, говорила вільними словами, вона, така цнотливо чуттева, така пристрасна в коханні, коли вуста їй надималися від крику, а тоді враз така делікатна, така німа щодо цих речей, про які не бажала говорити і відвертала голову зі зніченою усмішкою. Але жадання розпалювало її, це утримання було знуцанням над нею. Її ревність не помилялася, знову обвинувачувала картину, бо ту чоловічу силу, в якій він

їй відмовляв, він зберігав і віддавав улюбленій суперниці. Вона добре знала, чому він її так занедбав. Спершу частенько, якщо він наступного ранку мав тяжку роботу, а вона, вкладаючися спати, притискала до нього, він їй казав, що ні – це його занадто стомить. Потім він стверджував, що після її обіймів мусить відходити три дні, бо мозок його порушується, і він не спроможен зробити нічого вдалого. Так помалу між ними поглиблювався розрив: тиждень, доки не буде скінчено картину, потім місяць, щоб не перешкоджати початкам наступної, тоді ще віддаленіші дні, занедбані нагоди, повільна втрата звички і остаточне забуття. Загалом, вона віднаходила теорію, яку сотні разів повторювали в її присутності: геній має бути цнотливим, треба спати тільки зі своїм твором.

- Ти мене відштовхуєш, - завзято завершувала вона. – Ти відсуваєшся від мене вночі, буцімто гидуєш мною, ти йдеш куди-інде, але для того, щоб любити що? Ніщо, видимість, трошечки пилу, фарбу на полотні!.. Але ще одного разу поглянь лишень на неї, на твою жінку, вгорі! Поглянь, яке страховисько ти тільки-но зробив з неї у своєму божевіллі! Хіба ж ми так збудовані? Хіба ж у нас золоті стегна і квіточки під животом?.. Прокинься, розплющ очі, повернись до життя.

Клод скорився панівному жесту, яким вона вказувала на картину, звівся і поглянув. Свіча залишилася вгорі, на підніжці драбини, і освітлювала, немов ікону в церкві, єдину Жінку, а решта кімнати і далі тонула у пільмі. Нарешті він прокинувся зі свого марення, і Жінка, коли він дивився на неї ось так, знизу, на відстані кількох кроків, сповнила його оніміння. Хто ж намалював цього кумира неznаної релігії? Хто зробив її з металу, з мармуру і коштовних каменів, виплекав містичну троянду статі між дорогоцінними колонами її стегон, під священним склепінням живота? Невже це він, не відаючи того, став будівничим цього символу ненаситного жадання, цього надлюдського образу плоті, який під його

пальцями перетворився на золото та діаманти у марних зусиллях зробити з них життя? Ошелешений, він боявся свого твору, тремтів від цього раптового стрибка у потойбіччя і чітко усвідомлював, що навіть реальність стала для нього неможливою наприкінці тривалої боротьби за те, щоб перемогти її і переробити своїми людськими руками на ще реальнішу.

- Бачиш?! Бачиш?! – переможно повторювала Крістін.

А він дуже тихо пробелькотів:

- О! Що я наробив?.. То вже неможливо творити? То наші руки не мають потуги творити живих істот?

Вона відчувала, як він слабне, і схопила у свої обійми.

- Але навіщо ці дурниці, навіщо тобі ще щось, якщо я тебе кохаю?.. Ти узяв мене за вірець, ти хотів копії з мого тіла. Навіщо, скажи? Хіба ці копії варті мене? Вони жахливі, вони задерев'янілі й холодні, ніби трупи... А я тебе кохаю і я хочу тебе мати. Треба усе тобі сказати: ти не розумієш, що коли я тиняюся довкола тебе, то пропоную позувати тобі, тому я тут, торкаюся тебе, у твоєму подиху. Тому що я кохаю тебе, чуєш? Тому що я жива! І я тебе хочу...

Вона запаморочено обплітала його своїм тілом, голими руками і голими ногами. З-під її наполовину стягнутої сорочки вислизнули груди, вона притискала їх до нього, хотіла увійти ними в нього у цій останній битві її пристрасті. Вона була сама пристрасть, нарешті розгнuzдана, у безладі й полум'ї, без колишньої цнотливої стриманості, захоплена настільки, що була здатна усе сказати, усе зробити, аби перемогти. Її лице набрякло, лагідні очі та чистий лоб зникли під сплутаними пасмами волосся. Наперед виступали тільки важкі щелепи, вольове підборіддя і червоні уста.

- О, ні! Облиш! – пробурмотів Клод. – О! Я занадто нещасний!

А вона продовжувала запальним голосом:

- Може, ти думаєш, що я постаріла? Так, ти казав, що я зіпсувалася, і я сама в це повірила, я розглядала себе, доки позувала, аби відшукати зморшки... Але ж це неправда! Я чудово відчуваю, що не зістарілася, що я досі молода, досі сильна...

Він ще відбивався, і вона додала:

- Та поглянь!

Вона відступила на три кроки, різким жестом скинула сорочку і залишилася зовсім гола, нерухома, в тій позі, яку зберігала протягом нестерпно довгих сеансів. Коротким кивком підборіддя вона вказала на фігуру з картини.

- Ну ж бо, ти можеш порівняти, я молодша за неї... Даремно ти запихував її коштовності під шкіру, вона зів'яла, мов сухий листок... А мені досі вісімнадцять років, бо я тебе кохаю.

Дійсно, в блідому світлі вона сяяла молодістю. У цьому нестримному пориві кохання її ноги потоншали, стали чарівними й вишуканими, сідниці розширили шовкові округлості, тверді груди здійнялися, набубнявіли кров'ю її жадання.

Вона знову схопила його, притисла до себе, тепер сорочка їй не заважала. Вона ковзала руками, обмацувала його повсюди – на боках, на плечах – буцімто шукала його серце у цих сліпих пестошах, у цьому заволодінні, в якому, здавалося, прагла зробити його своїм. І водночас вона міцно цілувала його повсюди ненаситними вустами – шкіру, бороду, рукава – куди влучила. Її голос танув, вона говорила вже тільки уривчастим подихом, перемішаним з зітханнями:

- О! повернися! О! кохаймося... То у тебе немає крові, якщо тобі вистачає тіней? Повертайся, і побачиш, як то добре жити... Чуєш?! Жити в обіймах одне одного, залишатися цілу ніч ось так, притискаючись, з'єднуючись, а назавтра розпочати усе спочатку, знову і знову...

Він тремтів і потроху повертав їй обійми, все ще у страху, якого йому завдала інша – його ідол. А вона ставала дедалі спокусливішою, вона розм'якшувала і завойовувала його.

- Послухай, я знаю, що у тебе є жахлива думка. Так, я ніколи не наважувалася з тобою про те говорити, бо не слід накликати лихо. Але я більше не сплю вночі, ти мене лякаєш... Сьогодні я пішла за тобою туди, на міст, який ненавиджу, і я тремтіла. О! Я думала, усьому кінець, і я тебе більше не матиму... Господи! Що зі мною сталося б? Ти мені потрібен, сподіваюсь, ти не вб'єш мене!.. Кохаймося, кохаймося...

І він віддався, розчулений цією безмежною пристрасстю. Це був невимовний смуток, запаморочення цілого світу, в яке провалилося його єство. Він безтямно стискав її, також ридав і белькотів:

- Правда, у мене була жахлива думка... Я б це зробив, але встояв, бо подумав про цю незавершену картину... Але чи можу я жити далі, якщо робота більше мене не хоче? Як жити після цього? Після того, що є тут, того, що я тільки-но зіпсував?
- Я кохатиму тебе, і ти житимеш.
- Ах! Ніколи ти не любитимеш мене достатньо... Я себе добре знаю. Потрібна радість, якої не існує, щось, що змусить мене усе забути... Ти вже була безсилою. Ти нічого не можеш.
- Можу! Можу! Ось побачиш!.. Поглянь! Я візьму тебе ось так. Я цілуватиму твої очі, твої губи, усе твоє тіло. Я зіграю тебе на своїх

грудях, я переплету мої ноги з твоїми, я обв'язу твої руки своїми, я буду твоїм подихом, твоєю кров'ю, твоєю плоттю...

Цього разу він був переможений, він палав разом з нею, ховався у неї, занурював голову між її грудьми, вкривав її усю поцілунками.

- Гарзд! Врятуй мене! Так! Візьми мене, якщо не хочеш, аби я себе вбив... Вигадай щастя, покажи мені таке, що стримає мене... Приспи мене, оглуши мене, щоб я став твоєю річчю, сумирним рабом, зовсім крихітним, щоб сховатися коло твоїх ніг, у твоїх капцях... Ах! Спуститися туди, жити тільки твоїм запахом, коритися тобі, мов пес, їсти, мати тебе і спати! Якби ж то я міг! Якби ж то я міг!

Вона вигукнула переможно:

- Нарешті! Ти мій! Є тільки я, інша вже померла!

І вона вирвала його зі зненавидженого твору, вона віднесла його до своєї власної кімнати, до свого ліжка і тріумфально гарчала. На драбині догоряла свічка, на мить блимнула за ними і оплила. Годинник-зозулька пробив п'яту, на туманному листопадовому небі ще не зблиснуло жодного промінчика світла. Усе провалилося в холодну пітьму.

Крістін і Клод навпомацки покотилися на ліжку. Це був шал, ніколи ще вони не знали такої безтямності, навіть у перші дні їхнього зв'язку. Усе минуле здійнялося їм до серця, але з гострим оновленням, яке сповнило їх п'янким маренням. Темрява палала довкола них, потужними і невпинними рівномірними ударами вогняних крил вони злітали дуже високо, поза цей світ, дедалі вище. Він сам кричав, далекий від усієї мізерії, забувався, відроджувався для життя у щасті. А вона царювала, зі сміхом чуттєвих гордоців провокувала його, змушувала блюзнірствувати. «Скажи, що живопис дурний. – Живопис дурний. – Скажи, що більше не

працюватимеш, що тобі на те наплювати, що попалиш свої картини, аби зробити мені приємно. – Я попалю свої картини, я більше не працюватиму. – І скажи, що є тільки я, що триматимеш мене так, як зараз, що це єдине щастя, що ти плюєш на іншу, на ту курву, яку намалював. Плюнь! Плюнь, щоб я почула! – Ось! Я плюю, є тільки ти.» Вона стискала його так, що замало не душила, це вона брала його. І вони знову рушали у запаморочливі мандри верхи поміж зірок. Їхнє вознесіння повторювалося, тричі їм здавалося, що вони злітають від землі до країв небес. Яке безмежне щастя! Чому він доти не додумався лікувати себе цим очевидним щастям? І вона віддавала себе знову, і він жив щасливий, врятований, бо відтепер він мав це сп'яніння. Чи не так?

Починало світати, коли радісна Крістін, подолана сном, заснула в обіймах Клода. Вона обплела його своїм стегном, перекинула ногу через його ногу, буцімто хотіла переконатися, що він уже не втече від неї. Її голова скотилася на чоловікові груди, що правили їй за теплу подушку, і вона дихала тихесенько, з усмішкою на вустах. Він заплющив очі, але знову, незважаючи на тяжку втому, розплющив їх і дивився в сутінки. Сон тікав від нього, приховані паростки переплутаних думок вигулькували посеред приголомшення в міру того, як він вистигав і звільнявся від знеможеного сп'яніння, від якого ослабли усі його м'язи. Коли з'явився брудно-жовтий світанок – пляма рідкої багнюки на віконних шибках – він здригнувся, і йому здалося, що він почув, як гучний голос кличе його з глибин майстерні. Усі його думки повернулися, переповнювали його, катували, краяли йому обличчя, зціплювали щелепи в людській огиді, дві гіркі зморшки перетворили його обличчя на спаплюжене старече лице. Тепер це жіноче стегно, що простяглося на ньому, ставало важким, ніби свинець. Він страждав від цього, як від тортур, немовби йому млиновим жорном трощили коліна за неспокутувані гріхи. Голова, що вклалася йому на

ребрах, також душила його, зупиняла велетенською вагою удари серця. Але він довго не хотів тривожити її, незважаючи на відчай, що поволі заповнював усе його тіло, на своєрідну огидну і нестримну ненависть, що збурювали його до спротиву. Найдужче ж дратував його запах розплетених кіс – цей сильний запах волосся. Враз гучний владний голос вдруге покликав його з глибин майстерні. Спершу Клод дав скотитися голові Крістін, яка і досі усміхалася. Потім він мусив рухатися з крайньою обережністю, щоб визволити свої ноги від пут її стегна, яке він відсував помалу природним рухом, так ніби воно саме ослабло. Нарешті він розірвав кайдани і був вільний. Третій поклик змусив його поквипитися, і він вийшов до сусідньої кімнати, промовляючи:

- Так-так, я йду!

Брудне і сумне світло ніяк не хотіло посилюватися. Це був один з похмурих зимових світанків. За годину Крістін прокинулася від потужного крижаного повію. Вона нічого не розуміла. Чому вона опинилася одна? А тоді пригадала: вона заснула щокую до його серця, переплівши своє тіло з його тілом. То як він міг піти? Де він може бути? Враз, незважаючи на обважіння, вона з усіх сил зіскочила з ліжка і побігла до майстерні. Господи! Невже він повернувся до іншої? Невже інша знову забрала його, тоді як вона гадала, що завоювала його назавжди?

З першого погляду вона нічого не побачила у каламутному холодному світлі, майстерня виглядала порожньою. Вона вже було заспокоїлася, не побачивши нікого, аж тут звела очі до полотна, і з її розверзтих грудей вирвався жахливий крик:

- Клоде! О! Клоде!

Клод завісився на драбині навпроти свого невдалого твору. Він попросту взяв одну з мотузок, які тримали раму біля стіни, видряпався на підніжку,

прив'язав її до дубової поперечини, яку прибив одного дня, щоб зміцнити поздовжні штаби, і звідти стрибнув у порожнечу. В одній сорочці, босоніж, страшний, з чорним язиком та кривавими очима, що вивалилися з орбіт, він висів там, жахливо вивищувався у задерев'янілій нерухомості, лицем до картини, зовсім поруч із Жінкою, у якої на статі квітла містична троянда. Здавалося, він хотів вдихнути в неї душу зі своїм останнім харчанням і досі дивився на неї завмерлими зіницями.

- О! Клоде! О! Клоде!.. Вона тебе забрала. Вона тебе вбила, вбила, вбила, ця курва!

Її ноги підломилися, вона розвернулася і повалилася на підлогу. Надмір страждань висмоктав усю кров з її серця, вона лежала непритомна долі, ніби мертва, подібна до білої шматини, мізерна і доbita, розчавлена хижою владою мистецтва. А над нею Жінка променилася символічним сяйвом ідола переможного живопису – єдина безсмертна й міцна, навіть у божевіллі.

Вже у понеділок, після формальностей та затримок, спричинених самогубством, коли Сандоз уранці, коло дев'ятої, прийшов на похорон, то застав на тротуарі вулиці Турлак лише пару десятків осіб. Незважаючи на скорботу, він пробігав три дні, змушений займатися усім. Спершу він мусив влаштувати перевезення до лікарні Крістін, яку знайшли присмерті. Потім він переходив від мерії до поховальної контори і, поступаючись звичаю, всюди платив, сповнений байдужості, тож священники кінець кінцем погодилися узятий цей труп з чорною смугою на шиї. Поміж людей, котрі чекали, він помітив лише сусідів, до них додалися кілька цікавих. А з вікон визирали голови і перешіптувалися, збуджені трагедією. Безсумнівно, друзі прийдуть згодом. Він не зміг написати родині, бо не знав адрес. Він негайно стушувався, коли побачив, що прийшли двоє родичів, яких, очевидно, три сухі рядки в газетах витягли із забуття, в

якому їх залишав сам Клод: одна літня кузина з підозрілим виглядом тандитниці і дуже багатий віддалений кузен з орденом – власник одного з найбільших магазинів Парижа, справжній красень-принц, сповнений елегантності та бажання довести освічений смак до мистецтва. Кузина негайно зайшла, оглянула майстерню, винюшила голі злигодні і спустилася, стиснувши губи, роздратована цією непотрібною повинністю. Віддалений кузен, навпаки, рівно крокував за катафалком і вів жалобну ходу з чарівною коректністю та гордістю.

Коли кортеж уже рушав, прибіг Бонгран, потиснув Сандозові руку і надалі залишався поруч із ним. Він спохмурнів і буркотів, кидаючи погляд на півтора-два десятки осіб, які йшли разом з ними:

- Ах, бідолашний хлопець!.. То ми лише удвох?

Дюбюш був у Каннах разом з дітьми. Жорі та Фажероль утрималися, бо один боявся смерті, а інший був надто заклопотаний. Лише Маудо наздогнав кортеж на узвишші вулиці Лепік і пояснив, що Ганьєр мав спізнитися на поїзд.

Катафалк поволі здіймався стрімким узвозом, який стрічкою обкручує бік пагорба Монмартр. Час від часу крізь поперечні вулиці, що котилися донизу, та крізь раптові просвіти вигулькував неохопний Париж, широкий і глибокий, наче море. Коли вийшли до церкви Святого Петра і до неї понесли труну, то на якусь мить вона вивищилася над величним містом. У сірому зимовому небі літали хмаринки пари, які розносив подих крижаного вітру. А місто немовби збільшувалося, невпинно розросталося у цьому тумані, запавнювало горизонт своїми загрозливими хвилями. Бідолашний небіжчик, який хотів підкорити його, але зламав собі карк, проминав перед ним, зацвяхований під дубовими дошками, повертався до землі, як один з потоків багнюки, що котяться вулицями.

На виході з церкви кузина зникла, Маудо також. Далекий родич повернувся на своє місце за труною. Наважилися йти далі ще семеро незнайомих осіб, і вони рушили до нового цвинтаря Сент-Уан, який у народі назвали лячним та похмурим іменем Каєнська каторга. Їх було десятеро.

- Безперечно, залишимося тільки ми удвох, - повторив Бонгран і далі крокував поруч із Сандозом.

Тепер кортеж, очолений жалобним повозом, на якому сиділи священник і хлопчик-хорист, спускався іншим схилом пагорба уздовж покручених крутих вулиць, подібних до гірських стежин. Коні, запряжені у катафалк, ковзалися на масній бруківці, чулося приглушене стукотіння колес. За ними тупцяв десяток людей, які стереглися калюж, настільки поглинені цим незручним спуском, що навіть не балакали. Але знизу вулиці Струмка, коли вони вискочили до брами Кліньянкур, де посеред широких просторів розгортаються коловий бульвар, окружна залізниця, фортифікаційні насип та рів, усі полегшено зітхнули, обмінялися кількома словами і відтоді почали розбігатися.

Сандоз та Бонгран поступово опинилися у хвості, буцімто бажали відокремитися від цих людей, котрих ніколи не бачили. В ту мить, коли катафалк проминав міську рогатку, художник, схилившись до письменника, перепитав:

- А його жіночка? Що з нею зробиться?

- Ах! Яка жалість! – відповів Сандоз. – Вчора я відвідав її у лікарні Ларібуазьєр. У неї мозкова лихоманка. Інтерн стверджує, що її врятують, але вона вийде старішою на десять років і цілком безсилою... Ви знаєте, вона дійшла до того, що забула, як писати. Зубожіння, упосліджена

панночка, котра скотилася до ницості служниці! Так, якщо ми про неї не потурбуємося, як про каліку, то вона скінчить життя посудомийкою.

- Звісно, жодного гроша?

- Жодного гроша. Я сподівався знайти етюди, які він робив з натури для своєї великої картини, ті чудові етюди, які він потім так зле використав. Але я марно нишпорив: він роздав усе, його обкрадали. Ні, нема чого продати, жодної пристойної картини, тільки це велетенське полотно, яке я сам знищив і спалив. О! І з якою радістю у серці! Запевняю Вас, я ніби мстився!

На хвильку вони замовкли. Широкий шлях на Сент-Уан простягався цілком прямий до безкінечності. Посеред голих полів дріботів маленький кортеж, жалюгідний і загублений на битому шляху, яким котилася річка грязюки. Його оточував подвійний живопліт, праворуч та ліворуч простягалися пустирища, а вдалині маячили тільки димарі заводу та кілька поодиноких встромлених казна-як білих будинків. Вони проминали ярмарок Кліньянкура: халабуди, намети цирків, обабіч дороги дерев'яні коники, що дрижали в зимовому занедбанні, порожні генделики, позеленілі гойдалки, чорний смутний ангар оперетки «Піккардійська ферма» з видертими дошками.

- Ах! Його давніші картини, - продовжував Бонгран, - те, що було на набережній Бурбонів, пригадуєте? Надзвичайні кавалки! Га? Пейзажі, привезені з Півдня, академічні малюнки, зроблені у Бутена, ноги дівчинки, жіночий живіт. О! Той живіт... Він повинен бути у татуса Мальгра, один з керівних етюдів, який жоден з наших молодих майстрів не здатен утнути... Так-так, той хлопець не був дурнем. Попросту великий художник!

- Подумати лишень, - мовив Сандоз, - що ті прискіпчиві зухи зі Школи мистецтв та з часописів звинувачували його в лінощах і невігластві,

повторювали один слідом за іншим, що він постійно відмовлявся вчитися свого ремесла!.. Ледачий! Господи! Та я бачив, як він непритомнів від втоми після десятигодинних сеансів. Він, котрий віддав ціле своє життя, вбив себе через божевілля праці!.. А ще невіглас! Яке глупство! Їм ніколи не зрозуміти: те, що ми приносимо, якщо маєш щастя принести бодай щось, викривлює те, що ми вивчаємо. Делакруа також не знав свого ремесла, бо не міг замкнути себе у прямій лінії. Ах! Йолопи! Малокровні зразкові учні, неспроможні виправити себе!

Кілька кроків він ступив мовчки, а тоді додав:

- Героїчний трудівник, пристрасний спостерігач, чий мозок напхано наукою, темперамент великого художника з надзвичайним даром... І він нічого не залишив.

- Абсолютно нічого, жодного полотна, - проголосив Бонгран. – Я знаю тільки його ескізи, підмальовки, замітки – увесь мистецький багаж, який не можна показувати публіці... Так, це дійсно смерть, цілковита смерть, яку покладуть у землю!

Але вони мусили прискорити крок, бо припізнилися через розмову. Катафалк, що котився перед ними, проминув шинки вперемішку з похоронними конторами і звернув праворуч, у кінець алеї, що вела до цвинтаря. Вони наздогнали його і разом з маленьким кортежем зайшли у ворота. Священник у комжі та хлопчик-хорист, озброєний кропильницею, злізли удвох із жалобного повоза і пішли попереду.

Це був велетенський плаский цвинтар, перетятий, мов шахівниця, широкими симетричними алеями. Ще зовсім новий, він простягнувся рівнесенькими шеретами на цьому пустирищі передмістя. Поодинокі надмогильні пам'ятники оточували центральні проходи, а усі поховання, що вже переповнювали береги, були врівень із землею – у зроблених

нашвидкоруч тимчасових прилаштуваннях на ділянках, виділених на п'ять років – єдина концесія, котра тут видавалася. Родини вагалися перед серйозними витратами, надгробні камені позавалювалися через відсутність фундаменту, дерева не мали часу вирости – тут відчувалася скороминуща найдешевша жалоба, котра надавала просторому полю бідності, холодної чистої оголеності та меланхолійності казарми чи шпиталю. Жодної місцинки для романтичної прогулянки, жодного зеленого закутка, де бринить загадковість, жодної величної могили, що промовляла б про пиху та вічність. Це був новий цвинтар – розлінований та пронумерований цвинтар демократичного капіталу, де мерці, здавалося, сплять всередині адміністративних шухляд. Щоранку потік виселяв одних і вселяв інших, усі проминали вервечкою, немов на ярмарку, під наглядом поліції, аби уникнути заторів.

- До біса! – пробурмотів Бонгран. – Тут не весело.
- Чому? – мовив Сандоз. – Це зручно, є чим дихати... Погляньте, які гарні кольори, навіть без сонця.

Дійсно, під сірим небом листопадового ранку, під дошкульним повівом північного вітру, низькі могили, обкладені гірляндами та вінками з намистин, набували дуже вишуканих, чарівно делікатних тонів. Були цілком білі і були цілком чорні – як підібралися намистини. Ці протилежності тихесенько виблискували посеред блідої зелені карликових дерев. За п'ятирічне комірне родини вкладалися в ритуал: це було нагромадження та буяння, які повністю оновилися під час нещодавніх поминальних днів. Ось тільки живі квіти, закутані у паперові комірці, вже зів'яли. Кілька вінків із жовтих безсмертників виблискували, ніби свіжо виточене золото. Але переважали намистини – потоки намистин ховали написи, вкривали камені та огорожі: намистини сердечками, фестонами, медальйонами, намистини обрамляли сховані під склом фігурки,

незабудки, стиснені долоні, атласні розетки, навіть фотографії жінок – жовті фотографії з передмість, убогі негарні та зворушливі лиця з незграбними усмішками.

Катафалк прокотився осьюою алеєю, і Сандоз, повернувшись до Клода після зауваження художника, продовжував говорити:

- Цей цвинтар він зрозумів би – така затята модерність... Безсумнівно, він страждав у своїй плоті, у нього було занадто сильне ушкодження від геніальності: три грами замало чи три грами забагато, як він казав, коли звинувачував своїх батьків у тому, що вони його так дивно влаштували. Але його недуга була не тільки у ньому – він був жертвою епохи... Так, наше покоління по самий живіт бовталось у романтизмі, ми досі ним просякнені, і скільки б ми не відмивалися, не приймали купелі з гвалтовного реалізму, але пляма затялася, жодне мило у світі не прибере цього запаху.

Бонгран усміхнувся:

- О, я! Я маю того вище голови. Моє мистецтво харчувалося ним, я і сам досі не розкався. І байдуже, якщо мій останній параліч походить дійсно звідти! Я не можу зректися релігії усього свого мистецького життя... Але Ваше зауваження дуже справедливе: ви, усі ви, є дітьми повстання. Ось і він зі своєю здоровою головою Жінкою посеред набережної – цей чудернацький символ...
- Ах, ця Жінка! – увірвав його Сандоз. – Це вона його задушила. Якби Ви знали, як він за неї тримався! Я так ніколи й не зміг вигнати її з нього... Хіба можна мати ясний зір, врівноважений міцний мозок, якщо під черепом проростають подібні фантазмагорії?.. Наше покоління, навіть після вашого, занадто обляпане ліризмом, аби залишити по собі здорові твори. Потрібне покоління, можливо, два

покоління, аби почати писати й малювати логічно, у високій та чистій правдивості істинного... Тільки істина та природа є можливою підвалиною, необхідною запорукою, поза якими починається божевілля. І не слід боятися посередності твору: темперамент залишиться, він завжди захоплюватиме творця. Хіба ж хтось думає заперечувати особистість, мимовільний порух пальцем, який змінює і робить наше власне бідолашне творіння?!

Він озирнувся і враз додав:

- Що це? Що це так палає?.. То вони засвітили тут святкові вогні?

Кортеж дійшов до перехрестя, де знаходився осуарій – спільний склеп, що помалу наповнювався вийнятими з могил рештками, і його камені, посеред круглої галявини, зникали під громадям вінків, які навмання клали побожні родичі, котрі вже не мали власних небіжчиків. Коли катафалк поволеньки покотився ліворуч, у поперечну алею номер 2, зачулося потріскування, густий дим здіймався дедалі вище над невеличкими платанами, що оточували тротуар. Вони наближалися помалу і помітили здалеку здоровенну купу чогось землистого, що запалювалася. Нарешті вони зрозуміли. Це було на краю просторого квадрата, який перекопали глибокими й широкими паралельними рівчаками, щоб вирвати з них гроби і віддати ґрунт іншим тілам, достоту як селянин переорює стерню, щоб знову її засіяти. Зяяли довгі порожні могили, пагорбки масної землі очищувалися під небом, а в тому кутку поля якраз палили гнілі дошки домовин – велетенське багаття з потрісканих, поламаних, поїдених землею дощок, які перетворилися на червонястий перегній. Вони відмовлялися горіти, мокрі від людського багна, вистрілювали глухими вибухами, і тільки куріли дедалі дужче, густий дим здіймався у зблякле небо, а листопадовий вітрище збивав його, дер на руді пацьорки, і вони розліталися понад низькими могилами більш як половини цвинтаря.

Сандоз і Бонгран дивилися мовчки. А коли проминули вогонь, письменник сказав:

- Ні, він не був людиною тієї формули, яку приніс. Я маю на увазі, що він не мав достатньо чіткого генія, аби міцно встановити її і запровадити у визначальному творі... Бачите, довкола нього, після нього скільки було розтрачено зусиль! Усі вони зостануться замальовками, поквапливими враженнями, і, здається, немає поміж ними жодного, який мав би потугу давно очікуваного майстра. Хіба ж не дратує це нове визначення світла, ця пристрасть до правдивого, доведена до наукового аналізу, ця еволюція, що розпочалася так самобутньо, але затримується, втрапляє до рук спритників і не дає жодного результату, тому що потрібна людина не народилася?.. Що ж! Та людина народиться, ніщо не втрачене марно, світло має прийти.
- Хто зна? Не завжди! – мовив Бонгран. – Життя також буває пустоцвітом... Знаєте, я Вас слухаю, але залишаюся у відчаї. Мене роздирає смуток, і як відчуваю, як усе тріщить... О, так! Повітря нашої епохи погане, цей кінець століття завалений руйнуванням, випатрошеними монументами, перекопаними сотні разів могилами, і усі вони дихають смородом смерті! Хіба можна почуватися здоровим у цьому всьому? Нерви уриваються, шириться великий невроз, мистецтво закаламучується: це штовханина, анархія, божевілля загнаної особистості... Ніколи ми ще так не сварилися і ніколи ще не бачили так погано як відтоді, коли уявили, що усе знаємо.

Сандоз зблід і дивився здалеку на гнаний вітром густий рудий дим.

- Це невідворотно, - розмірковував він у пів голоса. – Цей надмір діяльності і гордині у знаннях мусить відкинути нас до сумнівів. Це століття, яке вже пролило стільки світла, має завершитися під

загрозою нового потоку пітьми... Так, наша хворобливість походить звідти. Ми забагато наобіцяли, забагато сподівалися, ми чекали на завоювання і пояснення усього. І наша нетерплячість гарчить. Як?! Ми не просуваємося швидше? Наука ще не дала нам за сто років абсолютної певності, бездоганного щастя? То навіщо продовжувати, якщо ніколи усього не знатимеш і якщо наш хліб залишатиметься так само гірким? Це банкрутство нашого сторіччя, песимізм викручує нам нутрощі, містицизм затуманює мозок, бо що з того, що ми вигнали привидів яскравим променем аналітичного світла, адже надприродне стало на бій, дух легенд повстає і хоче нас вдруге завоювати посеред цієї зупинки, викликаної втомою та неспокоєм... Ах, звісно! Я нічого не стверджую, я сам роздираюся навпіл. Ось тільки мені здається, що цю найостаннішу конвульсію старого релігійного сум'яття слід було передбачити. Ми є не кінцем, а переходом, початком чогось іншого... Мене це заспокоює, мені добре від того, що я можу вірити у те, що ми прямуємо до розуму та міцності науки...

Голос його дрижав від глибокого хвилювання, і він додав:

- Якщо тільки божевілля не перекине нас сторчголов у чорне провалля і ми не підемо усі, задушені ідеалом, як наш старий приятель, котрий спить тут, між чотирма дошками.

Катафалк виїхав з бічної алеї номер 3, і художник, не кажучи жодного слова, вказав письменникові поглядом на квадрат поховань, уздовж якого простував кортеж.

Там був цвинтар дітей, тільки дитячі могилки, до безкінечності, розташовані у строгому порядку, рівномірно розділені вузькими стежинками, подібно до дитячого міста смерті. Там були манюсінькі

біленькі хрестики, манюсінькі біленькі огорожі, що майже зникали під буянням білих та блакитних віночків при самій землі. Це мирне поле таких ніжних тонів, немов синюваті відблиски на молоці, буцімто розквітло від цього дитинства, що лежало в землі. Хрести повідомляли про вік: два роки, шістнадцять місяців, п'ять місяців. Біднесенький хрестик без загорожі, що вивалився з могилки і косо стирчав на алеї, казав лишень: «Ежені, три доби». Ще не бути, а вже спати тут, окремо, як діти, котрим родина у святкові вечори влаштовує частування за маленьким столиком!

Катафалк нарешті зупинився посеред алеї. Сандоз помітив готову могилу на розі сусіднього квадрата, навпроти цвинтаря для малят, і розчулено прошепотів:

- Ах, мій старенький Клоде! У тебе велике дитяче серце, тобі буде добре поруч з ними.

Гробарі зняли домовину. Священник чекав, похмурий від колючого вітру. Копачі з лопатами були вже тут. Троє сусідів відстали дорогою, від десятка залишилося тільки семеро. Далекий родич, котрий, незважаючи на жахливу погоду, від самої церкви тримав свого капелюха в руці, підійшов ближче. Інші скинули капелюхи, мали розпочатися молитви, аж тут пронизливий посвист змусив усіх здійняти голови.

На цьому ще порожньому краю, в самому кінці бічної алеї номер 3, високим насипом прокотився потяг окружної залізниці, колії якої нависли над цвинтарем. Засаджений травою крутосхил здіймався вгору, на сірому небі виокремлювались геометричні чорні лінії з'єднаних тонесенькими дротами телеграфних стовпів, хатинка сторожа та сигнальний знак – єдина червона тремтлива плямка. Доки потяг котився з гуркотом грому, було чітко видно, ніби тіні на прозористому китайському екрані, отвори у вагонах і навіть людей, котрі сиділи у світлих дірах вікон. Тоді лінія знову

стала прямою, простою чорнильною рисою, що перетинала обрій, а вдалині безперервно кликали інші свистки – високо голосили від люті, хрипіли від страждання, задихалися з відчаю. А тоді похмуро задзвеніла сигнальна сурма.

- *Revertitur in terram suam unde erat...* – проказував священник, квапливо розгорнувши книгу.

Але його вже не чули, бо зі свистом наблизився великий локомотив і маневрував якраз до завершення ритуалу. У нього був оглушливий низький голос, гортанний, незмірно меланхолійний посвист і обриси важкого страховиська. Він їздив туди-сюди, засапувався і враз випустив пару з шаленим диханням бурі.

- *Requiescat in pace,* - казав священник.

- *Amen,* - відповів хлопчик-хорист.

Але усе поглинув оглушливий і пронизливий вибух, що тривав, немов безперервна потужна канонада.

Бонгран у відчаї озирнувся до локомотива, котрий раптово замовк, і усі полегшено зітхнули. На очі Сандозові набігли сльози. Він уже був розчулений від того, що мимоволі злетіло з його вуст, доки він йшов за тілом свого старого побратима, так ніби це була поміж ними одна з їхніх давнішніх п'янкх розмов. Тепер йому здавалося, що в землю от-от покладуть його молодість: це була частина його самого, найкраща частина з ілюзіями та ентузіазмом, яку копачі здійняли, щоб спустити вглиб діри. Але в цю жахливу мить ще один випадок посилив його скорботу. Напередодні пройшов такий сильний дощ, і ґрунт настільки розм'як, що стався раптовий обвал. Один з копачів мусив стрибнути до могили, аби вичистити її лопатою, повільними ритмічними кидками. Цьому не було

краю, воно тривало безкінечно на тлі нетерплячості священника та цікавості чотирьох сусідів, котрі дійшли до кінця, не відомо чому. А вгорі, на насипу, локомотив відновив маневрування, задкував з вереском за кожним обертом коліс, з відкритою піччю, яка запалювала похмурий день дощем іскр.

Нарешті могилу вичистили, домовину спустили, і кропило пішло по колу. Все скінчилося. Стоячи з коректним та чарівним виглядом, далекий кузен роздавав подяки, потискав руки усім цим людям, яких ніколи не бачив, у пам'ять про родича, чиє ім'я він напередодні навіть не пригадував.

- Але він те, що треба, цей торгош, - мовив Бонгран, ковтаючи сльози.

- Так, те, що треба, - ридаючи, відповів Сандоз.

Усі розходилися, кожні священника і хлопчика-хориста зникали поміж зеленими деревами, сусіди розбрелися і, тиняючись, читали написи.

І Сандоз, наважившись залишити наполовину засипану могилу, продовжував:

- Ми єдині, хто знав його... Більше нічого, немає навіть імені!

- Він уже щасливий, - мовив Бонгран. – У землі, де він спить, немає картини, яка чекає на нього... Ліпше піти, аніж зятватися, як ми, над тим, щоб плодити кволих дітей, яким завжди чогось бракуватиме – ніг чи голови, і які не житимуть.

- Так, треба взагалі не мати гордості, погодитися бодай на щось і шахрувати з життям... Ось я народжую свої книжечки до самого кінця і зневажаю себе за те, що відчуваю їх неповними, брехливими, попри усі зусилля.

З блідими лицами, вони поволі пішли пліч-о-пліч уздовж білесеньких дитячих могилок – романіст на той час при повній силі у своїй праці та репутації, художник у занепаді і вкритий славою.

- Ось принаймні один, котрий був послідовним і мужнім, - продовжував Сандоз. – Він зізнався у своєму безсиллі і вбив себе.

- Це правда, - сказав Бонгран. – Якби ми не чіплялися так міцно за свою шкуру, то усі вчинили б так само, як він... Чи не так?

- Господи, так! Оскільки ми нічого не спроможні створити, оскільки ми усього лиш недоумкуваті ремісники, то ліпше було б одразу ж проламати собі лоба.

Вони повернулися до запаленої купи старих гнилих домовин. Тепер вони палали потужним багаттям, опливали і тріскотіли. Але полум'я і досі не було видно, лишень дим посилювався – гіркий густий дим, який вітер розносив велетенськими вихорами і який вкрив увесь цвинтар жалобною хмарою.

- До дідька! Одинадцята! – мовив Бонгран, витягнувши годинника. – Треба повертатися.

Сандоз здивовано вигукнув:

- Як?! Вже одинадцята!

Він обвів довгим сповненим відчаю поглядом, ще повним сліз, низькі поховання на завітчаному намистинами неозорому полі, такому правильному і такому холодному, а тоді додав:

- Ходімо працювати.